ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار (1)

ئا. گ. مالياۋكىن

IX—XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى

少数民族语言文学文献信息资料中心
S0019251

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب سابىق س س س ر «ئىلىم ـ پەن» نەشرىياتىنىڭ 1983 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1983 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据前苏联科学出版社1983年8月第1版1983年8月第1次印刷版本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھمى

ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار (1)

IX ـ XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

[روسىيە] ئا. گ. مالياۋكىن
رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازاتلىق كوچىسى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 15.25 قىستۇرما ۋارىقى: 2
1993 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1995 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1.901 — 7.000
ISBN7 — 228 — 02589 — X/K·270
باھاسى: 8.50 يۈەن
(ئىچكى ماتېرىيال)

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

ئاناتولى گاۋرىلوۋىچ مالىيەۋكىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھازىرقى زامان شەرقشۇناسى، جۈملىدىن ئۇيغۇرشۇناس ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر. 60 - يىللاردىن باشلاپ، مالىيەۋكىننىڭ ئۇيغۇرلار تارىخىغا بېغىشلانغان ئەسەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، 1962 - يىلى «XIII ئەسىردىكى تۇرپان خانلىقى» دېگەن ئەسىرى ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ چوقان ۋەلىخانوۋ نامىدىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى توپلىمىنىڭ 15 - تومىغا كىرگۈزۈلۈپ، شۇ يىلى ئالمۇتىدا نەشردىن چىقتى. «IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار» ناملىق ئىلمىي ئەمگىكى «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» دېگەن توپلامدا 1972 - يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە ئېلان قىلىندى. «ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىپ كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن ئىلمىي ئەمگىكى 1972 - يىلى س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسىنىڭ تۈنجى سانلىق ئىلمىي ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى. «IX — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 1974 - يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشر قىلىندى. «X ئەسىردە جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇرلار مۇناسىۋىتىگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ‹گۈك› ئاتالغۇسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى» دېگەن ئەسىرى بىلەن «840 — 848 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو» دېگەن ئەسىرى 1975 - يىلى نوۋوسىبىرسكتا نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا

ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» دېگەن كىتابتا ئېلان قىلىندى. «تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا يېتەكچىلىك ئورنىنى تالىشىش كۆرىشىدە ئىشلەتكەن تاكتىكىسى» دېگەن ئەسىرى 1980 ‑ يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشىردىن چىققان «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى يىراق شەرق ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر» ناملىق كىتابتا ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ «مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى (ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار)» دېگەن كىتابى 1981 ‑ يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشىردىن چىقتى. ئۇنىڭ «ئاشنا ئورۇقىدىن چىققان قورچاق» دېگەن ماقالىسى 1984 ‑ يىلى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بېغىشلانغان ماقالىلەر توپلىمىدا ئېلان قىلىندى. قولىمىزدىكى مەزكۇر ئەسەر ئاپتورنىڭ 1983 ‑ يىلى سابىق س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسىنىڭ تارىخ، فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشىر قىلىنغان «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» ناملىق كىتابىدۇر. بۇ كىتابنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى ئىقتىسادىي پەنلەر ئىلمىنىڭ كاندىداتى يۇ. م. بۇتىن.

مەزكۇر مونوگرافىيىلىك ئەسەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ يېزىلغان. ئۇنىڭدا تاڭ سۇلالىلىرى بىلەن ئازسانلىق مىللەتلەر قۇرغان دۆلەتلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتلەر بىر قەدەر تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن.

ئاپتور دۆلىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدا مەركىزىي ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى مەشھۇر مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ئايرىم، كونكرېت مەسىلىلەر ئۈستىدىكى پىكىرلىرىگە ئوخشىمايدىغان كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ.

مەزكۇر ئەسەر شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى يولداشلار ئۈچۈن مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر. لېكىن مەزكۇر ئەسەردىكى كۆز قاراشلارنىڭ ھەممىسىنىڭلا توغرا بولۇپ كېتىشى ناتايىن، ئەسەر بەزى خاتا نۇقتىئىنەزەر ۋە بىر تەرەپلىمىلىكلەردىن خالىي ئەمەس، ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسەردە «شەرقىي تۈركىستان» دېگەنگە ئوخشاش بەزى نامۇۋاپىق نام ۋە ئاتالغۇلارمۇ ئىشلىتىلگەن، كىتابخانلارنىڭ دىققەت قىلىپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
بىرىنچى باب مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ۋەزىيىتى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ھەمدە ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشى 1
ئىككىنچى باب نەنسەن بويىدىكى ئۇيغۇرلار 18
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى.......... 39
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى.......... 69
ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش.......... 95
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى قوشنىلىرى 107
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەت 117
ئېدزىنغول دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار... 150
ئۈچىنچى باب تۇرپان خانلىقى 177
تۆتىنچى باب ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر قۇرغان دۆلەتلەر 325
بەشىنچى باب غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. ئۇيغۇرلارنىڭ رولى 377
خاتىمە 427
ئاساسلانغان مەنبەلەر 431

كىرىش سۆز

840 - يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى خاقانلىقنىڭ ئاساسىي ئاھالىسىنىڭ بۇرۇنقى جايلاشقان ئورۇنلىرىدىن كۆچۈشكە، شەرق تەرەپتە سەددىچىندىن، غەرب تەرەپتە كۇسەن (كۇچا) ۋە ئۈرۈمچىگىچە بولغان كەڭ ئارىلىقتا تارقىلىپ جايلىشىپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى. بۇ كۆچۈش ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندى: 840 - يىلى، ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ۋە ئۇلارنىڭ يېقىن ئىتتىپاقچىلىرى كۆچتى، 866 - يىلى سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى باشقا تېلى (تۇرا) قەبىلىلىرىمۇ تاشلاپ كەتتى.

كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئورۇنلىشىپ قالغان شەرقىي تىيانشان رايونىدىكى ۋەزىيەت ئۇلار كېلىش ھارپىسىدا مۇرەككەپ ئىدى. چۈنكى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئۈچ دۆلەت — تاڭ ئىمپېرىيىسى، تىبەت دۆلىتى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۆز ۋاقتىدا مۇشۇ جايلارنى تالىشىپ كەلگەنىدى. بۇ دۆلەتلەر مەزكۇر جايلارنى ئىگىلىۋېلىشقا ئىنتىلىپ، ئۆزئارا ئۇزۇن ۋە جىددىي سوقۇشلار ئېلىپ بارغانىدى.

IX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، ئۆزئارا كۈرەش قىلىشىۋاتقان مۇشۇ ئۈچ دۆلەتنىڭ ھەر بىرى ئۆزلىرىنىڭ چۈشكۈنلۈك دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى. بىر چاغلاردا بىر پۈتۈن بولۇپ كېلىۋاتقان تىبەتتىكى فېئوداللىق دۆلەت 840 - يىلغا كەلگەندە، ئەمەلىيەتتە، ئۆزئارا زىتلىشىپ تۇرىدىغان بىر قانچە يەرلەرگە بۆلۈنگەنىدى. ئىچكى قارىمۇ قارشـ

لىقلار نەتىجىسىدە بەك ئاجىزلىشىپ كەتكەن تاڭ ئىمپېرىيىسى ھالاكەت گىردابىدا تۇرماقتا ئىدى. تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزى ئاسىياغا بولغان بۇرۇنقى كۈچلۈك تەسىرى ئەمدى يىراق ئۆتمۈش بولۇپ قالغانىدى. بۇ دۆلەت شۇنچىلىك دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەنىكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تىبەت بىلەن بولغان نۇرغۇن سوقۇشلاردا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن نومۇسنى يۇيۇشنى ھەتتا خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىدى، ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدەك پۇرسەتتىنمۇ پايدىلىنىپ بېقىشقا ئۇرۇنۇپمۇ باقمىدى.

X ئەسىرنىڭ بېشىدا، تاڭ دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، مەملىكەتتە «بەش دەۋر» دەپ ئاتالغان چوڭ مالىمانچىلىق مەزگىلى يېتىپ كەلدى (907 — 960). تۈرلۈك گۇرۇپپىلار خانلىق تەختىنى تالىشىپ ئۆزئارا جىددىي كۈرەشلەر ئېلىپ باردى. «ياۋايىلار» مۇ بۇ مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، جۇڭگودىكى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئىنتىلدى. بۇنداق ئۇرۇنۇشلارنىڭ ئوڭۇشلۇق بولغىنى مەملىكەتنىڭ شىمالىي تەرەپ يېرىمىدا چۆل تۈركلىرىنىڭ ئۆز دۆلەتلىرىنى قۇرۇشى بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى كېيىنكى تاڭ ئوردىسى (后唐 923 — 936) بولدى. قىتانلار (كىدان) ئىمپېرىيىسى بولغان لياۋ سۇلالىسىمۇ ئۆزىنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى قوشنىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، 936 - يىلى ئۆز ئادىمى شى جىڭتاڭنىڭ كېيىنكى جىن (后晋 936 — 946) ئوردىسىنى قۇرۇشىغا ياردەم بەردى.

جۇڭگونىڭ يېڭى سۇلالە ھاكىمىيىتى ئاستىدا بىرلىككە كېلىپ، سۇڭ دۆلىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەملىكەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى. بۇ ئەھۋال سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىدا بۇرۇن قىتانلار تارتىۋالغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈمىدىنى تۇغدۇردى. لېكىن يېڭى دۆلەتنىڭ غەربىي ۋە شەنشى

ئۆلكىلىرىدىكى سەددىچىنىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان «16 ۋىلايەت» يەرلىرىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇشلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى ئاۋۋال قىتانلارغا، كېيىن تاڭغۇتلارغا يېڭى - يېڭى يول قويۇشلارغا مەجبۇر بولدى. جۇڭگونىڭ مەركىزى ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى سىياسىي تەسىرى ئۆڭلۈك - سۈيگەن توپىلىكى نەتىجىسىدە تېگى - تەكتىدىن تەۋرىتىلگەن ۋە كۆزگە بارغانچە ئاز چېلىقىدىغان بولغان بولسا، ھازىر قارىلىۋاتقان دەۋرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن ھېچنېمە قالمىدى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي كۈچلەر موڭغۇللار ئىستېلاسى باشلانغانغا قەدەر قىتانلار ۋە تاڭغۇتلار بولۇپ كەلدى. قىتان ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، جۇرجىتلار ئۆز دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە قىتانلارنىڭ ھەممىلا يەرلىرىنى كىرگۈزۈۋالالمىدى. ئۇلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى يەرلىرى، بولۇپمۇ تۈزلەڭلىكلەر ۋە يېرىمى چۆل يەرلەر جۇرجىتلار دۆلىتى ئانچۇن - غۇرۇننىڭ چېگرىسى سىرتىدا قېپقالدى. جۇرجىتلارنىڭ دىققىتى جەنۇب تەرەپكە مەركەزلەشكەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى يوقنىڭ ئورنىدا ئىدى، قىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىگە قىتانلاردىن كېيىن، موڭغۇللار يېتىپ كەلدى، موڭغۇللار گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كەڭ داللارنى تەدرىجىي ئۆزلەشتۈرۈپ، ئاستا - ئاستا كۈچ توپلاپ باردى.

مانا مۇشۇنداق شەرت - شارائىت ئاستىدا، ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگۈچىلەر تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھوقۇقى ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن كۈرەشلەر ئېلىپ باردى. ئەمما ئاھالىنىڭ ئازلىقى، چېچىلاڭغۇلۇقى ۋە ئۆزئارا

ئىچكى ماجىرالار ھەم شۇنىڭدەك غەرب بىلەن شەرقنى باغلاپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم يوللار جايلاشقان يەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن قوشنا دۆلەتلەرنىڭ بەكمۇ قىزىقىشلىرى كۈرەش نەتىجىسىنى ئالدىن بەلگىلىدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ كۈچلىرىنى خورىتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئاجىزلاشتۇردى. باشقىلارغا نىسبەتەن ئۇزۇنراق دەۋر سۈرگىنى ئىدىقۇت (تۇرپان) ئۇيغۇر دۆلىتى بولدى، ئەڭ ئاخىرىدا بۇمۇ موڭغۇللار دۆلىتىگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن بويسۇندى ۋە بارا - بارا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قېپقالدى.

ئۇيغۇرلار بىر نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا مەركىزىي ئاسىيانىڭ تەقدىرىدە كۆرۈنەرلىك روللارنى ئويناپ كەلدى. ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپتە جۇڭغارىيىنى، شەرقتە ھازىرقى مانجۇرىيىنىڭ غەربىي رايونلىرىنى ئۆز تەركىبىگە ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى ئۆزئارا سىياسىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەپ كەلگەن قۇدرەتلىك ھەربىي دۆلەتتە يېتەكچى كۈچ بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە كونفېدېراتسىيە (ئىتتىپاق) تەركىبىگە كىرگەن باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي كۈچى تاڭ ئىمپېرىيىسىنى ئۆزلىرىگە سېلىق - ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى. تېلى قەبىلىلىرىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، ئىككىنچى ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولدى، ئۇنىڭ ئاھالىسى بولسا چېچىلىپ كەتتى. خاقانلىق تېررىتورىيىسىنى بىرىنچى قېتىم تاشلاپ كەتكەنلەر ئەسلى ئۇيغۇرلار ئىدى. ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، باشقا تېلى قەبىلىلىرىمۇ ئۇ جايلارنى تاشلاپ كەتتى، ئەسلى ئۇيغۇرلار ئانچە چوڭ بولمىغان بىر قانچە مۇستەقىل دۆلەتلەرنى تەشكىل قىلدى، مەزكۇر دۆلەتلەر نىسبەتەن ئۇزۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى، باشقا تېلى قەبىلىلىرى بولسا، 866 - يىلى شەرقىي تيانشان تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىگىلىۋالدى ۋە بۇ يەردە ئىدىقۇت

ئۇيغۇر ئېلىنى بەرپا قىلدى. بۇ يەرلەرنىڭ تۈپ ئاھالىسى — ئىران تىل سىستېمىسىدىكى ئادەملەرنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە بۇ يەرگە خېلى كېيىن يەنى IV – V ئەسىرلەردە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان سوغدى جامائەسىنىڭ ئەۋلادلىرى ئولاردىنمۇ كېيىنرەك كەلگەن قارلۇق، باسمىل ۋە چۆل تۈركلىرى تەرىپىدىن خېلى دەرىجىدە تۈركلەشتۈرۈلدى. مانا بۇ جايلاردا خېلىلا نۇرغۇن سانغا ئىگە بولغان تېلى تۈركلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ تۈركلىشىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشىگە ۋە تۈرلۈك قەبىلىلەردىن ئىبارەت ئاھالىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر (يېڭى ئۇيغۇرلار) نامى بىلەن مەلۇم بولغان يېڭى بىر خەلق بولۇپ ئۇيۇشۇشىغا سەۋەب بولدى. بۇ خەلق بۈگۈنكى كۈندىكى ئۇيغۇر (يېڭى ئۇيغۇر)لار نامىنى ئالغان خەلقتۇر. 866 – يىلى تەشكىللەنگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى، بۇ يەردىكى قەدىمكى باي مەدەنىيەتكە، خېلى زور دەرىجىدە راۋاج تاپقان يېزا ئىگىلىكىگە ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ئەنئەنىلەر مەزكۇر يېڭى دۆلەتتە داۋاملىق راۋاج تاپتى ۋە ئۇلغايدى.

مەزكۇر مونوگرافىيىلىك ئەسەردە تېلى (توققۇز ئوغۇز) قەبىلىلىرىنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇيغۇر — تېلى كونفېدېراتسىيىسىگە كىرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرىنى كۆرۈپ چىقىش، مەركىزىي ئاسىيا شەرقىي قىسمىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ XII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى تارىخىنى قاراپ چىقىش مۆلچەرلەنمەكتە.

ئۇيغۇرلار تارىخى 200 يىلدىن بۇيان تەتقىق قىلىنماقتا. مانا بۇ ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ تۈرلۈك مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان نۇرغۇنلىغان مەخسۇس تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. لېكىن نۇرغۇن مەسىلىلەر مەسىلەن، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى، ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ ئۇرۇق – قەبىلە تەركىبى، خاقانلىق ھالاك بولغاندىن

كېيىن ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ تەقدىرى ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى ئۇزۇل - كېسىل يېشىلگىنى يوق. «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى قوللىنىشتىمۇ دېگەندەك ئېنىقلىق يوق. ھازىرقى زامان ئاپتورلىرىنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى بۇ سۆزنى كەڭ مەنىدە چۈشىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا خاقانلىقتىكى ۋە ئۇ پارچىلانغاندىن كېيىنكى جەريانلارنى چوڭقۇر تەھلىل قىلغاندا، توسالغۇلۇقلار كېلىپ چىقماقتا. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەممە ئاھالىنى ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت، دەپ قاراش ئېغىر خاتالىقلارغا ئېلىپ كېلىدۇ، شۇڭلاشقا بارلىق بىرىنچى قول مەنبەلەرنى ۋە شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئاپتورلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى تەنقىدىي تەھلىل قىلىپ كۆرۈش زۆرۈرىيىتى ئوتتۇرىغا چىقماقتا. بىرىنچى قول مەنبەلەر ئۈستىدىكى تەنقىدىي تەھلىلگە ۋە ئالىملارنىڭ ئوبيېكتىپ خۇلاسىلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ شۇنى كۆرسىتىش مۇھىمكى، جۇڭگونىڭ قوشنىلىرى قەدىمكى زاماندا بولسۇن ياكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتلىرىنى پۈتۈنلەي مۇستەقىل ھالدا تەشكىللىگەن، ياشىغان ۋە تەرەققىي قىلغان. سەددىچىننىڭ جەنۇب تەرىپىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئايرىم دۆلەتلەرنىڭ مۇستەقىل خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىغا پات - پاتلا ئارىلىشىپ، ئۇلار ئۈستىدىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشكە بولغان ئىنتىلىشلىرى ھەر دائىم مەغلۇبىيەت بىلەن تاماملىنىپ تۇرغان، خەنزۇلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ئىز قالدۇرمايمۇ قالمىغان، بۇ كېڭەيمىچىلىك سانسىز قۇربانلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىشىنى ئۈزۈپ تۇرغان. بۇ خۇسۇستىكى تارىخ ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى بايانلاپ ئۆتۈشتىن ئاۋۋال بىر قانچە ئىزاھاتلارنى بېرىشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلايمىز. ھەممىدىن ئاۋۋال شۇنى كۆرسىتىمىزكى، مەزكۇر ئەسەردە «ئۇيغۇر» دەپ تىلغا ئېلىنغانلار ئەسلى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان

ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ باشچىلىقىدا يەتتە تېلى (توققۇز ئوغۇز) قەبىلىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر كونفېدېراتسىيە تۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولالىغانىدى. مەزكۇر كونفېدېراتسىيە تارىختا «ئىككىنچى ئۇيغۇر خاقانلىقى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. يەتتە تېلى (توققۇز ئوغۇز) قەبىلىسى: ئۇيغۇرلار، بۇكۇ (بۇكۇت)، خۇن (كۇن)، بايئىرقۇ، تۇڭرا، سۆگېر (سۆكىر)، كىبىلاردىن ئىبارەت. بۇ تەركىبكە خاقانلىق تارىخىدا كېيىن يامان رول ئوينىغان ئېدىز (ئاتېئىز)لەرنىمۇ كىرگۈزۈش كېرەك. ئومۇمەن، تېلى قەبىلىلىرىنى تاڭ دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتلاردىن باشلاپ جۇڭگو مەنبەلىرىدە «توققۇز ئۇرۇق» نامىدا ئاتاپ كەلگەن. بۇنىڭدا ئاساسەن، «توققۇز تېلى» قەبىلىسى نەزەردە تۇتۇلماقتا.

مۇشۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان غەربىي گېرمانىيە ئالىمى لىيۇماۋسەي ئۆزىگىچە بولغان ئايرىم ئالىملارنىڭ مۇشۇ ئىككىسىنىڭ بىر ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پىكىرلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا كىرىشىگە بېغىشلانغان ماقالىدە بىز لىيۇماۋسەينىڭ خۇلاسىلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان بىر قانچە قوشۇمچە ماتېرىياللارنى نەقىل كەلتۈردۇق. بىز «ئاساسەن» دېگەن سۆزنى تاسادىپىي ئىشلەتمىدۇق. گەپ شۇنىڭدىكى، جۇڭگو مەنبەلىرىدە توققۇز ئۇرۇق (九姓) دېگەن ئېنىقلىغۇچى سۆز باشقا خەلقلەر ياكى قەبىلىلەر ئۈستىدە گەپ كېتىۋاتقاندىمۇ پات - پاتلا يولۇقىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئۈستىدە گەپ بولغاندا ئۇلار ياغلاقار ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى توققۇز ئۇرۇققا بۆلۈنگەنىدى، دەپ كەڭ بايان قىلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» (新唐书) دە بايئىرقۇلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ، «كىتابلار جەۋھىرى» (册府元龟) قامۇسىدا تۇڭرالارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئۈستىدە ئىككى يەردە بايان قىلىنىدۇ (تېلى قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بايئىرقۇ ۋە تۇڭرالار ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەنىدى). «كونا تاڭنامە»

(旧唐书) دە: «باسمىللارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» نىڭ تۈركلەر (突厥) خاقانى ئۆزمىسقا قىلىنغان ھۇجۇمى سۆزلىنىدۇ. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا تاتارلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى ئۇستىدە سۆزلىنىدۇ (كولتېكىن شەرىپىگە قويۇلغان ئابىدىدىكى چوڭ خەتلەردە بۇ ئىككى قېتىم يولۇقىدۇ). جۇڭگو مەنبەلىرىدە سوغدىلارنى «توققۇز ئۇرۇقلۇق خۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. «شۈ رىنگوينىڭ تەرجىمىھالى» دا «تۈركلەرنىڭ توققۇز قەبىلىسى»گە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈش بايان قىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، توققۇز قەبىلە (ئۇرۇق) قا بۆلۈنۈش شۇ چاغدىكى خەلقلەر ئىچىدە بەك كەڭ تارقالغان. ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ يازغانلىرىدا توققۇز ئوغۇز دېگەن ئېتنونىم پات-پاتلا يولۇقىدۇ. بۇ ئىسىم بىلەن كۇچانىڭ شەرق تەرىپىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئاھالىلىرى ئاتىلىدۇ. مانا مۇشۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ بارتولد: «ئەرەبلەر توققۇز ئوغۇزلار ياشىغان جايلار دەپ كۆرسەتكەن يەرلەردە، جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، 840 - يىلى موڭغۇلىيىدىن قىرغىزلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان ئۇيغۇرلار ياشىغان. تۇرپان ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۇلار 866 - يىلى ئىگىلىۋالغان. مانا بۇنىڭدىن ئەرەب مەنبەلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلار بىر خەلق، دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. ئالىملار مانا مۇشۇ ئوخشىتىشنى تولۇق ئىسپات قىلىنغان پاكىت قاتارىدا ئۆزلىرىنىڭ يېڭى خۇلاسىلىرى ئۈچۈن پايدىلاندى» دەپ يازىدۇ («بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1 - قىسىم، 1963 - يىل نەشرى 554 - بەت). مانا بۇ بايانلارنىڭ ئاپتورى گەرچە ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى «توققۇز ئوغۇز» ئاتالغۇسىنىڭ ئۆزىدىكى ئېنىقسىزلىق ۋە مۇجمەللىكلەرنى كۆرسەتمىسىمۇ، ئومۇمەن مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرگە قوشۇلسا كېرەك، چۈنكى بارتولد توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدىكى بەزى ئەرەب مەلۇماتلىرىنىڭ جۇڭگو مەنبەلـ

رىدىكى چۆل تۈركلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىلەن دەل كېلىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلارنى كەلتۈرىدۇ. بارتولد پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى جۇغراپىيىگە ئائىت ئەدەبىياتقا خاس مۇھىم كەمچىلىكلەرنى، جۈملىدىن يا ئۇنداق، يا بۇنداق مەلۇماتلارنى يازغاندا ئۇنىڭ كېلىپ چىققان ۋاقتىنى بايان قىلمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئەرەبلەر ئەھۋالغا قارىغاندا، شۇ چاغدا ئوغۇزلارغا مەنسۇپ يەرلەر بىلەن تونۇشقاندا شۇ جايلاردا كېيىن بولغان ئۆزگىرىشلەردىن خەۋەرسىز بولغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، كېيىنمۇ شۇ يەردىكى ئاھالىنى ‹توققۇز ئوغۇز› دەپ ئاتاشنى داۋاملاشتۇرغان.»

IX ئەسىردە ياشىغان مەخمۇت قەشقەرى ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە بۇئەلدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرىنى ئەرەب تىلىدا يېزىشقا ئىمكانىيەت تاپقان بىردىنبىر ئالىم بولۇپ، ئۇ يازغانلىرىنىڭ ھەممىلا يېرىدە «توققۇز ئوغۇز» (توغۇز غۇز) دېگەننىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» دەپ يازىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىنكى، بارتولدنىڭ پىكرىچە ئەرەب جۇغراپىيونلىرى بۇ ئاتالغۇنى دېگەندەك ئېنىقلىق بىلەن ئىشلەتمىگەن. مەزكۇر ئاتالغۇنى تۈرلۈك خەلقلەرگە قوللانغان.

توققۇز ئوغۇز مەسىلىسى نۇرغۇنلىغان تالاش - تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ۋە بۇ ھەقتە كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ يېزىلىشىغا سەۋەب بولدى. بىز بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئانچە تەپسىلىي توختىلىپ ئولتۇرماستىن، مۇشۇ تەتقىقات تېمىسىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، كانادالىق ئالىم ئې. پۇللىبي بلانكنىڭ مەخسۇس ماقالىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. پۇللىبي بلانك 1919 - يىلىلا مەشھۇر ياپون ئالىمى خانېدا تورۇنىڭ جۇڭگونىڭ مەنبەلىرىنى

تەتقىق قىلىپ چىقىپ، ئۇرقۇن يازمىلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ جۇڭگو ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلگەن «توققۇز تېلى قەبىلىلىرى» (九性铁勒) يەنى تېلى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى بىلەن بىر خەلق ئىكەنلىكىنى روشەن قىلىپ كۆرسەتكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. پوللىبي بلانك ياپون تەتقىقاتچىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەرنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلغان مەزكۇر ماقالىسىنى غەرب ئاپتورلىرىنىڭ كۆپچىلىكى — مۇھاكىمە ئىشتىراكچىلىرى ئەپسۇسكى، كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى، دەپ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. تۇرپان ۋادىسى رايونىغا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلارغا بۇرۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى تەركىبىگە كىرگەن تېلى قەبىلىلىرى كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنى بىزنىڭ مۇشۇ مەخسۇس ئەسىرىمىزدە كۆرسەتتىمىز. بۇ قەبىلىلەر باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە توققۇز تېلى قەبىلىسى بىرلەشمىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەنىدى. شۇنداق قىلىپ ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ كۇچانىڭ شەرق تەرىپىدە توققۇز ئوغۇز ئاھالىسىنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكى ھەققىدە يازغانلىرىنىڭ تامامەن توغرا ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغىلى بولىدۇ. ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بولسا تېخىمۇ يىراقتىراق، شەرق تەرەپتە — نەنسەن تاغلىرى ئېتىكىدە ياشىغانىدى. ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى ئۇلار توغرۇلۇق تەپسىلاتلارنى بىلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. بىزنىڭچە، ئەسلى مەنبەلەرنىڭ ھەققىي مەنىسىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغاندەك كۆرۈنگەن پوللىبي بلانكنىڭ يەنە بىر پەرىزى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈش لازىم بولىدۇ. مەزكۇر ئالىم جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «توققۇز ئۇرۇق تېلى قەبىلىلىرى» نامىدىكى تېلى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يېتەكچى رول ئويناپ كەلگەنلىكىنى تامامەن ئاساسلىق ھالدا تەكىتلەپ كېلىپ، «ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» (九性回纥) دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى «توققۇز ئۇرۇققا مەنسۇپ ئۇيغۇرلار» دەپ چۈشىنىشنى تەكلىپ قىلىدۇ. پوللىبي بلانك: «ھەتتا خانى-

مداموُ «ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» دېگەن ئاتالغۇ دائىم «توققۇز ئۇرۇققا مەنسۇپ ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. «توققۇز قەبىلىسى بار ئۇيغۇرلار» دېگەنلىك ئەمەس دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا جۈرئەت قىلمايدۇ. مەن بۇ يەردە بىر ئېزىقىپ كېتىش بار، دەپ ھېسابلايمەن، «توققۇز ئۇرۇق» دېگەن دائىم مۇشۇ ئادەتتىكى توققۇز ئوغۇزلار يەنى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان كونفېدېراتسىيە دەپ چۈشىنىپ كېلىنگەن»، دەپ يازىدۇ. مەلۇمكى، تېلى قەبىلىلىرىدىن بولغان بايىرقۇ ۋە تۇڭرالارمۇ ئوخشاشلا «توققۇز ئۇرۇق» قا بۆلۈنگەنىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مانا مۇشۇ مەلۇماتقا پوللىبي بلانك دېگەندەك دىققەت قىلماي قالغان بولسا كېرەك. ئەگەردە ئۇ بۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلگەن بولسا، ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى پەرىزىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بۇنى تىلغا ئالغان بولار ئىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە توققۇز ئۇرۇق سۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن باشقا نۇرغۇنلىغان ئېتنونىملار (باسمىللار، تاتارلار ۋە تۈركلەر)نىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرۇلۇق ئۇ ھېچقانداق سۆز ئاچمايدۇ. ئاپتور نېمە ئۈچۈن بۇ يەردە «تېلىلەرنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» دەپ چۈشىنىش لازىملىقىنى، ئىككىنچى بىر يەردە گەپ ئۇيغۇرلار ئۈستىدە كېتىۋاتقاندا، تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسىنى «توققۇز تېلى ئۇرۇقىنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلار» دەپ تەرجىمە قىلىش لازىم بولغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا ياردەم قىلىدىغان ئۆلچەم ئۈستىدىمۇ توختىمايدۇ. «تاتارلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى ۋە يەنە مۇشۇنىڭغا ئوخشاشلارنى قانداق چۈشىنىش لازىم؟ بەلكىم ئوخشاشلا «توققۇز ئۇرۇققا مەنسۇپ تاتارلار» دەپ چۈشىنىش لازىممۇ؟ ئۇنداق بولسا بۇ ئۇرۇقلار قايسىلار؟ ئې. پوللىبي بلانكنىڭ» توققۇز قىسىمغا (ئۇرۇققا) بۆلۈنۈشنى ھەممىدىن ئاۋۋال بىر سىياسىي ھادىسە، ئېتنىك ھادىسە ئەمەس» دېگەن قارشى پىكىر پەيدا قىلمايدۇ. مۇشۇ ئە-

ۋالغا قانداقتۇر بىر ئەنئەنە، ئېھتىمال دىنىي قاراشتىن كېلىپ چىققان ئەنئەنە ئارىلىشىپ قالغانلىقىغا تولۇق يول قويۇش مۇمكىن. ۋېنگرىيە ئالىمى ك. سېگىلىدىي قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سان تەركىبى بىلەن بەك قەدىمكى غەرب تۈركلىرىنىڭ نەسەبنامىسى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ سان تەركىبىدە ئادەم ھەيران قالغۇدەك پاراللېللىقنى ئوتتۇرىغا قويدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ئەدەبىياتنى كۆز ئالدىمىزدىن ئۆتكۈزگىنىمىزدە، ئۇيغۇرلارنى تەتقىق قىلىش ئىككى دەۋرگە بۆلۈنگەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بىرىنچى دەۋر، ئۇيغۇرشۇناسلىق پەيدا بولغان مەزگىلدىن باشلاپ XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا بۇ دەۋر ھازىرقى ۋاقىتقىچە ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان د. ن. پوزنېيېۋنىڭ كىتابىدا ئوبدان كۆرسىتىلگەن. شۇڭلاشقا بىز پەقەت ئىككىنچى دەۋر ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز. XX ئەسىردىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇشۇ بۆلۈمىنىڭ ئاساسىي ئۇتۇقلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈشكە تىرىشىپ كۆرىمىز، پەقەت ئەڭ مۇھىم ئەسەرلەر ئۈستىدىلا توختىلىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي قىممىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. پەقەت ئومۇمىي مەسىلىلەر توغرۇلۇقلا تەنقىدىي پىكىر بايان قىلىشنى مۆلچەرلىمەكتىمىز.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش گويا ئۈزۈلۈپ قالغاندەك بولدى، بۇ تېما ئۈستىدە نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر يوقنىڭ ئورنىدا بولدى. بۇنداق ئەھۋال قولدا بار ھۆججەتلەرنى، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى قانائەتلەندۈرگۈدەك دەرىجىدە ئۆگىنىپ يېتەلمىگەنلىكنىڭ، شۇنىڭدەك يېڭى ماتېرىياللارنىڭ بەك كەملىكىنىڭ نەتىجىسىدىن بولدى. دۇنيادىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ يېتەكچى مەركەزلىرىدىكى كۇتۇپخانىلاردا تولۇقلىنىشقا باشلىغان يېڭى مەنبەلەرنىڭ ئىلمىي —

چەن ساھەسىدە يۈرۈشۈپ كېتىشى تەلەپ قىلىنىدى. بۇنداق ماتېرىياللارنىڭ كېلىشكە باشلىنىشى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ بېشىدا مەركىزىي ئاسىياغا بولغان تەكشۈرۈش پائالىيىتىنىڭ جانلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدىن بولدى. روسىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە ياۋروپادىكى باشقا مەملىكەتلەرنىڭ ۋە شۇنىڭدەك ئا ق ش ۋە ياپونىيىنىڭ ئىلمىي مۇئەسسەسەلىرى تەشكىل قىلغان نۇرغۇنلىغان تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى ئىلمىي مەركەزلەرنى نۇرغۇنلىغان ھەر خىل ماتېرىياللار بىلەن — قوليازمىلار، ماددىي مەدەنىيەت، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار بىلەن بېيىتتى. بۇ بايلىقلار ئۈستىدە خىزمەت ئېلىپ بېرىش بىرنەچچە ئەۋلاد ئالىملارنىڭ كۈچ چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى، ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ نازۇك خىزمەتنى ئىشلىنىپ بولدى دېيىش تەس گەپ. شەرقىي تۈركىستاندا ئۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلىگەنلىكلىرىنى ئىسپاتلايدىغان كۆپ مىقداردىكى قوليازمىلارنىڭ تېپىلىشى ئادەمنى بەكمۇ ئەجەبلەندۈرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال بولدى. ئېنىقلىنىشلارغا قارىغاندا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا بەك قەدىمكى زامانلاردا تۈركى تىللاردا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر ماكانلاشمىغانىكەن. مانا بۇ كەشپىيات شەرقىي تۈركىستاندا ئەزەلدىن تارتىپلا تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ياشاپ كەلگەن، دېگەن ھۆكۈمنى ئۆزگىچە مەزمۇن قىلغان كۆپلىگەن كونا كۆز قاراشلارنى بۇزۇپ تاشلىدى.

مەركىزىي ئاسىياغا ئائىت ماتېرىياللارنى چۈشىنىۋېلىش ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىش ھەمدە قىسمەن ئېلان قىلىشقا خېلىلا ۋاقىت تەلەپ قىلىندى. مانا بۇ خىزمەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلار تارىخىنى يېڭىدىن تەتقىق قىلىشقا كىرىشىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ 2 - دەۋرىنىڭ باشلىنىشى ياپونىيە ۋە جۇڭگو تەتقىقاتچىلىرىنىڭ نامى

بىلەن مۇئاسىۋەتلىك. بۇ ئالىملار جۇڭگونىڭ I - قول ماتېرىيال مەنبەلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلىنىش بىلەن بىر قاتاردا، غەرب مەنبەلىرىنى ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئەمگەكلىرىنىمۇ كەڭ قوللىنىشقا باشلىدى.

1936 - يىلى، جۇڭگو ئالىمى ۋاڭ رىۋنىڭ I - ماقالىسى ئېلان قىلىندى، مەزكۇر ماقالىدە تاڭ دۆلىتى يوقالغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى بايان قىلىنغان (بۇ ماقالە 1936 - يىلى «سىشۆ جىكەن» مەجمۇئەسىنىڭ I - سانىدا ئېلان قىلىنغان، ماقالىنىڭ تېمىسى: «تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار»). مەزكۇر ئەمگەك ئوتتۇرا ئەسىر ئەسەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گەنمۇ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان («گەنمۇ» تارىخىي ئەسەر — سالنامىلەرنى يېزىشتا قوللىنىلغان ئالاھىدە بىر ئۇسلۇب بولۇپ، بۇنىڭدا بۇرۇن ئېلان قىلىنغان ئەسەرنىڭ ماتېرىياللىرى، مەزمۇنى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ. بىزنىڭ پىكرىمىزچە، بۇ ئادەتتىكى تىپىك كومپىلياتسىيە ‹Компиляция — ماتېرىياللار يىغىندىسى› يەنى ئۆزى مۇستەقىل تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلماستىن، باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسلىنىپ يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئەسلى ماتېرىياللار پەقەت مۇئەييەن بىر پىلان ئاساسىدا تاللىنىپ كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز لايىقىدا بىر سىستېمىغا سېلىنىدۇ. بەك كونىراق ئەسەرلەردە پايدىلىنىۋاتقان ئەسەرلەر تەھلىل قىلىنماستىن ھېچقانداق ئۆزگىرىش قىلىنماستىن شۇ پېتىچە يېڭى ئەسەرگە كىرگۈزۈلىدۇ. بۇلارنى تەرتىپكە سالغۇچىلارنىڭمۇ ئىزاھاتى بېرىلمەيدۇ). ۋاڭ رىۋنىڭ ئەمگىكىدە مانا مۇشۇ قائىدىلەرگە رىئايە قىلىنغان. لېكىن بۇنىڭدا ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ قىسقىچە يازغان نەرسىسىمۇ بولۇپ، بۇ ئېلان قىلىنىۋاتقان تېكىستلەرگە بېرىلگەن كىچىك ئىزاھلاردىن ئىبارەت. كىرىش سۆزىدە ماتېرىياللارنىڭ بىرقانچە مەنبەدىن ئېلىنغانلىقلىرى ۋە سىستېمىلاشتۇرۇلغانلىق

لىرى ۋە خىرونولوگىك تەرتىپ بويىچە تېماتىك گورۇپپىلار بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى مەلۇم قىلىنىدۇ. ئەمگەكنىڭ ئاساسىي قىسمى ئومۇمىي خاراكتېرلىك نەرسىلەرنى، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تارىخىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ تېررىتورىيىسى، جۇغراپىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللارنى ئىقتىساد ۋە سەنئەتكە دائىر ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ۋاڭ رىۋنىڭ پىكرىچە ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، مەركىزىي ئاسىيانىڭ تۆت ئالاھىدە رايونىنى ئىشغال قىلىۋالغان، بۇلار گەنجۇ، تۇرپان ۋە كۇچا رايونى، پامىرنىڭ غەربىي تەرەپتىكى رايونلار، گۋاجۇ ۋە دۇڭخۇاڭ رايونى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ۋاڭ رىۋى ئۇيغۇرلارنىڭ پامىرنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ بېرىش مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى مۆلچەر ھەققىدە مەخسۇس ماقالە يېزىپ «يۈيگۇڭ» دېگەن ژۇرنالدا ئېلان قىلغانىدى. يەنە مۇشۇ ژۇرنالنىڭ ئۆزىدە ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا يېزىلغان ماقالىمۇ ئېلان قىلىنغانىدى (بۇ ماقالە «يۈيگۇڭ» ژۇرنىلىنىڭ 1935 - يىل 4 - توم 5 - سانىدا «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار» دېگەن تېمىدا ئېلان قىلىنغان. يەنە شۇ توپلامنىڭ 8 - سانىدا ئاپتورنىڭ «ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىنغان).

ۋاڭ رىۋى تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان ماقالىسىدە، ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن باشلاپ XIII ئەسىرنىڭ بېشىغىچە يەنى ئۇيغۇرلار چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە كىرگەن ۋاقىتقىچە ئۆتكەن دەۋرنى ئالاھىدە ئايرىم كۆرسىتىپ ئىنتايىن ئادىل ئىش قىلغان. ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسىگە فېڭ جىياشىڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە مۇگۋاڭۋېن قاتارلىق جۇڭگو ئاپتورلىرى پۈتۈنلەي باشقىچە مۇئامى-

لىدە بولغان. بۇ ئاپتورلار: «ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كۆچكەندىن كېيىن، پەقەت IX ئەسىردىن XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قۇدرەتلىك مۇستەقىل دۆلەت قۇرالىغانىدى (بۇ يەردە تۇرپان كىنەزلىكى نەزەردە تۇتۇلىدۇ). XII ئەسىردىن باشلاپ XVIII ئەسىر ئوتتۇرىسىغىچە ئۇيغۇرلار دەسلەپتە قارا خىتايلارغا بېقىنىپ كەلگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ قارمىقىدا بولغان، ئەڭ ئاخىرىدا چاغىتاي ئۇلۇسى تەركىبىگە كىرگەن» دەپ يازىدۇ (فېڭ جياشېڭ ۋە باشقىلارنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. 1962-يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگودىكى مىللىي مەسىلە تەتقىقاتى ژۇرنىلى» نىڭ 5 - سانىدا ئېلان قىلىنغان). مانا مۇشۇ كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورلىرى قارا خىتايلار بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگە كىرىش ئوتتۇرىسىدىكى پرىنسىپال پەرقنى كۆرمەيدۇ. قارا خىتايلار ئۇيغۇرلاردىن سېلىق (ئولپان) ئېلىش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچقانداق ئىچكى ئىشىغا ئارىلاشمىغان. موڭغۇللار بولسا ئۇيغۇرلارنى مۇستەقىللىكتىن مەھرۇم قىلغان ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىستىلاچىلىق ھەربىي يۈرۈشلىرىگە ئىشتىراك قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. ئۇيغۇلار كېيىنچىرەك چىڭگىزخان ۋارىسلىرىنىڭ ئۆزئارا نىزا - ئۇرۇشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان. مانا مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ ئۆزى ئۇيغۇر دۆلىتىنى پۈتۈنلەي ھالاك قىلدى (ماليەۋكىننىڭ «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. بۇ ماقالە قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ چوقان ۋەلىخانوۋ نامىدىكى ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ 1969 - يىلقى ماقالىلەر توپلىمىنىڭ 15 - تومىدا). ۋاڭ رىۋېنىڭ ئەسىرىدە مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسىدە چوڭ خاتالىق بار. مەسىلەن، ئۇ

ئۆز تەتقىقاتىنىڭ خرونولوگىيىلىك دائىرىسى ئۈستىدە سۆزلەپ كېلىپ: «...... بۇ ماقالىدە بايان قىلىنغان نەرسىلەر تاڭ سۇلالىسى هاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرى بىلەن تاماملىنىدۇ» دەپ تەكىتلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئېلان قىلىنغان نەرسىلەر چىڭگىزخان — موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تىكلىنىشىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىغا قەدەر بولغان ۋەقەلەرنى بايان قىلىدىغان مەنبەلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەزكۇر ئالىم گەرچە يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭگودا 1280 - يىلدىن باشلاپ هۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغانلىقى ئېنىق بولۇپ تۇرسىمۇ، ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ XIII ئەسىردىكى ماتېرىياللىرىنى پەقەت تىلغا ئالمايدۇ. بۇ بىر تاسادىپىي خاتالىق ئەمەس، بەلكى جۇڭگو تارىخشۇناسلىقىدا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان مۇئەييەن بىر خاھىشنىڭ ئىپادىسىدۇر. بۇ خاھىش چىڭگىزخان — موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىلەن جۇڭگودا 1280 - يىلدىن 1367 - يىل ئارىلىقىدا هۆكۈم سۈرگەن يۈەن — موڭغۇل سۇلالىسىنى تەڭلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە 1957 - يىلى نەشر قىلىنغان خرونولوگىك قوللانمىدىمۇ مانا مۇشۇ نۇقتىئىنەزەر ئالغا سۈرۈلدى (ۋەن مىڭيۈەن: «جۇڭگو تارىخىنىڭ يىللىرى» 1957 - يىل، 102 - بەت).

مەزكۇر تەتقىقاتقا بېغىشلانغان چوڭ ئەسەرلەر رويخېتى قاتارىدا مەشھۇر جۇڭگو تارىخچىسى فېڭ جياشېڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلىگۈچى چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۇبىنلارنىڭ كىتابىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز («ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» 1 - ۋە 2 - قىسىم، 1958 - يىلى، بېيجىڭ). مەزكۇر كىتابتا جۇڭگو مەنبەلىرىدىن نەقىللەر ئېلىنغان، تۈركىي تىللاردا، پارس ۋە باشقا تىللاردىكى شەرق ئەللىرى هۆججەتلىرىنىڭ ئايرىم ئورۇنلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى نەقىل كەلتۈرۈل-

گەن، شۇنىڭدەك ياۋروپا ئەللىرى تارىخچىلىرىنىڭ ئەمگەكلىرىدىنمۇ نەقىللەر كەلتۈرۈلگەن. ھەر بىر بابى ۋە ھەر بىر بۆلۈمى ئالدىغا ئاپتورنىڭ قىسقىچە بايانى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، نەقىللەر ئالدىغا ئادەتتە بىر قانچە كىرىش سۆز ئورنىدىكى ئىزاھاتلارمۇ بېرىلگەن. ئاپتورنىڭ قىسقىغىنا بۇ سۆزلىرى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئاساسى بولۇپ كۆرۈندۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ نەشىر قىلىنغان كىتابتا گەرچە، ماتېرىياللار خىرونولوگىك تەرتىپتە بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەسەرنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ سىستېمىغا سېلىنغان بايانى ئەمەس. بۇ كىتاب ئۆزىنىڭ پۈتۈن قۇرۇلۇشى بويىچە ۋاڭ رىۋنىڭ يۇقىرىدا زىكرى قىلىپ ئۆتۈلگەن ماقالىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. دېمەك، بۇلارمۇ جۇڭگونىڭ كونا گەنمۇ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەرلىرىگە مەنسۇپتۇر. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېنلارنىڭ كىتابىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ بىزنىڭ زامانىمىزغىچە بولغان تارىخىنىڭ ئۆزىگە خاس ئوچېركىنى يېزىپ چىقىشقا بولغان ئەڭ كېيىنكى ئۇرۇنۇشلارنىڭ بىرى، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەردە جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ ماتېرىياللىرى بەك بىخىللىق بىلەن ئۈزۈك ھالدا ئېلىنغان، تېگىشلىك تەنقىدىي ئانالىز بېرىلمەستىن پايدىلىنىلغان. ئاپتورلار ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن بويىلىرىغا كۆچۈشى ئۈستىدە سۆزلىگەنىدە «بەش دەۋر (五代) مەزگىلىدىكى تارىخىي بايانلار» دىن ئەڭ كېيىنكى ماتېرىياللاردىن پەقەت بىرلا نەقىلنى شىپى كەلتۈرىدۇ. مۇنداق قىلىش بولسا ئەسلى ۋەقەنىڭ جىددىي ھالدا بۇرمىلىنىشىغا ئېلىپ بارىدۇ. «بەش دەۋر تارىخى» كۆپىنچە «يېڭى بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچىلار غەرب ئەللىرى ئالىملىرى ۋە جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىگىمۇ تەنقىدىي نۇقتىئىنەزەردىن مۇئامىلە قىلمىغان. ئۇلار ئاساسەن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرى ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەردىن

دەلىللەر كەلتۈرىدۇ. شۇنىسى ئەجەبكى، پايدىلانغان ئەدەبىياتلار رويخېتى ئىچىدە خانىدا تورۇنىڭ كىتابىدىن باشقا ياپونىيە ئاپتورلىرىنىڭ تەتقىقاتلىرى تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇ ئەلۋەتتە خېلىلا جىددىي خاتالىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدىكى كونا كۆز قاراشلار غەرب ئەللىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى مەخسۇس ئەدەبىياتىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بەزى ياپونىيە ئالىملىرى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئايرىم ۋەقەلىرىنى باشقىچە ئىزاھلاپ بايان قىلىۋاتقانىدى (مەسىلەن، كوۋادارا-كۇرو، ئابې تاكېئو، پودزى ئېدا ئاكىرا ۋە باشقىلار). ھەتتا جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ تاللاپ پايدىلانغان. مەسىلەن، فېڭ جياشېڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىشلىگۈچىلەر ئوتتۇرىغا قويغان تېمىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان شياڭ دا، سېن جۇڭمىيەن قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرى كۆرسىتىلمىگەن. بۇ كىتابنى ئوقۇغان چاغدا، كىتاب ئاپتورلىرىنىڭ ئالدىغا پەقەت مۇئەييەن ئېنىق ۋەزىپە قويۇلغان دېگەن تەسىرات ئىختىيارسىز پەيدا بولىدۇ. بۇ ۋەزىپە — شەرقىي تۈركىستاندىكى ھازىرقى تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى ئاھالىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشتۇر.

ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ تەتقىقاتىغا ياپون ئالىملىرى چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىشقا بېغىشلانغان بىرىنچى ئەسەر كوۋادارا كۇرونىڭ 1928 - يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (كوۋاداراكۇرو: «ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشكۈنلىشىش ۋە ھالاك بولۇش تارىخىنى تەكشۈرۈش» 1928 - يىل، 17 - توم، 1 - سان 111 — 136 - بەتلەر). بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مۇشۇ تېمىغا قارىتىلغان مەخسۇس يېڭى تەتقىقاتلارنىڭ يوقلۇقى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان خېلىلا ئۇزۇن بىر دەۋر ئۆتتى. بۇ

ئەھۋال 1945 - يىلدىن كېيىن پۈتۈنلەي ئۆزگەردى. بۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا فودزى ئېدائاكىرا، ئونوگاۋاخىدېمى، خانىدا تورۇ، مائېدا ماسانا، يامادا نوبۇئو قاتارلىق چوڭ ئالىملار ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. مۇشۇ ۋاقىتلاردا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر ئىچىدە ئابې تاكېئو تەرىپىدىن يېزىلغان «غەربتىكى ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابى ئالاھىدە قىزىقىش پەيدا قىلدى. بۇ ئەسەر ھازىرغىچە بولغان تارىخىي تەتقىقاتلارنىڭ ئەڭ چوڭىدۇر. ئابې تاكېئو ئۇيغۇرلار تارىخىنى VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ XIV ئەسىرنىڭ بېشىغىچە ئىزچىل بايان قىلىدۇ. ئەمما ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىدۇ. مەزكۇر ئەسەردە جۇڭگو مەنبەلىرى ۋە شۇنىڭدەك پارسىي، تۈركىي تىللىرىدىكى ئەسەرلەر ۋە غەرب ئەسەرلىرىدىكى مەنبەلەر كەڭ پايدىلىنىلغان. ئابې تاكېئو 1954 - يىلى «غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قەيەردە؟» دېگەن تېمىدا ماقالە يېزىپ ئىنگلىز تىلىدا ئېلان قىلدى ۋە بۇ توغرىدىكى ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنىمۇ بايان قىلدى. ئابې تاكېئو مەزكۇر كىتابىدا بۇ مەسىلىنى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. يۇقىرىدا زىكرى ئېتىلگەن كىرىش سۆزدىن باشقا، كىتابتا تۆۋەندىكى يەتتە باب يەنى 1 - باب: يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى تۇرپانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ پايتەختى؛ 2 - باب: قايدۇ ۋە دۇۋاخاننىڭ ئىسيانى ھەمدە ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسى؛ 3 - باب: تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ غەرب تەرەپكە يۆرۈشى ۋە ئۇلارنىڭ بازىلىرى؛ 4 - باب: شەرق ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى ھەمدە غەرب تەرەپكە كۆچۈشى؛ 5 - باب: غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ لياۋ ۋە سۇڭ دەۋرلىرىدىكى پايتەختى؛ 6 - باب: غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت تېررىتورىيىسىگە ئومۇمىي ئوبزور؛ 7 - باب: بېشبالىق

ۋە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى؛ 8 - باب: شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە غەربتىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ رولى. ئومۇمەن ئالغاندا، ئابىي تاكېئونىڭ تەتقىقاتى چوڭ قىزىقىشقا ئەرزىيدىغان ئەسەردۇر. چۈنكى ئۇ ئايرىم - ئايرىم مەنبە ماتېرىياللىرىنى يىغىپ، ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئالاھىدە مۇھاكىمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش ئۇنىڭ مۇھاكىمىلىرىدە بەزىدە دەلىل - ئىسپاتلار كەملىك قىلىدۇ.

خانېدا تۇرۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ VII ئەسىردىن X ئەسىرلەرنىڭ بېشىغىچە بولغان تارىخىغا بېغىشلانغان يۇقىرىقىغا ئوخشاش چوڭ ئەمگىكى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە، جۇڭگو مەنبەلىرىدىن، تۈرك - رونىك يېزىقىدىكى تېكىستلەردىن ۋە شۇنىڭدەك مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن كەڭ پايدىلانغان، بۇ تەتقىقات ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر بىرىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ مۇھىم دەۋرلىرى كۆرسىتىلگەن: (1) VII ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تەشكىللىنىشىگە قەدەر بولغان ئارىلىق؛ (2) 745 — 840 - يىللار ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى؛ (3) ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلار؛ ئاپتور جۇڭگو ئەسەرلىرىدىن كۆپلىگەن نەقىللەرنى كەلتۈرۈپ ئۇلارنى تەھلىل قىلىدۇ ۋە تۈركىي تىللاردىكى تېكىستلەر بىلەن ھەمدە ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ ۋە خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنى بەك تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. بۇمۇ تولۇق، چۈشىنىشلىك ئەھۋال. ئۇيغۇر خاقانلىقى — ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ قۇدرەتلىك كۆچمەن ئىمپېرىيىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ تاڭ سۇلالىسى دۆلىتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن ۋە تاڭ سۇلالىسى ھاياتىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك روللارنى ئوينىغان. بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىل قىلىنغىچە بولغان ماتېرىياللار ۋە شۇنىڭدەك خاقانلىقتىن كېيىنكى

دەۋرلەرگە ئائىت ماتېرىياللار كۆپ نەقىل كەلتۈرۈلمىگەن. بۇنداق بولۇشمۇ تەبىئىي ئەھۋال. چۈنكى بۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇرلار ھاياتىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرى مەنبەلەرنىڭ ئۆزىدە ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. شۇ ۋاقىتتىكى مەۋجۇت ئەھۋالنىڭ تولۇق كۆرۈنۈشى بىر ئاز تەپسىلىيرەك بايان قىلىشقا ئۇرۇنۇشلار، مەسىلەن، خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنكى تەشكىل بولغان دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش كۆپىنچە يېتىپ بولماسلىق دەرىجىدىكى توسقۇنلۇقلارغا دۇچ كېلىپ تۇردى. ئومۇمەن ئالغاندا، خانېدا تۇرونىڭ ئەمگىكى قاتتىق كۆڭۈل بۆلۈپ ئۆگىنىپ چىقىشقا ئەرزىيدىغان ئەسەر. بۇ ئەسەرنى ئۆگىنىپ چىقىش ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ھاياتىدىكى ئاساسلىق ئەھۋاللارنى چوڭقۇر چۈشىنىپ چىقىشقا ياردەم بېرىدۇ.

ياۋروپادا ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ 2 - باسقۇچى پەقەت XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا باشلاندى. بۇنىڭغا بېغىشلانغان 1 - چوڭ ئەسەر فرانسۇز ئالىمى د. ر. گامىلتوننىڭ 1955 - يىلى ئېلان قىلغان كىتابىدۇر. ئاپتور «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرىنى توپلاپ چىقىشنى ئۆز ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويىدى ۋە مۇشۇ مەقسەت بىلەن «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دىكى ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت ئومۇمىي خاتىرىلەر» دىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ۋە ئۇلارنىڭ يېقىن قوشنىلىرى بولغان تىبەتلىكلەر، تۈركلەر، تاڭغۇتلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلدى ۋە نەشر قىلدى (تىبەتلىكلەر، تۈركلەر ۋە تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار بۇ چاغلاردا بەك زىچ مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەنىدى). بۇ يەردە پېللىئوتنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان خەنزۇ تىلىدىكى ئۈچ ۋەسىقىنىڭ رەسمىي ئېلان قىلىنغانلىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر ۋەسىقىلەردە گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە نۇرغۇن-

لىغان قىزىقارلىق ئىشلارنىڭ تەپسىلاتلىرى بايان قىلىنغان. ئۇ بۇلارنى شەرھلەش ئۈچۈن جۇڭگو مەنبەلىرىدىن كەڭ پايدىلاندى. جۇڭگونىڭ «بەش دەۋر» مەزگىلىدە مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى كەڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان ئەسەرلەردىنمۇ كۆپلەپ پايدىلاندى.

1968 - يىلى، ئىلزابىت پىنكسنىڭ سۇڭ دۆلىتى (960 — 1028) دەۋرىنىڭ بېشىدا ياشىغان گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا بېغىشلىغان ئەسىرى نەشر قىلىندى. يىل تەرتىپى بىلەن ئالغاندا بۇ كىتاب د. ر. گاملىتوننىڭ ئەسىرىگە بىۋاستە ئۇلىشىپ كېلىدۇ. لېكىن، گاملىتوننىڭ ئەسىرىدىن پەرقلىق يېرى شۇكى، بۇ يەردە پەقەت گەنجۇدىكى ئۇيغۇرلار ئۈستىدىلا گەپ بولىدۇ. ئى. پىنكس جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئېلان قىلىنىشىنى 1028 - يىلغىچە ئەكىلىپ توختىتىدۇ. چۈنكى شۇ يىلى تاڭغىتلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلى مەزكۇر ئۇيغۇر خانلىقى مۇستەقىللىكتىن مەھرۇم بولغانىدى. بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى بىر قىسىم ئاھالىسى بىلەن تاڭغىت دۆلىتىگە ئۆتىدۇ. پىنكسنىڭ ئەمگىكى گاملىتوننىڭ ئەمگىكىگە قارىغاندا چوڭ پۈتۈنلۈك بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇرلار تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈشتە جۇڭگودا ئۆتكەن ئۇ ياكى بۇ سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەر ئاساسىدا بۆلۈشكە بولمايدۇ. گاملىتون بولسا ئۆزىنىڭ كىتابىدا مۇشۇ ئاساستا بۆلگەن. ھەر قانداق بىر خەلقنىڭ تارىخى شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىمۇ يالغۇز ئومۇمىي قانۇنىيەتلەر تەرىپىدىنلا ئەمەس، بەلكى كونكرېت جەمئىيەتكە مەنسۇپ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەر بىلەنمۇ بەلگىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىنى رەت قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن تاشقى ئامىللار كۆپ چاغلاردا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولمايدۇ.

IX — XII ئەسىرلەردە، جۇڭگونىڭ مەركىزىي ئاسىيا ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى بەك چاغلىق ئىدى. ئۇيغۇرلار خانلىقلىرىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە قوشنىلىرى — تاڭغىتلار، تىبەتلىكلەر، قىتانلار، قارلۇقلار ۋە باشقا خەلقلەر جۇڭگوغا قارىغاندا، سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

بىز ئەمدى ئى. پېنكس ئەسەرلىرىنى كۆرۈپ باقايلى، بۇ ئەسەر ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت: 1 - قىسىمدا، مەنبە ماتېرىياللىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتىدۇ ۋە بۇ ماتېرىياللارغا 1 - قول مەنبە نۇقتىسىدىن قاراپ تېگىشلىك باھا بېرىپ ئۆتىدۇ. 2 - قىسىمدا، بۇ ماتېرىياللارنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئۇلارغا ئىزاھات بېرىلىدۇ. ئېلان قىلىنغان ھەممىلا مەنبە ماتېرىياللارنى 1 - دەرىجىگە ياتىدىغانلىرى ۋە 2 - دەرىجىگە ياتىدىغانلىرى دەپ بۆلۈپ چىقىدۇ. ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى 1 - كاتېگورىيىگە ياتىدىغان مەنبە ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىپ، ئۇلارنى يىل، ۋاقىت تەرتىپى بىلەن تىزىپ چىقىدۇ. 2 - دەرىجىدىكى مەنبە ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئۈچۈن ئاساسىي تېكىستلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ۋە ئۇلارغا ئىزاھلار بېرىش ئۈچۈن پايدىلىنىلىدۇ. ماتېرىياللارنى مۇشۇنداق يىل، ۋاقىت تەرتىپى بىلەن تىزىپ چىقىشقا ئەگەردە سۆزلىنىۋاتقان دەۋر ئانچە ئۇزۇن بولمىسا ۋە كەلتۈرۈلگەن مەنبەلەرنىڭ دائىرىلىرى ئانچە كەڭ بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا تولۇق يول قويۇلىدۇ. 3 - قىسمى، تەتقىق قىلىپ يېزىلغان نەرسىلەردۇر. بۇ قىسىمدا ماتېرىياللارنى چۈشەندۈرۈش، تارىخىي مەلۇماتلارنى تەنقىدىي تەھلىل قىلىشقا، ئېنىق خۇلاسە ۋە يەكۈنلەر چىقىرىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈلگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، مەزكۇر ئەسەر ئۇنىڭدىكى بەزى مەزمۇنلارنىڭ خاتالىقىغا قارىماستىن، كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشتا گەپ يوق. 1968 - يىلى، ئى. پېنكس ئەسەرلىرىنىڭ

ئەشىر قىلىنىشى بىلەن تەڭلا كانىبىراد ماككىرىسنىڭ: «ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسى (744 — 840)، تاڭ سۇلالىسى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان» دېگەن كىتابى ئېلان قىلىندى. لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ نامى ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ماس كەلمەيدۇ. بۇ كىتابتا، تاڭ سۇلالىسى ھەققىدە يېزىلغان «كونا تاڭنامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە» لەردىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ يېڭى تەرجىمىلىرى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ 747 - يىلىدىن تارتىپ 840 - يىللار ئارىلىقىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلىرىغىلا دائىر ماتېرىياللار تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئىككى «تاڭنامە» دىكى ماتېرىياللارنىڭ تېكىستى پاراللېل نەقىل كەلتۈرۈلگەن. كىتابنىڭ جۈپ بېتىدە «كونا تاڭنامە»نىڭ ماتېرىيالى، تاق بېتىدە «يېڭى تاڭنامە»نىڭ ماتېرىيالى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ماتېرىيالنى مۇشۇ ئۇسۇلدا ئورۇنلاشتۇرۇش — ئۇلارنى سېلىشتۇرۇپ قوللىنىشقا بەك قولايلىق بولىدۇ. 1972 - يىلى، مەزكۇر كىتابنىڭ 2 - نەشرى چىقتى، 2 - نەشرىنىڭ 1 - نەشرىدىن پەرقلىق يېرى شۇكى، ئۇنىڭغا كىرىش سۆز كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدا قىسقىچە تارىخىي ئوچېرك بېرىلگەن، ئىزاھلار خېلى كېڭەيتىلگەن، پايدىلىنىلغان ئەدەبىياتنىڭ تەپسىلىي روييخېتى كەلتۈرۈلگەن. رەسمى ئاتالغۇلارنىڭ لۇغىتى ۋە تەپسىلىي ئېلىپبە كۆرسەتكۈچلىرى بېرىلگەن.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت ئەدەبىي ۋەسىقىلەرنى تەھلىل قىلغانىدا شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ تەتقىقات ن. يا. بىچورىن، د. پوزنېيېۋ ۋە ۋ. ۋ. بارتولد ئەسەرلىرىدە سېلىنغان مۇستەھكەم فوندامېنت ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان. ن. يا. بىچورىن بۇنىڭدىن 100 يىل ئىلگىرى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ئەڭ مۇھىم ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان. د. پوزنېيېۋ ئۇيغۇرلار تارىخىنى جۇڭگونىڭ يەنە بىر قانچە ماتېرى-

ياللىرىنى قوشۇمچە قىلىش ئاساسىدا تېخىمۇ تەپسىلىيرەك تەتقىق قىلىپ چىققان («ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار»، جۇڭگو ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان»، 1899 - يىل، سانكت پېتىربۇرگتا نەشر قىلىنغان). بارتولد ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب ۋە پارس تارىخچىلىرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەپ، ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق نۇرغۇن مەلۇماتلارنى بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرشۇناس تارىخچىلار ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئاساسىي مەلۇماتلارغا تولۇق ئىگە بولدى.

XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سوۋېت ئالىملىرى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئايرىم مەسىلىلىرىنى تېخىمۇ تەپسىلىيرەك تەتقىق قىلىشنى داۋاملاشتۇردى. 1947 - يىلى، ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكىي چوڭ بىر ماقالە ئېلان قىلىپ، جۇڭگو ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇماتىنى ۋە ئەرەب، پارس تارىخچىلىرى يازغان مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ي. ئى. كېچانوۋ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تاڭغۇتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ، تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارغا بېغىشلانغان چوڭ بىر ماقالە يېزىپ چىقتى (بۇ ئەسەرنىڭ تېمىسى: «XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار تارىخى»، 1962 - يىل، ئالمۇتا نەشرى، 1962 - يىلى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئەمگەكلىرىنىڭ 15 - تومىدا ئېلان قىلىنغان). كېچانوۋنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە قوشنىسى بولغان تاڭغۇتلار توغرىسىدا يازغان ئەسەرلىرىنىڭ ئەھمىيىتى ئۇنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىنىڭ ئەھمىيىتىدىنمۇ چوڭراق. بۇ ئەسەر «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار» دېگەن خۇلاسە خاراكتېرلىك مونوگرافىيە (مەخسۇس ئەسەر) دۇر (1968 -

يىل، موسكۋا نەشرى).

1966 – يىلى، د. ئى. تىخنوۋنىڭ تۇرپان خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلانغان مونوگرافىيىسى ئېلان قىلىندى (تىخنوۋ: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» 1966 – يىل، موسكۋا نەشرى). مەزكۇر ئەسەردە ئۇيغۇر ئېلى خەلقىنىڭ مەشغۇلاتى ۋە جەمئىيەتتىكى بېقىندى ئاھالىسىنىڭ ئەھۋالى ۋە باشقىلار ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. ئاپتور ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى تېز سۈرئەتتە كۆچمەنلىكتىن ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا ئۆتتى دېگەن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن كۆز قاراشقا ئەمەل قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار دۆلىتىدىكى كۆچمەنلەر تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ ئاچمايدۇ.

ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ كىتاب پەقەت توپە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىگە بېغىشلانغان بولۇپ، كۆچمەن ئۇيغۇرلار ئۈستىدە توختالمىغان.

1974 – يىلى، بىزنىڭ IX ئەسىردىن XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرىنى تەھلىل قىلىشقا بېغىشلانغان كىتابىمىز نەشىردىن چىقتى («IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 1974 – يىل، نوۋوسىبىرسكتا نەشر قىلىنغان).

بىرىنچى باب

مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ۋەزىيىتى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ھەمدە ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشى.

تاڭ ئىمپېرىيىسى (618 — 907) خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا پەيدا بولغان ئەڭ پارلاق دۆلەتلەرنىڭ بىرىدۇر. مانا مۇشۇ ئىمپېرىيە VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى شانۇ - شەۋكىتىنى يوقاتتى. مەملىكەت ئىچىدىكى مەركەزدىن چەتنەش ئىنتىلىشلىرى ۋە ئوردا ئىچىدىكى VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ئىچكى ماجىرالار ئاخىر بېرىپ ئەنلۇشەن (ئۆگلۈك) ۋە شى سىمىڭ (سۈيگەن) لارنىڭ چوڭ ئىسيانىغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ ئىسيان 755 - يىلدىن 763 - يىلغىچە سوزۇلۇپ، مەملىكەتكە ئېغىر كۆلپەت كەلتۈردى، بۇ ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كەمگىچە يۇرت سوراپ كەلگەن سۇلالە ھاكىمىيەت بېشىدا يەنە قېلىۋەردى. لېكىن نۇرغۇنلىغان شەھەرلەر خانىۋەيران بولدى، ئاھالىنىڭ خېلى قىسمى يوقىتىلدى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاچارچىلىق، ئاغرىق - سىلاقتىن ھالاك بولدى. نۇرغۇنلىرى قېچىپ كەتتى. ئىسيانىنىڭ ئىككىنچى بىر مۇھىم نەتىجىسى، ھۆكۈمران سۇلالىنىڭ ئىمپېراتورلىرى پۈتۈن مەملىكەتنى تىزگىنلەپ تۇرۇشتىن مەھرۇم قالغانلىقى بولدى. ئۆلكە، ۋىلايەتلەرنىڭ كۈچلۈك باشلىقلىرى (ھېراۋۇللىرى)

ئەمەلىيەتتە، ئۆز ئۆلكىلىرىدە مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇپ، ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن سوقۇشۇپ كەلدى ۋە شۇنىڭدەك، دۆلەتنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە قارشى چىقىپ كەلدى. تاڭ دۆلىتىدە ئۇزۇن ۋاقىتقا سوزۇلغان ئۆزئارا قانلىق جېدەل-ماجىرالار دەۋرى باشلاندى. ئىمپېراتور ئوردىسىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى پىتنە - ئىغۋا ۋە نىزالار نەتىجىسىدە ۋەزىيەت تېخىمۇ ئېغىرلاشتى، مەملىكەتنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئەھۋال تېخىمۇ جىددىي بولدى. چۈنكى بۇ يەرلەر ئىسيانچىلار بىلەن بولغان كۈرەشلەر داۋامىدا بەكمۇ دەپسەندە بولۇپ كەتكەنىدى.

شۇنداق قىلىپ تاڭ ئىمپېرىيىسى IX ئەسىرگە خېلى ئاجىزلاشقان ۋە ھاكىمىيەتنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا قولغا كەلتۈرگەن جايلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا قەدەم باستى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ مەملىكەت ئۇيغۇر خاقانلىقى، تىبەت دۆلىتى ۋە جەنۇبىي جاۋ (ھىندىچىنى) تەرىپىدىن دائىم ھەربىي ۋە دىپلوماتىك بېسىمغا ئۇچراپ كەلدى. مۇشۇ جەرياندا تاڭ ئىمپېرىيىسى زور تېررىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ قالدى ياكى مول «سوۋغا - سالاملار»نى شەرتلىك ھالدا تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى (تاڭ ئەمەلدارلىرى چوڭ ئۇرۇش چىقىملىرى ۋە ئولپان-سېلىق تۆلەشنى يۇقىرىقى تېرمىن بىلەن ئاتاپ كەلگەن). تاڭ دۆلىتى تەدرىجىي ۋە ئىزچىل ھالدا ھالاكەتكە يۈز تۇتتى ۋە بۇ جەرياننى ھېچقانداق كۈچ بىلەن توختىتىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى.

شەرقىي ئاسىيادىكى يەنە بىر كۈچلۈك دۆلەت تىبەت VIII ئەسىردە گۈللەپ ياشناشنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتتى. تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان سوقۇشلار نەتىجىسىدە، بۈگۈنكى كۈندە سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن خېلى تېررىتورىيىلەر تىبەتكە قوشۇلدى ۋە شۇنىڭدەك بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھەممە تېررىتورىيىسى دېگۈدەك تىبەتكە ئۆتتى. 783 - يىلى تىبەت بىلەن تاڭ دۆلى-

تى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى مۇستەقىل دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسەن تىنچلىق خاراكتېرىدە بولدى. مانا بۇ تىنچلىق بېتىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىلىرىدا ھەربىي ھەرىكەتلەر توختىتىلدى. تىبەتلىكلەر قەشقەرىيىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش كۆرەشلىرىنى جىددىيلەشتۈردى ۋە ئارىدا ئۇزۇن ئۆتمەي تىبەت پۈتۈن قەشقەرىيىنى دېگۈدەك تىزگىنلىۋالدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئەسكەرلىرىگە بىر نەچچە قېتىم جىددىي زەربىلەر بەردى ۋە باسمىللارنىڭ مەركىزى بېشبالىق شەھرىنى ئىگىلىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، 783 - يىلى، تاڭ دۆلىتى بىلەن تۈزۈلگەن تىنچلىق توختامى پەقەت تىبەت ئۈچۈنلا پايدىلىق بولۇپ چىقتى.

IX ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىللىقىدا، تىبەت دۆلىتىنىڭ ئىچكى سىياسىي ۋەزىيىتى تەدرىجىي ھالدا يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى. بۇ ئەھۋال تىبەتنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇۋۋىتىنى ئاجىزلاشتۇردى ۋە مەملىكەتنى پارچىلاشقا ئېلىپ كەلدى. «سىرتتىن قارىماققا، ئەھۋال بىر قەدەر تۈزۈكرەكتەك كۆرۈنىدۇ، تىرى - سۇڭ دې - سېن ۋە ئۇنىڭ پېشىۋالىرىنىڭ تىرىشىشى نەتىجىسىدە تەشكىل قىلىنغان كەڭ تىبەت دۆلىتى IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاساسەن VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى چېگرىسى ئىچىدە تۇردى. تىبەتلىكلەر مەركىزىي ئاسىيادا ھۆكۈمران بولۇپ تۇرىۋەردى (......) تىبەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ قالالىشى ئۇنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇۋۋىتىگىلا باغلىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ شۇ چاغدىكى ئاساسىي دۈشمىنى ئەرەبلەر ۋە جۇڭگونىڭ ئاجىزلىقىدىن بولدى.»①

---

① ۋ. ئا. باگاۋسلاۋسكىينىڭ «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 68 — 69 - بەتلىرىگە قاراڭ، 1962 - يىل، موسكۋا نەشرى.

ھەلۇمكى، تىبەتلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ 3 - ئەڭ مۇھىم دۈشمىنى ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تۇرپان ۋادىسى ۋە بېشبالىق ئۈچۈن ئۇزۇن ۋاقىتلارغا سوزۇلغان خوراتقۇچ سوقۇشلار ئېلىپ بارغانىدى. مۇشۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىمۇ IX ئەسىرنىڭ بېشىدا چۈشكۈنلۈك ۋە ئىچكى نىزاھلار دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى①.

ئاسىيانىڭ شەرقىدە چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى رايونىدا ۋە شارمۆرىن دەرياسى ۋادىسىدا ۋەقەلەر پەقەتلا باشقىچە راۋاجلاندى. بۇ جايلاردا قىتانلار چىڭىپ باردى ۋە كۈچ توپلاپ باردى. IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قىتانلار ئۆز خاقانى باشچىلىقىدا بولغان چوڭ بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشتى. قىتانلارنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى كەڭ تېررىتورىيىدە (600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر) تازا گۈللەپ ياشناپ تۇرغان بوخەي دۆلىتى (VIII ئەسىرنىڭ بېشىدىن 926 - يىللارغىچە) مەۋجۇت ئىدى.

800 — 840 - يىللاردا، بۇ رايوندىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ كرىزىسى تىبەت دۆلىتىنىڭ كەسكىن ئاجىزلىشىپ كەتكەن ۋاقتىغا توغرا كەلدى، تىبەت دۆلىتى بۇ چاغلاردا فېئوداللىشىش جەريانىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى نەتىجىسىدە، ئەمەلىيەتتە، بىر قانچە مۇستەقىل ۋە ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان يەرلەرگە بۆلۈندى. ئۇيغۇرلارمۇ بۇ چاغلاردا ئاجىزلاشتى ۋە تاشقى سىياسەت جەھەتتە كېڭىيىشنى ئويلاپمۇ كۆرمىدى. مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيادا، IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇرۇن رىقابەتلىشىپ كەلگەن ۋە بۈگۈنكى كۈندە ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئاساسىي دۆلەتلەرنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى تەڭپۇڭلۇقىغا ئاساسـ

---

① مالىيەۋكىن: «IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر»، «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» دېگەن توپلامدىكى ماقالە. 1972 - يىل، نوۋوسىبىرسك نەشرى.

لانغان ۋەزىيەت ساقلىنىپ تۇردى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى، 840 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ مەجبۇرىي تارقىلىپ كېتىشى، تاڭ دۆلىتىنىڭ 907 - يىلى ھالاك بولۇشى، قىتانلارنىڭ خېلىلا دەرىجىدە قۇدرەت تېپىشى ۋە سىياسىي سەھنىدە تاڭغۇتلارنىڭ پەيدا بولۇشى — مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى يېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. مانا بۇ دەۋر ئاسىيانىڭ شەرقىدە قىتانلار، تاڭغۇتلار ۋە كېيىنرەك جۇرجىتلار تەشكىل قىلغان دۆلەتلەر تەسىرىنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغانلىقى بىلەن ۋە جۇڭگونىڭ نىسبەتەن ئاجىزلىقى بىلەن خاراكتېرلەندى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىگە خېلى ئۇزۇندىن بۇيان زېمىن ھازىرلىنىپ كېلىنگەنىدى. ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان قەبىلىنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ئوچۇقتىن - ئوچۇق قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشكە ئايلاندى، مانا بۇ كۆرەش دۆلەتنى ئىچكى جەھەتتىن تەۋرىتىۋەتتى. 795 - يىلىنىڭ ئۆزىدىلا يۇرت سوراپ كەلگەن سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى يۈز بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ خاقانى ئاچۇر ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ئۆزىگە ۋارىس قالدۇرمىغانىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شۇ كەمگىچە ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ تۇرغان قۇتلۇق تەختكە ئولتۇردى. ئۇ «تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان» دېگەن سەلتەنەتلىك ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ئۇنۋانىنىڭ تەخمىنەن مەنىسى تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بولغان قەھرىمان، بەختلىك ۋە دانا خاقان دېگەندىن ئىبارەت. قۇتلۇق ئېدىز قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. بۇ قەبىلە ئۆز ۋاقتىدا تېلى كونفېدېراتسىيىسى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) تەركىبىگە كىرگەندى. خاقانلىقتىكى ئالىي دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇرۇقى ياغلاقارلار قولىدىن ئېدىز قەبىلىسى ۋەكىللىرىنىڭ

قولىغا ئۆتۈشى ئەسلى ئۇيغۇرلار تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى ۋە بۇنىڭ ئۆزى خاقانلىقىنىڭ ئىچىدىكى كۈرەشنى جەزمەن كەسكىنلەشتۈرەتتى. ئۇيغۇرلار 663 - يىلى ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان چاغدا ئىتتىپاق تۈزگەن تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە ئېدىزلار تىلغا ئېلىنمىغانىدى. 745 - يىلى، خاقانلىق قايتا ئەكسىگە كەلتۈرۈلگەن چاغلاردىمۇ، ئېدىزلار ئۈستىدە گەپ - سۆز بولمىغانىدى. 663 - يىلى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خاقانلىقىنى تەشكىل قىلغاندا ئېدىزلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىر ئىتتىپاق بولمىغانىدى، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. كېيىنچىرەك ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان كۈرەشلىرى زامانىسىدا ئېدىزلارنىڭ چوڭ چىقىملارغا دۇچ كەلگەنلىكى ئېهتىمال. ئېدىزلار تۈركلەرگە قارشى تۇرۇپ كەلگەنىدى. بۇ ئەھۋالنى ئۇلارنىڭ سەددىچىننىڭ قېشىغا كۆچۈپ بېرىۋېلىشىمۇ ئىسپاتلايدۇ. تاڭ سۇلالىسى مەمۇرىيىتى ئېدىزلارنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇشۇ يەردە يوقاتتى. مانا مۇشۇ ئەھۋال پۈتۈن بىر قەبىلىنى بەكمۇ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى ۋە ئۇلارنىڭ يايلاقتىكى ئىشلارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالدۇردى، ئۇيغۇر خاقانلىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋاقىتلاردا، ئېدىزلار ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، خاقانلىق دائىرىسىدە تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قەددىنى كۆتۈرۈپ كۆچىيىۋالغان بولۇشى كېرەك. كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە»لەردە ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا كۈرىشى خاقانلىققا قوشنا ئەللەرنىڭ خاقانلىقنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا شەرت .. شارائىتلار يارىتىپ بەرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئايرىم قەبىلە باشلىقلىرى ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ قوشنىلىرىنى ئۆزلىرىگە ياردەم بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. جۈملىدىن، شۇ چاغلاردا، ئۇيغۇرلار بىلەن قاتتىق دۈشمەنلىشىپ كەلگەن قىرغىزلارنىمۇ

تەكلىپ قىلىنغان. ۋەزىر قۇرابىر بۇنىڭغا ئۆزى ئۆلگە كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ 839 - يىلى، چۆل تۈركلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىبدىزلار تەختكە كۆتۈرگەن خاقان خۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. شۇ چاغدا ئىبدىزلار(؟) قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۈلۈگ - باغا قىرغىزلارنى ياردەمگە چاقىرىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە خاقانلىققا خاتىمە بېرىدۇ. د. ر. گاملتوننىڭ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشىگە قارىغاندا، ۋەزىر قۇرابىرنىڭ ئىسمى ئەسلى ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. ئەھۋاللارغا قارىغاندا ياپون ئالىمى ئابې تاكېئو مانا مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ قۇرابىرنىڭ قوزغىلىپ چىقىشىنى ياغلاقار ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار توققۇز ئۇرۇقنىڭ ئىبدىزلار ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنۇشى سۈپىتىدە باھا بەرگەنگە ئوخشايدۇ.

ئۇيغۇرلار بىلەن ئىبدىزلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ كەسكىنلىشىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەتتىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ چوڭقۇرلاشتى، ئىبدىزلارغا كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا تېلى قەبىلىلىرىمۇ يار - يۆلەك بولۇپ كەلدى، ئۇيغۇرلار خاقانلىقىدىكى فېئوداللىشىش جەريانىمۇ خېلى دەرىجىدىكى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا بايلىق جەھەتتە، تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈشمۇ كۈچەيدى، كۆچمەن جەمئىيەتنىڭ ئادەتتىكى ئەزالىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشمۇ كۈچەيدى. ئۇيغۇرلار جەمئىيەتلىرىنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرى توغرۇلۇق سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىم شياۋبوۋېن (1057 — 1134) ئۆزىنىڭ «ۋېن جەنلۇ» («ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرىلەر») دېگەن كىتابىدا: «دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئاددىي - ساددىلىقى ۋە سەمىمىيلىكى بىلەن پەرقلىنىپ تۇراتتى. ۋاڭ، بەگلەر بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى پەرقمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، خەلقنىڭ

ئوي - پىكرى بىرلا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار كۈچلۈك ۋە يېڭىلمەي كەلگەنىدى. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ دۆلىتىگە كۆرسەتكەن خىزمىتىمۇ چوڭ ئىدى، تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇرلارغا مول ئىنئاملار بېرىپ تۇراتتى. تەڭرى خاقان (ئىدىكېن 759 — 779) مەغرۇرلىنىپ ئۆزى تۇرىدىغان ھەشەمەتلىك سارايلار سالدۇردى، ئاياللار ئوپا - ئەڭلىك ئىشلىتىدىغان، قاشلىرىنى بويايدىغان، كىيىم - كېچەكلىرىنى كەشتىلەپ زىننەتلەيدىغان بولدى، مانا مۇشۇ زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى جۇڭگودا ھازىرلىناتتى. مۇشۇنداق ئىسراپچىلىق ئىپتىداسى ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى» دەپ يازغانىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك: مەملىكەت تەبىئىي ئاپەتلەرگە دۇچ كەلدى. ئۇدا ئىككى يىل مەملىكەت بويىچە جۇتچىلىق بولدى، بۇ تەبىئىي ئاپەت خەلقنى بەكمۇ خورىتىۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇردى. دۆلەت ئىچىدىكى مۇشۇنداق ئىشلار تۈپەيلى، دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەتلەرمۇ چوڭقۇرلاشتى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە مەسىلەن، «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»دە 839 - يىلى يېزىلغان تۆۋەندىكى سۆزلەر بار: «... بىر نەچچە يىل ئۇدا مەملىكەتتە ئاچارچىلىق يۈز بەردى، يۇقۇملۇق كېسەللەر تارقالدى، جۇتچىلىق نەتىجىسىدە ئۆلگەن قويلار پۈتۈن يەرنى قاپلاپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قېلىن قار ياغدى.» «يېڭى تاڭنامە»دىمۇ بۇ يەردە «يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر، جۇت، ئاچارچىلىق ...»، يۈز بەرگەن دەپ يېزىلغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى — مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى تارىخ-

دا يېڭى دەۋر باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن مۇشۇ چوڭ رايوندىكى شۇ چاغلاردىكى تەرەققىيات كونا دۆلەتلەرنىڭ يىقىلىشى ۋە يېڭى دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئومۇمەن خاراكتېرلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. مانا مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا تۈپلۈك ئۆزگىرىشلەر بولغانلىقىنى بەلگىلىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى مۇشۇ جەرياندىكى بەك روشەن ۋە تەسىرات قالدۇرغان ئەھۋال. بۇنىڭ ئەھمىيىتىگە ئۆز لايىقىدا باھا بەرمەيمۇ بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇشۇ ئەھۋال ھەممىنىلا ھەل قىلدى دەپ قاراشمۇ ئورۇنسىز بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار مۇشۇ رايوننىڭ تارىخىدا ئادەتتىكىلا رولنى ئوينىدى. ئۇنىڭ رولىنى شۇنىڭدىن كېيىنلا پەيدا بولغان تاڭغۇت ۋە قىتان دۆلەتلىرىنىڭ ئەھمىيىتى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.

مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ل. ن. گۇمىليوۋنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا بەرگەن باھاسىغا تەپسىلىيرەك توختاپ ئۆتۈش زۆرۈر. گۇمىليوۋ ئۆزىنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىدا تارىخىي جۇغراپىيىگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە: «جۇرجىتلار، خارەزمىلىقلار، قىپچاقلار ۋە ئەھلىسەلىپچىلەر ئۆزلىرىنىڭ قەھر - زەھرىنى چېچىشتا موڭغۇللاردىن قېلىشمىدى، ئەمما نېمىشقا ئاسىيانى ۋەيران قىلىشنى موڭغۇللارغىلا دۆڭگەپ قويىمىز؟ بەلكى بۇنىڭدىن خېلىلا چوڭراق مىقياستىكى باشقا ۋەقەلەر، مەسىلەن، 841 — 846 - يىللاردا، قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ۋەيران قىلىشى ياكى مانجۇ ئىمپېراتورى چيەنلۇڭنىڭ 1756 — 1758 - يىللاردا قالماقلارنى بىرمۇ بىر قىرىپ يوقىتىشى تارىخچىلار نەزىرىنىڭ سىرتىدا قالدىمۇ؟»① گۇمىليوۋنىڭ بۇ ماقالىسى تولىمۇ ئەجەبلىنەرلىك، گۇمىليوۋ ئىلمىي ئوبيېكتىپلىقنى قارىماس-

---

①گۇمىليوۋ: «ئاسىيا ۋە ئافرىقا خەلقلىرى» دېگەن ژۇرنالنىڭ 1970 - يىل 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

تتى، ئۆز ئەمگەكلىرىدە موڭغۇللار ئىستېلاسىنىڭ ياۋروپا ۋە ئاسىيا خەلقى تارىخىدا ئەھمىيىتىنى كىچىكلىتىشكە دائىم ئۇرۇنۇپ كەلمەكتە.

ئاپتورنىڭ موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ يۈرگۈزگەن زۇلمى جەھەتتە، ئوتتۇرا ئەسىردىكى (يالغۇز ئوتتۇرا ئەسىردىكىلا ئەمەس) باشقا ئىستېلاچىلاردىن ئېشىپ كەتمىدى، دېگەن مۇھاكىمىسىگە تولۇق قوشۇلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى ھەممىگىلا مەلۇم ئىش. لېكىن ئۇنىڭ كەلتۈرگەن نەقلىنىڭ 2 - قىسمى تەنقىد ئالدىدا ھېچقانداق پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ، ھەر ئىككى ۋەقە — «841 — 846 - يىللاردا قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ۋەيران قىلىشى ياكى قالماقلارنىڭ تولۇق يوقىتىلىشى» بۇ ھەر ئىككى ۋەقە نىسبەتەن ئانچە چوڭ بولمىغان تېررىتورىيىدە ئۇنىڭ ئۈستىگە چەكلەنگەن ھالدا يەنى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلا دېگەندەك ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەردى. گەرچە، بۇ پاجىئەنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرى ئاستا - ئاستا ھازىرلانغان بولسىمۇ، مۇشۇ جىددىي، ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىشلەرگە جەلپ قىلىنغان ئادەملەر سان جەھەتتىنمۇ چەكلىك ئىدى. بۇ ھەر ئىككى ۋەقەدە ھۇجۇمغا دۇچ كەلگۈچىلەر 500 مىڭدىن ئۇشۇق ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۈستىدە تەپسىلىيرەك توختاپ ئۆتكىنىمىز تۈزۈك. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇئەييەن بىر قىسمى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇش جەڭلىرىدە قۇربان بولدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى زەربىدىن ئۆزىنى ساقلاپ قېلىشقا قادىر كېلىپ باشقا رايونلارغا كۆچۈپ كەتتى. قىرغىزلار خاقانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشىگىلا قانائەتلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزلىرىنى كېڭەيتىشكە بىرەر جىددىي ئۇرۇنۇشتا بولمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى تۆۋەندىكى ئىشلار تۈپەيلىدىن ئۆزىگە ئەگىشىپ كېلىدىغان ۋەقەلەرنى پەيدا قىلمىدى. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى بىر قىسمى شۇ چاغلاردا ئاجىزلىشىپ ھالى قالمىغان تىبەت دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن تېررىتورىيىلەرگە كۆچۈپ

كەلگەنىدى. تىبەت دۆلىتى شۇ كەملەردە ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيەدىكى ۋە خېشى كارىدورىدىكى يەرلىرىنى قوغداپ قېلىشقا ماجالى يوق ئىدى. تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۆكۈمرانلىقى ۋە مۇشۇ تېررىتورىيىلەردە پات - پاتلا بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ كەتكەن يەرلىك خەلقمۇ ئۇيغۇرلارغا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جايلارغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى ۋە بۇ يەرلەردە يېڭى دۆلەتلەرنى تىكلىشى نىسبەتەن تىنچ ئۇسۇلدا يۈز بەردى. قالماقلارنىڭ يوقىتىلىشىغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى، يەنى 50 مىڭدەك ئادەم روسىيە ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە قېچىپ كېتىپ ئامان قالدى ۋە ئۇلارغا كۆرسىتىپ بېرىلگەن يەرلەرگە كېلىپ جايلاشتى. بۇ يەردە موڭغۇل - تاتار ئىستېلاسىنىڭ كۆلىمى، ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېغىر ۋەيرانچىلىق ئۈستىدە سۆز ئېچىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك. كۆچمەن جەمئىيەتنى ۋەيران قىلىش بىلەن ئولتۇراقلاشقان مەدەنىي ھاياتنى ۋەيران قىلىشنىڭ نەتىجىسىنى سېلىشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشنىڭ ئۆزى مۇقامغا توغرا كەلمەيدىغان ئىش ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتىمىز. كۆچمەن خەلقلەرنىڭ دۆلەت تەشكىلاتلىرى ئۇنىڭدىن كۈچلۈكرەك دۈشمەن تەرىپىدىن ھۇجۇمغا يولۇققاندا ئەلۋەتتە چوڭ چىقىملارغا دۇچ كېلىدۇ. لېكىن ئۇلاردا تولۇق مۇنقەرز بولۇپ كېتىشتىن قۇتۇلۇپ قېلىشنىڭ ئازدېگەندە مۇنداق ئىككى خىل ئىمكانىيىتى بار: بىرسى، دۈشمەن شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە يېتىپ بارالمايدىغان يىراق رايونلارغا (تەشكىلىي ياكى تەرتىپسىز ھالدا) تېزلىكتە كۆچۈپ كېتىش؛ ئىككىنچى ئىمكانىيەت بولسا ياكى بېسىپ كەلگۈچىگە قوشۇلۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىغا ئىشتىراك قىلىش. كۆچمەنلەر قوشۇنىنىڭ ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنى ۋەيران قىلىشى تامامەن باشقىچە نەتىجە چىقاردى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار خېلىلا ئۇزۇن چىقىملارغا دۇچ كەلدى: ماددىي بايلىقلارنىڭ

تالان - تاراج قىلىنىشى ۋە يوقىتىلىشى بىلەن بىر قاتاردا نۇرغۇن مىقداردىكى قىممەتلىك مەدەنىيەتلەر يوقىتىلدى. تۈز كېتىۋاتقان، ئولتۇراقلاشقان مەدەنىي ھاياتنىڭ تەرەققىياتى ئۈزۈلۈپ قالدى، كۆپىنچە ھاللاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالە يوقىلىپ كەتتى.

ئەمدى بىز بۇ بابتىكى ئاساسىي مەسىلىگە قايتىپ كېلىمىز. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ كېتىشى، ئەمەلىيەتتە خاقانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىنلا كۆچۈشى ستىخىيىلىك ھالدا ۋە تۈرلۈك يۆنىلىشلەر بويىچە يۈز بەرگەن. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تەشكىلىي ھەرىكەت بولمىغان. گەرچە، ئايرىم گۇرۇپپىلار، خېلىلا چوڭ گۇرۇپپىلار تەشكىللىك ۋە پىلانلىق ھەرىكەت قىلغان (مەسىلەن، ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ۋەكىلى بولغان ئۇجېنىڭ ئەتراپىغا ئۇيغۇرلار ئۇيۇشقان ۋە ئۇنى خاقان دەپ ئېلان قىلغان) بولسىمۇ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر قەبىلىسى مىقياسىدىن ئالغاندا، ھەرىكەت تەشكىلىي بولمىغان، خاقانلىق ئۇرۇق - قەبىلە خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە، بىرقانچە مۇستەقىل قىسىملارغا بۆلۈنگەن ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىدا ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ قۇتۇلدىمىكىن دېگەن تەسەۋۋۇر پەيدا بولىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپكە، بايقال كۆلى رايونىغا، سېرۋىيلار يۇرتىغا، شۇنىڭدەك شەرقىي تەرەپكە، قىتانلار كونتروللۇقىدىكى تېررىتورىيىلەرگە جۆنەپ كەتكەن بىر بۆلۈك گۇرۇپپىلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدە ھېچقانداق رول ئوينىمىدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇلار ئاز ساندىكى ئاھالە بولسا كېرەك، ئۇلار ھەققىدە بىز ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. قىرغىزلار ئىگىلىۋالغان تېررىتورىيىلەردە قېپقالغان ئۇيغۇرلار ھەققىدىمۇ مەلۇمات يوق.

ئالاھىدە قىزىقىش پەيدا قىلىدىغىنى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىغا (خۇاڭخې دەرياسى ئەگمىسى)، ئوردوس رايونىغا كې-

لىپ ئورۇنلاشقان تۈيغۇرلاردۇر. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كۆچمەن خەلقلەرگە تۇتقان سىياسىتىنىڭ نازۇك يەرلىرىنى ئېچىپ كۆرۈپ بېقىش نۇقتىئىنەزەرىدىن كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ. بۇ يەرگە كېلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تارىخىدا تەشكىلىي بىرلىك سۈپىتىدە ھېچقانداق رول ئوينىمىدى، پەقەت ئۇلارنىڭ ئايرىم پارچىلىرىنىڭ قالدۇقلىرى باشقا گۇرۇپپىلار تەركىبىگە بىرىنچى نۆۋەتتە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كېتىشكە، مۇۋەپپەق بولالىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە بۇلار توغرۇلۇق ئايرىم، ئانچە ئېنىق بولمىغان مەلۇماتلارلا ساقلىنىپ قالغان. پەقەت «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن كېيىنكى يېزىلغانلىرىدا ناھايىتى ئېنىق كونكرېت قىلىپ، ئۇجىي خاقانغا قاراشلىق بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدا ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، غەرب تەرەپكە قېچىپ بېرىپ تىبەتلىكلەرگە بويسۇندى، دەپ يېزىلغان.

«1.1 دەسلەپتە ئۇلارنىڭ دۆلىتى سۇلىن (سېلېنگا) دەرياسى بويىدا ئىدى، كېيىن ئۇلار، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقتى ۋە ئۇيغۇرلار تيەندې ۋە جىنۋۇ قورغانلىرى ئارىلىقىدىكى يەرلەرگە كۆچۈپ جايلاشتى. شى سۇن ۋە جاڭ جۇنۋۇ ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلدى. قالغان ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كېتىپ تىبەتكە بويسۇندى، بۇ چاغدا، تىبەت خېشى كارىدورىنى ۋە گەنسۇنىڭ شىمالىدىكى يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنى بۇ يەرلەرگە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى.»①

«بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» نىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئوقۇغان چاغدا، كېيىنرەك ئۇيغۇر

---

① «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر»، 74 - جىلد، 9 - بەت.

گەنجۇ خانلىقى تەشكىل قىلغان گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بۇ يەردىكى نەنسەن رايونلىرىغا سەددىچىننىڭ ياقىسىدىكى يەرلەردىن كەلگەن، دېگەن بەك ئېنىق تەسەۋۋۇر پەيدا بولىدۇ. بۇلار خاقان ئۇجىغا مەنسۇپ ئۇيغۇرلار ئىدى، فېڭ جياشېڭ چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېنلارمۇ شەرق تەرەپتىن قېچىپ كېلىپ گەنسۇ كارىدورى رايونىغا جايلىشىپ قالغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتائەتلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىردىنبىر ئىسپات سۈپىتىدە مانا مۇشۇ مەلۇماتنى ئۆز كىتابىدا كەلتۈرگىنىگە قارىغاندا، ئۇلارمۇ دەل مۇشۇنداق ئويلىغان بولسا كېرەك①.

مۇشۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ئاساسىي جۇڭگو مەنبە ماتېرىياللىرىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن ئاساسىي خۇلاسىلەرنى قىسقىچەبايان قىلىپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق بولارمىكىن، دېگەن ئويدىمىز. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ چوڭ ئەگمىسىگە چېگرىدىكى تيەندى ۋە جىن ۋۇ قەلئەلىرى رايونىغا چوڭ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزى ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ تۇرىدىغان ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت ئىدى. 840 - يىل 10 - ئاي ئىچىدە تاڭ دۆلىتى چېگرىسىغا يېقىنراق جايلارغا ئايرىم - ئايرىم قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئارمۇزد، نايىرچور، چىسىن ۋە بۇكۇ قاتارلىق باشلىقلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە بىرىنچى بولۇپ پەيدا بولدى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، يەنە مۇشۇ يەرگە خاقان ئۇجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ كۆچۈپ كەلدى، جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ياغلاقار ئۇرۇقى باش بولۇپ تۇرغان ۋە باشقا خېلى ئۇرۇقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان زىچ بىر بىرلەشمە تەشكىل قىلغان. ياغلاقار ئۇرۇقى ئېدىزلار ھاكى-

---

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، 1958 - يىل، بېيجىڭ.

مىسىيەت بېشىغا چىققانغا قەدەر خاقانلىقنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. بۇ ئىككى چوڭ تۈركۈم ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتى چېگرىسىنى بويلاپ مۇستەقىل كۆچۈپ يۈردى، ئۆز ئارىلىرىدا جىددىي ئىختىلاپلار بولغانلىقتىن بىرلىشىپ كېتەلمەدى. جۇڭگو دىپلوماتلىرى ۋە چېگرىدىكى باشلىقلار مۇشۇ ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ۋە شۇنىڭدەك ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئېغىر ئەھۋالدا (مال - چارۋىلىرىنىڭ يوقلۇقىدىن كۈن كەچۈرەلمەس دەرىجىدە) ئىكەنلىكى قاتارلىقلاردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا بۇ ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى تولۇق يوقاتتى. مۇشۇ ھىيلە - نەيرەڭلىك پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن «ياردەم» قىلىشمۇ خېلى رول ئوينىدى. بۇ «ياردەم» تولۇق ۋە شەرتسىز بويسۇندىغانلىقنى ۋە پەغپۇرغا خىزمەت قىلىدىغانلىقنى بىلدۈرگەن باشلىقلارغىلا بېرىلدى. سەددىچىنىنىڭ يېنىدىكى ئۇيغۇرلارنى يوقىتىش ۋە پارچىلاش جەريانىدا، ئايرىم ئائىلىلەر ۋە كىچىكرەك گۇرۇپپا ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن غەرب تەرەپكە — گەنجۇ، شاجۇ رايونلىرىغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى ۋە بەلكىم تېخىمۇ يىراقراق كۇچا ۋە تۇرپان ۋادىلىرىغىمۇ بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئادەملەر ئاز ساندا بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەردە پەيدا بولۇپ قېلىشى ھېچقانداق بىرەر مۇرەككەپلەشكەن ۋەقە چىقارغان ئەمەس. بەك بالدۇرقى جۇڭگو مەنبەلىرى مانا مۇشۇ خىلدىكى كۆچۈشلەر توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ.

تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىدا باشپاناھ ئىزدەشكە ئۇرۇنغان ۋە شۇ چاغدا شەكىللەنگەن شارائىت ئاستىدا «ئىختىيارى» ياكى زوراۋانلىق كۈچ ئاستىدا جۇڭگوغا خىزمەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئۇيغۇرلار ئىمپېرىيىنىڭ شىمالىي ۋە قىسمەن غەربىي شىمال چېگرا ئۆلكىلىرىگە بۆلۈپ - بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇل-

دى. ئۇيغۇرلار بۇ يەرلەردە چېگرا رايون مەمۇرىيىتىنىڭ تولۇق ئىختىيارىدا بولدى، ئۇلاردىن چېگرىنى قوغداش ئۈچۈن پايدىلىنىلدى ۋە شۇنىڭدەك تاڭ دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرى مەسىلەن، تاڭغىتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا پايدىلىنىلدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنى كىچىك - كىچىك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈپ، چېچىپ ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئىككىنچى بىر جايغا كۆچۈش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلدى. جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىنى جۇرجىتلار ئىگىلىۋالغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلار كۆچۈش ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. ھەتتا ئۇيغۇرلارغا غەرب تەرەپكە كۆچۈش ئىمكانىيىتىنىمۇ تۇغدۇرۇپ بەردى. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ خېلىلا كۆپ قىسمى ئۆزلىرىگە بېرىلگەن كۆچۈش ھوقۇقىدىن پايدىلانماي، شۇ ۋاقىتلاردا جۇرجىتلار دۆلىتىگە تەۋە تېررىتورىيىلەردە داۋاملىق تۇرىۋەردى [شەنشى، سەنشى، خېبېي (كونا چېگرىسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ۋە سابىق رېخې ئۆلكىسىدە تۇرۇپ قېلىۋەردى]. موڭغۇللار ئىستىلاسى ۋاقتىدا ئۇيغۇرلار جۇرجىتلار بىلەن بىرلىكتە، تاجاۋۇزنى قايتۇرۇش جەڭلىرىگە ئاكتىپ قاتناشتى.

نېمە ئۈچۈن ئۈجې خاقان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى سەددىچىن يېنىدا شەكىللەنگەن مۇشۇنداق چىقىش يولى بولمىغان ۋەزىيەتنى كۆرۈپ تۇرۇپ باشقا بىر رايونغا، مەسىلەن، شەرققە ياكى غەرب تەرەپتىكى خېشى كارىدورى رايونىغا ياكى ئۇنىڭدىنمۇ يىراقراق جايلارغا تەشكىللىك ھالدا كۆچۈپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرمىگەندۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. ئومۇمەن، ۋەزىيەت مۇنداق كۆچۈشكە قولايلىق بولمىغاندەك كۆرۈنىدۇ. بىرىنچىدىن، شەرققە يۈرىدىغان يول قىتانلار تەرىپىدىن بوغۇپ قويۇلغان، قىتانلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى شۇ چاغلاردا سەددىچىنگە تاقىلايلا دەپ قالغانىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا قىتانلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا

ئىتائەت قىلىپ تۇرغان چاغلاردا شەكىللىنىپ قالغان ئۆزئارا دۈشمەنلىك مۇناسىۋەتلەرنى نەزەردە تۇتقاندا، شەرق تەرەپكە يۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىككىنچىدىن، نەنسەن يوللىرى (گەنسۇ) شۇ چاغلاردا يەنىلا تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا ئىدى، بۇ رايونلارغا بالدۇر كەلگەن ئۇيغۇرلار قىسمەن تىبەتلىكلەرگە ئىتائەت قىلىپ كەتتى، بىر قىسمىلىرى مۇستەقىل ھالدا تۇرۇۋەردى. تىبەت تېررىتورىيىلىرىنىڭ ئەڭ ئۇنۇمسىز چۆل ۋە يېرىم چۆل يەرلەردە كۆچۈپ يۈردى. گەنسۇ كارىدورىدا تىبەت ھاكىمىيىتى 862 - يىلىغا كەلگەندىلا گۇمران بولدى. ئۈچىنچىدىن، سەددىچىن يېنىدىن باشقا يىراق جايلارغا كېتىش ئۈچۈن تىرىشتى ئەمما، بۇ ئەلنىڭ قولىدا ئات - ئۇلاغلىرى كۆپ بولمىغانلىقتىن سەددىچىن بويىدا قېلىۋەردى. ئۇلار ئانچە - مۇنچە يارىدەم ئېلىپ، بىر ئاز چىڭىقۋالغاندىن كېيىن، يەنە شىمالغا قايتىپ كېتىمىزغۇ دېگەن ئۈمىدتە تۇردى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە مانا مۇشۇنداق بىر پىلاننىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرۇلۇق ئېنىقراق مەلۇمات بېرىلمىگەن.

ئىككىنچى باب

نەنسەن بويىدىكى ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇر خاقانلىقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن پارچىلاندى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئېدىزلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى بىلەن كۆرەش قىلىپ تۇرغان چاغلاردا، بۇ يەنە بىر رەقىبىگە تېگىشلىك قايتۇرما زەربە بېرەلمىدى. ئەمما بۇ ئەھۋال دۆلەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىدىكى بىردىنبىر سەۋەب ئەمەس ئىدى. ئىككىنچى، ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، نىسبەتەن قىسقىغىنا بىر دەۋر ئىچىدە (بارى - يوقى 95 يىل) ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىگە كىرگەن كۆچمەن قەبىلىلەر ئارىسىدا بىر پۈتۈن ئېتنىك ئومۇملۇقنىڭ شەكىللىنىش جەريانى دېگەندەك چوڭقۇر راۋاج تېپىپ كېتەلمىدى. دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتمۇ دېگەندەك يار بەرمىدى. خاقانلىق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ گېگمونىيىسىگە دەلمۇ دەل قارشى گۇرۇھ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

ئېدىزلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن بولغان كۈرىشى مۇشۇ قەبىلە ئىچىدىن كېلىپ چىققان ئادەملەرنىڭ ھاكىمىيەت تىكلىشى بىلەن ئاياغلاشتى. ئېدىزلار ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن ئۆزئارا جېدەل - ماجىرا توختاپ قالمىدى. زىددىيەتلەر تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ باردى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان ئورۇنلارنى ئىختىيارى ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىيالىدا بولمىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ستىخىيىلىك ھالدا قېچىشى دۆلەتنىڭ ئۆزىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇق - قەبىلـ

لەر خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە پارچىلىنىپ كېتىشنىڭ نەتىجىسىدىن بولدى، دەپ پەرەز قىلىش تولۇق ئورۇنلۇقتەك قىلىدۇ. ھەر بىر ئۇرۇق - قەبىلە تارماقلىرىنىڭ گۇرۇپپىسى كۆپ چاغلاردا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا، ئوبدانلا تەشكىللەنگەن يوسۇندا كۆچۈپ كېتىشتى، بۇنىڭدا ئەلۋەتتە، بەك ئۇششاق پارچىلانغان گۇرۇپپىلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ستىخىيىلىك ھالدا كۆچتى. بىز خاقانات تېررىتورىيىسىدىن چىقىپ كەتكەن تۆۋەندىكى ئۈچ ئاساسىي گۇرۇپپىنى كۆرسىتىمىز: (1) ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان ئەسلى ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان باشقا ئۇرۇقلار بىلەن بىرلىكتە ئۆزلىرىنىڭ خاقانى باشچىلىقىدا سەددىچىن يېنىغا كۆچتى. (2) ئۈجىي خاقانىغا ئەگىشىپ كەتكەن ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئۇرۇقلاردىن باشقا يەنە، ئاشۇ ئۇرۇققا مەنسۇپ بەگلەر باشچىلىقىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلار نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىنىڭ مۇنبەت يەرلىرىگە كۆچۈپ كەلدى. (3) يەنىلا ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ بەگلەر رەھبەرلىكىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلار كۇچا ۋە قاراشەھەر رايونلىرىغا كۆچۈپ كەلدى. بۇ ئۈچ گۇرۇپپا قىرغىزلار خاقانلىقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، دەرھاللا تەخمىنەن بىر ۋاقىت ئىچىدە بۇرۇنقى ئولتۇرغان جايلىرىنى تاشلاپ يۆتكەلدى. ئېدىزلار كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن ھەمدە ئۇلارنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان باشقا تىپلى «توققۇز ئوغۇز» قەبىلىلىرى 866 - يىلى بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىدى. بۇلارغا يۇرتىنى تاشلاپ قاچقانلار قاتارىدا قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەسلى كۆچۈپ يۈرگەن يۇرتلىرىدىن قوغلانغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات يوق. شۇڭلاشقا، بۇنىڭدىن كېيىنكى گەپ سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، مۇستەقىل دۆلەت تەشكىل قىلالىغان گۇرۇپپىلىرى ئۈستىدىلا بولىدۇ. ئۇلار تەشكىل قىلغان دۆلەتلەر مەركىزى ئاسىيانىڭ

كىرەك» دەپ يازىدۇ. بۇ يەردە جاڭ يىچاۋغا ياردەمچىلەرمۇ لازىم بولغانمىدۇ، دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. ئەگەر جاڭ يىچاۋنىڭ غەلىبە خەۋىرى ھەققىدىكى دوكلاتىغا ئىشىنىدىغانلار بولسا (گامىلتون ۋە پېنكىسنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنمەستىن)، ئۇنىڭ ھەققەتكە ئوخشاپراق قالغانلىقىغا ئىشىنىش ئېھتىمالى كېلىپ چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىن كۇچاغىچە ۋە ھازىرقى ئۈرۈمچىگىچە بولغان بۇ كەڭ تېررىتورىيىنى ياردەمچىسىز ئازاد قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، ۋەقە بەك ئاددىيلا يۈز بەردى. بىر زامانلاردا قوشنىلىرىغا تەھدىت سېلىپ تۇرىدىغان بىر پۈتۈن تىبەت دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشى ھەممىلا تارماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا شۇنچە تېز بولدىكى، تىبەتلىكلەر بېسىۋالغان تېررىتورىيىدىكى ھاكىمىيەت ئۆز - ئۆزىدىنلا يىمىرىلدى، تىبەتلىكلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆزىچىلا توزۇپ كەتتى. بىر قىسمى خۇددى «ئۇمولار»نى بويسۇندۇرغان چاغدا يۈز بەرگەن ئەھۋاللارغا ئوخشاش شۇ جاينىڭ ئۆزىدە قېلىپ يېڭى خوجايىنلارغا ئايلاندى. ئومۇمەن جاڭ يىچاۋغا ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا ھېچقانداق زۆرۈرىيەت قالمىغانلىقى بەك ئېھتىمال. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ھېچقانداق قوزغىلاڭ يۈز بەرگەن ئەمەس. دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيەتنى تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدىن جاڭ يىچاۋنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىشىلا يۈز بەردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ ۋەقەلەرگە ئىشتىراك قىلغانلىقىدا ھېچقانداق گۇمان يوق. گەپ پەقەت مۇشۇ ئىشتىراكنىڭ ئۆزى كونكرېت نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئانچە ئېنىق ئەمەسلىكىدە، تىبەت ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تىبەتلىكلەرگە ئىتائەت قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئەركىنلىككە ئىگە بولدى، شۇ كۈندىن باشلاپ ھۆكۈمرانلىقنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى باشلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ جاڭ يىچاۋ بىلەن ھەمكارلاشقانلىقى توغرىسىدىكى پىكىرلەرگىمۇ يول قويغىلى

بولىدۇ، لېكىن بۇنداق ئوي - پىكىرنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار يوق. جاڭ يىچاۋ ھەربىي كۈچ تۇتۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭلاشقا، ئادەم ياللاشقىمۇ مەجبۇر بولدى. مۇشۇ ياللانغان ئادەملەر ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئەسكەرلەرمۇ بار ئىدى①. مۇشۇ رايونلاردا خەنزۇلاردىن بولغان ئاھالە نىسبەتەن ئاز ساندا بولۇپ، ئۇلار سودا يوللىرى بويىدىكى شەھەرلەرگە جايلاشقان، بۇلار ئۇششاق سودىگەرلەردىن، قول ھۈنەرۋەنلەردىن ۋە شەھەر ئاھالىسىنى كۆكتات بىلەن تەمىنلىگۈچى كۆكتاتچىلاردىن ئىبارەت ئىدى. كۆچمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان جەڭچىلەرنى مۇشۇلار ئىچىدىن توپلاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، پانتېكىن باشچىلىقىدىكى كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ ئىشقا، بولۇپمۇ جاڭ يىچاۋ تەرەپتە تۇرۇپ ئىشتىراك قىلغانلىقى ئۈستىدە گەپ ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ توغرىدىكى تەنقىدىي مۇلاھىزىلەر كېيىنكى بابلاردا بايان قىلىنىدۇ.

تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ چېگرا مەمۇرىيىتىنىڭ جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭىنى تەشكىللەشكە قاتناشقانلىقى توغرىسىدىكى مەسىلە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇنىڭغا ئېنىق جاۋاب بېرىش قىيىن، تاڭ دۆلىتىنى باشقۇرۇپ تۇرغۇچىلار تىبەت بىلەن بولغان بۇرۇنقى سوقۇشلاردا مەغلۇپ بولۇپ قالغانلىقلىرى ئۈچۈن ئۆچ ئېلىشقا دۈشمەن تەرەپنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىچكى مالىمانچىلىقلار يۈز بەرگەنلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان قولايلىق ئىمكانىيەتلەرنى بەكمۇ ئوبدان چۈشىنىپ تۇردى. لېكىن ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىلىرى ئىچىدىكى ئۆزئارا كۈرەشلىرى، كەمبەغەللىشىپ كەتكەن دېھقانلار ئىچىدىكى قوزغىلاڭ ھەرىكىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى تاڭ دۆلىتىگە مۇشۇ قولايلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت بەرمىدى.

---

① ل. ي. چوگويېۋسكى: «گۇيىي ئۆلكىسىدە ئارمىيە تەشكىل قىلىشتىكى بەزى مەلۇماتلار» (1981 - يىلى جەنۇۋەدە نەشر قىلىنغان ماقالىسى).

تارىخىدا مۇئەييەن رول ئوينىدى.

بۇ باپتا نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە، ئۇلارنىڭ بۇ جايلاردا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىشى، مۇستەقىل خانلىقلىرىنىڭ تىكلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ رولىغا، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ مۇشۇ رايون تارىخىدىكى ۋە شۇنىڭدەك غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان سودا يولىدىكى رولىغا تەپسىلىي قاراپ چىقىمىز.

ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كەلگەن نەنسەن ئېتەكلىرى رايونى بىرقەدەر تار، مۇنبەت يايلاقلارنى ۋە تاغ ئېتەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەلۋاغدىن ئىبارەت. بۇ بەلۋاغ نەنسەن تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي تەرەپ ئېتەكلىرىدە پاراللېل سىزىقلار بويلاپ ياتىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە گەنسۇ ئۆلكىسىگە مەنسۇپ بۇ تېررىتورىيە مەتبۇئاتتا كۆپىنچە خېشى كارىدورى، دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتىدۇ. مانا بۇ يەر بەك قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان، جۇڭگونى شەرقىي تۈركىستان ۋە غەرب تەرەپتىكى باشقا ئەللەر بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ قولايلىق، قىسقا بىردىنبىر سودا يولى بولۇپ كەلگەن. خېشى كارىدورىغا يېقىنراق ئورۇنلىشىپ قالغان نۇرغۇن دۆلەتلەر بۇ يەرنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۆزئارا جىددىي كۈرەشلەر ئېلىپ بارغان. بۇ رايوندىن ئەڭ مۇھىم خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئۆتۈشى مۇشۇ رايوندا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا ئىنتىلگەن نوپۇسى ئازراق ھەرقانداق دۆلەت ئۈچۈن مۇئەييەن بىر ئۈستۈنلۈك ئىمكانىيىتى بېرىپ كەلدى. ئەمما ئەينى ۋاقىتتا خەلققە شۇنداق بىر جىددىي خەۋپمۇ تۇغدۇرۇپ تۇردى، بىر قانچىلىغان قولاي ۋەزىيەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن ئۇيغۇرلارغا نەنسەن ئېتەكلىرىدە خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىت تۇرۇپ مۇستەھكەملىنىۋېلىشقا ۋە بىر قانچىلىغان مۇستەقىل خانلىقلار بەرپا قىلىشقا ئىمكانىيەت بەردى. بۇ تېررىتورىيىنى ئىگىلىۋېلىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇـ

شىنى بەلگىلىگەن ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى، بارلىق قوشنا ئەللەرنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال، تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاجىزلىقى بولدى. تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇ چاغلاردا ئاكتىپ تاشقى سىياسىي ھەرىكەت قوللىنىشىغا قادىر بولالمىغانلىقى ئۇيغۇرلارغا مۇشۇ رايوندا تىبەتلىكلەرنى سىقىپ چىقىرىشقا ۋە ئازلا كەم 200 يىل ئاساسلىنىپ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت بەردى.

840 - يىلغا قەدەر مۇ نەنسەن ئېتەكلىرىدە خېلىلا نۇرغۇن ساندىكى ئۇيغۇرلار كۆچۈپ يۈرگەنىدى، دېگەن پەرەز بار. مۇنداق پەرەز تۆۋەندىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغان: 681 - يىلى تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ داھىيسى قۇتلۇق (ئېلتىرىش خاقان) نىڭ رەھبەرلىكىدە شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈرەشىگە ئاتلاندى ۋە بۇ كۈرەش مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تاماملاندى. ئۇيغۇرلار باشتا تۈركلەرگە بىر ئاز قارشىلىق كۆرسەتتى، كېيىن جەنۇب تەرەپكە — تاڭ سۇلالىسى دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىغا كۆچۈپ كەلدى، بۇ يەردە ئۇلار ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ۋە نەنسەن ئېتەكلىرىگە، ۋىلايەت مەركىزى بولغان لەنجۇ ۋە گەنجۇلار ئارىلىقىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ رايونلارغا يالغۇز ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى كىبى، سۆگىر ۋە ھۇن قاتارلىق تېلى قەبىلىلىرىمۇ كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇرلارغا ئۇلارنىڭ خاقانى دۇجىجى رەھبەرلىك قىلدى، بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىشنىڭ ئېنىق يىلى نامەلۇم. ئېھتىماللارغا قارىغاندا، بۇ كۆچۈش بىر نەچچە باسقۇچقا بۆلۈنۈپ ئون، ئونبەش يىللارغىچە سوزۇلغان بولسا كېرەك. سىن جۇڭمىيەننىڭ قارىشىچە، بۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ بىر قىسمىلا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى يايلاق - ئوتلاقلاردا قېلىپ، تۈركلەر (تۆجۆلەر) گە ئىتائەت قىلىپ كەتكەن. 727 - يىلدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى گوبى چۆللۈكىنىڭ شى-

مالىي تەرىپىدىكى يايلاق - ئوتلاقلارغا قايتىپ كەلگەن. لېكىن ئۇلارنىڭ مەلۇم بىر قىسمى شۇ نەنسەن ئېتەكلىرىدە قېپقالغان ①. بەزى تەتقىقاتچىلار مۇشۇ يەردە قالغان ئۇيغۇرلار 840 - يىللارغا قەدەر بۇ يەرلەردە داۋاملىق كۆچۈپ يۈرگەن، دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ. مەسىلەن، جۇڭگو ئالىمى سۇڭ كەيدى بۇ يەرلەردە 200 يىلدىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ يادروسى بولدى، دەپ ھېسابلايدۇ. سۇڭ كەيدى: «تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا خېشى كارىدورىدا تۇرۇپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پۈتۈن تاڭ ئىمپېرىيىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت ئىچىدە بۇ يەردە داۋاملىق تۇرۇۋەرگەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىگىلىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ خاقانلىرىنىڭ نامىنى ئېلان قىلغانلىقى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزلىرى ھەل قىلغانلىقىدىن بولغان. بۇ يەرلەردىن ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان، باشقا رايوندىن كەلگۈچىلەر بېسىۋالغان ئىش بولغان ئەمەس» دەپ يازىدۇ ②. بۇنداق خۇلاسە ئومۇمىي مۇھاكىمىلەر ئاساسىدا چىقىرىلمىغان. مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار بىلەن ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلانمىغان ياكى مۇشۇ رايوندىكى ئومۇمىي ۋەزىيەت ئانالىزى ئاساسىدا قىلىنمىغان. لېكىن بۇ پىكىرنى ئې. پۇللىبي بىلانكمۇ قوللايدۇ. بىز ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل بولۇنغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھەممە ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىپ چىقتۇق. لېكىن نەنسەن ئېتەكلىرىدە IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا خېلىلا جىق مىقداردىكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكىنى، بولۇپمۇ، شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايوندا ئۇيغۇر خانلىقىنى تەشـ

---

① سىن جۇڭمىيەن: «تۈركلەر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، 1958 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 330 - بەت.

② «سۇڭ كەيدى ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1956 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 523 - بەت.

كىل قىلىشقا ئىشتىراك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللارنى تاپالمىدۇق. لېكىن بۇ يەردە، خېلى كۆپ مىقداردا ئۇيغۇرلار بولمىسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا كۆچۈپ كەلگەن ئەمەسمىدى؟ ئىشىنىڭ ماھىيىتىگە قارىغاندا، بۇ رايونلارغا 660 — 663 - يىللاردا ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى يۈز بەرگەن ئۇرۇشلاردىن كېيىن تەشكىل قىلىنغان ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ پەقەت ھۆكۈمران تەبىقىلىرىلا كۆچۈپ كەلگەن ۋە بۇ ھۆكۈمران تەبىقىگە ئۇلارغا ئەڭ يېقىن ئۇرۇق - قەبىلە تارماقلىرى ئەگىشىپ كەلگەن. جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، بۇ كۆچۈش بەك تەشكىللىك ھالدا بولغان، كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرى زەخمەتسىز بىللە كەلگەن. بۇلار يېڭى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۆزلىرىنى خېلى دەرىجىدە مۇستەقىل تۇتۇپ ئىش ئېلىپ بارغان. گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاجىزلىشىپ ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەندە، ئۇلار شىمال تەرەپكە كۆچكەندىمۇ ئاشۇنداقلا تەشكىللىك ھالدا كۆچكەن بولۇشى كېرەك. نەنسەن ئېتەكلىرىدە پەقەت ئايرىم ئاۋۇللار ۋە ئاۋۇللارنىڭ كىچىكرەك گۇرۇپپىلىرى تاسادىپىي قېپقالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، شۇڭلاشقا، يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا بۇ يەرلەرگە پەقەت يېڭىدىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ گۇرۇپپىلىرىلا ئىشتىراك قىلغان بولسا كېرەك، دېگەن تەسەۋۋۇر بىزگە كېلىدۇ. نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان قولىمىزدىكى ئىسپات ماتېرىياللارنى ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىشقا ئۆتۈشتىن ئاۋۋال، مەنبە ماتېرىياللىرىنىڭ بەك ئازلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگونىڭ مەنبەلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتى ئۈستىدە ھېچقانداق گەپ - سۆز

يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايونلارغا كېلىشتە يۈرگەن يوللىرى ئۈستىدىكى مەلۇماتلار بىر ـ بىرىگە زىت. شۇڭلاشقا تەتقىقاتچىلار ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مەسىلەن، مورى ياسۇتاكائونىڭ: «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن ماقالىسىدە شۇنداق دېيىلگەن.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىنچى تۈركۈمى نەنسەن ئېتەكلىرىگە ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەلدى. ئۇ چاغدا نەنسەن تاغلىرى تىبەت دۆلىتىنىڭ تەۋەسىدە ئىدى، بۇ ئۇيغۇرلار تارقاق، كۆپىنچە مال ـ مۈلكىدىن ئايرىلغان ۋە ئانچە كۆپ بولمىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركۈملىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار تىبەتلىكلەر كونتروللۇقىدا تۇرغان يەرلەرگە كەلدى ۋە تىبەت ھاكىمىيىتىگە بويسۇندى. ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەت دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە — (پەقەت نەنسەن ئېتەكلىرىگە) كېلىشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنى ئىپادىلەيدىغان ماتېرىياللار جۇڭگو ماتېرىياللىرىدا بەك ئاز، قولىمىزدا مەۋجۇت بولغان ئايرىم مەلۇماتلار مۇشۇ كېلىشنىڭ تىنچ خاراكتېرىدە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرق تەرەپتىكى دۈشمىنى تاڭ ئىمپېرىيىسىگە قارشى تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ماتېرىياللار بار①.

نەنسەن ئېتەكلىرىگە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىشى ۋە تەدرىجىي ھالدا بۇ يەردىكى مۇھىم جايلارنى ئىگىلىۋېلىشتەك ئەسلى ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ۋاسىتىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ۋە شۇنىڭدەك نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ۋە ئۇلارغا قوشنا تېررىتورىيىلەردە، جۈملە-

---

① مالىيەۋكىن: «IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا گەنجۇدىكى ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەر»، بۇ ماقالە «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. نوۋوسىبىرسك 1972 - يىل نەشرى، 79 — 80 - بەتلەر.

دىن، تاڭ ۋە تىبەت دۆلەتلىرىدە شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى خاراكتېرىستىكىسىنى بېرىش بىلەن تىرىشىپ كۆرىمىز. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەممىدىن ئاۋۋال، ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) غا ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان جايلىشىپ يىلتىز تارتقان باي ۋە تەسىرى چوڭ ئائىلىنىڭ ۋەكىلى بولغان جاڭ يىچاۋ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. كۆپلىگەن تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، جاڭ يىچاۋ 851 - يىلى ئوتتۇرىغا چىققانىدىكەن. تىبەت دۆلىتى ئېغىر ئەھۋاللارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر ۋاقىتتا بۇ ئەلدىكى ھۆكۈمران تەبىقە ئىچىدە ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان كۈرەش ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەندە قوزغىلىپ چىققانىدىكەن، جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ قوزغىلاڭغا شەھەرلەردە تۇرغان خەنزۇلار قاتناشقان ۋە قوزغىلاڭ ئوڭۇشلۇق بولغان. ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي، جاڭ يىچاۋ تاڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە ئۆزىنىڭ 11 ناھىيىنى (ناھىيىلىك شەھەرنى) ئازاد قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلغان. ئەمما كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بۇ مەلۇماتنىڭ شۇ چاغنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى بەك كېڭەيتىپ كۆرسەتكەنلىكتىن بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. جاڭ يىچاۋنىڭ تاڭ ئىمپېراتورىغا يوللىغان دوكلاتىغا قوشۇمچە قىلىنغان ناھىيىلەر (ناھىيىلەر مەركىزى) رويخېتىنى ۋە «يېڭى تاڭنامە»دىكى ئۇمولارنىڭ جايلاشقان يەرلىرىنى بايان قىلغاندا كۆرسىتىلگەن رويخەت بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ. جاڭ يىچاۋنىڭ رويخېتى: (1) گەنجۇ (ھازىرقى ئىسمى جاڭيې)، (2) سۇجۇ(ھازىرقى ئىسمى جيۇچۇەن)، (3)گۇاجۇ (ھازىرقى ئەنشى)، (4) ساجۇ (ھازىرقى دۇڭخۇاڭ)، (5) خېجۇ (نىڭشيا)، (6) مىنجۇ (مىڭشيەن)، (7) كوجۇ (گۇيدى)، (8) يىجۇ (قۇمۇل)، (9) شىجۇ (تۇرپان) (10) شەنجۇ (ھازىرقى شىنىڭ — لىدۇ رايونى)، (11) لەنجۇ.

«يېڭى تاڭنامە»دە كەلتۈرۈلگەن ناھىيىلەرنىڭ رويخېتى: (1) گەنجۇ (جاڭيې)، (2) سۇجۇ (جۇچۇەن)، (3) گۇاجۇ (ئەنشى)، (4) ساجۇ (دۇڭخۇاڭ)، (5) خېجۇ (نىڭشيا)، (6) ۋېيجۇ (لۇڭشى)، (7) مىنجۇ (مىڭشيەن)، (8) كوجۇ (گۇيدى)، (9) مىجۇ (لىڭتاۋ)، (10) دەنجۇ (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي شەرقىي قىسمىدىكى تېررىتورىيە) مۇشۇ ھەر ئىككى رويخەتتىكى تىرناق ئىچىدە كۆرسىتىلگەنلەر ھازىرقى يەر ئىسىملىرىدۇر. شۇنىمۇ كۆرسىتىش كېرەككى، ئايرىم ئەھۋاللاردا ھازىرقى ئىسىملار پەقەت رايوننىلا كۆرسىتىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، جاڭ يىچاۋنىڭ رويخېتىدە تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ تاشقى سىياسىي كېڭەيمىچىلىكى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن چاغدىكى، بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي رايونلىرىدىن باشلاپ، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ قوشنا رايونلىرىنى، تۇرپان ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدىكى كەڭ تېررىتورىيىلەردە بۇرۇن بولغان ناھىيىلەر ۋە ناھىيىلىك شەھەرلەر كۆرسىتىلگەن. ئىككىنچى رويخەت گەنسۇ كارىدورىدا تىبەتلىكلەر ھاكىمىيىتى يوقىتىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان تارىخىي مەنبەلەردە كەلتۈرۈلگەن. تىبەتلىكلەر ھاكىمىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، مەنبەلەردە «ئۇمو» دەپ ئاتالغان تىبەتلىكلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان قۇللىرى ئازاد قىلىنىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مۇشۇ ناھىيىلەردە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. مانا مۇشۇ رويخەتتىكى يەتتە يەر ئىسمى جاڭ يىچاۋنىڭ رويخېتىگە ئوخشاش. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، بۇ ھەر ئىككى ھۆججەت بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. جاڭ يىچاۋ ئەمەلىيەتتە ئۆز تەسىرىنى شۇنچىۋالا كەڭ يەرلەرگىچە تارقىتالىغان ئەمەس، تىبەت دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇ ئۇستىدە گەپ كېتىۋاتقان تېررىتورىيە بىرلا ۋاقىت ئىچىدە دېگۇدەك تىبەتلىكلەر ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىندى. بۇ ئازاد قىلىنىش يەرلىك ئاھالىنىڭ (چۆل تۈركلىرى،

تۇجۇ، خۇن ۋە ئۇمولارنىڭ) ۋە يېقىندىلا مۇشۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشتىراكى بىلەن يۈز بەردى. بۇنىڭ تەپسىلاتىنى بەك ئىنچىكە سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەي تۇرۇپمۇ جاڭيېچاۋ ئۆزىنىڭ رويخېتىگە شۇ چاغدا تىبەتلىكلەرنىڭ ئىستىبلاسىدىن ئازاد قىلىنغان ئۆزىگە مەلۇم تېررىتورىيىلەرنىڭ ھەممىسىنىلا يېزىۋالغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

«يېڭى تاڭنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ۋە باشقا بەزى مەنبەلەردىكى تىبەتلىك قۇللارنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى مۇشۇ قۇللارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تولۇق سىياسىي مۇستەقىللىك ئالغانلىقى دەپ شەرھلەش لازىم①.

«2.0 ئاخىرىدا، تىبەتلىكلەرنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەن بەزى تۈركۈملىرى ئۇلارغا قوشۇلدى.»②

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابنىڭ 8102 - جىلدىدا تىبەت دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تا خېشى كارىدورىدا ئۇيغۇرلار يېتەكچى ئورۇننى قولغا كىرگۈزۈۋالغۇچىلىك، «ئومۇ» لار جۇڭگو بىلەن مۇستەقىل ھالدا مۇئامىلە قىلىپ تۇرغانلىقى، «ئومۇ»لارنىڭ ئوردىغا كەلگەن ئەلچىلىرى توغرىسىدىكى قىسقىچە بايانلار ئۇچرايدۇ. بۇ بايانلار X ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىلغانىكەن.

بىز بۇ قۇللارنىڭ ئازاد قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئىگىمىز، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە قۇللارنىڭ ئازاد قىلىنىشى 862 - يىلى بولغان ئىش دەپ يېزىلغانىكەن. تىبەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يىمىرىلى-

---

① باگاسلوۋسكى: 1962 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار»، 119 - بەت.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقاپايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 250 - جىلد، شەنتۇڭ 3 - يىلى.

شى بۇنىڭدىن سەل بالدۇرراق يۈز بەرگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. كۆپلىگەن ئالىملار جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش مەسىلىسىنى مەخسۇس تەتقىق قىلغۇچىلار سىمپىي لاڭ-ھارىما 842 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تىبەتنىڭ ئىچىندىكى قالايمىقانچىلىقلار يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى، دەپ كۆرسىتىشىدۇ. شۇڭلاشقا، «تۇمو» لارنىڭ ئەركىنلىككە ئىگە بولۇشى ۋە جاڭ يىچاۋنىڭ قوزغىلىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بىر ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەنلىكى، بۇ ۋەقەلەرنىڭ ۋاقىت جەھەتتە بىر-بىرىگە دېگەندەك ماس كەلگەنلىكى ئۈستىدە گەپ ئېچىشقا تولۇق بولىدۇ. جاڭ يىچاۋ ئۆزىنىڭ دوكلاتىدا تىبەت ئىستىلاسىدا بايا ساناپ ئۆتۈلگەن ناھىيىلەرنىڭ ئازاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگىنىدە ئاساسەن خاتالاشمىغانىدى. لېكىن ئۇ مۇشۇ جايلارنىڭ كىم تەرىپىدىن، قاچان ۋە قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئازاد قىلىنغانلىقى، مۇشۇ ۋەقەلەردە دۇڭخۇاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ ۋە باشقا خەنزۇ ئەمەسلەرنىڭمۇ ھەقىقىي رولىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئېنىقراق يېزىشنى «ئۇنتۇپ قاپتۇ». جاڭ يىچاۋ تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ ئازادلىق كۈرىشىنىڭ مېۋىلىرىنى قاراپ تۇرۇپلا ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان. تاڭ ھۆكۈمىتى ئەلۋەتتە، مۇشۇ كۆرسىتىلگەن تېررىتورىيىلەردىكى ھەقىقىي ئەھۋاللاردىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. لېكىن ئىمپېرىيىدىكى چوڭ ئەمەلدارلار ئۈچۈن جاڭ يىچاۋنىڭ مەلۇماتىنى ھەقىقىي ئەھۋال دەپ قوبۇل قىلىشى پايدىلىق ئىدى (تاڭ سۇلالىسىدىكى ھۆكۈمران تەبىقىدە ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ستراتېگىيىلىك ئوي - پىكىرلەرگە بۇ ئەھۋال ئۇيغۇن كېلەتتى). شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ماشىنىسى دەرھال ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ يېڭى بىر ۋىلايەت — «گۇيىي» (بەيئەت قىلغان دېگەن مەنىدە) ۋىلايىتىنىڭ تەشكىل قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى پەرمانلىرى ئېلان قىلىندى ۋە يۇقىرىقى رويخەتتە كۆرسىتىلگەن ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسى

مۇشۇ ۋىلايەتنىڭ ئىختىيارىغا «بېرىلگەن»لىكىنى ۋە جاڭ يىچاۋنىڭ مۇشۇ ۋىلايەتكە ھىراۋۇل قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكى ھەققىدىكى پەرمانلار ئارقا - ئارقىدىن چىقىۋەردى.

شۇ چاغلاردا، دۇڭخۇاڭ بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە سۆز بولغاندا، كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار دۇڭخۇاڭنىڭ تاڭ دۆلىتىگە رىئال بېقىندى ئىكەنلىكىنى بۈگۈنكى كۈندە رەت قىلىشتى. ئېھتىمال، بۇ چاغدا مۇستەقىل دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا باراۋەرلىك ئاساسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىلغاندۇر.

تۆۋەندە بىز IX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىكى خېشى كارىدورىدىكى ۋەقەلەر راۋاجىنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى بەك ئاز ۋە قىسقا يېزىلغان مەلۇماتلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ تەپسىلىي قاراپ چىقىشقا تىرىشىمىز. بۇنىڭ ئالدىدا، جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭى مۇناسىۋىتى بىلەن بەزى ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلىرىنى كۆرۈپ چىقىمىز.

د. ر. گاملتون ۋە ئې. پىنكىس IX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىنىڭ بېشىدىكى گەنسۇ كارىدورى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ، جاڭ يىچاۋنىڭ تىبەتلىكلەرگە قارشى قوزغىلىڭىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى خاقان پان تېكىن رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ھەمكارلىشىشىدىنلا بولغان، دەپ ھېسابلايدۇ. پىنكىس يۇقىرىقى ئەھۋالدىن باشقا، گەنسۇ كارىدورىغا تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مۇشۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقانلىقى ئېھتىمال، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. پىنكىس «تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن گەنسۇغا تارقاق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇر ۋە شۇنىڭدەك پان تېكىن رەھبەرلىكىدىكى ئەنشى (كۇچا ـ ئا م.) دىكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئىشتىراك قىلغانلىقىدا شۈبھە يوق. خەنزۇلار بۇ قوزغىلاڭنىڭ تېزلىكتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ قىلغان ياردىمىگە كۆپ جەھەتتىن مىننەتدار بولۇشى

تاڭ دۆلىتى ئۈچۈن نەنسەن رايونىنىڭ ئەھمىيىتى بەك چوڭ بولغاچقا، جاڭ يىچاۋ ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسىدە تۇتۇپ تۇردى. تاڭ دۆلىتىنى باشقۇرۇپ تۇرغۇچىلار بۇ ۋەقەلەرگە تولۇق پاسسىپ ھالدا نەزەر سالغۇچىلاردىن بولماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ مەملىكىتىدە ھالاكەتلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقىغا قارىماي، شۇ ۋەقەلەرگە ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى، نەنسەن ئېتەكلىرىدە تىبەت ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھارپىسىدا تىبەت بىلەن تاڭنىڭ دۆلەت چېگرىلىرىدىكى ۋەزىيىتى چېگرا توقۇنۇشلىرىنىڭ كۆپەيگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەنبەلەردە تىبەتلىكلەرنىڭ ئايرىم ئورۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكى ۋە تاڭ سۇلالىسى گېنېراللىرىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بارغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. بۇ چاغلاردا تىبەتلىكلەر بۇ ئىشتا تەشەببۇسكارلىق كۆرسىتىش ئەھۋالىدا ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا بىزلەر بۇ مەلۇماتلارنى ئەكسىچە يەنى تاڭ سۇلالىسى ھەربىي قوماندانلىرىنىڭ تىبەتنىڭ مۇداپىئەلىنىش ئەھۋالىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن قىلىنغان ئۇرۇش دەپ چۈشىنىمىز.

چېگرىدىكى ۋەقەلەرنى دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولغان نىيىتى ياكى جاڭ يىچاۋنى قوللاش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان كۈچ كۆرسىتىشى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى مۇشۇ رايوندىكى ۋە شۇنىڭدەك دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى ۋەزىيەت مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ تۇرغۇچىلاردا مۇشۇنداق پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

جۇڭگودىكى ئىلمىي ئەدەبىياتتا جاڭ يىچاۋنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىنماي قالمىدى، كۆرۈنەرلىك ئالىملار، مەسىلەن، لوجېنيۈي ۋە شياڭ دالار جاڭ يىچاۋنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئىش-پائالىيىتى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ

باردى. ۋاقىت جەھەتتە بىرىنچى بولۇپ، لوجىنيۆينىڭ ئەسىرى ئېلان قىلىنىدى ①. بۇ ئەسەر تەرجىمىھال خاراكتېرىدىكى مەلۇماتلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ۋە شۇ ئارقىلىق تارىخىي خىرونىكىلاردا زىكرى ئېتىلمىگەن جاڭ يىچاۋنىڭ پۈتۈن ھاياتىي پائالىيىتىنىڭ كۆرسىتىلىشىدىن ئىبارەت، مانا مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن تەتقىقاتچى جاڭ يىچاۋنىڭ پائالىيىتى يېزىلغان ھەممىلا ئەسەرلەردىن ۋە دۆكخۇاڭدا ساقلانغان تۈرلۈك ھۆججەتلەردىن ۋە قولىيازما خاتىرىلىرىدىن تولۇق پايدىلانغان.

شياڭدا جاڭ يىچاۋنىڭ لوجىنيۆي تەرىپىدىن يېزىلغان ھايات پائالىيىتىگە قوشۇمچە ۋەئېنىقلاش خاراكتېرىگە ئىگە مەخسۇس ماقالە يازدى ②. شياڭ دانىڭ ئەسىرى لوجىنيۆينىڭ ئەمگىكى نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان ياكى مۇتەخەسسىسلەر ئۈچۈن مەلۇم بولغان يېڭى ماتېرىياللار ئاساسىدا تۈزۈلگەن. شياڭ دا ماقالىسىنىڭ بېشىدىلا «جاڭ يىچاۋ تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقاردى ۋە تاڭ دۆلىتى بىلەن بىرلەشتى» دەپ يازىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، مۇشۇ ئاپتورنىڭ پىكرىچە بولغاندا، بۇ تېررىتورىيە تىبەتلىكلەرنىڭ ئىستېلاسى تاماملانغاندىن كېيىن تاڭ دۆلىتى تەركىبىگە كىرگەن، گەنسۇ كارىدورىدا تىبەت ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەنگە قەدەر بولغان ۋە يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئومۇمىي ۋەزىيەت ئۈستىدە بۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىشى ھەققىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەر بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەققىدە، نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى توپ ئاھالە بىلەن بولغان كۆرەشلەر ھەققىدە، جاڭ يىچاۋ بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى

---

① «‹تاڭنامە› دىكى ‹جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى›غا قوشۇمچە» (بۇ ماقالە «ئىلىم مۇنبىرى مەجمۇئەسى» دە ئېلان قىلىنغان. 1914-يىل).

② «لۇشۆيەن (لوجىنيۆي) نىڭ ئەسىرىگە قوشۇمچە ۋە تۈزىتىش» دېگەن ماقالىگە قاراڭ. بۇ «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتاب بېيجىڭدا 1957-يىلى نەشىر قىلىنغان، 457 — 558 - بەتلەر.

ئوتتۇرىسىدا سوقۇشلار ھەققىدە لام - جىم دېمەيدۇ. بىز جاڭ يىچاۋ بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ ئەسلى خاراكتېرىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلىپ ئولتۇرمايمىز. بۇ بىزنىڭ ۋەزىپىمىز دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، لېكىن بۇ يەردە تاڭ دۆلىتىنىڭ ھېچقانداق رېئال ھاكىمىيىتى بولمىغانلىقىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز، نۇرغۇنلىغان رەسمىي ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان «بويسۇندى»، «ئىتائەت قىلدى» دېگەن سۆزلەر تاكتىكا خاراكتېرىگىلا ئىگە گەپلەردۇر. جاڭ يىچاۋ تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزى بىلەن ئىشەنچلىك مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرالمىدى، ئۇنىڭ ئەلچىلىرى ئەگرى - توقاي يوللار بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر بولۇپ كەلدى. جۇڭگو ئىمپېراتورى ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن بولسا «ياۋايىلار» تېررىتورىيىلىرىدىكى ۋەزىيەت ئۆزلىرىنىڭ ئاسمان ئاستىدا «ئالىي رەھبەرلىك» نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھېچقاچانداق توسقۇن بولۇپ كەلگەن ئەمەس. مانا مۇشۇ كونكرېت ئەھۋالدا، چاڭئەندىكى ئىمپېراتور سارىيى جاڭ يىچاۋدىن ئۇنىڭ قوزغىلاڭ قىلىپ چىققانلىقى توغرۇلۇق مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەنلا دەرھال مۇشۇ جايلاردا مەمۇرىي ئاپپارات «تىكلەش» توغرىسىدا قىزغىن پائالىيەتلەرگە كىرىشىپ كەتتى. ئەمەلدارلارنى بەلگىلەش ۋە مۇكاپاتلاشقا كىرىشتى ۋە مۇشۇ ئىش بىلەن ئىمپېرىيىنىڭ ئۆزى تەلتۆكۈس يوقىلىپ كەتكەنگە قەدەر ئېغىشماي قەتئىي مەشغۇلات قىلدى. مىسال ئۈچۈن «كونا تاڭنامە»دىكى تۆۋەندىكى مەلۇماتنى ئېلىشقا بولىدۇ. بۇ مەلۇمات گۇەنخۇا ئىدارە قىلىپ تۇرۇلغان دەۋرنىڭ 3 - ئاينىڭ 8-كۈنى — جى سى دېگەن كۈنى يېزىلغانىكەن (مىلادى 900 - يىل 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى). بۇ مەلۇماتتا، جياڭ چېنپىن دېگەن ئادەمنى گۇيىي ئۆلكىسىگە ھېراۋۇللۇققا ۋە گۇاجۇ، ساجۇ (دۇڭخۇاڭ)، يىجۇ (قۇمۇل) ۋە شىجۇ (تۇرپان) لارغا نازارەتچىلىك ۋەزىپى-

گە تەيىنلىگەنلىكى يېزىلىدۇ، شىياڭ داغا گەرچە جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى مانا مۇشۇ يەرلەرگە ھېچقانداق كېلىپ يەتمىگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، شىياڭ دا ماناشۇنى ۋە مۇشۇنىڭغا مەزمۇن جەھەتتە ئوخشاپ كېتىدىغان باشقا بىر مۇنچە خەۋەرلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ تۇرۇپ، بۇ خەۋەرلەرنى مۇشۇ رايوندىكى تارىخىي ۋەزىيەت نۇقتىئىنەزەرىدىن شەرھلىمەيدۇ. 900 - يىلىغا كەلگەندە جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى پەقەت دۇڭخۇاڭدىلا ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھاكىمىيەت نامى جەھەتتىنلا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدىلا ساقلىنىپ كەلدى، شاڭ دانى بۇ نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەرنىڭ رەسمىيەت تەرىپىلا — يىللاردا ئېنىقلىق بارمۇ، يوق؟ ئەمەل-مەنسەپ، شۇ يەردىكى خىزمەتتىكى ئادەملەرنىڭ ئىسىم فامىلىلىرىدە ئېنىق بولمىغان تەرەپلەر بارمۇ، يوق؟ دېگەن تەرەپلەرلا قىزىقتۇرىدۇ. شىياڭ دا تاڭ دۆلىتى بىلەن دۇڭخۇاڭنى سوراپ تۇرغان جاڭ يىچاۋ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئەسلى خاراكتېرى ئۈستىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ ئاچقان ئەمەس. تاڭ ئىمپېراتورى ئوردىسىدا يېزىلغان تۈرلۈك ھۆججەتلەرگە ئىنچىكە ۋە تەپسىلىي قاراپ چىقىش ۋە بۇ ھۆججەتلەرنى دۇڭخۇاڭدا ساقلانغان ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرۇش بىزگە ئەڭ مۇھىم پاكىتلىق ماتېرىياللار تەقدىم قىلىدۇ. لېكىن بۇ ماتېرىياللارنى تەنقىدىي قارىماي، شۇ جايلاردىكى رېئال ئەھۋاللار بىلەن باغلىماستىن ئىلان قىلىشنىڭ ئۆزى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تېررىتورىيىلەرنىڭ تاڭ دۆلىتى تەركىبىگە كىرگەن، ئىمپېراتور ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ يەرلەردىكى رېئاللىقىنى مۇشۇ دىكومېنتلار ۋە تەتقىقاتلارنىڭ ھەممىسى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، دەپ ئېتىراپ قىلغانلىق بولىدۇ.

شاڭ دانىڭ ماقالىسىدە، تۈرلۈك مەنبەلەردىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار، شۇ جۈملىدىن، دۇڭخۇاڭدىكى قولىيازمىلار فوندى

ئىنچىكە تەھلىل قىلىنغان. ئاپتور دائىرىسى خېلى كەڭ مەسىلىلەردە توختىلىپ ئۉتكەن. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرۇلۇق ئانالىز ۋە كونكرېت خۇلاسىلىرى چوڭ قىممەتكە ئىگە. بۇنىڭ ئۉزى جاڭ يىچاۋ جەڭنامىسىنى تەتقىق قىلىشتا كەلگۈسى تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن چوڭ ياردەمدۇر. جوڭگونىڭ پېشىۋا تەتقىقاتچىلىرىنىڭ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيىتى مەنبە ماتېرىياللارنى بەك ئوبدان بىلىشتە، پاكىتلارغا سادىق بولغان ھالدا ئىنىق تەھلىل قىلىشتا، ئىنىق بولمىغان نەرسىلەرنى سېلىشتۇرۇش ۋە ئۉتۈلگەن خاتالىقلارنى كۉرسىتىشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى. لېكىن ئۇلار خەنزۇلارنى (جوڭگونى؟) مەركەز قىلىش كۉز قارىشىدىن ۋاز كېچىشكە قادىر بولالمىدى ۋە ۋەقەلەر تەرەققىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە قاراپ چىقىشقا ئىنتىلمىدى.

بۇ ئەھۋال خېلى كېيىنكى خەنزۇ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەسىرىدىمۇ كۉرۈلىدۇ. جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭىغا فېڭ جياشېڭ، مۇگۇاڭۋېن ۋە چېڭ سۇلۇمۇ دىققىتىنى كۉپ بۉلگەن، ئۇلار تاڭ دۉلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە جاڭ يىچاۋ ۋىلايەتكە باشلىق بولدى، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئۇنىڭغا قوشۇلغانىدى، دەپ كۉرسىتىپ ئۉتىدۇ، بۇنىڭغا ئىسپات تەرىقىسىدە «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 97 ـ بېتىدىن نەقىل كەلتۈرىدۇ. بۇ نەقىلنىڭ تېكىستى «كونا تاڭنامە» نىڭ 3·6 تېكىستىگە سۆزمۇ سۆز ئۇيغۇن. بۇ تېكىستنى بىز مۇشۇ كىتابنىڭ 2 ـ بابىدا كەلتۈردۇق، ئاپتورلار بۇ مەلۇماتنى تەھلىل قىلىپ كۉرۈشكە ئىنتىلمەيدۇ ۋە بۇنى ئىناۋەتلىك، راست دەپ قارايدۇ.①

---

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 1 ـ قىسمى، 1958 ـ يىلى بېيجىڭ نەشرى، 5 ـ بەت.

قايرىم ئاپتورلار خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆزقارىشىنى ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەت، دەپ قوبۇل قىلىدۇ①.

«جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» دىكى (شاڭ يۆ تەھرىرلىكىدىكى) جاڭ يىچاۋنىڭ قوزغىلىڭىنى شەرھلىگەن چۈشەندۈرۈش ئۈستىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. كوللېكتىپ تەرەپتىن يېزىلغان بۇ ئەسەردە جۇڭگونىڭ تارىخى قەدىمكى زاماندىن باشلاپ، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە يېزىلغان. شۇڭلاشقا تەبىئىيكى، ئاپتورلار گەنسۇ كارىدورىدا IX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىكى ۋەزىيەتكە كۆپ توختىلىپ ئۆتەلمەيدۇ، بۇ كىتابنىڭ رۇسچە تەرجىمىسىدە: «پەقەت شۇەنزۇڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقىتنىڭ داجۇڭ 5 - يىلىدا (851 - يىلى) ساجۇلۇق (گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇڭخۇاڭلىق) جاڭ يىچاۋنىڭ قوماندانلىقىدىكى خەلق قوراللىق كۈچلىرى خې خۇەن رايوننى (گەنسۇنىڭ غەربىي شىمال قىسمىنى) ئازاد قىلغاندىلا غەربىي شىمال چېگرىلىرى تىنچلىنىپ قالدى» دەپ يېزىلغان. مانا مۇشۇ تېكىستنىڭ ئۆزىدە بىر نەچچە ئېنىقسىزلىقلار بار. مەسىلەن، خې خۇەن رايوننى تىرناق ئىچىدە (ھازىرقى گەنسۇنىڭ غەربىي شىمال قىسمى) دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەسلىدە بولسا، بۇ جاي چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدۇر. تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، خۇاڭخې دەرياسى بىلەن ئۇنىڭ سول تارمىقى خۇەنشۈي دەرياسى (...... خۇئەن) ياكى شىنىن دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى رايوندۇر. يەنى بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن جاي گەنسۇ ئۆلكىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، بۇ خاتالىق ئەسلى خەنزۇچە ئورىگىنالدا بولۇپ، ئۇنىڭدىن رۇسچىغا تەرجىمە

---

① «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، 1955 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 69 - بەتكە قاراڭ. 1959 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان رۇس تىلىدىكىسىنىڭ 241 - بېتىگە قاراڭ.

قىلىنغان. «خەلق قوراللىق كۈچلىرى» دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىشمۇ بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدۇ، چۈنكى جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭى خەلق تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى خەنزۇ ئېكسپىلاتاتورلىرىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىن تەشكىللەنگەنلىكى بىزگە مەلۇم. مۇشۇ قىسقىغىنا بىر تېكىستكە قاراپ «ئومۇمىي بايان» نىڭ ئاپتورىنىڭ جاڭ يىچاۋغا ئىمپېرىيىنىڭ بىر ئەمەلدارى سۈپىتىدە قاراۋاتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ مەملىكەت چېگرىلىرىدا تىنچلىق ئورنىتىشتىكى رولىنى بەكمۇ كۆپتۈرۈپ يۇقىرى باھالاۋاتقانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

بىزگە تاڭ دۆلىتىنىڭ يېڭى ۋە كونا «تاڭنامە»لەردىكى خىرونىكىلىرىدا جاڭ يىچاۋنىڭ ھايات پائالىيىتىنىڭ يېزىلماي قېلىشى تاسادىپىي بىر ھادىسىدەك كۆرۈنمەيدۇ. ئەگەردە نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەت يۇقىرى مۆلچەرلىنىپ باھالانسا، جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن بولغان ئەھمىيىتىگە شۇ زاماندىكى ئادەملەر كۆپتۈرۈپ باھا بەرمىگەنكەن دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. ھاكىمىيەت دائىرىلىرى جاڭ يىچاۋغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمىگەن. بۇنى جاڭ يىچاۋنىڭ ئىمپېراتور سارىيىدا نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغانلىقى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ئۇ ئۆلگۈچە شۇ نەزەربەنتلىك ئاستىدا ياشىغان، ئېھتىمال، ئۇنىڭ چەت ياقا جايىدىن كېلىپ چىققانلىق ئەھۋالى ئۇنىڭغا بولغان مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن رول ئوينىغان بولۇشمۇ مۇمكىن. مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىنى لوجىنيۈي ۋە شاڭ دالارنىڭ جاڭ يىچاۋنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتىنى تەسۋىرلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ئاساسىي ماتېرىياللارنىڭ دۇڭخۇاڭدا تېپىلغان قوليازمىلاردىن ئېلىنغانلىقىنى ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تاغلىرى ئېتەكلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئاۋات قىلىش ئەھۋالىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ كۆرسىتىشتە مۇئەييەن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئاز بولغانلىقى ۋە ئۈزۈك بولغانلىقىدىندۇر. بىزنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىمىز ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپات قىلىنمىغان نەرسە بولۇپ، ئاپتورنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن پېشۋالارنىڭ پەرىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر رايونلاردا IX ۋە X ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئەمەلىيەتتە ئىشلىنىپ بولدى. مۇئەييەن پەرەزلەرسىز شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى تولۇق تەسەۋۋۇر قىلىشقا مۇمكىن بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىشىش ۋە يېڭى دۆلەت تەشكىللەش يولى ئۆزئارا ئىچكى كۈرەشلەر باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ ئىچكى كۈرەش ئۈچۈن ۋە بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا كەلگەن نەنسەن ئېتەكلىرىگە توپلىنىپ قالغان پارچە - پارچە ئۇرۇق، قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىشكە توغرا كەلدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە دەل مۇشۇ چاغدىكى ئەھۋال ئىنكاس ئېتىلگەن. بۇيەردە ئۇيغۇر خاقانلىقى ناھايىتى تېزلىكتە يىمىرىلگەندىن كېيىن نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار تەشكىلسىز بىر توپتىن ئىبارەت ئىدى، دېگەن ئومۇمىي پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىشقا

بولىدۇ. بىر قانچە مەنبەدىكى ماتېرىياللار مانا مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنىڭ پارچە - پارچە تۈرلۈك قەبىلە - ئۇرۇقلارغا مەنسۇپ بولۇپ، كېيىن بىرلىككە كېلىپ شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدىكى پەرەزنى ئىسپاتلايدۇ. ئىككى «تاڭنامە»دىكى ۋە شۇنىڭدەك باشقا مەنبەلەردىكى بىرىنچى مەلۇماتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچكەنلىكى ئۈستىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى خاقانلىققا مەنسۇپ تېررىتورىيىلەردىن بىۋاستە تىبەتلىكلەرنىڭ زېمىنىنىڭ ياقىلىرىغا كەلدى، شۇجۈملىدىن، ئايرىم گۇرۇپپىلار تىبەت تېررىتورىيىسىنىڭ ئىچىگە (نەنسەن ئېتەكلىرىگە) — كۆچۈپ كىردى، دەپ كۆرسىتىلدى. باشقا گۇرۇپپىلار بولسا تىبەتلىكلەرگە مەنسۇپ يەرلەرنىڭ چەت ياقىلىرىدا كۆچۈپ يۈردى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. يەنە شۇ ماتېرىياللاردا سەددىچىن يېنىدىكى ۋەقەلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن پايدىسىز تەرەققىياتى تۈپەيلىدىن ئۇجې خاقان ئىتائەتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ غەرب تەرەپكە كۆچۈپ كېلىشكە بولغان ئىنتىلىشلىرى بايان قىلىنغان. ئايرىم تەتقىقاتچىلار 866 - يىلدىن كېيىن، ئارىدا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەستىنلا كۇچا خانلىقى يۇكۇچىن تەرىپىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى شەرق تەرەپكە — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئېھتىمال، دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى تىبەتكە مەنسۇپ جايلاردا 727 - يىلدىن كېيىن قېپقالغان ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ بولۇشى توغرىسىدا ھەقىقەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان گەپ - سۆزلەرمۇ بار.

ئۇجې خاقانغا مەنسۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كېلىش ئېھتىماللىقى ھەققىدە كېيىنرەك يېزىلغان ماتېرىياللاردا، مەسىلەن، «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى يىلنامىلەردە ئېنىقراق سۆزلىنىدۇ. بەش دەۋردىكى تارىخىي يازمىلاردا سەددىچىن يېنىدىكى ئۇيغۇرلار شى شۈن ۋە جاڭ جۈنۋۇ ئىسىملىك قوماندانلار تەر-

پىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، قېپقالغان ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كۆچۈپ تىبەتكە بويسۇندى ۋە گەنسۇ كارىدورىدىكى تۈرلۈك ئورۇنلارغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ مەلۇماتنىڭ راست بولۇشىغا بەزى گۇمانلار بار. مۇشۇ ماتېرىيالنى تۈزگۈچى ئادەملەر ئۇيغۇرلارنى سەددىچىندىن غەرب تەرەپكە — تاغ ئېتەكلىرىگە كۆچتى، دەپ يازغاندا، نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلار دېگەن سۆزنى ئالماشتۇرۇۋەتتىمىكىن، دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. «كونا بەش دەۋر تارىخى» دا بولسۇن، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دا بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە ياكى غەربىي جەنۇبىي تەرىپىگە ياكى غەرب تەرىپىگە كۆچكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچ نەرسە يېزىلمىغان. ئەگەردە، ئالىملارنىڭ قولىدا پەقەت مۇشۇ ئىككى مەنبەدىكى ماتېرىياللا بولغان بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى تامامەن باشقىچە بولۇپ كۆرۈنگەن بولاتتى. يەنى دەسلەپىدە سەددىچىن يېنىغا كۆچكەن، ئاندىن كېيىن غەرب تەرەپكە — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە ۋە ئېھتىمال ئۇنىڭدىنمۇ نېرى كۆچكەن بولۇپ كۆرۈنگەن بولاتتى. «بەش دەۋر» تارىخىنى تۈزگەن ۋۇيەنشۇ ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن يۆتكىلىش ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا خېلىلا تولۇق ۋە توغرا تەسەۋۋۇرغا ئىگە. ئۇنىڭ بۇنىڭدىن خەۋەردار ئىكەنلىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى بىرىنچى جۈملە سۆزدىنلا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە ئۇ كىتابخانلارنى تاڭ دەۋرىدىكى ئەسەرلەرگە مۇراجىئەت قىلىشنى دەۋەت قىلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يىلنامىدىكى بۇ ئېنىقسىزلىقنى «بەش دەۋر» مەزگىلىدە شەكىللىنىپ قالغان ۋەزىيەتنىڭ ئىنكاسى، دەپ قاراش كېرەك. شۇ چاغدىكى مالىمانچىلىق ۋاقىتلاردا شىمالىي جۇڭگودىكى ئۆمرى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان «سۇلالىلەر» پەقەت ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەنلا قىزغىن سودا - تىجارەت ۋە

دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ئېلىپ بارغان. مانا بۇ ئەھۋال شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىكى مۇناسىپ ساتىرلەردە تەپسىلىي يېزىلغان.

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەرقىي تۈركىستان بىلەن ئۈزۈلۈپ قالغان مۇناسىۋەتلەر ئەلۋەتتە ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەنىدى. شۇڭلاشقا، تارىخچىلارنىڭ رەسمىي ھۆججەتلىرىدە ۋە ئۇنىڭدىن قالسا سۇلالە يىلنامىلىرىدە كۇچا ئۇيغۇرلىرى ۋە ئىدىققۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار يوق.

«بەش دەۋر» مەزگىلى (تېرمىن سۈپىتىدە)، شۇنىڭدەك مۇشۇ دەۋرنىڭ ئىككى تارىخنامىسى پەقەت تارىخچىلارنىڭ ئەمگىكى تۈپەيلىدىنلا مەلۇم بولۇپ قالغان نەرسىلەر، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. مەملىكەتنىڭ جەنۇب تەرىپىدە «بەش دەۋر» مەزگىلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان كەڭ ۋە كۈچلۈك، خېلى ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەن دۆلەت تەشكىلاتلىرى سۇلالە سۈپىتىدە يىلنامىگە كىرىش شەرىپىگە «لايىق بولالمىدى». بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب، بۇ دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىلىرىدە مەملىكەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە «ياۋايىلار» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارىخىي خاتىرىلەر يېزىپ كەلگەن يىلنامىچىلەر تۇرغان قەدىمكى پايتەخت بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت.

جۇڭگونىڭ ھەممىلا مەنبەلىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتكە كېتىپ قالغانلىقى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. گەرچە تىبەت شۇ چاغلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ خېلىلا تېررىتورىيىسىنى جۈملىدىن، ئېھتىمال ھەتتا تۇرپان ۋە 866 - يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ سابىق ئاھالىلىرى كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقان بېشبالىق رايونىنىمۇ (ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشى ھەققىدە، مەنبەلەردە ئايرىم بايانلار بار) بۇرۇنقىدەكلا داۋاملىق كونترول قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتكە كەتتى، دېگەن سۆزلەردە نەنسەن تاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى جايلارغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ، دەپ ئويلىماقتىمىز. مانا خۇددى بىزنىڭكىگە ئوخشاش

كۆز قاراشنى ياپونىيە تەتقىقاتچىلىرى خېلى ئۇزاقتىن بۇيانلا قۇۋۋەتلىمەكتە. مەسىلەن، مورى ياسۇ تاكائوقاتارلىق ياپونىيە تەتقىقاتچىلىرى ئۇيغۇرلار تىبەتكە كۆچتى دېگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ خېشى كارىدورىغا كەتكەنلىكى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، دەپ يازىدۇ (خېشى كارىدورى دېگەن رايون خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدۇر).

ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ئىگە مۇستەقىل دۆلەت تەشكىل قىلغانلىقى جۇڭگو مەنبەلىرىدە بەكمۇ ئاز، يوقنىڭ ئورنىدا ئىپادىلەنگەنلىكىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق، بۇ ئەھۋال تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ بارغانچە ئاجىزلىشىش تەرەپكە ماڭغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە مەلۇم دەرىجىدىلا توغرا. تاڭ دۆلىتى ئۆزىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقلارغا قارىماي IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىر پۈتۈن مەركەزلەشكەن دۆلەت سۈپىتىدە ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۆتەشنى داۋاملاشتۇردى. تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركەزدە بولسۇن ياكى مەملىكەتنىڭ چەت ياقىلىرىدا بولسۇن، بەكمۇ كەڭ تارماقلارغا ئىگە بولغان ۋە ئىنتايىن پىششىق يېتىلگەن دۆلەت ئاپپاراتى بار ئىدى. تاڭ دۆلىتىنىڭ دۆلەت چېگرىسىغا جايلاشقان مەمۇرىي ئاپپاراتى ئۆزىنىڭ باشقا ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى بىلەن بىر قاتاردا «ياۋايىلار» دۇنياسىدىكى ۋەزىيەتكىمۇ نەزەر سېلىپ تۇردى. «ياۋايىلار» نىڭ ئىشىغا ئۆزلىرىنىڭ قولىدىن كېلىشىچە ئارىلاشتى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىدە جۇڭگونىڭ خاھىشىغا پايدىلىق تەرتىپ ئورنىتىشقا ئىنتىلدى. مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئەلۋەتتە بۇرۇنقىدەك ئانچە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندالمىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، لېكىن ئىشلار مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەرگە يېزىلىپ تۇردى. ئۇنداق بولسا، ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلار نېمانچىۋالا قىسقا ۋە ئۈزۈك؟ 200 يىلدىن بۇيان، چېگرىدىكى ئەمەل-

دارلارنىڭ پۈتۈن دىققىتى ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك دۈشمىنى بولغان تىبەتلىكلەرگە مەركەزلەشكەنىدى، دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ. بەلكىم ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتكە مەنسۇپ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى رايونىغا بىرىنچى قېتىم كېلىشى تىنچ ئۇسۇلدا بولغان بولۇپ، تاڭ چېگرىسىدىكى مەمۇرىي ئاپپاراتنىڭ كۆزىگە چېلىقماي قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنىڭدىن باشقا، جاڭ يىچاۋ ئۆزىنىڭ غەلىبە قازانغانلىقلىرى توغرىسىدىكى يۇقىرىغا يوللىغان دوكلاتلىرىدا ئۇيغۇرلار ھەرىكىتىنىڭ تەپسىلاتلىرىنى يامان غەرەزلەر بىلەن مەلۇم قىلماي قويغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇيغۇرلار قەدەممۇ قەدەم كۈچ توپلاپ باردى، دېگەن قاراشقىمۇ يول قويغىلى بولىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەرگە قارشى دۈشمەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ تاڭ ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى چوڭقۇرراق ئۆگىنىپ بېقىش ئۈچۈن، چوڭراق دىققەت-ئېتىبارىنى بۆلمىدى. «بەش دەۋر» مەزگىلىدە مەملىكەت ئىچىدىكى ئۆزئارا نىزا ۋە ۋەيرانچىلىق تاڭ دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قارىغاندىمۇ ئېغىرراق ئىدى ۋە بۇ ئەھۋال جىددىي خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. بەش ئاجىز «سۇلالە» مەملىكەتنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا شەكلەنلا بىرلەشتۈرەلىدى. لېكىن مەزكۇر سۇلالىلەرنىڭ يىلنامىلىرىدە نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەلۇماتلار بار. بۇ ئەھۋالنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەشكىلىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقى بىلەن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايوندىكى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە مۇئەييەن رول ئوينىغانلىقى بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو بىلەن قويۇق سودا - تىجارەت ئېلىپ بارغانلىقى قاتارلىقلار بىلەنلا چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى، نەنسەن تېغىنىڭ شىمال تەرىپىنى بويلاپ سوزۇلۇپ يات-

قان كەڭ ئوتلاقلارنى ۋە ئېندزىغول ۋادىسىنى ئۆزلەشتۈرۈشى قانداق ئەھۋالدا بولغان؟ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارقاق - تارقاق گۇرۇپپىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۈن كەچۈرۈشىگە لازىم بولىدىغان ۋاسىتىلەردىن (چارۋىلاردىن) مەھرۇم بولغان ھالدا بۇ رايونلارغا تىلەمچىلەر سۈپىتىدە باشقىلارنىڭ خەير - ساخاۋەت قىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ كەلگەن بولۇشى ئېھتىمال. بۇ يەردە مۇشۇ بىرىنچى قېتىم كەلگۈچى ئادەملەرنىڭ قانۇنى مەۋقەسى قانداق بولغانلىقى ئوچۇق بولۇپ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەركىن ئادەملەر قاتارىدا قېلىشى ئېھتىمالدىن يىراق. لېكىن ئۇلارنىڭ تىبەتلىكلەر بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ شەكلىنى مۆلچەرلەشكە بولىدىغان ھېچقانداق ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. جۇڭگو مەنبەلىرى تىبەتتە قۇلچىلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرۇلۇق مەلۇماتلار بېرىدۇ. «يېڭى تاڭنامە»دىكى مەلۇماتلاردىن بىرنى كەلتۈرىمىز①.

«1. 2 خونمولار. بۇلارنى ‹ئۇمولار› دەپمۇ ئاتايدۇ — تىبەتلىكلەرنىڭ قۇللىرىدۇر. ياۋايىلارنىڭ قاتۇنىغا بىنائەن، ئەسكەرلەر يۇرۇشكە ئەۋەتىلگەندە باي ئائىلىلەر چىقىشى كېرەك. بۇ باي ئائىلىلەرنىڭ كەينىدىن قۇللار ئەگىشىپ ماڭىدۇ [كۆپىنچە بىر باي ئائىلىنىڭ كەينىدىن بىر قانچە ئونلىغان ئادەملەر ئەگىشىپ بارىدۇ، شۇڭلاشقا تىبەتلىكلەرنىڭ ئادىمى كۆپ بولىدۇ]. زان كومبىزىر توپىلاڭ چىقارغاندا، قۇللار ئىتائەت قىلىدىغان ئادەملەر قالىدى، بۇلاردىن بىر نەچچە مىڭ ئادەم بىر ئىتتىپاققا كېلىپ ئۆزلىرىنى ئۇمو دەپ ئاتىدى ۋە گەنجۇ، سۇجۇ، گۇاجۇ، ساجۇ، خېجۇ، مىنجۇ، ۋېيجۇ، خوجۇ، دىجۇ ۋە دەنجۇ ئايماقلىرىدا كۆچۈپ يۈردى، تىبەتلىكلەرنىڭ ئوردىسىغا يېقىنراق تۇرىدىغانلىرى ھەممىسىدىن باتۇر چىقتى ۋە ئۇلارنىڭ بەكمۇ ئوب-

---

① چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان قوشۇمچىلار «ئەسلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن ئېلىنغان.

يدان ئاتلىرى بار ئىدى. ئاخىرىغا كەلگەندە، تىبەتلىكلەرنىڭ ئاجىزلىشىپ قالغان بىر قىسمىمۇ شۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.»

تىبەتلىكلەر نۇرغۇن ئادەملەرنى قولغا چۈشۈرۈپ ئەسىرگە ئالار ئىدى. شۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدىكى ئادەملەردىنمۇ ئۇمولارغا قوشۇلۇپ كېتىدىغانلارمۇ بار ئىدى. لېكىن مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلارنى ئەسىرلەر ئىدى، دەپ ھېسابلاشقا بولامدۇ؟ ۋ. ئا. بوگاسلوۋسكى ئۆزىنىڭ كىتابىدا، تىبەت دۆلىتىدىكى بېقىندى ئاھالىنىڭ كاتېگورىيىلىرى ۋە ئەھۋالىنى بەك تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقىپ: «VII — IX ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى تىبەت جەمئىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدىكى مەسىلە ھازىرقى ۋاقىتقا قەدەر يېشىلمىگەن مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن①.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا نىسبەتەن ئاز ساندىكى ۋە بەك قىسقا يېزىلغان مەلۇماتلار بار. لېكىن مۇشۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن ۋە شۇ چاغدىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ تۇرۇپ، تىبەتلىكلەرنىڭ پارچە - پارچە بولۇپ تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ گۇرۇپپىلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا ۋە ئۇلارغا مۇئەييەن بىر ياردەم كۆرسەتكەنلىكى ھەققىدە، جۈملىدىن، قانداقتۇر كونكرېت بىر شەرتلەر ئاستىدا تىبەتكە قاراشلىق تېررىتورىيىلەر ئىچىدە كۆچۈپ يۈرۈشكە ئىمكانىيەت بەرگەنلىكى توغرىسىدا خېلىلا تولۇق ئاساسلىق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ. ۋەقەلەر تەرەققىياتىنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشى شۇ چاغدا تىبەتتە شەكىللىنىپ قالغان ۋەزىيەت بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ. شۇ چاغلاردا تىبەتتە ئۇلارنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ ئاجىزلىشىپ

---

① «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار»نىڭ 92 — 124 - بەتلىرىگە قاراڭ.

كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن مالىمانچىلىق، باشباشتاقلىق كۆنساناپ ئەۋج ئالماقتا ئىدى. تىبەت فېئوداللىرى جەڭ قىلالايدىغان كۈچلۈك ئادەملەرنى ئۆز يېنىغا توپلاشقا ئۇستا ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى كۈرەشلىرىدە پايدىلىنىشقا ۋە بەلكىم تاشقى دۈشمەنلەر بىلەن بولۇپ قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان توقۇنۇشلاردا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئويلىغانلىقلىرى تولۇق ئېھتىمالدۇر. يېڭى تاڭنامىدە مانا مۇشۇنى ئىسپاتلايدىغان تولۇق مەلۇمات بار.

847 - يىلى يېزىلغان بۇ ھۆججەتتە تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ (جۇڭگو مەنبەلىرى بۇ ئەھۋالنى مانا مۇشۇنداق مۇقىملاشتۇرىدۇ)، تاڭ دۆلىتىنىڭ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ رايونلىرىغا توغرا كېلىدىغان چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى ھەققىدە «بۇ رايونلار — تاڭ دۆلىتىنىڭ غەربىي چېگرىسى» ئىكەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شۇ مەنبەدە يەنە، مۇشۇ ھۇجۇمغا قاتناشقان ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىنى تاشلاپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان جەڭلەرگە قاتنىشىپ تۇرغان. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۆزلىرىگە كۆرسىتىلگەن «مېھماندوستلۇق» نىڭ بەدىلىگە قانلىرى بىلەن جاۋاب بەرگەن. «يېڭى تاڭنامە» دە، تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىكتە سوقۇش ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بارغانلىقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇمات ئازغىنا پەرق قىلغان ھالدا تەكرارلىنىدۇ.

جاڭ يىچاۋنىڭ ئىسيانى 848 - يىلى، بەلكىم بۇنىڭدىن سەل بالدۇر باشلانغان بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ 11 ۋىلايەت (شەھەر)نى «ئازاد قىلغان» لىقى توغرىسىدىكى دوكلاتى چاڭئەنگە 851 - يىلى يېتىپ كەلدى. شاڭ دانىڭ كۆرسىتىشىچە گەنجۇ ۋە لەنجۇ ئايماقلىرى دەسلىپىدە تىبەتلىكلەر قولىدىن

ئازاد قىلىنمىغانىدى. شۇڭلاشقا، جاڭ يىچاۋنىڭ غەلىبە خەۋىرىنى
ئەكىلىۋاتقان ئەلچىلىرى سوقماق يوللارنى بويلاپ تيەندى قورغىنى
ئارقىلىق ماڭدى، بۇ قورغان خۇاڭخې چوڭ ئەگمىسىنىڭ غەربىي
شىمال بۇرجىكىدىن تەخمىنەن 100 كىلومېتىر شىمالغا جايلاشقانىدى.
مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا قاراپ، قوزغىلاڭ رەھبىرىنىڭ يۇقىرىغا
يوللىغان دوكلاتىنى قانچىلىك دەرىجىدە ئاشۇرۇپ يازغانلىقىنى
كۆرگىلى بولىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا جاڭ يىچاۋنىڭ قول ئاستىدا بىۋاسىتە ساجۇ (دۇڭخۇاڭ شەھىرى)، گۇاجۇ
(ئەنشى شەھىرى) ۋە شۇ شەھەرلەرگە بىۋاسىتە ئۇلىنىپ كەلگەن
ئانچە كۆپ بولمىغان يەرلەر قارىغان بولسا كېرەك. «يېڭى تاڭنامە»دىكى «تىبەتلەر ھەققىدە قىسسە»دە 849 — 850 - يىللىرى
يەنى جاڭ يىچاۋ خېشى كارىدورىدىكى شەھەرلەرنى «ئازاد قىلىپ بولغان»دىن كېيىن، بۇ يەرلەردە تىبەتلىكلەرنىڭ باشلىقى
بولغان زان كومبېزېر ھۆكۈمران سۇلالىنىڭ تەرەپدارلىرى
بىلەن بەلكىم خۇددى ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش ھاكىمىيەت تالىشىۋاتقان باشقا بىر رەھبەر بىلەن جىددىي كۈرەشلەر
ئېلىپ بارغان ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش مۇشۇ بارلىق
بايان ۋە شەخسلەرنىڭ تەزكىرىلىرىدە سۆزلىنىۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ
يىللىرى بەك ناچار يېزىلغان، پەقەت بىر - ئىككى يىللار —
849 - ۋە 851 - يىللا كۆرسىتىلگەن (851 - يىلى جاڭ يىچاۋنىڭ ئوردىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ كېلىپ - كەتكەن ۋاقتى
كۆرسىتىلگەن). مانا مۇشۇ ئىككى قولىيازما ئارىلىقىدا خېلىلا ئۇزۇن
بىر تېكىست (خەنزۇچىسى 720 خەت چامىسىدا) بولۇپ، بۇنىڭدا
تۈرلۈك ۋەقەلەر، جۈملىدىن زان كومبېزېرنىڭ قوراللىق كۈرىشى
بايان قىلىنىدۇ. مەزكۇر رايوندىكى ئەھۋالنى كۆرسىتىش ئۈچۈن
بىر نەقىل كەلتۈرىمىز.

«2. 2 [زان] كومبېزېر شەن [جۇ]، قۇ [جۇ]، گۇا [جۇ]،
سۇ [جۇ]، يى [جۇ] (خامى)، شى [جۇ] (تۇرپان) ئايماقلىرىدا

چوڭ ۋەيرانچىلىق يۈرگۈزدى، ئۇ بېسىپ ئۆتكەن يەرلەردە كىشىلەرنى تۇتۇۋېلىپ بېشىنى كېسىپ باردى، ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى تاغ بولۇپ كەتتى. ئۇ يۈرۈپ كەتكەن يەرلەردە ۋەيران بولغان جايلارلا قالدى.»①

بۇ رايوندىكى ۋەزىيەتكە باھا بەرگەندە تاڭ ھاكىمىيىتى ۋەكىللىرىنىڭ زان كومپىزىر بىلەن قويۇق سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغانلىقىغا ۋە ئۇنى جۇڭگو تەرەپكە ئۆتۈشكە دەۋەت قىلغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «يېڭى تاڭنامە»دە كۆرسىتىلىشىچە زان كومپىزىرنىڭ تەلەپلىرىنىڭ بەك چوڭ بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ سۆھبەتتە ئۇنۇم ھاسىل قىلىنمىغان. تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى مەمۇرىيىتى تىبەت دۆلىتى ئىچىدىكى خانىۋەيرانچىلىقتىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئۇرۇندى، تىبەتنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەنمۇ سۆھبەت ئۆتكۈزدى ۋە ئۇلارنى تاڭ دۆلىتىگە ئىتائەت قىلىشقا دەۋەت قىلدى. مەسىلەن، داجۇڭ 3 - يىلى 12 - ئايدا فۇجۇ ۋىلايىتىنىڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى رايون) تىبەت ئاھالىسى تاڭ ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلدى. 851 - يىلدىن كېيىن تىبەتلىكلەرنىڭ رەھبىرى شاڭ يەنسىڭ خېجۇ ۋە ۋېيجۇ ئايماقلىرى بىلەن تاڭ دۆلىتىگە ئىتائەت قىلدى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن فۇجۇ شەھىرىنىڭ شىمالىدا؛ ھازىرقى لەنجۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا). جاڭ يىچاۋ ئۆزىنىڭ «ئازاد قىلىنغان رايون»لىرىنى سانىغان چاغدا، تىبەتلىكلەرنىڭ رەھبىرى شاڭ يەنسىڭ تاڭ دۆلىتىگە ئىتائەت قىلغاندا بىرلىكتە بويسۇنغان خېجۇنىمۇ كىرگۈزۈۋاپتىكەن. بۇنىڭدىن پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان تىبەت دۆلىتىنىڭ مۇشۇ رايوندىكى ۋەزىيىتى بەك مۇرەككەپ بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە مۇستەقىللىك ئۈچۈن تۈرلۈك ئاماللار بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارغان.

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 1613 - جىلد، 85 - بەت.

كىشىنى ئۆزىگە دىققەت قىلدۇرىدىغان يەنە بىر قىزىق نەرسە شۇكى، 849 - يىلى بىلەن 851 - يىللار ئارىلىقىدىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ھەممىلا مەنبەلەردە ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ.

نەنسەن تاغلىرى ئېتەكلىرىدە تىبەتلىكلەر ئاجىزلاشقانسېرى، بۇ يەردىكى ئۇمولار بارغانچە كۈچىيىپ باردى. بۇ يەرلەردە تىبەت ھاكىمىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇمولار كۆچۈپ يۈرگەن ئۇن ئايماقنىڭ رويخېتىنى يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. جۇڭگو مەنبەلىرى ئۇلارنى بىزگە قۇللار سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. گامىلتون «يېڭى تاڭنامە»نىڭ مۇنداق مۇقىملاشتۇرۇشىغا قارشى چىقمىغان ھالدا، ئۇلار تىبەتلىكلەر كەتكەندىن كېيىن، گەنجۇدا قالغان ئارىلاشما ئاھالىدۇر، دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئۇمولارنىڭ ئارىسىدا تىبەتلىكلەر ئامىللىرى كۆپرەك بولغان، «يېڭى تاڭنامە» دىكى ھەممىگە بەك كەڭ مەلۇم بولغان ۋە ئۇمولار ھەققىدە ئەڭ كۆپ مەلۇمات بېرىلگەن تېكىستتە بىر نەچچە مىڭ ئۇمولارنىڭ بىرلەشكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ يۇقىرىدا ساناپ كۆرسىتىلگەن ئايماقلارنىڭ بەزى رايونلىرىدا ياشاپ كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. بۇ مەلۇمات بىرئاز گۇمان پەيدا قىلىدۇ، بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن «بىر نەچچە مىڭ» دېگەن سان IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۇمولارنىڭ كۆرسەتكەن خېلىلا زور رولىغا مۇناسىپ كەلمەيدۇ. ئېھتىمال، بۇ يەردە خاتالىق يۈز بەرگەن بولسا كېرەك، ئەسلىدە «بىر قانچە ئۇن مىڭ» بولۇشى كېرەك. يەنە شۇ بابنىڭ ئۆزىدە تىبەتلىكلەرنىڭ شاڭ يەنسىڭ ئىسىملىك رەھبەرلىرىنىڭ تاڭ دۆلىتى تەرەپكە ئۆتكەنلىكى ئۈستىدە گەپ قىلىنغاندا، ئۇن مىڭ چېدىر (ئائىلە) (ئەسلى تېكىستتە ئۇن مىڭ جاڭ ‹帳› چېدىر دەپ ئېلىنغانىكەن)، خونمۇ (ئۇمولارمۇ) تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ خېجۇ ۋە ۋېيجۇ — ئىككى ۋىلايەت تېررىتورىيىسىنى ئىگىلىگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. مۇشۇ

ئىككى ۋىلايەت يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن ئون ۋىلايەت رويخېتىنىڭ ئىچىدە بار. مانا مۇشۇ مەلۇمات ئەسلى تېكىستتىكى ساندا خاتا كەتتىمىكىن، دېگەن گۇماننى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدىغۇ، دەپ ئويلايمىز.

ئۇمولارنىڭ تاڭ ئىمپېراتورى سارىيىغا ئەۋەتكەن بىرىنچى قېتىملىق ئەلچىلىرى 862 - يىلى كەلگەن. يەنى زان كومبېزېر ئۆلتۈرۈلۈشتىن خېلىلا بالدۇر بولغان. زان كومبېزېر 866 - يىلى قوجۇ رايونىدا ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ يەردە ئۇنىڭ بازىسى بار ئىدى. بۇ ۋىلايەت جاڭ يىچاۋنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان غەلىبە ھەققىدىكى غەلىبە خەۋىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ، ئەمما مەنبەلەردىكى ماتېرىياللاردا بۇ ۋىلايەتكە تاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ پەقەت 866 - يىلىلا كىرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى گۇيدې ناھىيىسى).

بىزگە تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇمولار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز-ئارا مۇناسىۋەت خاراكتېرىنى ئاز بولسىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدىغان جۇڭگو مەنبەلىرىدىن مەلۇماتلار مەلۇم ئەمەس. تاڭ ئوردىسىغا ئۇمولار بىرىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەندىن كېيىنكى 40 — 50 يىل ئىچىدە ئۇمولار سارايغا ئارىلاپ ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرغان. ئەپسۇسكى، بۇ ئەلچىلەر ئۈستىدە يېزىلغان بايانلار بەك قىسقا ۋە چولتىدۇر. ئەلچىلەر كەلگەن ۋاقىتتىكى يىل، ئايلار، ئۇمولارنىڭ ئېلىپ كەلگەن ئولپانلىرىلا يېزىلغان، ئەلچىلەرنىڭ ئىسىملىرىنىمۇ بەزى چاغلاردا يازمىغان، بۇ يەردە: «ئەلچى» ۋە «ئولپان» دېگەن سۆزلەرنىڭ كەينىدە نېمە مەنىلەر يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. ئەگەردە، تىبەتلىكلەرنىڭ سابىق قۇللىرى يېقىندا ئۆزلىرىنىڭ خوجايىنلىرىدىن ئازاد بولدى ۋە بىرەر تەرەپتىن ياردەم ئېلىشقا جىددىي موھتاج، دەپ قارالسا، ئۇمولارنىڭ ھەقىقىي ئەلچىلەر ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا

مۇھاكىمىلەر تولۇق ئورۇنلۇق بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇمولارنىڭ شەرق تەرەپتە تاڭ دۆلىتىدىن ياردەم سوراشلىرى تولۇق مەنتىقىلىك بولىدۇ. چۈنكى، تاڭ دۆلىتى ئۇمولارغا زۇلۇم قىلىپ كەلگەن، تىبەتلىكلەر بىلەن ئىككى يۈز يىلغا يېقىن ئۇرۇش ئېلىپ بارغان كونا دۈشمەن ئىدى. مەنبە، ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلگەن ئۇمولار ئەلچىلىكىنىڭ ئېلىپ كەلگەن ئولپان مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ تېرمىننى بۇ جايدا ئادەتتە ئەلچىلەر ئۆزلىرى ئالغاچ كېلىدىغان ئەنئەنىۋى سوۋغا - سالام دەپ چۈشىنىش كېرەك. بىز، شۇ چاغلاردا ئەلچىلەرنىڭ يولغا چىقىش ۋاقىتلىرىغا توغرىلاپ راسلانغان سودا كارۋانلىرىنىڭ بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىنىمۇ رەت قىلمايمىز، لېكىن بۇ ئەھۋالنىمۇ ئىسپاتلايدىغان ماتېرىيال يوق. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ رايونلاردىكى ۋەزىيەتنىڭ زادى مۇقىملىشىپ كېتەلمەسلىكى، دائىم بولۇپ تۇرىدىغان توقۇنۇشلار «ھەممەيلەننىڭ ھەممىگە قارشى كۈرەشلىرى» خەلقئارا سودا - تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشلىرىنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىنىمۇ ھازىرلاپ بەرمىدى. ئۇمولارنىڭ ئەلچىلىرى ئۈستىدىكى مەلۇماتلاردا، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن ئولپان - سېلىقلارنىڭمۇ رويخېتى يوق. بۇ رويخەت بولغان بولسا، مۇشۇ ئولپانغا ۋەكالەتلىك قىلغۇچى ئەلچىلىكنىڭ ئادەتتىكى سودا كارۋىنىمۇ ياكى ئەمەسمۇ، بۇنى بىلگىلى بولاتتى.

مۇشۇ يۇقىرىدا يېزىلغان ئەھۋاللاردىن IX ئەسىرنىڭ 50 — 60 - يىللىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە نەنسەن ئېتەكلىرى رايونلىرىدىكى ئۇمولارنىڭ ئەھۋالى ۋە شۇ يەرلەردىكى ئومۇمىي ۋەزىيەت توغرۇلۇق تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: ئۇمولار تىبەتلىكلەرنىڭ قۇللۇقىدىن ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، سان جەھەتتىن خېلىلا نۇرغۇن بولغان بىر قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشتى. ئۇلار كەڭ تېررىتورىيە ئۈستىدىن نازارەت ئورنىتىشقا ۋە تاڭ دۆلىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا تىرىشتى، ئىككىنچى تۇر-

لۇڭ قىلىپ ئېيتقاندا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى شەكىللەنگەن ۋە بۇ ئىتتىپاق ۋەقەلەر پايدىلىق تەرەپكە قاراپ راۋاجلانغان شارائىتتا بىر كۆچمەن دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىپ قېلىش ئېھتىمالىغا مۇمكىنچىلىق بار ئىدى. شۇ چاغلاردا تاڭ ئىمپېرىيىسى بۇ رايوندىكى ئىشلارغا كەڭ مىقياستا ئارىلىشىشنى تەشكىللەشكە چارىسىز ئىدى. تاڭ ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى چەكلىك ھەربىي ھەرىكەتلىرى بىلەن ۋە شۇ يەرلەردىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆزلىرىنىڭ خارجى خىزمەتچىلىرى ئارقىلىق تەسىر كۆرسىتىش چارىلىرى بىلەنلا چەكلەندى، شۇڭلاشقا ئۇمولارنىڭ ئەلچىلىكىمۇ ماھىيەتلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئې. پېنكىس خانىمنىڭ ئۆز ئەسىرىدە ئانچە جايىدا چۈشمىگەن بىر جۈملە سۆزىگە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. پېنكىس خانىم مۇشۇ رايونلاردىكى خېلىلا كېيىنكى ۋەقەلەر ئۈستىدە يەنى، ئۇنىڭ مۆلچەرىچە، 872 - يىلى گەنجۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئەمما، ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار گەنجۇدىن تىبەتلىكلەرنىڭ قۇللىرى ئۇمولار ۋە تۇيغۇنلار تەرىپىدىن يېڭىباشتىن سىقىپ چىقىرىلدى.» بۇ يەردە «تىبەتلىكلەرنىڭ قۇللىرى» دېگەن سۆز پەقەت جايىدا ئەمەس؛ ئۇمولار بۇ چاغدا ئەركىن خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋېلىشقا ئۇرۇنغان ئۇيغۇرلارغا قارشى قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان خەلق ئىدى.

شۇ چاغلاردا تاڭ ئەسكەرلىرى زان كونبېزىر بىلەن ۋە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى باشقا تىبەت قەبىلىلىرى بىلەن كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. ئادەتتە، تاڭ دۆلىتى ئۆزلىرى تەرەپكە ئۆتۈپ خىزمەت قىلىشنى ئىپادىلىگەن كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىقلىرىدىنمۇ كەڭ پايدىلىنىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ قېتىم توغبات خۇەيگۇەندىن پايدىلاندى. مەنبەلەردىكى مەلۇ-

ماتلارغا قارىغاندا، كۆرەش جىددىي بولغان، تىبەتلىكلەر قاتتىق قارشى تۇرغان ۋە قايتۇرما ھۇجۇملارغىمۇ ئۆتكەن. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە»دە كۆرسىتىلىشىچە: تىبەتلىكلەر شەنجۇ (چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى ھازىرقى لېدۇ) قەلئەسىنىڭ كوماندانتى جاڭ جىيۇن تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالغان قىسىملىرى بىنجۇ ئايمىقى (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىدا) گە ۋە نىڭجۇ ئايمىقىغا (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ۋە شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى ھازىرقى نىڭشيەن ناھىيىسىگە) ھۇجۇم قىلىپ بېسىپ كىرگەن. توغبات خۇەيگۇەن شەنتۇڭنىڭ 7-يىلى 10-ئايدا بەش يۈز ئاتلىق ئەسكەر بىلەن زان كومبېزېرنىڭ قوماندانلىق ئورنى جايلاشقان كوجۇغا چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالغان، قاتتىق قىيناپ ئۆلتۈرۈپ، شۇ چاغلاردىكى ئادەت بويىچە كاللىسىنى كېسىپ چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى مەلۇم ①.

ل. ن. گۇمىليوۋنىڭ مۇشۇ ۋەقەلەرنى بايانلاپ يازغانلىرىنى ئوقۇسىڭىز پۈتۈنلەي باشقىچە تەسەۋۋۇر پەيدا بولۇپ قالىدۇ. ئۇ «ئۇيغۇرلار ۋە خەنزۇلار تىزلىك بىلەن جەنۇب تەرەپكە — كۆكنۇر (چىڭخەي كۆلى ئەتراپى) غا يېتىپ كەلدى ۋە گوۋۇ دېگەن كىچىك شەھەردە (ھازىرقى شىنىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە) ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلدى. زان كومبېزېر ئۈزۈل-كېسىل تارمار قىلىنىپ، ئۆزى ئەسىرگە چۈشتى. ئاۋۋال پۇتى كېسىپ تاشلاندى. 866-يىل 12-ئاي ئىچىدە چاڭئەنگە تىبەتنىڭ ئۈزۈل-كېسىل تارمار قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات بىلەن زان كومبېزېر

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 250-جىلد، شەنتۇڭ 1-يىلى (866-يىل). 1956-يىلى نەشر قىلىنغان 9-توم 8156-بېتىگە قاراڭ.

نىڭ كاللىسى ئېلىپ كېلىندى» دەپ يازغان①. بۇ يەردە تەسۋىرلەنگەن ئەھۋال ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەيەردىن قانداق پەيدا بولۇپ قالغانلىقى ۋە قايسى رايوندىن ئۇلار خەنزۇلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ «جەنۇب تەرەپكە — كۆكنۇرغا يېتىپ كەلگەن» لىكى چۈشىنىكسىز. بەلكىم، گەنجۇ رايونىدىن تارىختا گوفەن ۋە نەنسەن تاغلىرى ئارقىلىق كەلگەنمىدۇ؟ ئەگەر گەنجۇدىن كەلدىمىكىن دېسەك، ئۇ يەردە شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ خەنزۇلار يوق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ تىبەتلىكلەرگە قارشى ئۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات ئومۇمەن يوق. «تىبەت ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىندى» دېگەن جۇڭگو ئەپسانىسىنى ل. ن. گۇمىلىيوۋنىڭ تەكرارلىغانلىقىمۇ كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدۇ. تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرى مەركەزگە مۇشۇنداق دوكلات ئەۋەتىشكە تېگىشلىك بولغانلىقلىرىدا گۇمان يوق. بۇ يەردە مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرنىڭ بىر تەرەپلىمىلىك - غەرەزلىك ئىكەنلىكىنى رەت قىلىدىغان قانداقتۇر بىر ئىسپات كەلتۈرۈش تەلەپ قىلىنىۋاتقىنى يوق. چۈنكى زان كومبېزېر (شەن كۈنجو) بىلەن بولغان كۈرەشنىڭ تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چەت ياقىلىرىدا تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرا بويلىرىدا بولۇۋاتقانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئىش. تىبەتنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىكى ۋەقەلەر توغرۇلۇق ۋە شۇنىڭدەك زان كونبېزېرنىڭ ھالاك بولۇشىنىڭ تىبەت دۆلىتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە بولغان قانداقلا بولمىسۇن تەسىرىنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردىن بىلىش تامامەن مۇمكىن ئەمەس. بۇنى بىلىش ئۈچۈن باشقا ماتېرىياللاردىن ھەممىدىن ئاۋۋال تىبەتنىڭ ئۆزىنىڭ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش كېرەك.

جۇڭگو مەنبەلىرىدە IX ئەسىرنىڭ 50 — 60 - يىللىرى

---

①گۇمىلىيوۋ: «قەدىمكى تۈركلەر» 1967 يىلى، موسكۋا نەشرى، 434 - بەت.

ئەنسەن تېغى ئېتەكلىرى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ يەردە بىز ئۇيغۇرلار ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەن بىزگە مەلۇم بولغان بىردىنبىر ئىزاھاتنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

«3. 2 ... سۈي جۇن سۈجۇ ئايمىقىنىڭ باشلىقلىقىغا ۋە ئۇيغۇرلارغا پەرمان تاپشۇرۇپ بېرىشى ئۈچۈن ئەلچىلىككە تەيىنلەندى.»①

مانا مۇشۇ ھۆججەتكە «داجۇڭ 10 - يىلىنىڭ 11 - ئېيى» دېگەن ۋاقىت يېزىلغان. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش بۇ ھۆججەتنى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك باشقا بىر ۋەقە بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولمايۋاتىدۇ. بۇ ئەلچىنىڭ قايسى يەردىكى ئۇيغۇرلارغا — ئەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدە كۆچۈپ يۈرگەنلەرگىمۇ ياكى ئۇنىڭدىن باشقا يەرلەردىكى ئۇيغۇرلارغا بېرىشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكى نامەلۇم. تېكىستتە كۆرسىتىلگەن سۈجۇ ۋىلايىتى مەملىكەتنىڭ جەنۇب تەرىپىگە ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە جايلاشقان. بۇ ۋىلايەتنى تاڭنىڭ مەشھۇر ۋىلايىتى، تاڭ دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى (بۈگۈنكى جيۇچۈەن ناھىيىسى) ۋىلايەت بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇ تېررىتورىيە تاڭ دۆلىتى تەركىبىدە ئەمەس ئىدى. بۇ ۋىلايەتلەرنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئىپادىلەشمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى. بۇ تېكىستتىن كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولىدىغان بىردىنبىر خۇلاسە تاڭ دۆلىتى ئۇيغۇرلارنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپمۇ قالمىغان، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئۈچۈن، قانداقتۇر بىرەر چارىلەرنىمۇ قوللانغان دېگەنلىكتىنلا ئىبارەت.

---

① «كونا تاڭنامە»، 18 - جىلد، 170 - بەت، «يېڭى تاڭنامە»نىڭ پاراللېل تېكىستىدە بۇ مەلۇمات يوق.

IX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ بېشىدا نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بىرلىككە كېلىشى ھەمدە بۇ جەرياننىڭ چوڭقۇرلىشىشى نەتىجىسىدە خېلى دەرىجىدە كۈچ - قۇۋۋەت تاپقان. شۇڭلاشقىمۇ، مۇشۇ ئەھۋال تاڭ دۆلىتىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. مۇنداق خۇلاسە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى بىرمۇنچىلىغان مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ مەلۇماتلارنى بىز تۆۋەندە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

«4 . 2 كېيىنچىرەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭيۈەن) رايونلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا نۇرغۇنلىغان ئاپەتلەر يۈز بەردى ۋە ئىمپېراتورنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمىدى. گەنجۇ ئايمىقى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى، گۈيىي ئۆلكىسى شەھەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىمۇ قولدىن چىقىپ كەتتى.» ①

يېڭىسىمۇ مۇشۇ ۋەقەلەرنى «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابقا ئاساسلىنىپ يازىدۇ، بۇ مەنبەلەردىكى تېكىستلەر تامامەن تولۇق دېگۈدەكلا بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەتلا «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى ئاخىرقى جۈملىسى «يېڭى تاڭنامە» دىكى تېكىستتىكە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ تەپسىلىي قوشۇمچىلار بىلەن بايان قىلىنغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دىكى ئاخىرقى جۈملىسى مۇنداق:

«5 . 2 گۈيىي ئۆلكىسىگە ئىستائەت قىلغۇچى باشقا ئۆلكىلەر كۆپىنچە چەن ۋە خۇلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى.» ②

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 2166 - جىلد، 92 - 96).

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 252 - جىلد، شەنتۇڭ 13 - يىلى (872 - يىلى)، 1956 - يىلى نەشر قىلىنغان، 9 - توم، 8164 - بەت.

مانا مۇشۇ تېكىستكە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ پېنكىس ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىگىلىۋالغان ۋاقتى 872 - يىلى، دەپ خۇلاسىگە كېلىدۇ. بۇنداق خۇلاسىگە كېلىش ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ئەمەس. «يېڭى تاڭنامە»دە ۋە شۇنىڭدەك «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىقىنىڭ ۋاقتى كۆرسىتىلمىگەن. بۇ مەلۇمات 872-يىلى ۋاپات بولغان جاڭ يىچاۋنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى ۋە ساۋ يىجىننىڭ گۇيىيشا ئۆلكە باشلىقى (ھېراۋۇل) لىق ۋەزىپىسىگە بەلگىلەنگەنلىك خەۋىرى ئارقىسىدىنلا يېزىلىدۇ.

«2.6 شەنتۇڭنىڭ 8 - يىلى (867 - يىل 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 868 - يىل 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) جاڭ يىچاۋ ئوردىغا قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭغا ئادىل، پەۋقۇلئاددە ھەربىي شۆھرەتكە ئىگە ئارمىيە نازارەتچىسى، دېگەن ئۇنۋان بېرىلىپ ئۇنىڭغا تۇرار جاي ۋە يەر-زېمىن ئىنئام قىلىندى. ئۇنىڭ كىچىك ئۇكىسىنىڭ ئوغلى [جاڭ] خۇەيشېڭ گۇيىي ئۆلكىسىنى ئىدارە قىلىپ قالدى. [شەنتۇڭ] 13 - يىلى (872 - يىل 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 873- يىل 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە) [جاڭ يىچاۋ] ۋاپات بولدى. ساجۇ ۋىلايىتىنىڭ ئىشلىرىنى ۋىلايەت باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى ساۋ يىجىن باشقۇرۇپ تۇردى. كېيىن بۇ ئادەم گۇيىي ھېراۋۇللۇقىغا تەيىنلەندى.»①

مانا شۇ نەقىلدىكى «ساۋ يىجىن 872 - يىلى ھېراۋۇل بولدى» دېگەن سۆزدە خاتالىق بار. بۇنىڭ خاتا ئىكەنلىكى خېلىلا بۇرۇن ئېنىقلانغان. ساۋيىجىننىڭ دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيىتىنى پەقەت X ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ئىگىلىۋالغانلىقى مەلۇم ئەمەسمىدى؟ ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ھەر ئىككىلا مەنبەدىكى مەلۇمات «كېيىنرەك» (2.4 - تېكىست) سۆزى

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 2166 - جىلد، 92 - بەت.

بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ سۆز ئانچە مۇئەييەن ئەمەس. بىربىرىگە ئانچە ئوخشىمايدىغان تۈرلۈك پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ سۆزنىڭ 872 - يىلىنى كۆرسىتەلمەيدىغانلىقى ئېنىق. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار گەنجۇغا 872 - يىلى كىردى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. ئېپىنكىس «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»گە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرلار گەنجۇدىن ئۇمو ۋە تۇيغۇنلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى، دەپ يازىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا «يېڭى تاڭنامە»نىڭ ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى باشقا ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغان ۋاقتىنى بىلمىسە كېرەك.

«2·7 چەنفۇ 1 - يىلى 12 - ئايدا (875 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە) دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن يارلىق چۈشۈرۈشنى سورىدى. خىزمەتكە تەيىنلەنگەنلىك توغرىسىدىكى يارلىقنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن چى جۈنجۈينى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشكە يوليورۇق بېرىلدى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇيغۇرلار تۇيغۇن ۋە ئۇمولار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى ۋە نامەلۇم تەرەپكە قېچىپ كەتتى.»①

مانا مۇشۇ مەلۇماتتا ئۇيغۇرلارنى ئۇمولار ۋە تۇيغۇنلارنىڭ يەڭگەنلىكى سۆزلىنىۋاتقان بولسىمۇ، گەنجۇ ياكى ئومۇمەن قانداقلا بولمىسۇن باشقا بىرەر رايوننىڭ نامى كۆرسىتىلمەيدۇ. ئۇمولار يالغۇز گەنجۇ ۋىلايىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئون چوڭ ئاھالىلىك پونكىت (ۋىلايەتلىك شەھەرلەر — 2·1 - تېكىستكە

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 250 - جىلد، چەنفۇ 1 - يىلى (874 - يىلى)، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8172 - بەت.

قاراڭ) رايونلىرىدا كۆچۈپ يۈرگەنىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى يىلى (11·1 – 9·11·875) ئۇيغۇرلارنىڭ مەغلۇپ قىلىنغان يىلىنى ئەمەس، بەلكى تاڭ ئەلچىسىنىڭ پەرمان كۆتۈرۈپ كەلگەن ۋاقتىنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇ كەلگەن يەردە يوق بولغانلىقى بىلىنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار خېلىلا بالدۇر مەغلۇپ بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى بۇ مەلۇمات ئومۇمەن ئالغاندا «كونا تاڭنامە» (2.3 - تېكىستكە قاراڭ) دىكى يۇقىرىدا بىز زىكرى قىلىپ ئۆتكەن سۇي جۇنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بارىدىغان ئەلچى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتقا مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاپراق كېتىدۇ. توغرا، بۇ يەردە چى جۇنجۇينىڭ نەسەن ئېيتەكلىرىدىكى (ئۇيغۇرلار بىلەن ئومولارنىڭ تونۇشقانلىق پاكىتىدىن نەسەن ئۇيغۇرلىرى دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ) ئۇيغۇرلارغا ئەۋەتىلگەنلىكى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق مۇشۇ باياندىن يەنە باشقىچە پايدىلىق مەلۇمات چىقارغىلى بولمايدۇ.

IX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا مۇشۇ يەردە شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنى چۈشىنىش ئۈچۈن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى يەنە بىر مەلۇماتقا دىققەت بىلەن قاراپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەلۇماتتا، ئۇيغۇرلارنىڭ تىيەندى قەلئەسىگە بېسىپ كىرگەنلىكى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ھۆججەتتە يېزىلغان ۋاقىت، يىل نامەلۇم ئۇيغۇرلارغا پەرمان تاپشۇرۇپ بېرىش ھەرىكىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز بولغانلىقى توغرىسىدا يېزىلغان مەلۇماتنىڭ يىلى، ۋاقتى بىلەن ئوخشايدۇ.

«2.8 چەنفۇ (乾符) (11·1 – 9·11·875) 1 - يىلىنىڭ 12 - ئايدا تاڭغىتلار ۋە ئۇيغۇرلار تىيەندى ۋىلايىتىگە

ھۇجۇم قىلىپ كىردى.»①

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغىتلارنىڭ ھەمكارلاشقانلىقى توغرىسىدىكى پاكىت بۇ ھەقتە باشقا قانداقلا بولمىسۇن مەلۇمات يوق ئەھۋال ئاستىدا IX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم گۇرۇپپىلىرى كەڭ تېررىتورىيىگە چېچىلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنىلا ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ گۇرۇپپىسى بولسا تىيەندىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايغا — ئوردۇسنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئورۇنغا جايلىشىۋالغان بولۇشى كېرەك. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانچە چوڭ بولمىغان بىر گۇرۇپپىسىنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدە قولىمىزدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

يېقىندا مورى ياسۇتاكائو بارلىق مەلۇم بولغان تېكىستلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىق مەسىلىسىگە يېڭىدىن توختالدى ۋە ئوخشاش خۇلاسىگە كەلدى. ئۇنىڭ مۇھاكىمە قىلىش ئۇسۇلى مەلۇم دەرىجىدە كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پەرەزلەردىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ توغرۇلۇق بۇ يەردە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. مورىياسۇ تاكائو ھەممىدىن ئاۋۋال گەنجۇنى ئىگىلىۋالغان ئۇيغۇرلار بىلەن («يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە يىل ۋاقتى يېزىلمىغان مەلۇماتلار، 2·4 -، 2·5 - ۋە 2·6 - تېكىستلەرگە قاراڭ) ئۇمو ۋە تۈيغۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر خەلق ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچ يەردە مەلۇمات يوق، دەپ كۆرسىتىدۇ (2·7 - تېكىستكە قاراڭ؛ مورى ياسۇ تاكائونىڭ ماقالىسىدىكى C4. C2. C1 تېكىستلىرىگە قاراڭ). مورىياسۇتاكائونىڭ كۆرسى-

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 252 - جىلد، چەنغۇننىڭ 1 - يىلى (874 - يىلى)، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8172 - بەت.

تىشىچە، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە (C1) «يېڭى تاڭنامە» (C2) دە، ئوخشاشلا بىر خاتالىق ئۆتكۈزۈلگەن، يەنى جاڭ يىچاۋنىڭ ۋارىسى جاڭ خۇەيشىننىڭ ئورنىغا ھەر ئىككى تېكىستە خاتا ھالدا ساۋيىنجىن دەپ يېزىلغان، مانا بۇ ئەھۋال مۇشۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى پايدىلانغان ئورتاق بىرىنچى قول مەنبە بار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، مۇشۇ بايان قىلىنغان تېكىستلەردىكى شەنتۇڭنىڭ 13 - يىلى (872 - يىلى) جاڭ يىچاۋنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتىدۇر. «يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ ئاپتورلىرى باشقا يېڭى ۋاقىتنى كۆرسەتمەستىنلا ئۆزلىرىنىڭ بايان قىلىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭلاشقا مۇشۇ تېكىستلەردە سۆزلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇناسىۋەت يوق. ئالىمنىڭ پىكرىچە، مۇشۇ تېكىستلەردە سۆزلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلار خېلۇچۇەن ئۇيغۇرلىرى (ئېدزىنغول ئۇيغۇرلىرى) بىلەن ھېچقانداق ئورتاقلىقى يوق.

شۇنداق قىلىپ مۇشۇ يۇقىرىقى ئېيتىلغانلاردىن بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۇيغۇرلار گەنجۇنى 872 - يىلى ئىشغال قىلغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن كۆز قاراشلىرى خاتا بولغان بولىدۇ. نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدىكى بەك مۇھىم بۇ ۋەقەنىڭ ۋاقىت - يىلى نامەلۇم ئىكەنلىكىنى ئەپسۇس بىلەن قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ ئاپتورلىرى خەۋەر - مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقىنى جۇڭگودا يۈز بەرگەن خانىۋەيرانچىلىق بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. پەقەت نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ، نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدە بولسا گەنجۇنى ئىشغال قىلغان ئۇيغۇرلار كۆچىيىپلا قالماستىن ۋە باشقا بىر مۇنچە قەبىلىلەرمۇ شەھەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ قەد كۆتۈرگەندى.

875 – يىلدىن 902 – يىللار ئارىلىقىدىكى ۋاقىت ئىچىدە، جۇڭگو مەنبەلىرىدە نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ ئەھۋال تاڭ دۆلىتىنىڭ ھالاكەتلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقى بىلەن تولۇق ماس كېلىدۇ. 902 – يىل 6 – ئاينىڭ 5 – كۈنى يېزىلغان تاڭ يىلنامىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ئەسلەپ ئۆتكەن ئاخىرقى مەلۇماتلىرىنى تەھلىل قىلىپ تۇرۇپ مەلۇم دەرىجىدە پايدىلىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

«2.9 [تيەنفۇ ئىككىنچى يىلىنىڭ 4 – ئاي ياز پەسلىدە] شىنچيۇ كۈنى (10 – كۈنى) (902. VI. 5) ئۇيغۇرلار ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ياردەمگە بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىشكە [رۇخسەت قىلىشىنى] سورىدى. ئىمپېراتور شياۋزۇڭ دارىلئۇلۇمنىڭ مىرزىسى خەن ۋۇغا رۇخسەت قىلىنغانلىقى توغرۇلۇق جاۋاب مەكتۇپ يېزىشقا بۇيرۇق قىلدى.»①

خەن ۋۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلىشنىڭ جۇڭگو ئۈچۈن ئەپلەشمەيدىغانلىقى ھەققىدە ئۆزىنىڭ بىر قانچە تۈرلۈك پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە بۇ تەكلىپ رەت قىلىنىدى. مانا مۇشۇ مەلۇماتتا ۋە شۇنىڭدەك يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن باشقا بىر قانچە تېكىستلەردە (2.3 – ۋە 2.7 – تېكىستلەرگە قاراڭ) بۇ يەردە قانداق ئۇيغۇرلار ئۈستىدە گەپ كېتىۋاتقانلىقى ئېنىق ئەمەس. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەملىكەتكە كېلىپ قېلىشى بىلەن يۈز بېرىدىغان پايدىسىز نەتىجىسى توغرۇلۇق خەن ۋۇنىڭ كەڭ مۇھاكىمىلىرىنىڭ ئاخىرىدا تۆۋەندىكى جۈملە بار:

«2.10 خاقانغا يېزىلىدىغان مەكتۇپتا كىچىك دائىرىدىكى

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 263 – جىلد، تيەنفۇنىڭ 2 – يىلى (902 – يىلى)، 1956 – يىل، 9 – توم، 8573 – بەت.

ھۇجۇملار توغرۇلۇق كۆرسەتمە بېرىلسۇن. ياردەم كۆرسىتىش ئۈچۈن كېلىشكە رۇخسەت قىلىنمىسۇن.»①

2.9 – ۋە 2.10 – تېكىستلەردىكى مەلۇمات ئاساسىدا ئىككى خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ: بۇ ئۇيغۇرلار، ئەگەردە تاڭ دۆلىتىنىڭ بىۋاسىتە قوشۇنلىرى بولمىغان تەقدىردە تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىلاردىن يىراق بولمىغان جايلىرىدا ياشىغانلىقلىرى ئېنىق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى شۇ باسقۇچتا بولغانكى، ئۇلارنىڭ باشلىقى ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتاپ يۈرگەن. مانا مۇشۇ ئامىللار بۇلارنىڭ پەقەت گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى مەركەز قىلىپ بىرلىككە كېلىشى شۇنچىلىك دەرىجىدە ئىلگىرىلىدىكى، ئۇلار چوڭ قۇدرەت تاپتى ۋە تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئارزۇلىرى پەيدا بولدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، شۇنىڭدىن 150 يىل ئاۋۋال ئۆكلۈك ئىسيانى ۋاقتىدىكى 1 – قېتىملىق شۇنداق ئارىلىشىشنىڭ تەجرىبىسى بۇ قېتىممۇ تۈرتكە بولغان بولسا كېرەك.

بۇ يەردە ئايرىم تەتقىقاتچىلارنىڭ تاڭ دۆلىتىگە ئىككىنچى قېتىم «ياردەم قىلىش» مەسىلىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىتىنى ئىدېئاللاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشلىرى توغرۇلۇق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئى. پېنكىس تاڭ ئىمپېراتور ئوردىسىنىڭ ياردەمنى رەت قىلىش سەۋەبلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «... خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ ئۇلغىيىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغان بولارمىزمۇ ۋە ئاخىر كېلىپ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىگە چۈشۈپ قالارمىزمۇ، دېگەن ئەندىشىلەر تۈپەيلىدىن ياردەمنى رەت قىلدى.

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 263– جىلد، تيەنفۇ 2 – يىلى (902 – يىلى).

خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئەنئەنىۋى دوستلۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگۈچىلەرنىڭ ياردەم بېرىش ھەققىدىكى بۇ تەكلىپى كېيىنكى 30 يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلار سەلتەنىتىنىڭ مەركىزى شەكىللەنگەنلىكىنى ۋە بۇ مەركەز ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە سىياسىي رول ئويناشقا قادىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ». مۇشۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە لوگىكىلىق قارىمۇ قارشىلىق مەۋجۇت. ئۇيغۇرلار «ئەنئەنىۋى دوستلۇق، ياردەم كۆرسىتىشكە» ئىنتىلىدۇ، خەنزۇلار بولسا بۇ ياردەمنى قوبۇل قىلىشتىن قورقىدۇ. شۈبھىسىزكى، ئۇيغۇرلارنى پەقەت ئەمەلىي ئوي - پىكىرلەرلا ھەرىكەتكە كەلتۈرگەن. بۇ ئەھۋالنى تاڭ دۆلىتىنىڭ دىپلوماتلىرى بەك ئوبدان چۈشەنگەن. بۇ دىپلوماتلار ئۆڭلۈك - سۆيگىن بىلەن بولغان كۆرەشتە ئۇيغۇرلارنىڭ «كۆرسەتكەن ياردىمى» مەملىكەت ئۈچۈن نېمىگە توختىغانلىقىنى ئەلۋەتتە ئۇنتۇپ قالمىغانىدى.

ئى. پىنكس د. ر. گامىلتوننىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلىنىپ، خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلار گۇيىي ئۆلكىسىگە شەكلەن باغلىنىشتا ئىدى دەپ تەكىتلەيدۇ، مانا بۇ رىۋايەتنى ھۆججەتلەر تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ يېقىن ۋارىسلىرى ئۆزلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تاڭ ئىمپېراتورىغا يوللىغان دوكلاتىدا بولسۇن ۋە شۇنىڭدەك يەرلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ھۆججەتلەردە بولسۇن، بەك بىزەپ كۆرسىتىپ كەلدى. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي پائالىيەتلىرىدە جۇڭگو ئوردىسىنىڭ ئىشخانىلىرىدا ئىشلەپچىقىلغان ئۇسۇللاردىن تولۇق ۋە ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلاندى. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدىكى نۇرغۇنلىغان دۈنخۇاڭ ھۆججەتلىرى، بولۇپمۇ رەسمىي خاراكتېرگە ئىگە بولمىغان ھۆججەتلەر مۇشۇ رايون ۋەزىيىتىنىكى قورقۇنچلۇق كەسكىن بۇرۇلۇشلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان

جىددىي، تولۇق رېئال ئەھۋالنى (خەنزۇنى؟ مەركەز قىلغان چۆمپەردىنى ئالدىنئالا قايرىۋېتىپ تۇرۇپ) تەسۋىرلەپ كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

ئايرىم ئاپتورلار دۆڭخۇاڭدىكى ۋەزىيەتكە باھا بەرگەندە تارىخىي ئەسەرلەرگە، يىلنامىلەرگە ۋە تۈرلۈك ھۆججەتلەردە ئەزەلدىنلا خاس بولۇپ كەلگەن غەرەزلىك بىر تەرەپلىمىلىكنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، د. ر. گامىلتون: «... ئۇيغۇرلارنىڭ بويسۇنغانلىقى گۇيىي ھاكىمىيىتى ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن ئۆزلىرىنى قوغداشقا مەجبۇر بولغاندا يۈز بەرگەن كېلىشمەسلىكلەر دۆڭخۇاڭدىكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10 يىلىدىن تا X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ۋاقىت ئارىلىقىدىكى تېپىلغان نۇرغۇنلىغان قولىيازمىلار رەسمىي مەكتۇپلار، بايانلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭلارنى، تېررىتورىيىلەرنى بېسىۋېلىشنى، بۇلاش - تالاشلارنى ۋە باشقا جىنايەتنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلار ھېسابىغا يازىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

مۇشۇ نەقىلنىڭ ئاپتورى نەنسەن، تېخى ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەتنىڭ مۇرەككەپلىكىنى بەك ئوبدان چۈشىنىدۇ. لېكىن بۇنىڭ يازغانلىرىدىن دائىم چاپادا قېلىپ دەرد تارتقان، ئۇۋال قىلىنغان تەرەپ گۇيىي ئۆلكىسى ھاكىمىيىتى دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ. مانا مۇشۇ تىپىدىكى خەنزۇنى مەركەز قىلىشنىڭ ئوچۇق چۆمپەردىسىنى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاكتىكىسى ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن بولغان ھەر قانداق توقۇنۇشلارنى، قوشنىلارنىڭ ئىتائەت قىلماسلىقىنىڭ ئىپادىسى، ئۇلارنىڭ بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتى دەپ قاراپ كەلگەنلىكى بەكمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ۋە مۇشۇ تاكتىكىغا ھەممىلا ۋاقىتلاردا ئېغىشماي رىئايە قىلىپ كېلىنىدى. جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مانا مۇشۇنداق ھىيلە - نەيرەڭلىك ئۇسۇللارنىڭ بىر يۈرۈشىنى تولۇق ئىگىلەپ ئىشلەتتى.

جۇڭگو مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان ئاز ساندىكى مەلۇماتلارنى تازا مۇھىم يېرىدە تولۇقلايدىغان كىشىنى بەكمۇ قىزىقتۇرىدىغان مەلۇماتلار خوتەنلىكلەر تىلىدىكى ھۆججەتلەردە تېپىلىدۇ. مانا مۇشۇ ھۆججەتلەرنىڭ تەتقىقاتى ئۈستىدە بەي لى شۇغۇللاندى. مانا مۇشۇ ھۆججەتلەردە تىبەتلىكلەر، ئۇيغۇرلار ۋە مۇشۇ رايوندا ھاكىمىيەت تالىشىشقا ئىشتىراك قىلغان دۆڭخۇاڭ ئەسكەرلىرىدىن باشقا، يەنە بىر قانچە قەبىلىلەر كۆرسىتىلگەن. ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: تۈركلەر لۈڭجا ئىسىملىك سىرلىق قەبىلە، چۇمۇل، تاردۇش، تىبلى، خوتەنلىكلەر ۋە باشقىلار. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى بەك كىچىك، تارقاق گۇرۇپپىلار بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيانى ئوكتەي ـ توكتەي قىلىۋاتقان بەكمۇ دەھشەتلىك ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە، مۇشۇ رايونغا كىلىپ قالغانلاردۇر. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قەبىلىلەر ھەر بىرى يېگانە ھالدا مۇستەقىللىك تالىشىش ئۈچۈن بەك ئاجىز كىلىپ قالدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار باشقىلارغا قارىغاندا كۈچلۈكرەك بولغان ئۇنداق ياكى مۇنداق گۇرۇپپىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

IX ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدا، نەنسەن تىغى ئېتەكلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئومۇمىي ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىمىز. مۇستەھكەم شەھەرلەردە، شۇ قاتاردا جۇڭگودىن ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولغان جاڭ يىچاۋ ئائىلىسى ئۆزلىرى جايلاشقان ساجۇغا ئوخشىغان شەھەرلەردە ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل شەھەر ئاھالىسى تۇرۇپ كەلدى. ھاكىمىيەت بېشىدا خەنزۇلار تۇرغان دۆڭخۇاڭ بىلەن ئىتتىپاقداش مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى. بۇلارنىڭ دۆڭخۇاڭغا مەلۇم دەرىجىدە ئىتائەت قىلىپ كەلگەنلىك ئېھتىمالى ھەم مۇستەسنا قىلىنمايدۇ. نەنسەن تىغى ئېتەكلىرىنىڭ كەڭ دالىلىرىدا ئورغۇنلىغان تارقاق قەبىلىلەر

ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى، بۇ قەبىلىلەر ئۆزئارا سوقۇشۇپمۇ كەلدى. مۇشۇ كۈرەشلەر داۋامىدا، ئۇيغۇرلار قەدەممۇ قەدەم راۋاج تېپىپ بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى ۋە ئاخىرىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولدى. كىچىك قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ رايونلارنى تاشلاپ كېتىپ قالدى، بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا ياكى شەھەر ئاھالىسىگە قوشۇلۇپ كەتتى. شەھەرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - تىجارەت مەركەزلەشتى. شەھەر ئەتراپىدا يېزا ئىگىلىكىمۇ بولۇپ كەلدى. مانا مۇشۇنداق شەھەرلەر بىلەن يايلاق - ئوتلاقلىقلار ئوتتۇرىسىدا يا ئۇنداق، يا بۇنداق دەرىجىدە ئىنچىلىق مۇناسىۋەت ئورنىدى. شەھەرلىكلەرمۇ ۋە يايلاق - ئوتلاقتىكىلەرمۇ نورمال ئەھۋالدا لازىم نەرسىلەرنى ئالماشتۇرۇشقا مەنپەئەتدار بولۇپ كەلدى، مانا مۇشۇنداق مۇناسىۋەت مۇشۇ ئىككى تەرەپنىڭ بىرى تولاراق چاغلاردا كۆچمەنلەر كۈچ توپلاپ بىر كۆچمەن دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ نازارەت ئاستىغا مۇشۇنداق شەھەر مەركەزلىرىنىمۇ ئېلىشقا ئورۇنغىچىلىك ساقلىنىپ كەلدى.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل بولغان ۋاقتىنى شەرتلىك هالدا 902 - يىلى دەپ هېسابلايمىز. ئەهۋاللارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيۇشۇپ بىرلىككە كېلىش جەريانى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت تەشكىل قىلىشى شۇ يىللارغا كەلگەندە خېلىلا دەرىجىدە ئالغا باسقانىدى. ئۇلار شۇ چاغلاردىلا خەلقئارا سەهنىگە چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان ۋە تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى. 907 - يىلى تاڭ ئىمپېرىيىسى هالاك بولدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو پارچىلىنىش ۋە ئىچكى مالىمانچىلىقلار دەۋرىگە قەدەم باستى. مانا بۇ دەۋر تارىختا «بەش دەۋر، ئون پادىشاهلىق» نامى بىلەن مەلۇمدۇر. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى شۇ چاغلاردا جۇڭگونى باشقۇرۇپ تۇرغان «سۇلالە»لىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى، مانا بۇ مۇناسىۋەتلەر جۇڭگو مەنبەلىرىدە بەك ئوبدان ئىنكاس قىلىنغان.

نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن ئەلچىلەر هەققىدىكى بىرىنچى مەلۇمات بەش دەۋردىكى 909 - يىلدىكى يىلنامىدە بېرىلگەن، يەنى كېيىنكى لياڭ دۆلىتى (907—923) قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەلگەنلىكى يېزىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەلچى 911 - يىلى كېلىپ، ئۇيغۇرلار خاقانىنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرغان. مەنبەدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالاهىدە كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىكى چوڭ هۆرمەت ۋە تەنتەنە بىلەن قوبۇل قىلىنغان. ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن 3 - ۋە ئاخىرقى ئەلچىلىك كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە چيەنخۇا 2 - يى-

لىنىڭ 11 - ئېيىدا يېتىپ كەلگەن (913 · 9·1 - 912 · 12). ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەلچىلەر 924 - يىلىلا كېيىنكى تاڭ دۆلىتى (923 — 936) نىڭ سارىيىغا كەلدى. ئارىلىقتا مۇنچىۋالا ۋاقىت ئۈزۈلۈپ قېلىش تاسادىپىي بولغان ئىش ئەمەس. بۇ ئەھۋالنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن دۇڭخۇاڭدىكى تۈزۈم ئوتتۇرىسىدىكى شەكىللىنىپ قالغان ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ ۋە كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرىكىتىگە بولغان پوزىتسىيەسىنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوقتۇر.

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، دۇڭخۇاڭنى ئاۋارىگەرچىلىككە سالغان ئۆزئارا نىزالار جاڭ يىچاۋنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بىرى بولغان جاڭ چىڭفېڭ تەرىپىدىن جاڭ جەمەتىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەن تاماملاندى. جاڭ چىڭفېڭ 905 - يىلى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولماي قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، تاڭ دۆلىتى بىلەن پەقەت نام جەھەتتىلا بولۇپ كەلگەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، مۇستەقىل «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى»نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى، ئۆزىگە «ئاقتا پۈركەلگەن تەڭرى ئوغلى» دېگەن ئۇنۋان بەردى. بۇ دۆلەتنى تەشكىل قىلغۇچىلارنىڭ ئوي - پىكرىچە، مەزكۇر مەملىكەتنىڭ دائىرىسىگە بەكمۇ كەڭ تۆت رايون يەنى دۇڭخۇاڭ ۋە ئۇنىڭ ئۆپچۆرىسىدىكى يەرلەر، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى، قۇمۇل ۋە تۇرپان ئويمانلىقى كىرىشى لازىم ئىدى. شۇنى تەكىتلەپ كۆرسىتىش زۆرۈركى، مانا شۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى تاڭ ئىمپېراتورى سارىيىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان ھۆججەتلەر بويىچە گويىي ئۆلكىسى تەركىبىگە ئەنئەنىۋى ھالدا يېزىپ قويۇلاتتى، ئەمەلىيەتتە بولسا مەزكۇر رايونلار ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلمايتتى. ھۆججەتلەردە دۇڭخۇاڭدىكى ئاتىدىن بالىغا ۋارىس بولۇپ كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ تاپشۇرۇپ بېرىلگەنلىكى قەيت قىلىنىدى.

«غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر جاڭ چېڭفېننىڭ مانا مۇشۇ رايونلاردا ئەمەلىي نازارەت ئورنىتىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى»نىڭ تەشكىللىنىشىگە دائىر ۋەقەلەر د. ر. گاملتوننىڭ ۋە ئى. پېنكىسنىڭ كىتابلىرىدا بەك تەپسىلىي بايان قىلىنغان. گاملتوننىڭ كۆرسىتىشىچە، جاڭ چېڭفېن گەنجۇ ۋە تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنغان ۋە مۇشۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزى باش بولغان چوڭ بىر دۆلەت قۇرۇش نىيىتىدە بولغان. گاملتوننىڭ پىكرىچە، مەزكۇر دۆلەتنىڭ نامىمۇ مۇشۇ مەقسەتكە مۇۋاپىق قويۇلغان بولۇپ، بۇ نام ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، دېگەن مۆلچەردە بولغان. جاڭ چېڭفېن «ئاقتا پۈركەلگەن تەڭرى ئوغلى» دېگەن ئۇنۋانىنى ئۆزىگە تاللىۋالغان چاغدىمۇ، شۇ يۇقىرىقىدەك ئوي - پىكىرلەردە بولغان. گاملتون بۇ ئۇنۋاندىكى ئاق تۇسنى مانى مۇرىتلىرىنىڭ كېيىپ يۈرىدىغان كىيىمىگە باغلايدۇ. ئەگەردە گاملتوننىڭ «ئاقتا پۈركەلگەن» دېگەن سۆزىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىنى مانى دىنىدىكىلەرنىڭ كېيىپ يۈرىدىغان ئاق كىيىمىگە تەقلىد قىلىنغان، دەپ ئىزاھلىشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بولسىمۇ، «ئالتۇن تاغ» دېگەن سۆزنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، دېگەن بايانى سەل گۇمان تۇغدۇرۇپ قويىدۇ. تەتقىقاتچى تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «ھەقىقەتەن جاڭ چېڭفېن بۇ ئۇيغۇر ئۆلكىلىرى» گە ناھايىتى چوڭ كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلارنى ئۆزلىرىگە تولۇق بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدە «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ پادىشاھلىقى» دېگەن نامنى يېڭى دۆلەت ئىسمى سۈپىتىدە تاللىۋالغانلىقى شۈبھىسىزدۇر. چۈنكى جىنسەن(金山) ــ ئالتۇن تاغ «ئالتاي تاغلىرى» نامى بىلەن شەرتسىز قوشۇلۇپ كېتىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا مەلۇم ۋاقىت جىنسەن(ئالتۇن تاغ)، شىجۇ(西州) دېگەن ۋىلايەتنىڭ«ئۆزىنىڭ نامى بو-

لۇپ كەلگەنىدى». ئەگەر، يېڭى دۆلەت نامىدىكى «ئالتۇن تاغ» دېگەن سۆز ئالتاي تاغلىرى، دېگەن نامغا ئېلىپ بارىدۇ، دېگەن مۇھاكىمە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، دەپ يول قويۇلغاندىمۇ، 713 — 742 - يىللار ئارىلىقىدا تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ۋىلايەتكە «جىنسەن» (ئالتۇن تاغ) دەپ نام بېرىلگەن بولسىمۇ، نېمە ئۈچۈن مۇشۇ سۆزلەرنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، دېگەن گەپ ئوخشاشلا يېشىلمەيدۇ. ئورقۇن رايونىدا شەكىللەنگەن بۇ كۆچمەن خەلق ئالتايدا ياشىغان ئەمەس. ئەسلى ئۇيغۇرلار خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ ئالتاي رايونىغا كۆچۈپ كەلمىگەن، ئۇلار شەرقىي تىيانشان رايونىدىمۇ پەيدا بولمىغان. يېڭى دۆلەت نامىدىكى «ئالتۇن تاغ» دېگەن سۆزنى تۈرك سۆزى بولغان ئالتاي سۆزىنىڭ كۆچۈرۈلمىسى دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ، مەنبەلەردە كۆپىنچە جىنلىڭ (金岭) ئالتۇن تاغ تىزمىلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بوغدا تاغ تىزمىلىرى نامىنىڭ خەنزۇچە ئېيتىلىشىنىڭلا ئىنكاسىدۇر. بۇ تاغلار تۇرپان ئويمانلىقىنى شىمال تەرەپتىن قورشاپ تۇرىدۇ ۋە بۇ ۋىلايەتنىڭ نامى ۋە بۇ يەردىكى ھاكىمىيەت ئورنى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ نامى مۇشۇ تاغلار نامىغا قويۇلغان.

تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىن تىيانشانغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشقا دەۋا قىلىپ چىققۇچى يېڭى پەيدا بولغان تەڭرى ئوغلىنىڭ ئۇرۇنۇشلىرىغا نەنسەن تېغى ئېتىكىدىكى ئۇيغۇرلار دەرھال ئىنكاس بىلدۈردى. 906 - يىلى ئۇيغۇرلار جاڭ چېڭفېنغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى ۋە بۇ ئۇرۇش 911 - يىلى جاڭ چېڭفېننىڭ تولۇق مەغلۇبىيىتى بىلەن تاماملاندى. بۇ غەلىبە دۇڭخۇاڭ ئاھالىسىنىڭ كۆرسەتكەن ياردىمى بىلەن قولغا كەلدى. جاڭ چېڭفېن ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن—

دىن كېيىن، دۇڭخۇاڭنى بۇرۇن قۇللۇقتا چۈشۈرۈپ كەلگەن تىبەتلىكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرماقچى بولغانىدى، دۇڭخۇاڭ ئاھالىسى مۇشۇنىڭ ئۈچۈن جاڭ چىڭفېنغا قارشى چىقتى. يېڭى سۇلالە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ توختىغانلىقى ئېھتىمال. بارلىق تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان مەسىلىلەرنى ئۇزۇل - كېسىل بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە يىللار تەلەپ قىلىندى، مەسىلىلەر ئۆزئارا يول قويۇش ئارقىلىق ھەل بولدى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي مەقسىتىگە يەتتى. جاڭ چىڭفېن ھاكىمىيەت بېشىدىن ئېلىپ تاشلاندى، غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. دۇڭخۇاڭ ئۆزىنىڭ ئاپتونومىيىسىنى ساقلاپ قالدى. ھاكىمىيەت بېشىغا ساۋ جەمەتى ئولتۇردى. جاۋ فامىلىلىكلەر ھاكىمىيەتنى بىرىسىگە بىرى ۋارىس قالدۇرۇپ ئالمىشىپ تۇردى. ساۋيىجىن تۇنجى ھۆكۈمران بولدى ①.

ئۇيغۇر خانلىقى ھاياتىدا سوغدىيانلارنىڭ چوڭ رول ئويناپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. مۇشۇ سوغدىيانلارنىڭ قانداقتۇر بىر قىسمى ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە كۆچتى، دەپ تەخمىن قىلىش ئورۇنلۇق بولغان بولىدۇ. بۇ پەرەزنى ئۇيغۇرلار ئەۋەتكەن كۆپلىگەن ئەلچىلىكلەر ئىچىدە سوغدىلار ئىسمىدىكى ئادەملەرنىڭ بولغانلىقى ئىسپاتلايدۇ. 911 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئەلچىلىكى ئىچىدە شى فامىلىلىك ئىككى ۋەكىلنىڭ بارلىقىنى (چاچ شەھىرىنى جۇڭگولۇقلار قىسقارتىپ شى ‹ШИ› ھەرپى بىلەن ئىپادىلەيدۇ ھەم شۇ شەھ

---

① H.Chikusa نىڭ 1976 - يىلى ۋىسبادىندا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 1064 - بېتىگە قاراڭ.

ھەردىن كېلىپ چىققان ئادەملەرنىڭ ئىسمىنىمۇ شۇ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن) ئەن (بوخارا) فامىلىلىك بىر ئادىمى بارلىقى «بەش دەۋر تارىخى»، «كونا بەش دەۋر تارىخى» لىرىدا كۆرسىتىلگەن. 840 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە بىللە كەلگەن سوغدىيانلاردىن باشقا، بۈيۈك يىپەك يولى بويىدىكى شەھەرلەردىمۇ بۇ يەرلەرگە بەك بۇرۇن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان سوغدىيانلارنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بار ئىدى. نەنسەن تېغى رايونلىرىدا بىر نەچچە يۈز يىل داۋامىدا ياشاپ كەلگەن سوغدىيانلار گەرچە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن شۇنىڭدەك مۇشۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىۋاتقان خەنزۇلار بىلەن نىكاھلىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ تىلى ۋە يېزىقىنى ساقلاپ قالغانىدى① . بىر قانچە تارىخىي ھۆججەتلەردە «ئەن، كاڭ» دېگەن سوغدىيانلار ئىسمى زىكىر ئېتىلىدۇ. دۇڭخۇاڭدىن ئېلىنغان بىر ھۆججەتتە بەك ئۇچۇق ھالدا بىر سوغدىيانلىقنىڭ ئىسمى جۇڭنۇ (仲奴 خۇدانىڭ قۇلى دەپ يېزىلىپ، بۇ ئادەمنىڭ كونكرېت ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن). شۇنداق كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كونىلار ئىچىگە دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ساۋ جەمەتىنىڭ ئەزالىرىنىمۇ كىرگۈزۈشكە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى كابۇداندىن كەلگەنىدى.

ئۇيغۇرلار خاقانلىقىدا سوغدىيانلار چوڭ رول ئويناپ كەلگەنىدى. ئۇيغۇرلار سوغدىيانلار ئارقىلىق خەت - يېزىق بىلەن تونۇشتى ۋە يېڭى مانى دىنىدىن خەۋەر تاپتى. ئۇيغۇرلار خاقانلىقىدا تۇنجى قېتىم يەر تېرىغۇچىلارمۇ سوغدىيانلار

---

① چۇگۇيېۋسكىنىڭ «دۇڭخۇاڭ رايونىدىكى سوغدىيانلار تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. «شەرقتىكى مەملىكەتلەر ۋە خەلقلەر» دېگەن توپلامنىڭ 1971 - يىلدىكى نەشرى 10 - توم 147 — 156 - بەتلىرى.

ئىدى، ئۇلار دېھقانچىلىقتا بىر قەدەر ئىلغار بولغان سۇغىرىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانغانىدى. سوغدىيانلارنىڭ سودا - تىجارەتتىكى رولى ئالاھىدە ئورۇن تۇتقانىدى. سوغدىيانلار ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى بىلەنمۇ، ئاھالىلەر بىلەنمۇ ئوبدان مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئەلچىلىكلىرى تەركىبىدە نۇرغۇنلىغان سوغدىيانلارنىڭ بارلىقى مۇشۇ يۇقىرىقى پىكىرنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلايدۇ، بەلكىم مۇشۇ پاكىت ئۇيغۇرلار دۆلىتىدە سوغدىيانلار رولىنىڭ ئۆسۈپ بارغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. شەھەر مەركەزلىرىدىكى بىرىنچى نۆۋەتتە دۇڭخۇاڭدىكى سوغدىيانلىق ئاھالىلەر ئۇ يەرگە يېڭىدىن كەلگەن سوغدىيانلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقان ۋە شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيەت ساۋ فامىلىلىك سوغدىيانلار قولىغا ئۆتۈپ قالدى، دەپ تەخمىن قىلىش تولۇق ئورۇنلۇقتۇر. دېمەك، جاڭ چىڭفېڭغا قارشى چىققان ئاھالىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتە سوغدىيانلار بولۇشى بەك ئېھتىمالدۇر. شۇنداق قىلىپ نەنسەن تېغى ئېتىكىدىكى بەك مۇھىم سودا مەركىزى ۋە دىنىي ئىبادەت مەركىزى بولغان دۇڭخۇاڭ شەھىرىدە تىبەت دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت بېشىغا خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ ۋەكىلى چىققان بولسا، ئەمەلىيەتتە بۇ شەھەر سوغدىيانلارنىڭ نازارىتىدە بولۇپ قالدى. نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى باشقا شەھەرلەردىمۇ تەخمىنەن شۇ چاغلاردا، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۇشۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بەرگەن بولسا كېرەك، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 2·5 - تېكىستىدە: «باشقا شەھەرلەر چان ۋە خۇلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى» دەپ كۆرسىتىلىشى، مانا مۇشۇ يۇقىرىقى بايانلارنى ئىس-

پاتلاشقا ياردەم قىلىدۇ، «خۇ» ئاتالغۇسى دەسلەپتە ئومۇمەن، شەرقتىكى «ياۋايىلار» (ۋەھشىيلەر) نى ئىپادىلىگەن بولسا، كېيىنچىرەك بۇ ئاتالغۇ ھۇنلارنى، سىيانپىلارنى، قاڭقىللارنى ۋە باشقىلارنى ئىپادىلەپ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ تېرمىن پەقەت سوغدىيانلارنى كۆرسىتىپ كەلدى. مانا مۇشۇ ئەھۋالنى ئې. شاۋان (Ә•шаван)، پە. پېلئو (П•Пелbо) ۋە ئې. پۇللېيبلانكى (Ә.Пуллиблaнк) لار ئىسپاتلاپ كۆرسەتتى. خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نۇقتىئىنەزەرنى ئۆز ۋاقتىدا ياپونىيە تەتقىقاتچىلىرىمۇ ئوتتۇرىغا قويغانىدى①. 2-5 - تېكىستىكى «خۇ» تېرمىنى سوغدىيانلارنى كۆرسىتىدۇ دەپ چۈشىنىش كېرەك. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىدە بۇ تېكىستنى شۇنداق دەپ ئىزاھلاش بىرگە يولۇقمايدۇ. د. ر. گامىلتون 2-5 - تېكىستنىڭ ئاخىرقى قىسمىنى تۆۋەندىكىچە تەرجىمە قىلىدۇ «... چانلار (تېبەتلىكلەر؟) ۋە خۇلار (تۈركلەر؟) تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان.» مانا مۇشۇ يەردە ئاپتورنىڭ «چان» ۋە «خۇ» ئېتنونىملىرىنى مۇشۇنداق چۈشىنىشىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىگە ئاپتورنىڭ گۇمان قىلغانلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. موري ياسۇ تاكائو مۇشۇ تېكىستنى قوللانغاندا «چان» ۋە «خۇ» سۆزلىرىنى ئانالىز قىلمايلا قوبۇل قىلىپ ئالىدۇ. تەقدىم قىلىنغان 2-5 - تېكىستى ئۈستىدىكى مۇلاھىزىلەر نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئومۇمىي ۋەزىيەت بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىتى ۋە ئەسلى جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋەزىيەت بىلەن بەھاب كەلگەنلىكى تۆۋەندە ئىسپاتلىنىدۇ.

---

① س. گ. كىلياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۈرك — رونىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر» دېگەن كىتابىنىڭ 93 - بېتىگە قاراڭ، بۇ يەردە سوغدىيانلار فامىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە «غۇز» ئاتالغۇسى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلىدۇ ۋە كەڭ مەنبەلەر رويخېتى بېرىلىدۇ. ئىم مورىينىڭ 1967 - يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 1 - تومىنىڭ 64 - بېتىگە قاراڭ.

خېشى كارىدورىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تاڭ دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ سوغدىيانلارنى «خۇ» دەپ ئاتاپ كەلگەنلىكلىرىنىمۇ تەكىتلەشكە بولىدۇ. بۇ بىر تەبىئىي ئەھۋال. چۈنكى بۇ يەرلەر كۆپلىگەن سوغدىيانلار تۇرغان ئورۇنلار بولغاچقا كىشىلەردە گۇمان قوزغىمايدۇ. ئەمما تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىدە VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى رايونىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سوغدىيانلارنىڭ رولىغا پەقەت قاراپ چىقىلمىغان. مەسىلەن، د. ر. گامىلتون ساۋ يىجىننىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشىنى سۆزلەپ كېلىپ: جاڭ چىڭفېن — «ئاققا پۇركەلگەن تەگرى ئوغلى» 920 - يىلدىن بالدۇر ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ باش مەمۇرىيەتچىسى (ئىش باشقۇرغۇچىسى) ساۋ يىجىن ئولتۇردى. مەزكۇر ئادەم «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ» دۆلىتىدىن ۋاز كەچتى. كېيىنكى لياڭ سۇلالىسى يوقالغاندىن باشقا «ئۆز مەجبۇرىيىتىگە (گۇيىي ئۆلكىسىگە — ئا. م.) بويسۇندىغان جۇڭگوغا قايتا قوشۇلۇش مەقسىتى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ‹مەجبۇرىيىتىگە بويسۇندىغان ئارمىيە› نى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇشى كېرەك» دەپ يازىدۇ. ئې. پىنكىس مۇشۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ تۇرۇپ جۇڭگو مەمۇرىيەتنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى بىر پاكىت سۈپىتىدە تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ (ساۋيىجىن — ئا. م.) 911 - يىلقى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن جىنسەن (ئالتۇن تاغ) دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارىنى بارغانسېرى قىستاپ چەتكە قېقىپ كەلگەن بولسا كېرەك. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن جاڭ جەمەتىنىڭ ۋارىسلىقى ئۈزۈلۈپ قالغاندىن كېيىن ساۋيىجىن جىنسەن دۆلەتىنى يوقاتتى. شاجۇ ۋە گۇاجۇلاردا يېڭىباشتىن جۇڭگو ھەربىي - مەمۇرىي ھاكىمىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە 924 - يىلى ئۇنىڭ ئۆزى شۇ يەرلەرنىڭ ھاكىمى قىلىپ جۇڭگو تەرەپتىن تەستىقلاندى» (پىنكىسنىڭ: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ

71 – بېتى). مانا مۇشۇ نەقىللەردىن مۇشۇنى يازغۇچى ئاپتورلار ۋەقەلەرنى جۇڭگو مەنبەلىرىگە تولۇق ئۇيغۇن ھالدا بايان قىلىشۋاتقانلىقى روشەن. ئۇلار X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مانا مۇشۇ شەھەر دۆلەتتە يۇرت سوراپ كەلگەن سۇلالىنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى بىلەن تاماملانغان دۇڭخۇاڭدىكى ۋەقەلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە سوغدىيانلارنىڭ ئوينىغان رولىغا ھېچقانداق ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. مەزكۇر ئاپتورلار شىمالىي جۇڭگودا چۆل تۈركلىرى تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنىمۇ دىققەت - نەزەرگە ئالمايدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى بولسا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن نورمال مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانىدى.

د. ر. گامىلتون مۇشۇ رايوندىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتنى بايانلاپ كېلىپ ۋە شۇنىڭدەك غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىگە قارشى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەلىبىلىك ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسى ئۈستىدە توختاپ، كېيىنكى لياڭ سۇلالىسى بىلەن ۋە يېڭى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر جىددىي تۈس ئالدى، دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر باشقىچە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ئىمپېراتور سارىيىدا چوڭ ھۆرمەتلەر بىلەن قوبۇل قىلدى. گامىلتون: «... ئەھۋاللارغا قارىغاندا 911 - يىلى ئۇيغۇرلارغا بويسۇنغان غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى، لياڭ دۆلىتى، تاڭ دۆلىتىنىڭ قاتىللىرى ۋە باتۇرلىرى (ھاكىمىيەت تارتىۋالغۇچىلار) بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ھېچقاچان ئۇرۇنۇپ كۆرگەن ئەمەس» دەپ كۆرسىتىدۇ (گامىلتون: «... ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 30 — 129 - بەتلىرى). بۇ ۋەقەلەرگە باھا بەرگەندە، 911 - يىلىدىن كېيىن ۋەزىيەتتە يۈز بەرگەن كەسكىن ئۆزگىرىشلەرنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. شۇ ۋاقىتقا قەدەر دۇڭخۇاڭدا جاڭ جەمەتىدىن بولغان خەنزۇلار يۇرتنى سوراپ كەلگەنىدى، بۇلار جۇڭگونىڭ رايى-

غا قاراپ ئىش تۇتاتتى. جاڭ چيڭفيننىڭ تاڭنىڭ قاتىللىرى ۋە باتۇرلىرىغا دۇشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتقانلىقى توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەر خىيالىي ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان نەرسە. مەزكۇر ھۆكۈمراننىڭ كېيىنكى لياڭ دۆلىتىگە دۇشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتۇشقا ۋە ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشىدا ئەيىبلىنىشىگە ھېچقانداق ئاساسى يوق ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئۆزى تاڭ ئىمپېرىيىسى ھالاك بولۇشتىن ئىككى يىل ئاۋۋال ئۆزىنى تەڭرىنىڭ ئوغلى دەپ ئېلان قىلىپ، يېڭى دۆلەت تەشكىللىدى. مۇشۇ ھەرىكىتى تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان ھەر قانداق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى خەنزۇلاردىن بولغان لياڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇنىڭ تەشكىللەنگەن ۋاقتىدىن باشلاپ تاكى 911 - يىلغا قەدەر ئەلچىلىك مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقى تولۇق تەبىئىيدۇر. چۈنكى ئۇيغۇرلار 906 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئۇيغۇرلار بۇ يېڭى دۆلەتنىڭ جۇڭگو بىلەن تۇتىشىدىغان ھەممە يوللىرىنى كېسىپ تاشلىدى. ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن گاملىتونىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا بويسۇنۇپ تۇردى. شۇڭلاشقا لياڭ سۇلالىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەت بولۇشقا تېگىشلىك ئەمەس ئىدى. بىزنىڭ پىكرىمىزچە دۇڭخۇاڭ مەلۇم دەرىجىدە ئۆزىنىڭ ئاپتونومىيىسىنى ساقلاپ قالدى. ئاز بولغاندا ئۇ مۇستەقىل ھالدا سودا - تىجارەت ئېلىپ بارالىدى. دۇڭخۇاڭنىڭ كېيىنكى لياڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقى ئىمپېراتور سارىيىنىڭ دۇڭخۇاڭدىكى تۈزۈمگە دۇشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتقانلىقىدىن دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. 912 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى لياڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئۈزۈلۈپ قالدى.

كېيىنكى لياڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بەكمۇ ئو-

كۈشلۈق ئورنىتىلغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ۋە سودا - تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى تاسادىپىي بولغان ئىش ئەمەس. بۇ ئۈزۈلۈپ قېلىش جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىگە قارشى سوقۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ غەلىبىلىك تاماملانغان ۋاقتىغا توغرا كېلىپ قالدى، بۇنىڭ ئۆزى كېيىنكى لياڭ ئىمپېراتورىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىشى كېرەك ئىدى، جاھاننىڭ (جۇڭگونىڭ) يېڭى ھۆكۈمرانى تەبىئىيكى، ئۆزىنى تاڭ دۆلىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋارىسى دەپ قاراپ كەلدى ۋە پەقەت ئۆزىلا بۇرۇن تاڭ دۆلىتىگە ئەمەلىيەتتە ۋە نامى جەھەتتە بويسۇنۇپ كەلگەن پۇقرالارنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلالايمەن، دېگەن ئىشەنچتە ئىدى. نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە كېلىپ ئورۇنلىشىۋالغان خەنزۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچ پونكىتىنىڭ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يوقىتىلىشى ئۇنىڭدا مۇناسىپ ئىنكاس پەيدا قىلماي قالمىدى، لېكىن كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ مۇشۇ ئىشقا ئارىلىشىشقا قۇدرىتى يەتمەس ئىدى. شۇڭلاشقا ئۆزئارا بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ئۈزۈۋېتىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. دۇڭخۇاڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ يوقىلىشىمۇ مۇشۇ ئەھۋال بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. كېيىنكى لياڭ ئىمپېراتورى دۇڭخۇاڭدا تىكلەنگەن يېڭى تەرتىپلەرنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىماس ئىدى.

X ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا گەنسۇ كارىدورى تېررىتورىيىسىدە شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنى ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ: يايلاقلاردا ياغلاقار ئورۇقىدىن بولغان خاقان ئەتراپىغا ئۇيۇشقان ئۇيغۇرلار كۆچۈپ يۈردى. گەنجۇ قەلئەسى مەزكۇر كۆچمەن دۆلەتنىڭ پايتەختى بولدى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى مۇستەھكەملەندى، تەرەققىي قىلدى ۋە تەدرىجىي ھالدا ھەممە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەس، بەلكى باشقا مۇشۇ رايونلار ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرىدىغان نىسبەتەن كىچىكرەك گۇرۇپپىلىق كۆچمەنلەرنىمۇ ئۆز

دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى. يۈيمىن قوۋۇقىدىن لەنجۇ شەھىرىگىچە — غەربتىن شەرققە قاراپ زەنجىرسىمان سوزۇلۇپ ياتقان بىر قانچىلىغان شەھەر - قەلئەلەرنىڭ ھاكىمىيىتى سوغدىيانلار ۋە تىبەتلىكلەر قولىدا ئىدى. بۇ مەركەزلەرنىڭ ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن بېقىندىلىق دەرىجىسى ھەر خىل ئىدى، ئۇيغۇر دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت داۋامىدا ئۆزگىرىشلەرگە دۇچ كېلىپ تۇردى. شەرق تەرەپتە، شىلەنفۇ (لەنجۇ) ۋە ئالتە ۋادا (لىيۇگۇ) رايونىدا تىبەتلىكلەر خېلىلا مۇستەھكەم بىر دۆلەت تەشكىل قىلىۋالدى، مەزكۇر دۆلەت خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ئۆزىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن ئوڭۇشلۇق كۈرەش ئېلىپ باردى. تىبەتلىكلەرنىڭ بۇ كېنەزلىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تىنچ ئوبدان قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت ساقلاپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىكى ۋە سودا كارۋانلىرى شىلەنفۇدىن توسالغۇسىز ئۆتۈپ تۇردى.

«بەش دەۋر»گە ئائىت ھەر ئىككى سالنامىدە ۋە شۇنىڭدەك سۇڭ دۆلىتىنىڭ سالنامىلىرىدە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى ھەققىدە مول مەلۇماتلار بار. بۇ مەلۇماتلارنىڭ كۆپ قىسمى «ئەلچىلەر»، «ئەلچىلىكلەرنىڭ كېلىشى»، «ئولپان تەقدىم قىلىش» قا دائىر قۇرۇق مەلۇماتلاردىن ئىبارەت. لېكىن مۇشۇ قىسقا خاتىرىلەرمۇ بەك مۇھىم پرىنسىپاللىق خۇلاسىلەر چىقىرىشقا ئىمكان بېرىدۇ، بۇ يەردە بىزنىڭ «ئەلچىلىك» ۋە «ئولپان - سېلىق» تېرمىنلىرى كۆڭۈل بۆلۈشىمىزگە ئەرزىيدۇ. بۇ تېرمىنلارنى ئاڭلىق ھالدا قوش تىرناق ئىچىگە ئالدۇق، چۈنكى بۇ «ئەلچىلىكلەر» ھەممىسى دېگۈدەك سودا كارۋانلىرى ئىدى. ئولپان دېگىنىمىز — ئەنئەنىۋى تاۋارلار بولۇپ، جۇڭگوغا كۆچمەنلەر تەرىپىدىن ياكى سودىگەرلەر ئارقىلىق كەلتۈرۈلۈپ تۇراتتى. گامىلتوننىڭ «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىن قىسقىچە بايان» دېگەن كىتابىنى ئوقۇغاندا ئەلچىلىكلەرنىڭ كەلگەنلىكى ۋە ئولپانلار تەقدىم قىلىنغانلىقى

توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى قايتا - قايتا تەكرار قىلغانلىقلىرى بىزگە يولۇقمىدى. بەزى ئاپتورلار بەك مول ئولپانلار تەقدىم قىلغانلىق پاكىتلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسەتتى. پەقەت ئۆز ئوبزورىنىڭ ئاخىرىدىلا كېيىنكى جۇ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغدا ئوردىغا كەلگەن خېلى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلارنى تىلغا ئالىدۇ. تەتقىقاتچى ئولپانلارنىڭ كۆپ قىسمى سودا ئۈچۈن ئېلىپ كېلىنگەن نەرسە ئىدى، دېگەن تەخمىنىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، شۇنداق قىلىپ د.ر. گامىلتون گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ «بەش دەۋر»دىكى دۆلەتلەرگە ئولپان - سېلىق تۆلەش ئېھتىمالىغا گۇمان قىلمايدۇ.

«ئەلچى» ۋە «ئولپان» ئىبارىلىرىنىڭ مۇشۇ دەۋرگە نىسبەتەن چىن مەنىسى توغرىسىدىكى مەسىلىنى بىز مەخسۇس ماقالىدە قاراپ ئۆتكەنىدۇق. ئاشۇ ماقالىدە مۇشۇ رايوندا شۇ دەۋردىكى رېئال سىياسىي ۋەزىيەت ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى ئىسپاتلايدىغانلىقى توغرۇلۇق خۇلاسە چىقىرىلغانىدى. بۇلا ئەمەس، بەلكىم كېيىنرەك مەملىكەت يېڭى سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كەلگەن چاغدىمۇ بېقىندىلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. «مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرى قانداقتۇر ھەربىي ياكى خېلى دەرىجىدە سىياسىي بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن رېئال ئىمكانىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇ بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، ئۇلار تاشقى سىياسەتتە ھېچقانداق تىلغا ئالغۇچىلىك ئاكتىپلىق كۆرسىتەلمىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋالنى جۇڭگونىڭ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىكلىرى توغرىسىدىكى سان جەھەتتە بەك ئاز بولغان مەلۇماتلار ۋاسىتىلىك ھالدا ئىسپاتلايدۇ. مانا مۇشۇنداق شەرت - شارائىت ئاستىدا ئۇيغۇرلار ھېچقانداق بېسىمسىز پەقەت ئىختىيارى ھالدا جۇڭگو ئىمپې-

راتور ئوردىسىغا سېلىق تۆلىگەن بولىدۇ. لېكىن مۇنداق دەپ تەخمىن قىلىش بۇ مەسىلىگە ئوچۇقتىن - ئوچۇق جىددىي مۇئامىلىدە بولمىغانلىق بولۇپ، كىشىلەردە پەقەت كۈلكە پەيدا قىلىدۇ.»① «ئەلچى» ۋە «ئولپان» دېگەن سۆزلەر جۇڭگونىڭ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر يېزىلغان مەلۇماتلاردا كۆپ چاغلاردا، سودىگەرلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تاۋارلىرىنى كۆرسىتىدۇ. پەقەت ئايرىم ئەھۋاللاردىلا ھەقىقىي ئەلچىلەر كەلگەن ۋە ئۇلار ئۆزلىرى ئەنئەنىۋى سوۋغا - سالاملىرىنى ئالغاچ كەلگەن. بۇ مەسىلىدە مۇتلەق ئايدىڭلىشىپ كەتكەن ئىش، يەنە داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا ئېھتىياجلىق ئەمەس.

X ۋە XI ئەسىرلەردە جۇڭگوغا چېگرىداش تېررىتورىيىلەردە دەسلەپتە تاڭغۇت ۋە قىتانلارنىڭ، كېيىنرەك جۇرجىتلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەتلىرى كەينى- كەينىدىن شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ دۆلەتلەر بولۇپمۇ قىتانلارنىڭ ئىمپېرىيىسى لياۋ ۋە جۇرجىتلارنىڭ ئانچۇن غۇرۇن دۆلىتى كۈچ توپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرىنىڭ تېررىتورىيىلىرىنى بېسىۋېلىشقا كۈچ چىقىرىپ كەلدى. «بەش دەۋرە ئون پادىشاھلىق» مەزگىلىدىكى ئەنئەنە بويىچە، ئۆزلىرىنى سۇلالە، دەپ يۈرگەن ئاجىز ۋە ئۆمرى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان دۆلەتلەر ۋە كېيىنرەك ھوقۇق مەركەزگە توپلانغان سۇڭ ئىمپېرىيىسىمۇ ئۆز قوشنىلىرىنىڭ قاتتىق قىستىشى بىلەن تېررىتورىيىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا باشلىدى. مانا مۇشۇنداق ئېغىر ۋە خەۋپلىك ۋەزىيەتتە، جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىگە ئىتتىپاقچى ئىزلەشكە كىرىشتى. غەربىي شىمال تەرەپتە مۇنداق

---

① ئا. گ. ماليەۋكىن: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردە سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا». 1975 - يىلى نوۋوسىبىرسك. 56 - بەت؛ «‹گۇڭ› (貢) تېرمىنىنىڭ X ئەسىردە ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردىكى رېئال ئەھمىيىتى».

ئىتتىپاقچىلار پەقەت ئۇيغۇرلارلا ئىدى. ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتلىرى پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن يەرلىك ھاكىمىيەت تەشكىللەشكە مەسىلەن، شىلەنفۇ (لەنجۇ) رايونىدىكى كىنەزلىككە ئوخشاش يەرلىك ھاكىمىيەت تەشكىللەشكە ئۇرۇنۇۋاتقان تىبەت قەبىلىلىرى، ئەھۋالغا قارىغاندا، كارغا كېلىدىغان ۋە ئىشەنچلىك ئىتتىپاقچى، دەپ قارالمىغان. ئۇيغۇرلارغا باشقىچە مۇناسىۋەتتە بولۇش لازىم ئىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۆز ۋاقتىدا تاڭ دۆلىتىنىڭ ئۆڭلۈك - سۈيگىن ئىسيانىنى باستۇرۇشىدا مۇھىم ياردەملەرنى كۆرسەتكەنىدى. توغرا، بۇ يەردە بۇ ياردەم تاڭ دۆلىتى ئۈچۈن ئېغىرغا چۈشتى، لېكىن ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان سۇلالە يەنىلا ئۆز ئورنىدا قالدى. ئىمپېراتور جەمەتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكىلىرىنىڭ كۆز قارىشىچە، مۇشۇ ئىشنىڭ ئۆزى ئاساسىي نەتىجە بولغان بولۇشى كېرەك. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن دەرھاللا ئىناق مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىلمىدى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇڭخۇاڭغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن پارچىلىنىش كېلىپ چىقتى ۋە ھەممىلا مۇناسىۋەتلەر ئۈزۈلۈپ قېلىندى. لېكىن كېيىنرەك، ھەر ئىككىلا دۆلەتنىڭ ئورتاق دۈشمىنى تاڭغۇتلار ئىكەنلىكى ئېنىق روشەنلەشكەندىن كېيىن، بۇ مۇناسىۋەتلەر مۇقىملاشتى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنىگە قەدەر بۇ مۇناسىۋەتلەر بۇزۇلمىدى. چۆل تۈركلىرى تەرىپىدىن كېيىنكى تاڭ دۆلىتى تەشكىل قىلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ (بۇ دۆلەتتە سوغدىيانلارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك ئىدى)، مۇناسىۋەتتە ياخشىلىنىشقا قاراپ كەسكىن ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. تىنچ، ئىناق قوشنىدارلىق مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىشتا، بۇنداق تىجارەت ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشمۇ خېلى ئوبدان رول ئوينىدى. بۇ سودىنى ئاساسەن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا يىلتىز تارتىپ ئورنىشىۋالغان سوغدى سودىگەرلىرى

ئېلىپ بارغانىدى. سودا ئۇيغۇر خانلىقىغىمۇ ۋە شۇنىڭدەك جۇڭگوغىمۇ پايدىلىق ئىدى.

تاڭغىتلارنىڭ ئۇيغۇر سودا كارۋانلىرىغا قارىتا ئېلىپ بارغان دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى كېيىنكى تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا يەنە ئەمەلىيەتتە مۇشۇ سودا كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىغان چاغلارنىڭ دەسلەپىدىلا بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن، تاڭغىتلار سودا كارۋانلىرىنى بۇلىغان، سودىگەرلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرىنى ئۆلتۈرگەن ياكى قۇل ئورنىدا باشقىلارغا ساتقان①. بۇ ھۇجۇملارنى بۈگۈنكى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قوشنا تېررىتورىيىلەردە كۆچۈپ يۈرگەن ئايرىم تاڭغىت قەبىلىلىرى ئېلىپ بارغان. مەزكۇر قەبىلىلەر ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قانداقتۇر بىرەر چوڭراق قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشقان بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جىپسىلىشىش - ئۇيۇشۇش جەريانى ئەمدىلەتىن باشلانغان بولۇپ، X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن قۇدرەتلىك بىر ھەرىكەتكە ئايلانغان. تاڭغىت قەبىلىلىرىنىڭ بۇ ھەرىكىتى بۇلاڭچىلىقنىلا كۆزلىگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارغا قارشى قەتئىي چارىلەرنى كۆرگەن. كارۋان مۇھاپىزەتچىلىكىنى كۈچەيتكەن، ئۇنىڭغا قارشى مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتكەن، تاڭغىتلارغا قارشى مەخسۇس جازا ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللىگەن، كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورى مىنزۇڭنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، 932 - يىلى ئويۇشتۇرغان جازالاش ئۇرۇشى بەك مەشھۇردۇر. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال

---

① ي. ئى. كىچانوۋنىڭ «تاڭغىت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 15—19 - بەتلىرىگە قاراڭ، 1968 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان.

تاڭغىت دۆلىتى ئۆزۈل - كېسىل تەشكىللىنىپ بولغانغا قەدەر ئېلىپ بېرىلدى. تاڭغىت دۆلىتى تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن، ئايرىم بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلەر رەسمىي ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى، بۇ سوقۇشلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن كۆڭۈلسىز ئاقىۋەتلەر ئېلىپ كەلدى.

مۇشۇ مالىمانچىلىق زامانلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرمىگەن بەش دۆلەتنىڭ ئىمپېراتورلىرى، شۇ جۈملىدىن، چۆل تۈركلىرى تەشكىل قىلغان ئۈچ سۇلالىنىڭ ئىمپېراتورلىرى مەملىكەتنىڭ كۆپ ئەسىرلەر داۋامىدا شەكىللەنگەن ئەنئەنىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلدى ۋە بارلىق قائىدە - تەرتىپلەرنى ئىجرا قىلىپ تۇردى. مانا شۇنداق قائىدە - تەرتىپلەرنىڭ بىرىگە «ۋەھشىيلەر»، «ياۋايىلار» دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ياكى «ياۋايى»لارنىڭ رەھبەرلىرىنى ۋەزىپىلەرگە «تەيىنلەش» ياكى «تەستىقلاش» كىرەتتى. شۇڭلاشقا، ئىمپېراتورلار ھەر قېتىم ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا ھۆكۈمران ئالماشقان چاغدا، يېڭى خاقانغا دۆلەت باشلىقى ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋېلىش توغرۇلۇق دىپلوم ئەۋەتىشنى ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت ئۇنۋانى بېرىشنى ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ ھېسابلايتتى. بۇ خىلدىكى مۇراسىملار ھېچقانداق ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىرى بۇلارسىزمۇ خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ يۇرتنى سوراۋېرىدىغان كىشىلەر ئىدى. لېكىن جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرى تەبىقىسىنىڭ ئىچىدە مۇستەھكەم ئورنىشىۋالغان ئۆزىنى ئۆز ئەتراپىدىكى دۇنيانىڭ ھەممىسىدىن يۇقىرى قويۇش ئىدىيىسى ۋە شۇنىڭدەك مۇشۇنداق مۇراسىم - ئىشلارنى باشقىچە بىر ۋەزىيەت تۇغۇلۇپ قالغاندا پايدىلىنىشقا بولىدۇ دېگەن شەخسىيەتچى كۆز قاراشلار شۇنداق تەرتىپ - قائىدىلەرنى

ئەمەلگە ئاشۇرۇش زۆرۈر دەپ قىستاپ تۇردى. مانا مۇشۇ تەرتىپ-قائىدىنى ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ كۈچسىز - ئاجىزلىقى ھەممىگە ئايان بولۇپ تۇرغان چاغلاردىمۇ ئىجرا قىلىندى. كېيىنكى تاڭ دۆلىتى بار - يوقى 14 يىل ھۆكۈم سۈردى (923 — 936). بۇ بىر ئاجىز دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ دۆلەتنى «ياۋايىلار» تەشكىل قىلغانىدى. مانا مۇشۇنداق بولۇپ تۇرغان شارائىت ئاستىدىمۇ ئىمپېراتور ئوردىسىدىكى تارىخچىلار ئۆزلىرىنىڭ سالنامىلىرىدە، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن پايتەختكە كەلگەن «ئەلچىلەر» (سودىگەرلەر) ئۆز ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئۆتەۋاتقان خاقانغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ يازغان. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، خاقان ھازىرچە ئىمپېراتور تەرىپىدىن «تەستىقلانمىدى»، شۇڭلاشقا ئۇنى قانۇنىي ھۆكۈمران ھېسابلاشقا بولمايدۇ. شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، جۇڭگودىن تارتىۋالغان تېررىتورىيىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى تەشكىل قىلىۋالغان «ياۋايى»، «ۋەھشىيلەر» (مۇشۇ كونكرېت ئەھۋالدا چۆل تۈركلىرى) مۇشۇ ئۆرپ-ئادەت ۋە قائىدە - تەرتىپلەرنى پەك تېز ئۆزلەشتۈرۈۋالدى ۋە كۈچلۈك بيۇروكراتىك دۆلەت ئاپپاراتى ياردىمى بىلەن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇردى، مۇشۇ دۆلەت ئاپپاراتى مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ خەنزۇلار قىسمىنى ئىدارە قىلىشتا «ياۋايى» ھۆكۈمرانلارغا مۇھىم يار - يۆلەك بولدى.

روسىيىنىڭ مۇشۇنىڭغا دائىر كونا ۋە يېڭى ئەدەبىياتىدا جۇڭگو ئىمپېراتورلىرىنىڭ ۋە ئوردىدىكى يۇقىرى ئەمەلدارلارنىڭ مۇشۇنداق «مەشغۇلىرى» گە دائىر ئاچچىق كۈلكە ئارىلاش كىنايىلەر بىلەن بېزەلگەن ئايرىم ئىبارىلەر بەزىدە يولۇقىدۇ. بۇنداق مۇراسىملار، بولۇپمۇ، رېئال كۈچ سىلىشتۇرمىلىرى يەر بىلەن ئاسماندەك پەرق قىلىپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، پەقەتلا ئىمپېراتورلارنى خۇش قىلىش ئۈچۈنلا ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق مەنىسى يوق، دېگەن تەسەۋۋۇر پەيدا بولىدۇ. لېكىن

جۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىلا بۇنداق ئاددىي بولىۋەرمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، مۇشۇ خىلدىكى مۇغەممەرلىكلەر جۇڭگو ھۆكۈمران يۇقىرى تەبىقىلىرىنىڭ خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش ۋە گېگمونىستىك دەۋالىرىنى ئىپادىلەيدۇ، ئىمپېراتورنىڭ پەرمانلىرىدا خاتىرىلەنگەن بۇنداق قىزغىن پائالىيەت مۇستەقىل دۆلەتنىڭ دۆلەت باشلىقىغا يارلىق بېرىش مەقسىدىكى بولسۇن ياكى باشقىلارنىڭ تېررىتورىيىلىرىنى رايونلارغا بولۇش توغرىسىدىكى بولسۇن ياكى ئىمپېراتور سارىيىغا پەقەت تۇيۇقسىزدىنلا بولۇپ قالغان خەلقلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئولپان تاپشۇرۇۋېلىش توغرىسىدىكى پەرمانلار بولسۇن، مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ھەر قانداق ۋەزىيەت ئاستىدا تولۇق، ئاڭلىق ھالدا ۋە يىراقنى كۆزلىگەن مەقسەتنى نىشان قىلىپ تۇرۇپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلاتتى، شەرقىي ئاسىيادىكى كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولۇپ، جۇڭگو ئىمپېراتورلىرىنىڭ قولىدا رېئال كۈچ توپلىنىپ تۇرغان چاغلاردا، شۇ چاغنىڭ ئۆزىگە ماس كېلىدىغان خىيالىي ھوقۇقلار توغرىسىدىكى بېزەپ كۆرسىتىلگەن ۋە ساختا ھۆججەتلەر ئوتتۇرىغا چىققانىدى ۋە شۇنىڭ بىلەن رېئال تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، پەغپۇر ۋە ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن سەپداشلىرى ھۆججەتلەر تۈزۈلگەن، پەرمانلار چىقىرىلغان ۋاقىت بىلەن تەلەپلەر قويۇۋاتقان ۋاقىت ئارىلىقىدا كۆپىنچە نەچچە يۈز يىللار ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ بۇنىڭدىن ئىزا تارتمايدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمرانىنىڭ بارلىق «ياۋايىلار — ۋەھشىيلەر» ئۈستىدىن ئالىي رەھبەرلىكنى يولغا قويۇشقا مۇناسىۋەتلىك پائالىيتىنىڭ ئەمەلىي ئەھمىيىتى مانا شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدى. بۇ ئالىي رەھبەرلىك كۆپ چاغلاردا، قارىماققا بىرەر ئويۇنغا ياكى ئۆزىنى ئۆزى ئالداشقا ئوخشاپ كېتەتتى.

«ياۋايىلار» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۇتقا بولىدىغان تۈپ پرىنسىپلارغا تولۇق

مۇناسىپ هالدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ خاقانلىرىغا ۋە شۇنىڭدەك باشقا «ياۋايىلار»نىڭ هۆكۈمرانلىرى ۋە رەهبەرلىرىگە ئۇنۋانلار بېرىلدى. بۇ ئۇنۋانلار ئۇلارنىڭ جۇڭگوغا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ۋە جۇڭگونىڭ مەدەنىي تەسىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى نامايەندە قىلاتتى. مەسىلەن، «بەش دەۋر» دە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر خاقانىغا «شۇن خۇا» دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. بۇ ئۇنۋاننى «مەرىپەتكە ئەگەشكۈچى» دەپ تەرجىمە قىلغىلى بولىدۇ. باشقا بىر خاقانىغا: «فېين خۇا» («مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلغۇچى») دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆز قارىشى بويىچە، پۈتۈن جاهاندا پەقەت بىرلا مەدەنىي خەلق بولۇپ، ئۇ جۇڭگودا ياشىغۇچى خەنزۇلار بولغاچقا، مانا بۇ ئۇنۋانلارنى «خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلار» دەپ چۈشىنىش كېرەك، مەملىكەت بىر پۈتۈن مەركەزلەشكەن سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنۋانلارنىڭ ئىچكى مەنىسىدە خېلى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. مەسىلەن، ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان 1400 ‐ يىلدىن 1416 ‐ يىلغىچە يۇرت سوراپ كەلگەن خاقانغا «جۇن ‐ شۇن ‐ باۋدى» (سەممىي، ئىتائەتچان، پەزىلەتكە رىئايە قىلغۇچى) دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. گەرچە ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ مەۋقەسى ئۆزگەرمىگەن، مەزكۇر گەنجۇ خانلىقى بۇرۇنقىدەكلا ئۆزىگە ئۆزى خوجا دۆلەت بولۇپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، يۇقىرىقى ئۇنۋاندا «ئىتائەتچانلىق»، «ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگوغا بويسۇنۇپ تۇرغانلىقى» بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان. سۇڭ دۆلىتى ئىمپېراتورلىرىنىڭ پەرمانلىرىدا «بەش دەۋر» زامانىسىدىكى پەرمانلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بۇ يېڭى پۇراقلارنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىنى يېڭى، چوڭ هوقۇق مەركەزلەشكەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان پېشۋالىرىدىن سېلىشتۇرغۇسىز

دەرىجىدە كۇچلۇك بولغانلىقى بىلەن ئۆز قوشنىلىرىغا ئەمەلىيەتتە قەغەز يۇزىدە بولسىمۇ يۇقىرى تەلەپلەر قويغانلىقى بىلەن چۇشەندۇرۇلۇشكە بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى «بەش دەۋر» مەزگىلىدە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنى سۇلالە دەپ يۇرگەن ئەمما ئانچە چوڭ بولمىغان بەش دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تولۇق باراۋەرلىك ئاساسىدا بولغانلىقىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلايدۇ. بۇ دۆلەتلەر ئۆزىگە ئىگە دۆلەتلەر بولۇپ، ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە پايدىلىق بولغان جانلىق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار بىلەن مۇشۇ دەۋردىكى (923 — 960) ئىككىنچى ۋە بەشىنچى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى ھۆججەتلەر ھەممىدىن كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. سودا مۇناسىۋىتى بەكمۇ راۋاجلانغان. بۇ مۇناسىۋەتلەردە ھەممىدىن ئاكتىپراق بولغانلار، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكىگە ئوخشاشلا «ياۋايى» سودىگەرلەر بولغان. بۇ سودىگەرلەر جۇڭگو پايتەختىگە تۇرلۇك تاۋارلارنى يەتكۇزۇپ تۇرغان. سودا مۇناسىۋەتلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، تاڭغۇت بۇلاڭچىلىرى بىلەن كۇرەش يوللىرىنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە باشقا مۇھىم مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئوخشاش ئىشلار ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا دائىم بولۇپ تۇرىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك دىپلوماتىك ئۇچرىشىشلاردا يېشىلىپ كەلگەنىدى. باشقا دۆلەتلەردىن مەسىلەن، خوتەندىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغان ئەلچىلەرگە مۇناسىۋەتلىك تۇرلۇك مەسىلىلەر ۋە شۇنىڭدەك شىلەنجۇ (لەنجۇ) رايونىدىكى تىبەت كىنەزلىكى ۋە كۆكنۇر ئارقىلىق ئۆتىدىغان سودىگەر ۋە ئەلچىلەرنىڭ مەسىلىلىرىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئۆزلىرىگە مۇناسىپ ئۇچرىشىشلارنى بىر مەزگىللىك ياكى ئۇزۇنراق ۋاقىتقا سوزۇلىدىغان توختاملارنى تۇزۇشنى

تەلەپ قىلىپ تۇردى. بىرەر خاقاننىڭ ۋاپاتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى باشلىقنىڭ ئولتۇرۇشىنى يەتكۈزىدىغان ئەنئەنىۋى ئەلچىلىكلەرنىڭ بېرىش - كېلىشلىرىنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تىنچ مۇناسىۋەتلەر ساقلىنىپ كەلدى. بۇنداق تىنچ ئۆتۈشنى شۇ چاغدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەتلەرنىڭ (سۇلالىلەرنىڭ) ھەربىي جەھەتتە ئاجىزلىقى ۋە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقى ۋە بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق چېگرىلارنىڭمۇ بولماسلىقى بەلگىلىگەن.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ مەۋقەسىدە سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە مەملىكەت بىرلىككە كەلگەندىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغدا ھېچقانداق بىرەر ئۆزگىرىش يۈز بەرمىدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق مۇناسىۋەتلەر ساقلىنىپ تۇرۇلدى. سودا مۇئامىلىلىرى قىزغىن داۋاملىشىپ تۇرۇلدى. لېكىن تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ توختىماستىن ئۆسۈشى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ قېرىنداش قەبىلىلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا توپلاشقا ئىنتىلىشى، كېيىنرەك ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئۆز قوشنىلىرىغا شۇ جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق سىياسەتلەرنى يۈرگۈزۈشى، ئۇيغۇرلار بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي غەرەزلىرى تۈپەيلىدىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن تاڭغۇتلار بىلەن بولغان كۈرەشتە پايدىلانماقچى بولدى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ سۇڭ دۆلىتىنى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىسى دەپ قارىدى ۋە قارشى بىرلىكتە تاڭغۇتلارغا ھەربىي ھەرىكەتلەر تەشكىللەشكە بىر قانچە قېتىملاپ تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ ئەمما، بۇ ئىش باشقا چىقمىدى. قىتانلار سۇڭ دۆلىتىنىڭ تاڭغۇتلارغا قارىغاندىمۇ يامانراق دۈشمىنى ئىدى. لېكىن قىتان دۆلىتىنىڭ

تېررىتورىيىسى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن يىراق جايغا جايلاشقانىدى. شۇڭلاشقا قىتانلار بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىشقا مۇمكىنچىلىك يوق ئىدى. XI ئەسىردە قىتانلار ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى تېررىتورىيىسىگە بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ ئۇلارغا ئېغىر زىيانلار كەلتۈردى ۋە مۇشۇنىڭ ئۆزى بىلەن تاڭغۇتلارغا ياردەم كۆرسەتكەن بولدى.

ئې. پىنكىس ئۆزىنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ تىنچ خاراكتېردە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئاددىيلىق بىلەن تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ، لېكىن بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزچە، لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان خۇلاسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پىنكىس مۇنداق يازىدۇ: «شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تا ئۆزلىرى ھالاك بولغانغا قەدەر جۇڭگو ئىمپېراتورىغا كۆرسەتكەن ساداقەتلىكى دىققەت قىلىشقا ئەرزىسە كېرەك.»① مانا مۇشۇ جايدا «ساداقەتلىك» دېگەن سۆز مۇۋاپىق ئىشلىتىلمىگەن. ئۆزگە ئۆزى خوجا ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىرى يالغۇز بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خاھىشى بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ. بەلكى كۆپىنچە نۇرغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ بىر - بىرىگە زىت مەنپەئەتلىرى توقۇنۇشۇپ تۇرغان مۇشۇ رايوندىكى رېئال سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن بەلگىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ مەلۇم تارىخىي دەۋر جەريانىدىكى ۋەزىيەت ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ دۆلىتىنى تاڭغۇتلارغا قارشى كۈرەشتە ئەبەدىي ئىتتىپاقداش قىلىپ قويىدى. پىنكىسنىڭ يۇقىرىدىكى بايانى ۋە بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان سۆزلىرى كىشىدە ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە مۇناسىۋەتلەر مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئاپتور ئېتىراپ

---

① پىنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 31 - بېتىگە قاراڭ.

قىلالمىدۇ ـ يا، دېگەن بىر تەخمىنىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مۇنداق ئىمكانىيەتكە يول قويۇش بولسا، خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆز قارىشىنىڭلا بىر ئىنكاسى بولالايدۇ. بۇ كۆز قاراش بويىچە بولغاندا، «ياۋايىلار»نىڭ دۇنيادا مەھكۇم ئورۇندا تۇرۇشى تەڭرىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئالدىنئالا بەلگىلەنگەن. مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا «ياۋايىلار»نىڭ ئەنئەنىۋى ساداقەتلىكى كېلىپ چىقىدىغانلىقى مۇقىملاشتۇرۇلغان.

جۇڭگو مەنبەلىرى سۇڭ دۆلىتىنىڭ تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىشىپ كۈرەش قىلىش مەسىلىسىدە ئىككىيۈزلىمىلىك سىياسەت قوللىنىپ كەلگەنلىكىنى بەكمۇ ئېنىق ھالدا كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. مانا مۇشۇ مەنبەلەرگە قاراپ بۇ ئىككى يۈزلىمىلىك سىياسەتتە سۈيىقەست يوشۇرۇنغان، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش تەس ئەمەس. پېڭكىس يۇقىرىقى بايانىنىڭ داۋامىدىلا: «ئاز دېگەندىمۇ بەلكىم ئۆزلىرىنىڭ كونا پرىنسىپلىرىغا رىئايە قىلغان ھالدا، ‹ياۋايىلار›غا بىر ـ بىرىنى يوقىتىش ئىمكانىيىتى تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ (سۇڭ دۆلىتىنىڭ ـ ئا.م.) ياراملىق ئىتتىپاقدىشىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىنى قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن نەزەردە تۇتىدۇ» دەپ يازىدۇ (يۇقىرىقى كىتابنىڭ 81 ـ بېتى). مانا مۇشۇ مۆلچەر ئىنتايىن توغرىدۇر. مانا مۇشۇ جۈملىنىڭ ئۆزىنى مۇقىملاشتۇرۇلغان شەكىلدە باتۇرلۇق بىلەن ئېيتىشقا بولىدۇ. سۇڭ دۆلىتىگە تاڭغۇتلارغا قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بېرىشقا پۈتلىكاشاڭ بولۇپ تۇرغان ئوبيېكتىپ قىيىنچىلىقلار بىلەن بىر قاتار، سۇڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا سىناقتىن ئۆتكەن «ياۋايىلار»نىڭ قولى بىلەن «ياۋايىلارنى بېسىقتۇرۇش» دېگەن تاشقى سىياسىتى پرىنسىپىنىڭ دائىم مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ۋە بۇنىڭ ئۆزى تاكتىكا بەلگىلەپ كەلگەنلىكى ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايدۇ، مانا مۇشۇ پرىنـ

سىپ قۇۋلۇق - شۇملۇق ئىشلىتىشكە، نەيرەڭۋازلىق قىلىشقا، كۆرەشنىڭ ھەممە ئېغىرلىقىنى ئۇيغۇرلارغا ئارتىپ قويۇشقا مەجبۇرلاپ كەلدى. پىنكىسىنىڭ مانا مۇشۇ كەلتۈرۈلگەن بايانى گەرچە جۈملە مۆلچەر شەكلىدە قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ «ئىمپېراتورغا ... كۆرسىتىلگەن ساداقەتلىك» توغرىسىدىكى تېزىسىغا تامامەن زىت كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنى ھېچنېمىنى چۈشەنمەيدۇ دەپ مۆلچەرلەشكە زادى بولامدۇ!؟ ياكى ئۇيغۇرلار سۇڭ دۆلىتى سىياسىتىنىڭ ھەممە نەيرەڭۋازلىقلىرىنى چۈشىنىپ تۇرۇپمۇ «ساداقەت» لىك قىلىۋېرەمدۇ؟ ياق، ئەلۋەتتە. ئەھۋال بۇنىڭغا قارىغاندا خېلىلا مۇرەككەپ ئىدى. ئىككى خەلقنىڭ 300 يىللىق ئۆزئارا مۇناسىۋەت تارىخى تۈرلۈك خاراكتېردىكى كۆپ ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، مەركىزىي ئاسىياغا قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن پايدىلىنىش، 660—663 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇشلار ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن بولغان تىنچلىق مۇناسىۋەتلەرنى ۋە ئۆڭلۈك - سۆيگىن ئىسيانىغا قارشى بىرلىشىپ كۆرەش قىلىشلارنى، سوۋغا - سالام ياكى ئات سېتىۋېلىش شەكلى بىلەن ئۇيغۇرلارغا چوڭ سېلىق تۆلەپ تۇرۇشلارنى، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياقىسىدا ئۇيغۇرلارنى يوقىتىش قاتارلىق ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى مەنمەنلىك — كىبىرلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئۆز قوشنىسىنىڭ تاشقى سىياسىتىدىكى ھەممە ئۇسۇللىرىنىڭ بارلىق تەپسىلاتلىرىنى بەك ئوبدان بىلىپ ۋە چۈشىنىپ كەلگەن. ئوبيېكتىپ ئىمكانىيەت يار بەرگەن چاغدا شۇ ۋەزىيەتكە مۇۋاپىق ئۇسۇللار بىلەن ئۇلارنى بىتەرەپ سىياسەت يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلىشنىمۇ ئوبدان بىلەتتى، دەپ باتۇرلۇق بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇشلار ئۈستىدە ي. ئى. كىچانوۋ تەتقىقاتلار ئېلىپ باردى ۋە بۇ توغرۇلۇق مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلدى ھەم تاڭغىت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا بېغىشلانغان ئۆز كىتابىنىڭ بىر بابىدا يەنە بۇ ھەقتە قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى. مۇشۇ سوقۇشلار توغرۇلۇق ئې. پېنكىسمۇ خېلىلا تەپسىلىي نەرسىلەرنى يازدى.

يۇقىرىدا بىز، تېخى مۇستەھكەم بىر قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشالمىغان ئايرىم تاڭغىت قەبىلىلىرىنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى خېلىلا بالدۇر ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ۋە سودا كارۋانلىرىنى بۇلاش-تالاشتىن باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ ئەھۋال X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە 982 - يىلى تاڭغىتلارنىڭ باشلىقى توباجىچەن سۇڭ دۆلىتىگە قارشى مۇستەقىللىك ئۈچۈن سوقۇش باشلىغانغا قەدەر داۋام قىلدى. توباجىچەن تاڭغىتلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئەتراپىغا خېلىلا تېز دەرىجىدە ئۇيۇشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالىدى ۋە XI ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە ئوردوسنىڭ ھەممىلا تېررىتورىيىسىنى دېگەندەك ئىگىلىۋالدى. بۇنىڭ ئۆزى، ئەمەلىيەتتە، تاڭغىت دۆلىتىنىڭ تەشكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. تاڭغىتلارنىڭ بۇنچىلىك كۈچىيىپ قۇدرەت تېپىپ كېتىشى ئۇلارنىڭ بىۋاستە قوشنىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار

ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ خاتىرجەمسىزلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋەقەلەرنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى مۇنداق ئەندىشە قىلىشنىڭ تولۇق ئاساسلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. مۇشۇ رايوندىكى ۋەزىيەتنى ئىنچىكە تەتقىقات قىلىش بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارغان ئاپتورلارنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەر بىر تەرەپ بولۇپ، تاڭغىتلار بىر تەرەپ بولۇپ ئۆزئارا ئۇزۇن مۇددەتكە سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىر قاتار ئامىللارنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ي. ئى. كىچانوۋ ئۇرۇشلارغا سەۋەب بولغان ئۈچ ئاساسىي ئامىلنى — ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەن خانلىقلىرىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى تاڭغىتلارنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئىشەنچ بەرگەنلىكىنى، تىبەتلىكلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەردە تاڭغىتلارنىڭ ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى؛ ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇندىن كېلىۋاتقان ئاداۋەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزچە، مەزكۇر تەتقىقاتچى ئۇزۇندىن كېلىۋاتقان ئاداۋەتنىڭ ئەھمىيىتىنى بىرئاز ئاشۇرۇپراق كۆرسىتىدۇ. ئۇزۇندىن كېلىۋاتقان ئاداۋەت ئامىلى ئەلۋەتتە بار ئىدى، لېكىن بۇ ئامىلنىڭ پەقەت ئىچكى جەھەتتىلا ئەھمىيىتى بولۇپ، تاڭغىتلار بۇنى ئۇرۇشقا ھازىرلىق قىلىش ۋە ئاممىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ۋاسىتىسى قىلىپ پايدىلاندى. ئۇنىڭغا قارىغاندا كۆپرەك ئەھمىيەتلىك بولغان ئىش شەرق بىلەن غەرب تەرەپتىكى مەملىكەتلەرنى باغلاپ تۇرغان گەنسۇ كارىدورىدىن ئۆتىدىغان ئەمەلىيەتتە بىردىنبىر قولاي سودا يولى ئۈستىدىن ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا ۋە ئالاشان، نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى كەڭ مۇنبەت يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشقا بولغان ئىنتىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

تاڭغىتلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا ۋە تىبەتلىكلەرگە قارشى كەڭ ھەربىي

هەرىكەتلىرىنىڭ باشلىنىشىنى 1006 - يىلى تاڭغتلار بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق توختامى ئىمزالانغانلىقى بىلەن باغلىق، دەپ قارىغىلى بولىدۇ. مەزكۇر توختامنىڭ ئېنىق شەرتلىرى بىزگە نامەلۇم. لېكىن كېيىنكى ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ تەھلىلى سۇڭ دۆلىتى بىلەن تاڭغتلار ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىتىلىشى پەقەت تاڭغتلارنىڭلا ئۇتۇپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى تاڭغتلار ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەرگە قارشى چوڭ ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قوللىرىنى بوشىتىۋالدى، دەپ كىچانوۋ كۆرسىتىدۇ. «دې - مىن ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنى ساقلاپ قالدى، بۇ بەك ئېنىق ئىش شۇڭلاشقا ئۇ بىر يىلدىن كېيىن غەربتە چوڭ ئۇرۇش باشلىۋەتتى»①.

تاڭغت ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ھەربىي يۈرۈشى 1008 - يىلى يۈز بەردى، لېكىن بۇ ئۇرۇشتا تاڭغتلار مەغلۇپ بولدى. ئۇيغۇرلار تاڭغت ئارمىيىسىنى ئۇيغۇرلارغا قولايلىق بىر جايغا جەلپ قىلىپ كېلىپ، ئۇلار ھەممىسىنى دېگۈدەك يوقاتتى. جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇرلار قولغا چۈشكەن بارلىق ئەسىرلەرنى خەلققە كۆرسىتىپ تۇرۇپ بىرمۇ بىر ئۆلتۈرگەن، قولغا چۈشكەن بايلىقلارنى ئاسما ئالدىدا كۆيدۈرۈۋەتكەن. تاڭغت ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ۋاڭ زى يالغۇز ئۆزىلا قېچىپ كېتىشكە مۇۋەپپەق بولغان، ئۇ تاڭغتلارنىڭ باشلىقى دې مىنىنىڭ غەزىپىدىن قاتتىق قورقۇپ ئۇنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلمەي، سۇڭ دۆلىتىگە بېرىپ تەسلىم بولغان. تاڭغتلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمى 1009 - يىلى قەمەرىيە 4 - ئايدا (27.IV — 26.V)

---

① كىچانوۋنىڭ «تاڭغت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 45 - بېتىگە قاراڭ.

يۈز بەردى. بۇ قېتىم ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەختى گەنجۇ قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلدى. تاڭغۇتلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكەرى گەنجۇ قەلئەسىنى قورشىۋالدى، لېكىن ئارىدىن ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن خاقان يې لۇگې (ياغلاقار؟) كېچىسى شەھەردىن تۇيۇقسىز چىقىپ، قورشاپ تۇرغان ئەسكەرلەرنى قاتتىق زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاڭغۇتلار قېچىپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى — 1010 - يىلى تاڭغۇتلار ئۇيغۇرلارغا ۋە زۇڭگې قەبىلىسىگە (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان تىبەت قەبىلىسى) يەنە ھۇجۇم قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى توغرۇلۇق مەنبەلەردە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما كېيىنكى ۋەقەلەر شۇ قېتىمقى ھۇجۇمنىڭ تاڭغۇتلار ئۈچۈن ھېچقانداق بىر نەتىجە كەلتۈرمىدى، دەپ پەرەز قىلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى باسقۇچى مانا مۇشۇنداق تامام بولدى. ئۇيغۇرلار تاڭغۇتلارنىڭ ھەممىلا ھۇجۇملىرىنى شۇ قاتاردا 1008 — 1009 - يىللاردىكى قىتانلارنىڭ ھۇجۇمىنىمۇ زەربە بېرىپ قايتۇرۇپ تۇردى. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەردىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئوڭۇشلۇق بولغان. لېكىن مۇشۇ جەڭلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئەھۋاللارغا قارىغاندا ئېغىر چىقىملار تارتقان بولسا كېرەك. مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى، تاڭغۇتلارنىڭ ئادەم ۋە ماددىي كۈچلەردە خېلى ئۈستۈن تۇرغانلىقى ۋە قىتانلارنىڭ تاڭغۇتلارغا كۆرسەتكەن بەزى ياردەملىرى كۈرەشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىگە مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن.

1026 - يىلىغا قەدەر تاڭغۇتلار ئۇيغۇرلارغا قارشى چوڭراق بىرەر ئۇرۇش ئوپېراتسىيىسى ئېلىپ بارمىدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي ھالەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا كېرەك. تاڭغۇتلار ئۆزلىرىنىڭ كې-

چىكرەك ھۇجۇملىرىنى قىلىپ تۇردى، ئارىدا ئۇششاق توقۇنۇشلارمۇ يۈز بېرىپ تۇردى، ئەلچىلەرنى ۋە سودا كارۋانلىرىنى بۇلاپ كېتىش ئىشلىرىمۇ بولۇپ تۇردى. شۇ چاغلاردا بىر ئاز چوڭراق كۆلەمدىكى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى شىلەنغۇ (لەنجۇ) رايونىدا ئەۋج ئالدى. ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرگە ياردەم كۆرسىتىپ، تاڭغۇتلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇپ تۇردى. 1026 - يىلى قىتان ئەسكەرلىرى گەنجۇغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى، لياۋ — قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخىغا قارىغاندا، بۇ ھۇجۇم 1026 - يىلى قەمەرىيە 8 - ئايدا يۈز بەرگەن. لېكىن قىتانلارنىڭ قورشاۋى بار - يوقى ئۈچ كۈنلا داۋام قىلغان، كېيىن ئۇلار كېتىپ قالغان. باشقا مەنبەدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قىتانلارنىڭ شۇ ھۇجۇمىغا تاڭغۇت ئەسكەرلىرىمۇ قاتناشقان. تاڭغۇتلار مۇشۇ ھۇجۇمدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان سوقۇشنى يەنە باشلىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ تەپسىلاتى جۇڭگو مەنبەلىرىدە يېزىلمىغان. پەقەتلا 1028 - يىلى تاڭغۇتلارنىڭ گەنجۇ قەلئەسىنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى يېلۇگې (ياغلاقار) ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى، ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى بولسا ئەسىرگە چۈشكەنلىكى مەلۇم. 1036 - يىلى، تاڭغۇتلار خېشى كارىدورىنىڭ ئەڭ غەربىتىكى رايونلىرىنى — سۇجۇ، گۇاجۇ ۋە شاجۇ (دۇنخۇاڭ) قاتارلىق قەلئە - شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. شۇنداق قىلىپ مۇشۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچلىرىنى يوقاتتى. مەنبەلەردە مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنىڭ نېمە بولغانلىقى تەپسىلىي كۆرسىتىلمەيدۇ. پەقەتلا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى غەرب تەرەپكە كەتكەنلىكى، ئىككىنچى بىر قىسمى جەنۇب تەرەپكە تاغ ئاتلاپ تىبەتلەر تۇرىدىغان رايونلارغا ئۆتكەنلىكى مەلۇم. مۇشۇ تاغ ئاتلاپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلار تىبەتەن ئاز ساندا بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچۈشى ھېچقانداق بىرەر

نەتىجىگە ئىگە بولالمىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلغان، پەقەت ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلارلا تاڭغىتلارنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدا شۇ كونا تېررىتورىيىلىرىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ساقلىنىپ قالدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنىغا خاس ئىبادەتخانىلىرى زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىغان. ي. ئى. كىچانوۋنىڭ مۆلچىرىچە، مەزكۇر ئىبادەتخانىلار تاڭغىتلار ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان.

سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارغا زادى قانداق پوزىتسىيە تۇتقانلىقى مەسىلىسى كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدۇ. مۇشۇ مەسىلىگە قارىغاندا جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پەقەت ئاز ساندىكىلا مەلۇماتلارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەلۇماتلار بولسا سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەرىكەتلىرىنى بېزەپ چىرايلىق قىلىپ كۆرسىتىشكە ئىنتىلىش بىلەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ بىر تەرەپلىمە خاراكتېرى بىلەن پەرقلىنىدۇ. مانا مۇشۇ مەلۇماتلاردا تاڭغىتلارغا قارشى بىر سەپتە تۇرۇپ سوقۇش ئېلىپ بارغان ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تىبەت كىنەزلىكلىرى ئەۋەتكەن ئەلچىلىكلىرى ئۈستىدە خېلىلا تەپسىلىي توختاپ ئۆتىدۇ. ئەلچىلەر تاڭغىتلارغا قارشى بىرلىكتە كۈرەش قىلىش ئۈچۈن يا ئۇنداق، يا مۇنداق ئەپلىك شەرت - شارائىتلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ۋە بىرلىكتە ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشنى تەشكىللەشنىڭ پىلانلىرىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن. مۇشۇنداق خەۋەرلەرنى يېزىش بىلەن بىللە سۇڭ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇشۇ ئىشلارغا قارىتا كونكرېت ھەرىكەتلىرى ئۈستىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ پوزىتسىيىسىنى كۆرسىتىدىغان ھۆججەتلەردە ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەرگە تەقدىم قىلىنغان مول سوۋغا - سالاملار، ئۆلارنىڭ باشلىقلىرىغا سەلتەنەتلىك ئۇنۋانلار بېرىلگەنلىكى ھەققىدىكىلا مەلۇماتلار يېزىلغان. مۇنداق سوۋغا - سالاملار غەلىبە قىلغانلىق توغرىسىدىكى

خەۋەرلەرنى تاپشۇرۇۋالغاندا ياكى تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىشىپ ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تەكلىپلەر بېرىلگەندىلا تەقدىم قىلىناتتى. خەنزۇنى مەركەز قىلىش ئەنئەنىسىدە چىڭ تۇرۇپ، مەسىلىگە شۇ مەيداندا مۇئامىلە قىلغاندا ۋەقەلەرنىڭ ئۆزى غەرەزلىك ھالدا جايان قىلىناتتى، يېزىلغان نەرسىلەرمۇ ناھايىتى تېتىقسىز بولاتتى. مانا مۇشۇ ئەھۋال ۋەقەلەر تەرەققىياتىنىڭ ئەسلى كۆرۈنۈشىنى ئېنىقلاپ چىقىشتا قوشۇمچە قىيىنچىلىقلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

996 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورىنىڭ سارىيىغا ئۇيغۇرلار بىلەن تاتارلارنىڭ بىرلىكتە ئەۋەتكەن بىرلەشمە ئەلچىلەر ئۆمىكى يېتىپ كەلدى. بۇ ئۆمەك يېتىپ كېلىپ تاڭغۇتلارغا قارشى جازالاش ئۇرۇشلىرىنى بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن سۇڭ دۆلىتىمۇ ئەسكەر چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، مۇشۇنداق تەكلىپ بىلەن بارغان ئەلچىلىكلەرنىڭ رەسمىي تىزىمغا ئېلىنىپ يېزىلغىنى مۇشۇ بىرىنچى قېتىم بولسا كېرەك. ئۇيغۇرلار جاۋابەن «خەيرىخاھلىق ئىزھار قىلىنغان مەكتۇپ» تاپشۇرۇۋالدى. تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىشىپ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى 1001 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان سۆزلىشىشلەر نەتىجىسىز تاماملاندى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئۇيغۇرلار خاقانىغا ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ئومۇمىي رەھبەرلىك سىلەر تەرەپتىن بولسا، دېگەن پەرمان ئەۋەتىش بىلەنلا چەكلەندى. ئەينى ۋاقىتتا خاقانىغا مول سالاملار ئەۋەتىلدى. مانا مۇشۇ ئېلىپ بېرىلغان سۆزلىشىشلەر ھەققىدە ئې. پېنكىس: «... بۇ ئىشلار خاقانىنىڭ پىلانىغا ۋە ئۇنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا يەنىلا ئۇيغۇن كەلمىدى. خەنزۇلارنىڭ بۇ سوقۇشلارغا ئىشتىراك قىلىشى توغرۇلۇق ھېچ يەردە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار

ئۇستىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ» دەپ يازىدۇ①. 1003-يىلى تاڭغۇتلار شىلەنفۇ (لەنجۇ)-تىبەت كىنەزلىكىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن بولغان سوقۇشتا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى. مانا بۇ جەڭلەردە ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلدى. تاڭغۇتلار چېكىنگەن چاغدا ئۇلارنىڭ باشلىقى توباجىچەن ھالاك بولدى. تىبەتلىكلەرنىڭ رەھبىرى پەن لوجى (بولوچى) سۇڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورىغا تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ مۇۋەپپەقىيىتىدىن پايدىلىنىپ مۇشۇ ھۇجۇمنى سۇڭ ئەسكەرلىرى قوشۇلغان ھالدا داۋاملاشتۇرۇش توغرۇلۇق تەكلىپ بەردى، سۇڭ ئىمپېراتورى مۇشۇ قېتىمدىمۇ پەن لوجىنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلمىدى. ھەتتا توبا جىچەننىڭ تېخى دەپنە قىلىنمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، سىلەرمۇ تاڭغۇتلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشتىن ۋاز كەچسەڭلار قانداق، دەپ تەكلىپ بەردى. لېكىن پېڭكىسىنىڭ تەخمىن قىلىشىچە، بۇ يەردىكى مەسىلە دەپنە قائىدە-يوسۇنلىرىغا رىئايە قىلىشتا بولماستىن، بەلكى قىتانلار بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتنىڭ كەسكىن ھالدا جىددىيلىشىپ كەتكەنلىكىدىن بولغان، مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن، قىتان دۆلىتى بىلەن بولغان چېگرىلارغا ئاساسىي كۈچلەرنى توپلاش زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى.

سۇڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ئامانلىقىغا مەسئۇل بولغان دۆلەت ئەربابلىرى تاڭغۇت دۆلىتىدىكى ۋەزىيەتكە ۋە شۇنىڭدەك تىبەت كىنەزلىكى، ئۇيغۇرلار خانلىقىدىكى ۋەزىيەتنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ تۇردى. 1007-يىلى ئۇلار (سۇڭ دۆلىتى ئەر-

---

① پېڭكىسىنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 83-بېتىگە، مالىيەۋكىنىڭ «ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 80 — 81-بەتلىرىگە قاراڭ.

بابىلىرى) تاڭغىتلارنىڭ ئەربابلىرى گەنجۇ ۋە شىلەنغۇغا يېڭىدىن ھۇجۇم قىلىشقا ھازىرلىق قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بۇ مەلۇماتنى ئۇلار شىلەنغۇ ھۆكۈمرانى سى دونغا خەۋەر قىلدى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ بىرلىكتە مۇداپىئە كۆرۈشكە ھازىرلىق قىلىش توغرۇلۇق تەۋسىيە قىلدى. مانا بۇ ئەھۋال تاڭغىتلارنىڭ ھۇجۇمىنى بىر مەزگىل كېچىكتۈردى. لېكىن 1008 - يىلغا كەلگەندە، ھەربىي ھەرىكەتلەرنى يەنە باشلىۋەتتى ۋە ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولدى. ئۇيغۇرلار سۇڭ دۆلىتى سارىيىغا يەنە بىر قېتىم بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ تۇرۇپ ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىش ھەققىدە تەكلىپلەر بەردى، لېكىن ئورتاق دۈشمەنگە قارشى ياردەم ۋە ھەمكارلىشىشنىڭ ئورنىغا سوۋغا - سالام ۋە ئالىي پەرمانلار تاپشۇرۇۋالدى. پېنكىس بۇ خۇسۇستا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەلىبە خەۋەرلىرى خەنزۇلارغا بەك ياقاتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ خەۋپلىك قوشنىسى (تاڭغىتلار — ئا. م.)نىڭ ئاجىزلىشىشى خەنزۇلار ئۈچۈن بەك پايدىلىق ئىدى. ئۇلار (خەنزۇلار — ئا. م.) شۇنداق بولۇشنى خالايتى. لېكىن كېيىنكى يىللاردا سۇڭ دۆلىتى بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئۆزئارا ئىناقلىقنى خېيىم - خەتەرگە گىرىپتار قىلىشنى خالىمايتى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆزلىرىنى مۇشۇ ئويۇننىڭ سىرتىدا تۇتۇشقا تىرىشىپ كەلدى. ئۇلار گەرچە «چيەنيۈەن بىتىمى» (1004 — 1005 - يىللار) نەتىجىسىدە دۆلەتنىڭ شەرق چېگرىلىرىدا تىنچلىق ئەسلىگە كەلگەچكە، ياردەم بېرىش ئىقتىدارىدا بولغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىشنى بۇ قېتىم يەنە رەت قىلدى.» «چيەنيۈەن بىتىمى»گە ئاساسەن، سۇڭ دۆلىتى ھەر يىلى قىتانلارغا 200 مىڭ توپ يىپەك ۋە 100 مىڭ سەر كۈمۈش سېلىق تۆلەش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى.

كېيىنكى بىرنەچچە يىل ئۇيغۇرلار ئۈچۈن خېلىلا ئېغىر

بولدى. لياۋ دەۋرى تۇڭخې 26 - يىلى قەمەرىيە 12 - ئايدا (30. 12. 1008 — 28. 1. 1009) قىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي شىمال رايونلارنى بېسىقتۇرۇشقا مەسئۇل بولغان ۋالىيسى ئىمپېراتورغا: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلدىم، ئۇلارنىڭ باشلىقى يې لالىنى بويسۇندۇردۇم ۋە بېشىنى سىلاپ قويۇپ قايتىپ كەلدىم» دەپ دوكلات يازغان. پېنكىس قىتانلارنىڭ مۇشۇ ھۇجۇمىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇلار «گەنجۇنى ئىگىلىۋالدى» دەپ يازىدۇ. بۇنى يازغاندا پېنكىس لياۋ دۆلىتى تارىخنامىسىنىڭ ھېلىقى تېكىستىگە ئاساسلىنىدۇ. بىز شياۋتۇينىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى بايان قىلغان لياۋ دۆلىتى تارىخنامىسىنىڭ تېكىستىدە گەنجۇ قەلئەسىنى ئىشغال قىلغانلىقى توغرۇلۇق بىۋاستە مەلۇماتلار يوق، دەپ ھېسابلايمىز. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ (شياۋتۇي) ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان ھۇجۇمى ۋاقتىدا مۇئەييەن بىر مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. ئۆزىنىڭ مۇشۇ ئەھۋالنى تۇتۇق ئىبارىلەر بىلەن ئېنىق بولمىغان غەلىبىلەر ئۈستىدە مەلۇماتلار بېرىش بىلەن يوشۇرۇپ قالغان. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى خېلى دەرىجىدە چوڭايتىپ كۆرسىتىش ئادەتتە يالغۇز جۇڭگونىڭ قوماندان ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى شەرقىي ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمران يۇقىرى قاتلىمىنىڭ ۋەكىللىرى ئۈچۈنمۇ خاراكتېرلىك بىر ئىشتۇر.

تاڭغۇتلار 1009 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىتانلار تەرىپىدىن «ئىشغال قىلىنغان» گەنجۇ شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان. لېكىن ئۇلار بۇ يەردە قاتتىق دەشنەم يەپ زەربە بىلەن قايتۇرۇلدى. گەنجۇنىڭ تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنغانلىقى ھۆججەتلەر بىلەن ياخشى ئىسپاتلانغان پاكىت بولۇپ، شياۋتۇينىڭ بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى توغرۇلۇق

ئىسپات سۈپىتىدە كەلتۈرۈلگەن دوكلاتنى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈشنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى يەنىلا كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. مەنبەلەردە 1009 — 1010 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدا يەنە بىرنەچچە قېتىم توقۇنۇش بولغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا 1008 — 1010 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇر ئەلچىلىرى سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ سارىيىغا كۆپ قېتىم بارغانلىقى قەيت ئېتىلگەن. بۇ يەردىكى كۆرسىتىلگەن ئەلچىلىكلەرنىڭ بەزىلىرىنى تاڭغىتلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئەۋەتىلگەن ھەربىي ۋەكىللەر ئۆمىكى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار مانا شۇ مەزگىللەردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ تاڭغىتلار ئۈستىدىن قازانغان ھەممە غەلىبىلىرىنى سۇڭ ھاكىمىيىتىگە ۋاقتى - ۋاقتىدا خەۋەر بېرىپ تۇرغان. ئۇيغۇرلار خاقانىغا، ئۇلارنىڭ قوماندانىغا، ئەلچىلەرگە ۋە باشقا خادىملارغا يېڭى ۋەزىپىلەر، ھۆرمەت ئۇنۋانلىرى ۋە مەنسەپلىرى بېرىلگەنلىكى، ئىمپېراتور پەرمانلىرىنىڭ يوللانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر ناھايىتى كۆپ. ئۇيغۇرلارغا نۇرغۇنلىغان سوۋغا سالاملار يوللىنىپ تۇرۇلدى. سوۋغا - سالامنى خاقان ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرى، دىپلوماتىك ئەلچىلەر، سەركەردىلەر، كوماندىرلار ۋە باشقىلار تاپشۇرۇۋېلىپ تۇردى. مەنبەلەردە سۇڭ دۆلىتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارغا كۆرسىتىلگەن رېئال ھەربىي ياردەملەر ئۈستىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ ئېچىلمايدۇ. ئەسلىدە بولسا مۇشۇ رايوندىكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنى شۇنداق مەۋقەگە قويىدۇكى، ئۇيغۇرلار تاڭغىتلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغاندا، ئەينى ۋاقتىنىڭ ئۆزىدە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھېچقانداق ياردىمىنى ئالماي تۇرۇپمۇ سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن قان كېچىپ كۈرەش قىلغانىدى.

مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن پەقەت تۆۋەندىكى بىرلا خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ: سۇڭ ھاكىمىيىتىنى مۇشۇ رايوندا

ياشىغۇچى، ھەممىدىن ئاۋۋال، ئۇيغۇرلارغا ئۇنىڭدىن قالسا تىبەتلىكلەر ۋە باشقا نۇرغۇن ئۇششاق خەلقلەرگە يوللىغان تەشەككۇر مەكتۇپلىرى ۋە سوۋغا - سالاملىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ خەلقلەرنى تاڭغۇتلار تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشكە «رىغبەتلەندۈرۈش» ئۈچۈن قاتتىق كۈچ چىقاردى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن دوستلۇق مۇئامىلىسىنى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشقا بولغان ئارزۇلىرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇردى. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇلار بىتەرەپ كۆزەتكۈچىلىك ئورنىدا تۇردى. ئۇيغۇرلار ۋە ئىتتىپاقچىلىرى بىر تەرەپ بولۇپ، تاجاۋۇزچىلىق ئورنىدا تۇرغان تاڭغۇتلار بىر تەرەپ بولۇپ ئېلىپ بېرىلغان ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلاشمىدى. ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ باشقا تاللىۋالىدىغان چارىسىمۇ بولمىغانلىقتىن، ئۆزلىرى يېگانە ھالدا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر مۇشۇ كۈرەشكە سۇڭ دۆلىتىنى جەلپ قىلىشقا كۆپ ئۇرۇنۇپ كۆردى. ئومۇمەن ئالغاندا، سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى يۇقىرى تەبىقىسىنىڭ مۇشۇ رايوندا 960 - يىلىدىن 1028 - يىللار ئارىلىقىدا يۈرگۈزگەن سىياسىتى — ئەسىرلەر داۋامىدا سىناقتىن ئۆتكەن «ياۋايىلارنىڭ قولى بىلەن ياۋايىلارنى ئۇجۇقتۇرۇش» دېگەن كونا تاشقى سىياسەت پرىنسىپىغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى قوشنىلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى قوشنىلىرى ئۇلارغا دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن خەلقلەر ئىدى. بىز بۇ خەلقلەر قاتارىغا قىتانلارنى قوشمايمىز. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن قىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ غەرب تەرەپتىكى تېررىتورىيىلىرى ئارىلىقىدا كەڭ ئوتلاق ۋە يېرىم چۆل رايونلىرى جايلاشقانىدى. قىتانلارمۇ مۇشۇ يەرلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇملار قىلىپ تۇراتتى، مانا مۇشۇ يەرلەرنى قىتانلاردىن باشقا، تاڭغۇتلارمۇ دەۋا قىلىشىپ تالىشىپ تۇراتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى بىۋاستە قوشنىلىرى كىچىك - كىچىك تىبەت كىنەزلىكلىرى ئىدى. مەزكۇر كىنەزلىكلەر بىر پۈتۈن تىبەت دۆلىتى پارچىلانغاندىن كېيىن شەكىللەنگەنىدى، بۇ ھەممىدىن ئاۋۋال شىلەنغۇ كىنەزلىكى ئىدى. تارىخىي مەنبەلەردە ۋە ئەدەبىياتتا بۇ يەر لەنجۇ نامى بىلەنمۇ مەلۇمدۇر. مەزكۇر كىنەزلىك گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھازىرقى ۋۇۋېي ناھىيىسى ئەتراپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەرب ۋە شەرقنى باغلاپ تۇرىدىغان سودا يوللىرى مۇشۇ كىنەزلىك ئارقىلىق ئۆتەتتى، مەشھۇر ياپون تەتقىقاتچىسى فۇدزىي ئىدا ئاكىرا بۇ رايوننى «غەربىي يۇرتىنىڭ دەرۋازىسى» دەپ ئاتىغانىدى. شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، شۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە تىبەت قەبىل-

لىرى كەڭ تارقالغانىدى. ناگاساۋا: «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تىبەتلىكلەر خېشى، گەنسۇ، نىڭشىيا ۋە چىڭخەيلەردە تارقىلىپ ياشايتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈكى لەنچۇ گۇرۇپپىسى ئىدى» دەپ يازىدۇ①. مۇشۇ جايلاردا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتى **بىلەن** ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان گۇرۇپپا — تىبەتلىكلەرنىڭ **تايانچىسى** كۆكنۇركۆلى رايونىدىكى گۇرۇپپا ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ تىبەت كىنەزلىكلىرى بىلەن ئۆزئارا بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەممىلا چاغلاردا ئىناق قوشنىدارلىقتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تىبەت كىنەزلىكلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ مۇشۇ رايوندىكى رولى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

شىلەنفۇ

تىبەت كىنەزلىكى، شىلەنفۇ ۋە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئەھۋالىدا كۆپلىگەن ئورتاقلىقلار بار ئىدى. شىلەنفۇ تىبەتلىرى ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ باش تەرىپىدىكى مۇھىم يەرلەرنى ئىگىلەپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ رايونلارنى ئىگىلىۋېلىش ۋە بۇ سودا يولىغا ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن قوشنىلىرىنىڭ بېسىملىرىغا دائىم ئۇچراپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايلار چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن بەك قولايلىق ئىدى. X ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئۆزئارا نىزالار نەتىجىسىدە جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا بەش ئاجىز ۋە ۋاقتى ئۇزۇن بولمىغان «سۇلالىلەر» پەيدا بولغانىدى. مەملىكەت بىر پۈتۈن ھوقۇق مەركەزلەشكەن سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە

---

① ناگاساۋا: «لياۋ دەۋرىدىكى تىبەت ئەلچىلىكلىرى توغرىسىدا» 1960 - يىل نەشرى، 132 - بېتىگە قاراڭ.

بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، تىبەت كىنەزلىكلىرى بىلەن بولغان چېگرا رايوندا شەكىللەنگەن ۋەزىيەتكە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرى يارىتىلغاندەك قىلاتتى. لېكىن تاڭغىتلارنىڭ كۈچىيىپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق پىلانلىرىنى ئارقىغا سۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ بارلىق دىققىتى تاڭغىت (غەربىي شيا) دۆلىتىنىڭ بېسىمىغا قارشى تۇرۇشقا مەركەزلەشتى. شىلەنفۇ ۋە باشقا كىنەزلىكلەر سۇڭ دۆلىتىنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىلىرىغا ئايلىنىپ قالدى. سۇڭ دۆلىتى دىپلوماتلىرىنىڭ شىلەنفۇ تىبەتلىرى بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە قوللانغان تاكتىكىسى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن ئۇيغۇرلارغا تۇتقان تاكتىكىسىدىن ھېچقانداق پەرقى يوق ئىدى. تاڭغىتلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى قوشنا تېررىتورىيەلەرنى بېسىۋېلىش تەلىپىنى ھېچقانداق ئىككىلەنمەستىن دائىم ئىپادىلەپ تۇرۇشى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن شىلەنفۇ كىنەزلىكى ئوتتۇرىسىدا دوستانە مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورنىتىلىشىغا شەرت-شارائىت تۇغدۇرۇپ بەردى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن شىلەنفۇ كىنەزلىكى بىرلىكتە تاڭغىتلارغا زەربە بەردى. سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ سارىيىغا ئۆزئارا كېلىشىپ تۇرۇپ بىر قانچە قېتىم مەكتۇپلار يازدى. شىلەنفۇ تىبەتلىرى ئۆز قارمىقىدىكى تېررىتورىيەلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ۋە سودا كارۋانلىرىنى ئەركىن ئۆتۈپ كېتىشكە كاپالەتلىك قىلىپ تۇردى. شىلەنفۇ تېررىتورىيىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كارۋانلىرى ئۆتكەن چاغدا، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇلارغا تىبەتلىكلەرنىڭ كارۋانلىرىمۇ قوشۇلۇپ ماڭغان. بۇنىڭ ئۆزى كارۋانلار ئامانلىقىنى تېخىمۇ ياخشىراق كاپالەتلەندۈرگەن.

تاڭغىت دۆلىتى رەسمىي تەشكىللەنگەندىن كېيىن، مەزكۇر دۆلەتنىڭ ھۆكۈمران يۇقىرى تەبىقىسى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلەرگە

ئايرىم - ئايرىم، ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇلاڭچىلىقتىن ئىبارەت ھۇجۇملاردىن رەسمىي تەشكىللىك ئاساستىكى تاجاۋۇزغا ئۆتتى. 1003 - يىلى ئۇلار شىلەنفۇ تىبەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ھەربىي ھەرىكەت تىبەتلىكلەرنىڭ مەركىزىي شەھىرىنى ئىشغال قىلىش بىلەن تاماملاندى. شۇ كۈندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ رەھبىرى پەن لوجى (كىچانوۋ «فەن لوجى» دەپ ئالغان) ئۆزىنىڭ تاڭغىتلارغا بويسۇنغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. كېيىنكى ئۆتكەن ۋەقەلەر مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ۋاقىتنى ئۇتتۇۋېلىش ئۈچۈن قوللانغان تاكتىكىلىق ئۇسۇل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. پەن لوجى شۇ يىلىنىڭ ئۆزىدىلا بارلىق كۈچلىرىنى توپلاپ ئەپلىك بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭغىتلار ئارمىيىسىگە ھۇجۇمغا ئۆتتى. تاڭغىتلار دەھشەتلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، سوقۇشتا تاڭغىتلارنىڭ رەھبىرى توباجىچەن ساقايماس دەرىجىدە ئېغىر يارىلاندى.

1011 - يىلى تاڭغىتلار شىلەنفۇغا قارشى ئاكتىپ ھەربىي ھەرىكەتلەرنى قايتا باشلىۋەتتى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىشىچە، بىرىنچى ھۇجۇم زەربە بىلەن قايتۇرۇلدى. ۋەقەلەرنىڭ كېيىنكى راۋاجى ھۆججەتلەردە ئوبدان كۆرسىتىلمىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار يوق دېيىشكە بولىدۇ. پەقەت 1016 - يىلى تاڭغىتلارنىڭ لوما ئىسىملىك ئادىمى شىلەنفۇنى باشقۇرغانلىقىلا مەلۇم. ۋەزىيەتنىڭ مۇنداق بولۇپ قېلىشى سۇڭ دۆلىتىگە بارىدىغان ئەڭ ئەپلىك يولدىن مەھرۇم قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇيغۇرلار 1016 - يىلى تاڭغىتلارنى شىلەنفۇدىن قوغلىۋېتىشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىرىنچى قېتىم (ئانچە ئۇزۇن ۋاقىتقا يەتمىسىمۇ) سۇڭ دۆلىتى بىلەن ئورتاق چېگرىغا ئىگە بولۇپ قالدى①.

---

① تاڭغىتلار بىلەن تىبەتلىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئۇرۇشى توغرىسىدا پىنكىسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 86 — 88 - بەتلىرىگە تەپسىلىي قاراڭ.

كۆكنۇر رايونىدىكى تىبەت خانلىقى

هازىر چىڭخەي (كۆكنۇر) ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي رايونلىرىدا ياشاپ كەلگەن تىبەت قەبىلىلىرى IX ئەسىردە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك بىرەر سىياسىي رول ئوينىغان ئەمەس. بۇ يەردىكى تىبەتلىكلەر شۇ چاغدا ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان ئۇرۇغ - قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ پارچىلانغانىدى، ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئومۇمەن تىنچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى. X ئەسىرنىڭ بېشىدا تىبەت پادىشاھى (زەنپوسى) نىڭ ئەۋلادى تىسىبزۇي سىلونىڭ مەزكۇر رايوندىكى تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشى بۇ رايوندىكى تىبەتلىكلەرنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى بەرپا قىلىشقا بولغان كۈرەشلىرىگە خېلى دەرىجىدە تۈرتكە بولدى. تىسىبزۇي سىلو ئېھتىماللارغا قارىغاندا، 996 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان بولسا كېرەك. 1007- يىلى (؟) كىشىلەر ئۇنى چىن تەنگە (هازىرقى شىنىڭ شەھىرىگە) ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئارىدا ئۇزۇن ئۆتمەي يەرلىك تىبەت قەبىلىلىرىنىڭ رەھبىرى دەپ ئېلان قىلىنىشىدۇ. ئۇ كۆكنۇر رايونىدا تولۇق ھوقۇقلۇق ھۆكۈمران بولۇشتىن ئاۋۋال، يەرلىك بىرقانچە ئاقسۆڭەك ئائىلىلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ئۆزىنى ياقلىغان ئۇرۇقلار بىلەن بىللە چىداشقا مەجبۇر بولدى. X ئەسىرنىڭ بېشىدا، مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، مۇشۇ رايوندىكى تىبەت قەبىلىلىرىگە ئورتاق نام بولۇپ قالغان زۇڭكې دېگەن ئاتالغۇ پەيدا بولغان. تىسىبزۇي سىلو مانا مۇشۇ زۇڭكې دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

مانا شۇ چاغلاردا زۇڭكېلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا، گەرچە تىسىبزۇي سىلو بىلەن ئۇنىڭ بىرىنچى ۋەزىرى لى لى زۇن (ئىنچىن چېن لىن بۇچى) ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت ئۈچۈن

بولغان تالاش تارتىشلار تىبەتلىكلەرنى خېلىلا دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ھەربىي ياردەم كۆرسەتكەنلىكى مەنبەلەردە زۇڭگارلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ھەربىي ھەمكارلىق مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە مەلۇماتلار يوق.

مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەشتە زۇڭگارلار تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ تۇرۇلغان تېررىتورىيىلەر ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولدىن ئۇيغۇرلارنىڭ پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ يول ئۇزۇنراق، نىسبەتەن خەۋپسىز ئىدى ۋە سۇڭ دۆلىتى بىلەن دائىملىق باغلىنىشلارنى كاپالەتلەندۈرۈپ تۇراتتى. سۇڭ دۆلىتى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، زۇڭگارلار تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغان مەزكۇر يىپەك يولىنىڭ ئەھمىيىتى بەك چوڭ ئىدى. بۇ تاڭغۇت دۆلىتى تېررىتورىيىسىدىن ئۆتمەيدىغان بىردىنبىر يول بولۇپ، سۇڭ دۆلىتى ئۈچۈن مەلۇم مۇددەت خوتەن، تۇرپان ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا شەھەر - دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرۇشقا ئىمكان بەرگەنىدى. ئې. پىنكس زۇڭگارلار تەرىپىدىن بېرىلگەن ياردەم جۇڭگوغا خىزمەت قىلىش ئارزۇسىنى شەرت قىلىپ قويغانىدى، دەپ ھېسابلايدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچى ئايال: «... ئۇيغۇرلار... زۇڭگارلارنىڭ جۇڭگوغا خىزمەت قىلىش ئارزۇسى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر كارۋانلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا ئالغانلىقى نەتىجىسىدىلا جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇۋاپىق بولالىدى»① دەپ يازىدۇ. مۇشۇ خۇلاسىدە تىبەتلىكلەرنىڭ جۇڭگوغا قارىتا قانداقتۇر ئالاھىدە مۇناسىۋەتلىرى بارلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەردىكى گەپ «خىزمەت

---

① پىنكس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى»، 86 - بەت.

كۆرستىش» ئارزۇسىدا ئەمەس. گەپنى مۇنداق قويۇش، خەنزۇنى مەركەز قىلىش روھىدىكى «ياۋايىلار» نىڭ جۇڭگوغا مەڭگۈ خىزمەت قىلىش مەجبۇرىيىتىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. تىبەتلىكلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيلىرى بەك بىلىملىك دانا ئادەملەر ئىدى، سىياسىي ۋەزىيەتنى ئوبدان تەھلىل قىلاتتى ۋە ئاشۇ ئەھۋالغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ھەرىكەت چارىلىرىنى تاللىۋېلىشقا قادىر ئادەملەر ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تىبەتلىكلەر مۇشۇ كەڭ رايوندا ئۇزۇن ۋاقىت كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان بىر پۈتۈن تىبەت دۆلىتىنىڭ قۇدرەت تېپىپ تۇرغان زامانىنى تېخى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى. ئۇلار ئۆز مەملىكەتلىرى ئۈچۈن خەۋپلىك ۋە ھىيلىگەر دۈشمەن جۇڭگو ئىكەنلىكىنىمۇ يادىدا ساقلاپ تۇراتتى، شۇڭلاشقا پىنكىسىنىڭ تىبەتلىكلەر سۇڭ دۆلىتىگە بىرەر بېسىمسىز ئادەتتىكىچىلا «خىزمەت قىلىش» ئارزۇسىدا بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پىكىرگە زادى قوشۇلغىلى بولمايدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقى ئۇنىڭ قوشنىلىرىنىڭ (تاڭغۇتلار، قىتانلار) قىسىشىغا قارشى تۇرۇشقا قادىر ئەمەسلىكى، ئۇنىڭ سىياسەتلىرى، ھىيلىگەر - نەيرەڭۋاز سىياسەتچىلەرنىڭ كۆرەشنىڭ ھەممە ئېغىرچىلىقىنى ئۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇن ئىتتىپاقچىلىرى (ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر) ئۈستىگە ئارتىپ قويۇشقا ئىنتىلىشلىرى، مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى مەملىكەت ئابرويىنىڭ ئۆسۈشىگە پۇتلىكاشاڭ بولدى. پەقەت كۈچلەرنىڭ رېئال ئورۇنلىشىشى ۋە تىبەتلىكلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگونىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىلىرى بولۇپ قېلىشى، كۆكنۇر تىبەتلىكلىرىنى مانا شۇ يۇقىرىقىدەك ھەرىكەتلەرنى قوللىنىشقا مەجبۇرلاپ تۇردى.

«2·11 [(داجۇن شەنفۇ زامانىسىنىڭ)] 4 - يىلىدىن باشلاپ، (1012 — 25·1 — 1011 — 6·11) زۇڭگې قەبىلىسى ساراي (سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ سارىيى — ئا. م.) تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن ئۇرغۇنلىغان خەيرىخاھلىقلار ئۈچۈن تەشەككۈر بايان قىلىپ،

نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتىشكە باشلىدى ھەمدە بۇ ئەلچىلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىگە يەتتى.»①

ئې. پىنكىس يۇقىرىقى نەقىلدىن كەڭ پايدىلىنىدۇ ۋە ئۆز كىتابىنىڭ تارىخىي قىسمىدا بۇ نەقىلنى كەلتۈرۈش بىلەن قايتا بىر بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. شۇڭلاشقا زۇڭگې قەبىلىسىنىڭ بۇ ئۇسۇل- چارىلىرىگە باھا بەرگەندە، بۇ تەتقىقاتچى ئايال جۇڭگو مەنبەسىنىڭ كۆز قارىشىنى تەكرارلىغىنى بەك ئېنىقتۇر. ئۇيغۇرلار بىلەن زۇڭگېلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوبدان مۇناسىۋەتلەر سىبزۇي سىلونىڭ ئۇيغۇر خاقانىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنمەكچى بولغانلىقىنىڭ قاملاشماي قېلىشى نەتىجىسىدە تۇيۇقسىزلا بۇزۇلدى. ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، تويغا تېگىشلىك سوۋغا - سالاملار جايىدا بولمىغانلىقتىن، تىسبزۇي سىلونىڭ تەكلىپى رەت قىلىنغان، لېكىن بۇنىڭدىكى سەۋەب باشقىچىرەك بولسا كېرەك. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار خاقانىنى كەلتۈرۈلگەن تارتۇقنىڭ مىقدارى قانائەتلەندۈرمىسە كېرەك، بۇ ۋەقەنىڭ ئېنىق ۋاقتى سۇڭ تارىخنامىسىدە كۆرسىتىلمىگەن، «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىمۇ كۆرسىتىلمىگەن، تېكىستنىڭ مۇھىم قىسىملىرىغا قاراپ مۆلچەرلىگەندە، بۇ ۋەقە 1013 - يىلى يۈز بەرگەن بولسا كېرەك. تىسبزۇي سىلو نىكاھىنىڭ رەت قىلىنىشىغا قاتتىق خاپا بولۇپ، ئۆز دۆلىتىدىن ئۆتىدىغان يوللارنى توراپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارغا ئېغىر زىيانلار يەتتى، ھەتتا سۇڭ دۆلىتىنىڭ 1012 - يىلى گەنجۇغا كەلگەن ئەلچىسىمۇ تاكى 1015 - يىلىنىڭ 8 - ئېيىغىچە كەلگەن يولى بىلەن قايتىپ كېتەلمىدى. بۇ توقۇنۇش خاقان ياغلاقار ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 197 - جىلدە «ياۋايىلار» 1 - قىسمىنىڭ 4 - بۆلۈمى.

ئوغلى ياغلۇقو 1016 - يىلى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانغا قەدەر داۋام قىلدى. يېڭى خاقان ئۆز دادىسىنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى سىياسىتىگە قايتا قاراپ چىقتى، سىڭلىسىنىڭ تويىغىمۇ رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن زۇڭگېلار بىلەن بولغان ياخشى مۇناسىۋەت يەنە ئەسلىگە كەلدى.

خاقان ياغلۇقو 1016 - يىلى شىلەنفۇنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار چېگرىسىدا خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل نىسبەتەن خاتىرجەملىك ئورنىدى، 1016 - يىلى بىلەن 1028 - يىللار ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن زۇڭگې قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر مەنبەلەردە كۆرسىتىلمىگەن. مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزىنى بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا جىددىي بىر تىلغا ئالغۇدەك توقۇنۇشلارنىڭ بولمىغانلىقىنى، ئىناق قوشنىدارلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى ۋاسىتىلىك ھالدا ئىسپاتلىغانلىقى، دەپ قاراشقا بولسا كېرەك. 1028 - يىلدىكى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا يۈز بەرگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلىگۈدەك ئىچكى سىياسىي ۋەزىيەت ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ ناھايىتى ئاز، يۈز بەرگەن ھالاكەتچىلىكنىڭ شۇ يەردىكى شەرت - شارائىتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىڭ تۈپەيلىدىن بولمىغانلىقى بەك ئېنىق. سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا مۇناسىۋەتلىك ۋە ئۇ خانلىق ئاھالىسىنىڭ تەقدىرى ھەققىدە بىزنى خەۋەرلەندۈرىدىغان، كەڭ تارقالمىغان بىر مەلۇماتنى نەقىل كەلتۈرىمىز:

«2·12 كېيىن، يۈەن - خاۋ شىلەنفۇنى ئىشغال قىلدى. بولوجېڭنىڭ كونا قەبىلىلىرى كەيىن - كەينىدىن (تىسبېزۇي سىلوغا) ئىتائەت قىلدى. [تىسبېزۇي] سىلو بۇلاردىن باشقا بىر نەچچە ئون مىڭ ئۇيغۇرلارغا ئىگە بولدى. [تىسبېزۇي] سىلوشەنجۇدا تۇردى، ئۇنىڭ غەربىدە لىڭ گۇ شەھرى (قەلئەسى) بار ئىدى.

چىڭخەي، قوجۇ ۋە باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدا سودا قىلىپ يۆرگەن ياۋايىلارنىڭ سودىگەرلىرى تىجارەت ئۈچۈن ھەممىسى شەنجۇغا كېلىپ توپلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تىيېزۆي سىلو چېچىپ ۋە كۆچىپ كەتتى.»①

---

① «مەنبەلەرنى تەتقىق قىلىش» 335 - جىلد، 72 - بەت

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەت

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا دەرھال ئوتتۇرىغا چۈشىدىغان بىرىنچى مەسىلە مەزكۇر خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغۇچى جەمەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىسىدۇر. گەنجۇ خانلىقىدا ئۇيغۇر خاقانلىقىنى سوراپ كەلگەن ياغلاقار ئۇرۇقى بىلەن ئانچە - مۇنچە تۇغقانچىلىق ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولامدۇ؟ د. پوزدنېيېۋ (Д. Позднеев) گەنجۇ ھاكىملىرى ئۈستىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «بىز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى بالدۇر پان - تې - لى Пан - Те - Ли رەھبەرلىكىدە غەرب تەرەپكە يىراقلىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلىمىز. ھازىر ئۇلار گەنجۇدا مۇستەھكەم ئورۇنلىشۋالمىدى ۋە ئۇلارنىڭ خانى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يىراق غەربتىكى تىيانشان ئېتەكلىرىدىكى ئەللەرگە ۋە شەرقىي تۈركىستانغىچە كېڭەيتتى»①. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئاپتور گەنجۇنى سورىغان ئادەملەر پان تېكىننىڭ ئەۋلادلىرى، بەلكىم ئۇنىڭ ئۆزى مۇشۇ يەردە ئۆتكەن بىرىنچى ھۆكۈمران، دەپ تەخمىن قىلغانغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە د. پوزدنېيېۋ شۇ چاغلارنىڭ ئۆزىدىلا نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋە «تىيانشان ئېتەكلىرىدىكى ئەللەر» نى (جۇڭغارىيىنى دېمەكچى — ئا. م) ئۆز تەرك

---

① «ئۇيغۇرلار تارىخىدىن ئوچېرك» 1899 - يىل، پېتېربۇرگ نەشرى، 98 - بەتكە قاراڭ.

بىرگە ئالغان بىرلىككە كەلگەن بۈيۈك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. مەزكۇر داھىي ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەتكەن چاغدا ئىگە بولۇپ تۇرغان تېكىن دېگەن ئۇنۋان ئۇنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان ئورۇققا مەنسۇپ ئادەم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى بۇ ئۇنۋان خاقانىنىڭ بالىلىرىغا ۋە كىچىك ئۇكىلىرىغىلا بېرىلەتتى. ئې. پېنكىس يەنە مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنى تىلغا ئېلىپ: «ۋەزىر ساجى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرغان ئون بەش ئورۇقنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى غەربىي - شىمال تەرەپكە كېلىپ (تاڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەرى بويىچە چاڭئەننى مۆلچەرلەپ كەلگەن ئادەم)، شىنجاڭنى ۋە گەنسۇنىڭ غەربىي شىمالىنى ئىگىلىۋالىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەخمىن قىلىنىشىچە، ئۆلتۈرۈلگەن خاقانىنىڭ جىيەنى پاتېلى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن بىللە ئىدى» دەپ كۆرسىتىدۇ. ھەر ئىككى ئاپتورنىڭ خاقانات تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ چىقىپ، يېڭى تېررىتورىيىلەرگە كەلگۈچىلەرنىڭ ئورۇنلىشىشىدىن كېلىپ چىققان نەتىجىلەرنى ۋە پاتېكىنىنىڭ رولىنى توغرا ئىزاھلاپ بېرەلمەسلىكى «كونا تاڭنامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە» نىڭ مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تېكىستلىرىنى دېگەندەك ئېنىق چۈشىنىپ كېتەلمىگەنلىكىدىن بولغان. بۇ ھەممىگە كەڭ ئايان تېكىستلەر بولۇپ، بارلىق تەتقىقاتچىلار جۈملىدىن ئې. پېنكىسمۇ مۇشۇنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. بۇ يەردە كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدىغان بىر ئىش د. پوزدنېيېۋنىڭ كىتابى نەشر قىلىنىپ ئارىدا 70 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا بىرەر ئىلگىرىلەشنىڭ بولمىغانلىقىدۇر.

مۇشۇ مەنبەلەردە بولۇپمۇ «يېڭى تاڭنامە» دە، خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچكەن ئايرىم - ئايرىم گۇرۇپپىلارنىڭ پەقەت ئۆز ئالدىغىلا كۆچۈپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ئىدىيە ئىنتايىن ئېنىق قىلىپ سىڭدۈرۈلگەن. ئې. پېنكىس بولسا ئۆز ئىدىيىسىنى

ئالغا سۈرۈپ تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئىنتايىن ئېنىق ئىشەنچلىك مەلۇماتلار گەنجۇنى پانتېلنىڭ ئىز باسارلىرىنىڭ ئىدارە قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، بۇنىڭغا قاراپ يۇ - گۇ - جۇن بىلەن پانتېلنىڭ ئۆتمۈشتىكى مۇناسىۋەتلىرى توغرۇلۇق ھېچقانداق خۇلاسىگە كەلگىلى بولمايدۇ»①. گامىلتون بولسا پانتېكىن ۋە بۇكۇ - چىننى گەنجۇ خانلىرى رويخېتىگە كىرگۈزمەيدۇ، ئەمما ئۇلارنى غەرب تەرەپتىكى يېڭى دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى دەپ تامامەن توغرا ھېسابلايدۇ. پېنكىسكە «گەنجۇنى باشقۇرۇپ تۇرغانلار پان تېكىننىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى» دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا ئاساس بولۇپ بەرگەن «ئىنتايىن ئېنىق ئىشەنچلىك مەلۇماتلار» قايسىلار ئىدى؟ بۇ «كونا تاڭنامە»نىڭ 4.1 - تىكىستىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ يەردە بىز شۇ تېكىستنىڭ بىر قىسمىنى نەقىل كەلتۈرىمىز: «پانتېلى ئۆزىنى شۇ چاغلاردا خاقان دەپ ئېلان قىلىپ، قۇملۇق چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى، لېكىن كېيىنچىرەك ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاجىزلىشىپ كەتتى، سارايدىكى خادىملىرى بولسا كۆچىيىپ كەتتى. گەنجۇدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار قەدىمكىدەك گۈللەپ - ياشناپ تۇرغان دەرىجىگە كۆتۈرۈلەلمىدى.» مانا مۇشۇ تېكىستتە پان - لې (پان تېكىن) توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى توغرىسىدىكى بايانلار بىلەن ھېچقانداق باغلىغىلى بولمايدۇ. بۇ تۈرلۈك ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئۈستىدىكى مەلۇماتتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە تېكىست پان تېكىن قۇملۇق چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىدى، دەپ ئىنتايىن ئېنىق قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇ رايون بولسا تۇرپان، ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەردۇر. تاكائو مورى ياسۇ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىگە بېغىشلانغان مەخسۇس ماقالىسىدە: «ئابې تاكېئو (T.Aбe) نىڭ كۆرسەتكىنىدەك، ئەنشى ۋە خېشى (كۇچا ۋە نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى —

---

① ئې. پېنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى»، 60 - بەت.

گەنجۇ خانلىرى

تەرتىپى	ئىدارە قىلىپ تۇرغان يىللار	ئۇيغۇرچە ئىسمى	خەنزۇچە ئىسمى	ئۇنۋانى
1	؟—924	——	رېن مەي	ئىمنشى
2	926—924	ئارموز (تېگىن)	——	——
3	؟—926	ئادروك (ئادۇيۈي)	——	——
4	؟—933	——	رېن يۈي	شۇن خۇا
5	(؟)940-934	——	رېن مەي	فېن خۇا
6	؟—976	(خاقان)	——	——
7	(؟) - 796 (؟) -1004	گەنجۇ ۋە شاجۇنىڭ ياغلاقار بىلگە خاقانى	——	——
8	1004 (؟) —1016	ياغلاقار	——	جۇن شۇن باۋدې
9	1006 (؟) -1023	——	گۇيخۇا	خۇەيىنىڭ شۈەنخۇا
10	(؟) 1023 (؟) -1025	——	تۇن-شۇن	گۇيخۇا باۋسۇن
11	(؟) 1025 (؟) -1028	——	باۋگو	——

ئا. م.) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان «B» بەلگىسى قويۇلغان مەنبەلەردىكى مەلۇمات — ھەر ئىككى گۇرۇپپىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ۋەتىنىنى تاشلاپ كۆچكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ بىر ياغلاقار ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققانلىقى تۈپەيلىدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئالاقىلەرنى تەكىتلەشتىنلا ئىبارەت» دەپ يازىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر گەنجۇخانلىقىنى سوراپ كەلگەن جەمەتنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەخسۇس مۇشۇ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن تەتقىقاتچىلاردا ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردا XI ئەسىردە يۇرت سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ كۆپچىلىكى ياغلاقار ئىسمىدا بولۇپ كەلگەن (120 - بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ).

مەزكۇر جەدۋەلنى گاملىتون ۋە پېنكسىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە نەقىل كەلتۈرگەن.

مۇشۇ يېقىندىلا ياپون تەتقىقاتچىسى مىدزۇتانى يوسىرو گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا يۇرت سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ سانى مەسىلىسىگە قاراپ ئۆتتى، ئۇ ۋاڭ رېۋىنىڭ خۇلاسىلىرىنى (بۇ توغرۇلۇق بىز تۆۋەندە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمىز) توغرا دەپ ئېتىراپ قىلغىلى بولمايدۇ، رىن مەي ئىسىملىك ئىككى خاقان ئۆتكەن دەپ ھېسابلايدىغان د. ر. گاملىتوننىڭ پىكرىگە قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. مىدزۇتانى ئۆزى بۇ يەردە ئۆتكەن خاقانلارنىڭ رويخېتىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. بۇ رويخەت د. ر. گاملىتون بىلەن ئې. پېنكسىنىڭ رويخېتىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ:

رىن مەي (IX . 924 — ؟)
دىئىن (926 — IX . 924)
ئادروك ((؟) 928 —926-I)

رىن يۈي (934 — 11 • 928)
رىن مەي (934 — 940)
جىن چۈن (؟)

بىرىنچى جەدۋەلنى كۆزدىن كەچۈرگەن ۋاقتىمىزدا، بىر قانچە خاقانلارنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ياكى ئۆلگەن ۋاقتىنىڭ يىللىرىنىڭ يوقلۇقى دەرھال كۆزگە چېلىقىدۇ، باشقا كۆپچىلىك خاقانلارنىڭ يىللىرىنىڭ ئېنىقلىقى گۇمان پەيدا قىلىپ قويىدۇ ۋە ئۇنى ئېنىقلاپ چىقىش لازىم بولىدۇ. مىدزۇتانى يوسىرو تۈزگەن رويخەتتە بەزى يىللار ئېنىقلانغان. ئې. پېنكىس بىرىنچى جەدۋەلگە كىرگۈزۈلگەن 6 - نومۇردىن 11 - نومۇرغىچە بولغان ھەر بىر خاقانغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرنى ئەستايىدىل ئانالىز قىلىپ چىققان. ئۆزى كەلتۈرگەن يىللار توغرۇلۇق تەپسىلىي چۈشەنچە بەرگەن. رويخەتتىكى 1 - نومۇردىن 5 - نومۇر ئارىلىقىدىكى خاقانلارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچە ماتېرىياللارنى د. ر. گامىلتوننىڭ يازغانلىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ تەقدىم قىلىنغان يىللار ئۈستىدە يەنە قوشۇمچە بىر نەرسە دېيىش بەك تەس گەپ. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ ئالمىشىشىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەسىلىلەر يېڭى ماتېرىياللارنى جەزمەن قولغا كەلتۈرۈپ ئىنچىكە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدىلا ئۈزۈل - كېسىل ھەل بولىدۇ.

گەنجۇنى سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ سانىغا مۇناسىۋەتلىك ئۆزىمىزنىڭ بەزى ئوي - پىكىرلىرىنى ئېيتىشتىن ئاۋۋال، فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېنلار يازغان كىتابتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن خاقانلار رويخېتىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى پىكىرلىرىمىزنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈر دەپ ھېسابلايمىز. بۇ رويخەت ئاساسەن، «سۇڭنامە»نىڭ 490 - جىلدىنىڭ تېكىستلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن ۋە بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئېنىقسىزلىق ۋە خاتالىقلار بار، بۇ خاتالىقلار بىرىنچى قول مەنبەلەردىن كۆچۈرۈپ كېـ

لىنگەن. مەسىلەن، ئاپتورلار گەنجۇ خانلىرىنىڭ رويخېتىگە كۆچانى سوراپ تۇرغان لۇشىن دېگەن ئادەمنى كىرگۈزۈپ قويغان، ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ رويخېتىدە گەنجۇنى سورىغان ئۇيغۇرلار جەمەتىنىڭ ئاتا - بوۋىسى پاتېكىن ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ، مەزكۇر تەتقىقاتچىلارنىڭ مەنبەلەرگە تەنقىدىي كۆز بىلەن مۇئامىلە قىلمىغانلىقى ئۇلار تەقدىم قىلغان رويخەتنى تەھلىل قىلىشقا ئەرزىمەيدىغان نەرسە قىلىپ قويىدى.

ئالىملار گەنجۇنى 976 - يىلدىن 990 - يىللار ئارىلىقىدا سوراپ كەلگەن ھەممە خاقانلارنىڭ ۋە شۇنىڭدەك كېيىنرەك ئۆتكەن خاقانلارنىڭ بىرقىسمى مەنبەلەردە پەقەت تۈركچە ياكى پەقەت خەنزۇچە ئىسىم بىلەن بايان قىلىنغانلىقىغا دىققەت قىلىپ كەلگەنىدى، مانا مۇشۇ ئەھۋال جۇڭگو مەنبەلىرىدە تىزىمغا ئېلىنغان بىر خاقاننىڭ ئىككى قېتىم تۈرلۈك ئىسىملار بىلەن يېزىلىپ قالدىمىكىن، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇر قىلدى. يەنى ئەمەلىيەتتە خاقانلار رويخېتىدە كەلتۈرۈلگەن سانغا قارىغاندا، ئاز بولسا كېرەك، بۇ ئاددىي مەسىلە ئەمەس. مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلى جىددىي ئىختىلاپلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تەتقىقاتچىلار مەنبەلەردە چوڭ ئېنىقسىزلىق ۋە جىددىي زىددىيەتلەر بارلىقىغا دىققەت قىلىپ قالدى. بۇنىڭ ئۆزى خاقانلارنىڭ توغرا سانى زادى قانچە، دېگەن سوئالنى قويۇشقا ھەقلىق قىلىپ قويىدى.

ئەھۋاللارغا قارىغاندا، «دى ئىن»، «ئادروك» ۋە «رىن يۈي» دېگەنلەر بىر شەخس بولۇشى كېرەك، دېگەن پىكىرنى بىرىنچى بولۇپ قويغان كىشى ۋاڭ رىۋېي بولسا كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ پەرىزىنى 1936 - يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە ئوتتۇرىغا قويدى. ۋاڭ رىۋېي ئۆزىنىڭ پەرىزىنى ئىسپاتلايدىغان ئاساس سۈپىتىدە «كىتابلار جەۋھىرى» دېگەن كىتابتىكى تېكىستلەردىن پايدىلانغان.

«2·13 مۇشۇ يىلى (تۈڭگۇاڭ 2 - يىلى، 925 I ·26 — 924 II· 8) رىن مەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى دىئەن زۇ (卒) (؟) ئادرۇك تەختكە ئولتۇردى. ئۇردىغا ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. تيەنچېڭنىڭ 3 - يىلى (929 · II · 12 — 928 · I · 26) خاقاننىڭ مەملىكىتىدە خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلىپ تۇرغۇچى رىن - يۈي ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى؛ ئىمپېراتور مىڭ زۇڭ (明宗 926 — 933) رىن يۈينى شۈن خۇا ئۇنۋانى بىلەن خاقانلىققا تەيىنلىدى. كېيىنكى جىن (后晋 936 — 947) دۆلىتى تيەنفۇ (天福) تۆتىنچى يىلىدا فېن خۇا ئۇنۋانى بىلەن خاقانلىققا تەيىنلەندى»①. مۇشۇ تېكىستنى تەرجىمە قىلغان ۋاقىتتا دىئەن (تېكىن ئۇنۋانى) ئىسمىدىن كېيىن (؟) خاتالىق بار دېگەن تەخمىننى بىز ھېسابقا ئالدۇق. «ئەمدى مۇشۇ ۋەقەلەر «بەش دەۋر» تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەردە تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان:

«2·14 شۇ يىلى (تۈڭگۇاڭ 2 - يىلى 925· I·26 — 924· II· 8) رىن مەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭغا ئۇكىسى دىئەن ۋارىسلىق قىلدى. ئۇيغۇرلار تۇتۇق ئەنچەن شەن ۋە باشقىلارنى ئەۋەتتى. تۈڭگۇاڭ (926· V· 14 — 15·11) نىڭ 4 - يىلى دىئەن ۋاپات بولدى. ئادرۇك ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. تيەنچېڭنىڭ 2 - يىلى (928· I· 25 — 927 II· 5) دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇرغۇچى رىن يۈي ۋاڭ ئۇردىسىغا لى ئاشەن ۋە باشقىلارنى ئەۋەتتى. ئىمپېراتور مىڭ زۇڭ (925 — 938) ئەۋەتكەن ئەلچى رىن يۈيگە ‹شۈن خۇا› (مەدىنىيەت يولى بىلەن ماڭغۇچى) خاقان ئۇنۋانىنى تەقدىم قىلدى. جىن دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورى (كېيىنكى جىن 936 — 946) گاۋزۇ (高祖)يۇرت سوراپ تۇرغان مەزگىلدە ئۇنىڭغا يەنە يېڭىدىن ‹فېن خۇا› (مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلغۇچى) خاقان ئۇنۋانى بېرىلدى. ئادروكنىڭ

---

① «كىتابلار جەۋھىرى» 467 - جىلد 140 - بەت.

دىيىنغا قانداق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقى نامەلۇم، ئۇنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتىمۇ نامەلۇم. رېن يۈيگە كەلسەك، ئۇ «بەش دەۋر» مەزگىلىدە ئوردىغا دائىم ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى، تارىخىي كىتابلاردا بۇ توغرۇلۇقمۇ خاتىرىلەر يوق.»①

مۇشۇ ئىككى خاتىرە گەرچە بىرىنچى قول مەنبەگە ئاساسلانغاندەك بولسىمۇ، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دىكى مەلۇماتلار: «كىتابلار جەۋھىرى» دىكى 2.13 - تېكىستنىڭ كېڭەيتىلگەن ۋە يېڭىدىن تەھرىرلەنگەن نۇسخىسىدەك كۆرۈنىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، «بەش دەۋر تارىخى» نىڭ ئاپتورى «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ چۇۋالچاق تېكىستىنى كۆرۈپ ئېنىقلاشقا ئۇرۇنغان بولسا كېرەك. لېكىن بۇ ئۇنى قىلالمىغان، بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلىقىنى دىيىن بىلەن ئادروكنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان ۋاقتىنىڭ يىللىرى توغرۇلۇق قىلغان پىكىرلىرى ئىسپاتلاپ تۇرمامدۇ، ئۇۋۇياڭ شۇ «بەش دەۋر تارىخى» نى يازغان چاغدا، «كونا بەش دەۋر تارىخى» ئۇنىڭ قولىدا بارئىدى. بۇ كونا تارىخنامىدىمۇ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا خاقانلارنىڭ ئالماشقانلىقلىرى توغرۇلۇق مەلۇماتلار بار، لېكىن بۇنىڭدىكى مەلۇمات «كىتابلار جەۋھىرى»دىكىگە قارىغاندا ئازراق. تەتقىقاتچىلار دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقلار توغرۇلۇق تولۇق تەسەۋۋۇرغا كېلىشىمىز ئۈچۈن مۇشۇ تېكىستنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

«2.15 شۇ يىلىنىڭ 11 - ئېيىدا (تۇڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى، 29 .XI — 28 XII 924) رېن مەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئۇكىسى دىيىن تۇتۇق ئەنچەن (ئەنچەن شەن) ۋە باشقىلارنى ئوردىغا ئولپان بىلەن ئەۋەتتى. دىيىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭغا ئادروك ۋارىسلىق قىلدى.

---

① «بەش دەۋر تارىخى»، 74 - جىلد، 102 - بەت.

ئوخشاشلا مەشھۇر ئاتلاردىن ئىبارەت سوۋغا-سالاملارنى ئەلچىلەر بىلەن ئوردىغا ئەۋەتىپ تۇردى. تيەنچىڭ 3 - يىلىنىڭ 2 - ئايىدا (24. II — 2. III. 928) خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئۆتەپ تۇرغان رېن يۈي تۇتۇق ... ئەۋەتتى.» ①

ۋاڭ رېۋېينىڭ مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرى كىشىنى ئۆزىگە بەك جەلپ قىلىدۇ ۋە تولۇق راستەكلا كۆرۈنىدۇ. ئەگەردە بۇ ئۇزۇل-كېسىل مۇئەييەنلەشتۈرۈلسە، بىز خاقانلارنىڭ ئالمىشىشى توغرۇلۇق ئېنىق ۋە خېلىلا ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز. «كىتابلار جەۋھىرى» دىن ئېلىنغان 2.13 تېكىستكە قارىغىنىمىزدا «تۈگىدى»، «ۋاپات بولدى»، «ئەسكەر» مەنىسىدىكى «卒» (زۇ) خېتى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

«卒 — زۇ» خېتى «دېئىن» سۆزىدىن كېيىن كېلىدۇ ۋە يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مېنىڭ تەرجىمەمدە «دېئىن» سۆزىگە سىزىق (—) بىلەن قوشۇلغان. ۋاڭ رېۋېي مەزكۇر تېكىستنىڭ شۇ قىسمىنى تۆۋەندىكىچە ئىزاھلايدۇ: دېئىن — تۈركچە تېكىن دېگەن ئۇنۋاندۇر. ئادۇيۈي (ئادروك) تۈركچە ئىسىمدۇر، «رېن يۈي» بولسا ئۇنىڭ خەنزۇچىلاشقان ئىسمىدۇر. ئەپسۇسكى، ۋاڭ رېۋېي بۇ يەردە زۇ (卒) خېتىنىڭ بارلىقىنى ھېچقانداق چۈشەندۈرمەيدۇ، ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇنى ئاددىيلا ھالدا ئارتۇقچە ھەرپ خاتالىقى، دەپ قارىسا كېرەك. ئەگەردە تېكىستتە مۇشۇ خەت بولمىغان بولسا، بۇنىڭدا ھېچقانداق گۇمان تۇغۇلمىغان بولاتتى، ئۇ ھالدا بۇنى ئىشەنچ بىلەن «ئۇنىڭ ئۆكىسى تېكىن ئادروك تەختكە ئولتۇردى ...» دەپ تەرجىمە قىلغىلى بولاتتى. ئۇنىڭ ئايغىدا كەلگەن «رېن يۈي» دېگەن ئىسمى تۈركچە «ئادروك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئىكۋىۋالېنتى، دەپ باتۇرلۇق بىلەن قاراشقا بولاتتى. مەلۇمكى، «كىتابلار جەۋھىرى» دە تۈرلۈك ئېنىقسىزلىقلار، خاتالىقلار، ئايرىم خەتلەرنى توغرا يازماس-

---

① «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 138 - باب، 40 - بەت.

لىقلار دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ، شۇڭلاشقا مۇشۇ تېكىستنىڭ ئۆزىدىمۇ ئوشۇق ھەرپىنىڭ يېزىلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىش، بۇنىڭ ئۆزىگە ئەجەبلىنىش كەتمەيدۇ.

2·13 - تېكىستكە دائىر قوشۇمچە قىلىپ باشقا پىكىرلەرنىمۇ دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ پىكىرلەر ۋاڭ رىۋبىينىڭ نۇقتىئىنەزەرىنى جەزمەن قۇۋۋەتلەيدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغىنى «كىتابلار جەۋھىرى»دە قاتار كەلگەن «ئۇكىسى»، «تېكىن» (دىئىن) ۋە رىن يۆي، سۆزلىرىنىڭ ئىچكى مەنىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئۇيغۇن كېلىشىدۇر. «ئۇكىسى»دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ ئولتۇرۇشنىڭ لازىمى يوق. «تېكىن» تۈركچە ئۇنۋان بولۇپ، خاقاننىڭ بالىلىرىغا ۋە ئۇكىلىرىغا بېرىلىپ كېلەتتى. «رىن يۆي» دېگەن ئىسمىدىكى بىرىنچى ئىروگلىپ «رىن - مەي» دېگەن ئىسمىدىكى بىرىنچى ئىروگلىپ بىلەن ئوخشاشتۇر. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە رىن يۆي خاقاننىڭ ئۇكىسى بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇ رىن مەيدىن كېيىن تەختتە ئولتۇرغان.

جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرى خاقانلارنى «خىزمەتكە تەيىنلەش» ۋە ئۇلارغا ھۆرمەت ئۇنۋانلىرى بېرىش تەرتىپ - قائىدىسىنى قەتئىي يوسۇندا يۈرگۈزۈپ كەلگەنلىكىنى بىز بىر نەچچە قېتىم كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا بۇ ئىشنى بېجىرىشنى «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى ئاجىز دۆلەتلەرنىڭ ئىمپېراتورلىرىمۇ ئۇنۇتۇپ قالغىنى يوق. بۇ يەردە سۆزلىنىۋاتقان خاقانلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىشى كېيىنكى تاڭ دۆلىتى (923 — 936) مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا يۈز بەردى. خاقان رىن - مەي 924 - يىلى «يىلىڭ بى» (باتۇر ۋە ئادىل) دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولدى ۋە شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى خاقان رىن - يۆي بولۇپ، ئۇمۇ ھۆرمەت ئۇنۋانلىرىغا سازاۋەر بولدى، بۇ ئىش 929 - يىلى يۈز بەردى. رىن - مەي بىلەن رىن - يۆي ئارىلىقىدا

يەنە ئىككى خاقان (دىيىن ۋە ئادروك) يۇرت سورىدى، لېكىن نېمە ئۈچۈن بۇلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە ئۇلارغا ھۆرمەت ئۇنۋانلىرى بېرىش ئىشلىرى قىلىنمىدى؟ «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دە تەكىتلىنىپ كۆرسىتىلىشىچە: «رىن يۈي خاقان ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلغۇچى» ياكى «دۆلەت ئىشلىرىنى ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇرغۇچى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭ ئۆزى خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش يولى بويىچە ئىزاھلىغاندا، كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورى تەرىپىدىن رىن - يۈينىڭ خاقانلىق ئورنىنىڭ ئېتىراپ قىلىنمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. گەپلەرنىڭ مۇشۇنداق قويۇلۇشى ئەمەلىيەتتە تەختكە ئولتۇرغان ۋاقىت بىلەن ئۇنى ئېتىراپ قىلىش (تەيىنلىنىش رەسمىيەت قەغەزلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىش) ۋاقتى ئارىلىقىدا خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەن چاغدىلا تېكىستلەردە شۇنداق كۆرسىتىلىدۇ. مەلۇمكى، ئۆز - ئۆزىگە خوجا مۇستەقىل دۆلەتنىڭ باشلىقىنى «خىزمەتكە تەيىنلەش» ئىشى بەك ئۇزۇن بىر جەرياندۇر، ساراي ئىشخانىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا ئۇنى ئېتىراپ قىلىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىشكە ئۈلگۈرمىگەن بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى مىدزۇ تانى يوسىرونىڭ كۆز قارىشى بويىچە، رىن - يۈينىڭ تەختكە ئولتۇرۇشى 928 - يىل 2 - ئايدا يۈز بەرگەنىكەن.

ۋاڭ رىۋېي ئۆز پىكرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن سوڭ دۆلىتى تارىخىدىنمۇ نەقىللەر كەلتۈرىدۇ. بۇ يەردە تاھايىتى ئېنىق قىلىپ: «رىن - يۈي رىن - مېيگە ۋارىسلىق قىلدى» دەيدۇ.

«2·16» كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ (923 — 936) تۇڭگۇاڭ (同光) يىللىرى (923 — 926) مەزگىلىدە دۆلەت باشلىقى رىن - مېيگە خاقان «يىڭ - يى» دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. رىن - مېي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ كىچىك ئۇكىسى رىن - يۈي

تەختكە ئولتۇردى؛ ئۇنىڭغا خاقان «شۇن خۇا» (مەدەنىيەت يولى بىلەن ماڭغۇچى) ئۇنۋانى بېرىلدى، كېيىنكى جىن دۆلىتىنىڭ (936 — 947) تيەنفۇ (天福) يىللىرى (936 — 943) مەزگىلىدە يۇقىرىقى ئۇنۋان خاقان «فېن خۇا» (مەدەنىيەتكە ھۆرمەت قىلغۇچى) ئۇنۋانىغا ئۆزگەرتىلدى. رېن - يۈي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئوغلى جىن - جۇن ۋارىسلىق قىلدى①».

خاقان رېن - يۈينىڭ ۋارىسى جىن - جۇن توغرۇلۇق مەلۇماتلار «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىمۇ كۆرسىتىلگەن:

«2.17 كېيىنكى جىن (后晋) دۆلىتىنىڭ تيەنفۇ يىللىرى مەزگىلىدە دۆلەت باشلىقى رېن - يۈيگە فېن خۇا خاقان ئۇنۋانى بېرىلدى. رېن - يۈي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى جىن جۇن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى، ئىمپېراتور تەيزۇ (太祖) (960— 976) نىڭ جيەنلۇڭ (建隆) ئىككىنچى يىلىنىڭ 12 - ئېيىدا (962 - يىل 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگىچە) جىن جۇن سارايغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن ئولپان تەقدىم قىلدى②».

ئې. پىنكس ۋاڭ رىۋېينىڭ بۇ كۆز قاراشلىرىغا قارشى چىقىپ، كېيىنكى مەنبە — سۇڭ تارىخىدىن ئۇنىڭدىن كۆپ بالدۇرقى ئىشلارنى بىكارغا چىقىرىش ئۈچۈن ئىسپاتلار كەلتۈرۈش توغرا ئەمەس، دەپ ھېسابلايدۇ③. بۇ تەنقىد تولۇق ئورۇنلۇقتۇر. لېكىن سۇڭ تارىخىنى يازغۇچىلارنىڭ ھازىر يوقىلىپ كەتكەن ئەسەر ۋە ماتېرىياللاردىن پايدىلانغانلىق ئېھتىمالىنىمۇ ئەستە تۇتۇش لازىم.

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 - باب، 130 - بەت.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 197 - جىلد، «ياۋايىلار ھەققىدە قىسسە»، 1 - باب، 4 - بۆلۈم.

③ پىنكس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» 185 - بەت.

بۇنىڭدىن خېلىلا بالدۇرقى مەنبەلەر ئۈستىدىمۇ بىر نەچچە ئېغىز گەپ قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئې. پېنكىسنىڭ پىكرىچە، بۇ مەنبەلەر پېنكىسنىڭ كۆز قارىشىنى تولۇق ئىشەنچلىك ھالدا ئىسپاتلايدىكەن. «كونا بەش دەۋر تارىخى» 974 - يىلى يېزىلغان، «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» بولسا ئۇنىڭ ئاپتورى ئوۋياڭ شۇنىڭ ۋاپاتىنىڭ ئالدىدىلا يېزىپ تاماملانغانىدى. بۇ ئادەم 1072 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، «كىتابلار جەۋھىرى» (1005 — 1013 - يىللاردا يېزىلغان) گە ۋە بولۇپمۇ «كونا بەش دەۋر تارىخى» غا سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كېيىنكى مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوۋياڭ شۇ «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نى يازغان چاغدا شۇ چاغدىكى دەۋرنى تەپسىلىي بايان قىلغانىدى، «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «كىتابلار جەۋھىرى» دىن ئىبارەت ئىككى ئەسەر ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغانىدى. ئېھتىمال، ئۇ «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ تېكىستىنى ئاساس قىلغان بولسا كېرەك. بۇنىڭدا ئارتۇقچە يېزىلىپ قالغان زۇ (卒) خېتى بار ئىدى. ئوۋياڭ شۇ «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ تېكىستىدە مۇھىم سەۋەنلىك بار دەپ بىلىپ، ئۇنى «كونا بەش دەۋر تارىخى»غا ياكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىنمىغان قانداقتۇر باشقا مەنبەگە قاراپ، ئۇنىڭدىن تېگىشلىك قوشۇمچە يىل - ۋاقىتلار ئالغان بولسا كېرەك. كېيىنكى جىن دۆلىتى (936 — 946) تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن، مەزكۇر دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى يەنە بىر قېتىم رەسمىيەتتىن ئۆتكۈزۈشنى ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغا فېن - خۇا دېگەن باشقا ھۆرمەت ئۇنۋانىنى تەقدىم قىلىشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلىدى، دېگەن مۇھاكىمىنى ئوۋياڭ شۇ ئۆزىنىڭ «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدە قايتا تەكرارلىشى ئۇ-

شنىڭ «كىتابلار جەۋھىرى» ياكى ئۇنىڭدىن تېخىمۇ بالدۇرقىراق مەنبەلەردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا «كىتابلار جەۋھىرى» (2.13 • نەقىلگە قاراڭ) دە مەزكۇر تېكىستنى بايان قىلىشى ئۇنىڭ يۇقىرىقى كىتابلاردىن پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مىدزۇتانى يوسىرو ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ماقالىسىدە جۇڭگو مەنبەلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىپ، ۋاڭ رىۋېينىڭ مۆلچەرى ئاساسسىز، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. ياپون تەتقىقاتچىسى بۇمەسىلىدە د. ر. گامىلتونغا تولۇق قوشۇلىدۇ. مىدزۇتانى يوسىرو دىئىن ۋە ئادروك دېگەن ئايرىم خاقانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تۆۋەندىكى تېكىستنى نەقىل كەلتۈرىدۇ:

«2.18 تۇڭگۇاڭ 2 - يىلىنىڭ 11 - ئېيىدا بىن - شىن كۈنى (924 - يىل 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) لىن ۋۇدىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى رىن - يۈي ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئۇكىسى دىئىن دۆلەت ئىشلىرىنى ۋاقىتلىق باشقۇرۇشقا كىرىشتى، دېگەن خەۋەرلەر كەلدى»①. «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە دىئىننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتتىن باشقا، ئۇنىڭ ۋاپات بولغانلىقى توغرۇلۇقمۇ خەۋەر بار.

«2.19 ئۇشبۇ يىلىنىڭ (تۇڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى) 11 - ئېيىدا (29 . XI — 26 XII . 924) رىن يۈي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى دىئىن تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ۋە تۇتۇق ئەنچەن ۋە (ئەنچەن شەن) باشقىلارنى سارايغا ئەۋەتتى. دىئىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋارىسى ئادروكمۇ ئەلچىلەر بىلەن مەشھۇر ئاتلاردىن ئولپان ئەۋەتتى②».

مىدزۇتانى يوسىرو «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تۆرلۈك مەنـ

---

① «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 32 - باب، 8B - بەت.

② «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 28 - باب.

بەلەردە كۆرسىتىلگەن ئادروككىچە بولغان خاقانلارنىڭ ئالمىشىشىدىكى ئىزچىللىقتا جىددىي زىددىيەتلەر يوق دەپ تەكىتلەيدۇ. ئۇ يەنە «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە دىئىننىڭ ۋاپات بولغان يىلىغا — تۇڭگۇاڭ (926 V. 14 — 15.II) نىڭ 4 — يىلىغا دىققەت قىلىدۇ (2.14. تېكىستكە قاراڭ). بۇنىڭدىن بالدۇرقىراق مەنبەلەر («كونا بەش دەۋر تارىخى»، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر») دە بۇ يىل - دەۋرلەر يوق. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلىدا، مەنبەلەردە، ئادروك خاقاننىڭ تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلى 1 - ئاينىڭ بىن - شۇي كۈنىدە (926 - يىل، 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) ئەلچى ئەۋەتكەنلىك توغرىسىدىكى بىردىنبىر مەلۇمات كەلتۈرۈلىدۇ. مىدزۇتانى يوسىرو ئۆزى تۈزگەن خاقانلار رويخېتىدە دىئىننىڭ ۋاپات بولغان يىلىنى 926 - يىلى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ۋارىسى ئادروكنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتىنى تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ 926 - يىلنىڭ 1 - ئېيى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئاپتورنىڭ تۇڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ (924 XII. 28 — XI. 29) 4 - يىلى 1 - ئايغا قەدەر (926 III. 16 — II. 15) «كونا بەش دەۋر تارىخى»دا ئۇيغۇرلاردىن سارايغا كەلگەن ئەلچىلىكلەر توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار يوق، مۇشۇنىڭغا قارىغاندا، دىئىننىڭ ۋاپات بولۇشى بۇنىڭدىن خېلى بالدۇر بولغان بولۇشى كېرەك. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئاساسلىنىپ، مىدزۇتانى ئوۋياڭ شۇنىڭ تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلى (926 V 14 — 15.II) خاقانلار ئالماشتى دېگەنلىكلىرى تامامەن خاتادۇر، دەپ ھۆكۈم چىقاردى.

خاقان دىئىننى بىر يەردە ئەسلىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئىككى يىل داۋامىدا كېيىنكى تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. كېيىن تۇساتتىنلا خاقان رىن يۈيىنىڭ نامى پەيدا بولۇپ قالىدۇ

(2.15. تېكىستكە قاراڭ). مىدزۇتانى يوسىرو ئۇنىمۇ مۇستەقىل خاقان دەپ قارايدۇ. «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە خاتالىق يۈز بەرگەن، ئۈچىنچى يىلى دېيىشنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى يىلى دەپ كۆرسىتىلگەن (2.14. تېكىستكە قاراڭ). «كونا بەش دەۋر تارىخى» نىڭ دېيىشىن، ئادروك ۋە رىن يۈي «خاقانلىرى»غا مۇناسىۋەتلىك ئاساسىي سالنامىلىرىدىكى مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش بەك قىزىقتۇر. بۇ يەردە بار - يوق ئۈچ تېكىست بار، بىرىنچى تېكىستتە: (2.18. تېكىستكە قاراڭ)، رىن مەيىنىڭ ئۇكىسى دېيىن دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلىش ئىشىغا كىرىشتى، دەپ بايان قىلىنغان. بۇ تېكىستتە 924 - يىل 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى دېگەن ۋاقىت كۆرسىتىلگەن. تۆۋەندە باشقا ئىككى تېكىستنى كەلتۈرىمىز:

«2.20. [تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلىنىڭ 1 - ئېيى ئەتىيازدا] بىن - شۈي كۈنى (926 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئادروك ئەڭ ئوبدان ئاتلارنى ئەلچى بىلەن ئولپان سۈپىتىدە ئەۋەتتى.»①

«2.21. (تيەن چىننىڭ 3 - يىلى 2 - ئايدا) جى - خەي كۈنى (928 - يىل 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى) ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى شىن يۈي (رىن يۈي دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك، بۇ يەردە خاتا يېزىلىپ قالغان — مالىيەۋكىن) تۇتۇق لى ئاشەن ۋە باشقىلارنى ئولپان ۋە سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەۋەتتى.»②

كېيىنكى تاڭ دۆلىتى تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىنكى ئىككىنچى يىلىدا ئىمپېراتور ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ باشلىقى خاقان رىن - مەيگە «يىڭ - يى» (باتۇر ۋە ئادىل) دېگەن ھۆرمەت ئۇنۋانىنى بەردى، كېيىنكى لياۋ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىغا نىسبەتەن تۇتقان دۈشمەنلىك

---

① «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 34 - جىلد، 2a - بەت.

② «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 39 - جىلد، 3Б - بەت.

پوزىتسىيىسى تۆپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىلدى، سودا - تىجارەت راۋاجلىنىشقا باشلىدى، ئاخىرقى تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىمۇ مەزكۇر سودىدىن مەنپەئەتدار ئىدى. شۇڭلاشقا كېيىنكى تاڭ تارىخشۇناسلىرىنى ئۇيغۇرلار ئىچىدە بولۇۋاتقان ۋەقەلەردىن خەۋىرى يوق، ئىناق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كېلىشكە مەنپەئەتدار ئەمەس ۋە يېڭى خاقاننى «تەيىنلەش» رەسمىيىتىنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆتەش زۆرۈرلۈكىنى ئۇنتۇپ قالغان، دەپ ئەيىبلەشكە بولمايدۇ. بىزنىڭ پىكرىمىزچە، رىن - مەينىڭ ۋاپاتى توغرۇلۇق بىرىنچى خەۋەر چېگرا ئەمەلدارلىرى ئارقىلىق لىنۋۇ ۋىلايىتىگە كەلگەن، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى تېكىن ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇرۇشقا كىرىشتى، دەپ مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ يەردە «تېكىن» دەپ ئېيتىلىۋاتقان ئادەم ۋاپات بولغان خاقاننىڭ ئۇكىسىدۇر. بۇ مەلۇمات جۇڭگونىڭ تاشقى سىياسەت كۆز قاراشلىرى روھىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى داھىيسىنىڭ ئىسمى بولسا 926 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يېتىپ كەلگەن ئەلچىلەردىن مەلۇم بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن تارىخشۇناسلار بۇ خاقاننىڭ ئىسمىنى ئاتايدىغان بولدى. ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تارىخشۇناسلار بۇ ئادەمگە خەنزۇچە ئىسىم قويدى ۋە بۇ ئىسىم خاقاننى «تەيىنلەش» ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت ئۇنۋانى بېرىش ھەرىكەتلىرىدە يېزىلىدىغان بولدى. شۇنىسى قىزىقكى، «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ پاراللېل تېكىستىدە، رىن - يۈيىنىڭ خاقانلىققا «تەيىنلەنگەن» لىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ ئۇنى: «خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلغۇچى» دەپ ئاتايدۇ.

خاقانلار ئالمىشىشىدىكى ئىزچىللىقنى ئېنىقلاشقا تىرىشقاندا پەيدا بولىدىغان يەنە بىر مەسىلە، ئىككىنچى خاقان رىن -

مەيىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى مەسىلىسىگە باغلىقتۇر. بۇ تېپىشماقنى ھەل قىلىشتا ئوخشاش خەنزۇچە ئىسىم قوللانغان يېڭى خاقانمۇ ياكى بەزى تەتقىقاتچىلار تەخمىن قىلىۋاتقاندەك ھاكىمىيەتنى يېڭىدىن قولغا ئالغان بىرىنچى خاقان رىن - مەيمۇ؟ بۇنىڭ ئەھمىيىتى يوق. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كېيىنرەك لېكىن بەك ئىناۋەتلىك مەنبەلەر («كىتابلار جەۋھىرى»، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 2·13 ۋە 2·14 - تېكىستلىرىگە قاراڭ) دە، رىن - يۈي كېيىنكى جىن يېڭى دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى يىللىرىدا «فېن - خۇا» دېگەن يېڭى ئۇنۋاننى قوبۇل قىلغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن باشلىقلىرىنى ئاغدۇرۇۋەتكەن كېيىنكى جىن دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە، قوشنا دۆلەتنىڭ باشلىقىغا يېڭى ئۇنۋان تەقدىم قىلىشى تولۇق قانۇنسىز بىر ھەرىكەتتۇر. ئۇلار ئۇيغۇر خاقانىغا كېيىنكى تاڭ دۆلىتى ئىمپېراتورى تەرىپىدىن تەقدىم قىلىنغان ئۇنۋانغا سۈكۈت قىلىپ تۇرالمىدى، ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان خاقانغا يېڭى ئۇنۋان تەقدىم قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلار ئەڭ كېيىنكى مەنبەلەردە — «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىمۇ تەكرارلىنىدۇ. بۇيەردە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ رىن - يۈينىڭ ئوغلى جىن - جۇن ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلدى، دەپ كۆرسىتىلگەن.

«بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە (74 - جىلد. مۇشۇ كىتابنىڭ 2·14 - تېكىستىگە قاراڭ)، ئىككىنچى خاقان رىن مەي تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئوۋياڭ شۇ رىن - مەيىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلىپ قالغان. لېكىن بۇ ئەسەردە بۇ پىكىر ئېنىق قىلىپ كۆرسىتىلمىگەن. مەسىلەن، 7 - جابتا خاقان رىن - مەيدىن 924 - يىل 1 - ئاينىڭ 24 -

كۈنى ۋە 935 - يىلى 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئەلچىلەر كەلگەنلىكى ئىككى قېتىم كۆرسىتىلگەن. بۇ ئىشنىڭ ئۆزى «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى ئاساسىي پوزىتسىيىسىگە زىت كېلىدۇ، ئەلچىلەرنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى بۇ ئىككى مەلۇمات «كونا بەش دەۋر تارىخى» نىڭ پاراللېل تېكىستىدىكى ئوخشاش بايانلارغا تولۇق ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇ «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تەزكىرىلەرنىڭ يېڭى ۋارىيانتىغا مېخانىك ھالدا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بولسا كېرەك. بىز نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتكەن «2·14 - تېكىست» ئۈستىدە ئې. پىنكىس تۆۋەندىكىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ: «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت تارىخىي خاتىرىلەر» دە «رىن - يۈي بەش سۇلالە دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاخىرىغا قەدەر يۇرت سورىدى، دەپ يەنە بىر قېتىم مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ»①. «2·14 - تېكىست» نى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈش بىزنىڭ قارىشىمىزچە، قاتتىق جۈرئەت بىلەن قويۇلغاندەك تۇيۇلىدۇ. شۇنىسى قىزىقىش بىلەن كۆرسىتىشكە بولىدۇكى، «كىتابلار جەۋھىرى» دىمۇ رىن - يۈي خاقاندىن كېيىن ھۆكۈم سۈرگەن رىن - مەي خاقاننىڭ بارلىقى توغرۇلۇق مەلۇماتلارنى تاپقىلى بولىدۇ، شۇنداق تېكىستلەرنىڭ بىرىنى تولۇق نەقىل كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

«2·22 ئۇيغۇر خاقانى رىن - مەي (ۋاڭ رىۋېي مۇشۇ نەقىلدە بۇ ئادەمنى رىن - يۈي، دەپ ئالغانىكەن. — ئا. مالىيەۋكىن) مەرھۇم خاقان رىن - يۈي (ۋاڭ رىۋېي بۇ ئادەمنى بۇ يەردە رىن - مەي دەپ ئېلىپتۇ، — ئا. مالىيەۋكىن) دىن قالغان ئىگەر - توقۇم، ئات - جابدۇقلارنى تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى، رىن - مەي (ۋاڭ رىۋېي بۇ ئادەمنى رىن - يۈي دەپ ئالغان. — ئا. مالىيەۋكىن) ئات، ئىككى پارچە قاشتېشى يۈگەن، نۇشۇدۇيە

---

① پىنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ...»، 102 - بەت.

بۇغا مۈڭگۈزى، پىر سىيىنىڭ قىممەتلىك رەختى ۋە ئېسىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن كەمەرلەرنى تەقدىم قىلدى.»① بۇ مەلۇماتقا «يىن شۇن» نىڭ بىرىنچى يىلى (934 - يىل) دەپ يېزىلغان.

ۋاڭ رىشۋېي ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە دەل مۇشۇ تېكىستنى نەقىل كەلتۈرگەن، لېكىن ئۇنىڭدا خاقانلارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلغان، رىن - مەي دېگەن يەرگە ھەممىلا يەردە رىن - يۈي دەپ ئالغان ۋە ئۇنىڭ ئەكسىچە رىن يۈينىڭ ئورنىغا رىن - مەي دەپ ئالغان (بۇنى يۇقىرىدا بىز 2.22 - تېكىستتە تىرناق ئىچىدە ئىزاھلاپ ئۆتتۇق). لېكىن بۇنداق ئالماشتۇرۇشنى چۈشەندۈرۈپ قويىدىغان ھېچقانداق ئىزاھ يوق. بۇنىڭدىن باشقا، «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ بىر قانچە بابلىرىدا ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ۋە يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن 2.22 - تېكىستكە قارىغاندا خېلىلا كېيىنرەك ۋاقىتلارنىڭ يىللىرى قويۇلغان مەلۇماتلاردا، خاقان رىن - مەينىڭ نامى يەنە بەش يەردە يولۇقىدۇ. مانا مۇشۇ تېكىستلەردىمۇ ۋاڭ رىشۋېي رىن - مەينى رىن يۈي دەپ ئۆزگەرتىدۇ. بەلكىم ۋاڭ رىشۋېي «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ بىزنىڭ قولىمىزدىكى نەشرىدىن باشقا نەشرىدىنمۇ پايدىلانغاندۇ؟ لېكىن ئۇنداق بولغاندا، شۇنچىلىك مۇھىم پەرقلىق بولۇپ تۇرغان نەشرىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئۇ ئەلۋەتتە، ئۆزىنىڭ خۇلاسىلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن شۇنىڭغا ئاساسلانغان بولاتتى. مانا بۇنىڭدىن شۇنداق بىر نەشرىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئىشەنچ بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇ تۈزىتىشلەرنى ئاپتورنىڭ ئۆزى ئىزاھ بەرمەيلا كىرگۈزگەن. روشەنكى، ئۇنىڭ دئىن (تېكىن) ۋە رىن - يۈينىڭ بىر ئادەم ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئومۇمىي مۇھاكىمىسىدىن ۋە شۇنىڭدەك يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتكەن رىن - يۈي 943 - يىلغىچە يۇرت سورىدى دېگەن

---

①«كىتابلار جەۋھىرى»، 972 - جىلد، 18a - بەت.

مەلۇماتتىن «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ تېكىستىدىكى بەزى ئېنىقلىقنى چۈشىنىۋېلىشقا تولۇق بولىدۇ، دەپ ھېسابلىغان. شۇڭلاشقا ئۇ ئۇلارنى ئۆزگەرتكەن.

يۇقىرىدا بىز تارىختا ئىككىنچى خاقان رىن مەينىڭ ئۆتكەنلىكىنى مۇمكىن دەيدىغان مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان ھەممە جۇڭگو مەنبەلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ۋاڭ رىۋېينىڭ پىكرىگە قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ ۋە شۇ نامدىكى ئىككىنچى خاقاننىڭ بولمىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. رىن - مەي نامىنىڭ بەزى تېكىستلەردە تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى بىر سەۋەنلىك دەپ قاراش كېرەك.

مىدزۇتانى يوسىرو رىن - مەي ناملىق ئىككى خاقاننىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ خۇلاسىسىنى «كونا بەش دەۋر تارىخى» نىڭ ئاساسىي يىلنامىلىرىگە تايىنىپ چىقارغان، ئۇ يىلنامىلەرنى تولۇق ئىشەنچلىك، دەپ ھېسابلىغان. «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت ھۇم خاتىرىلەر» بايانلىرىدىكى ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق مەلۇماتلاردا كۆرۈلگەن خاتالىق، ئېنىقسىزلىقلار، قىسقارتىلمىلار خرونولوگىك تەرتىپلەر بويىچە چېچىلىپ كەتكەن مەلۇماتلارنى بىر يەرگە توپلاش جەريانىدا ئېلىپ چىققان، دەپ يازىدۇ، مەسىلەن، تەتقىقاتچى «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»لەردە «كىتابلار جەۋھىرى» دە بېرىلگەن شۇنداق مۇھىم بايان ئۇلاردا يوق. (2.22. ـ تېكىستكە قاراڭ). ئاساسىي سالنامىلەر بىلەن بايانلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى شۇ چاغدىلا ئۈچ خاقان ئۆتكەن، دەپ قارىغۇچىلارغا قارشى تۇرغۇچىلار پوزىتسىيىسىدىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ئاساسىي سالنامىلەردە خاقانلارنىڭ ئالمىشىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار تارقاق بولۇپ، بىر پۈتۈنلۈك سۈ-

پىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنمايدۇ. «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ ئاپتورلىرى مۇشۇ بارلىق ماتېرىياللارنى بىر يەرگە توپلىغاندا، بۇنىڭدىكى ئېنىقسىزلىقلارنى، بىر - بىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان يەرلىرىنى كۆردى، ئۇلار مۇشۇ پەيدا بولغان مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىشنىڭ ئاۋارىگەرچىلىكىدىن ئۆزلىرىنى ئېلىپ قېچىپ، بارلىق گۇمانلىق ئورۇنلارنى قىسقارتىپلا تاشلىۋەتكەن.

مىدزۇتانى يوسىرو خاقانلار ئالمىشىشىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئېنىقلىغاندا پەقەت تېكىستلەر ئۈستىدىلا تەتقىقات يۈرگۈزگەنۇ، بۇ رايوندىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتكە نەزەر سالمىغان. مانا مۇشۇنىڭدەك ۋەقەلەر چىرمىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا پۈتۈن مەسىلىگە قاراپ چىققاندىلا ئاندىن بىر قەدەر توغرىراق خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. مىدزۇتانى يوسىرو تېكىستلەردە ئىككىنچى رىن - مەينىڭ قانداق پەيدا بولۇپ قالغانلىقى توغرۇلۇق چۈشەندۈرۈشكىمۇ ئۇرۇنۇپ كۆرمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى قانائەتلەنگۈدەك ھەل قىلمىغاندا، ئىككىنچى رىن - مەينىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى بارلىق مۇھاكىمىلەر ئىشەنچ پەيدا قىلمايدۇ.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئەينى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولغان تىرىشچانلىقلاردا، دئىن، ئادروك، رىن - يۈيلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئادەم ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى يېتەرلىك ئاساسلىق مۇھاكىمە بەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇلارنىڭ بىر ئىكەنلىكى (دئىن، ئادروك، رىن - يۈيلەرنىڭ بىر شەخس ئىكەنلىكى نەزەردە تۇتۇلماقتا — ئۇ. س.) تېكىن ئادروك جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرىدا رىن - يۈي دېگەن خەنزۇچە ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاكىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھېچقانداق جېدەل - ماجىراسىز تەختتە ئۇزۇن بىر مۇددەت ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسپاتلايدۇ. بەك ئەھمىيەتلىك بولغان بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر گەنجۇ

خانلىقىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنىڭ تۇراقلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر، بىر خاقان ئەمەس، تۆت خاقان مەۋجۇت ئىدى دەپ ئېتىراپ قىلىنسا خاقانلارنىڭ مۇنداق پات - پات ئالمىشىپ تۇرۇشى ھاكىمىيەت ئۈچۈن جىددىي ئۆزئارا كۆرەش بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە مەملىكەتتە ئىچكى تىنچلىقنىڭ يوقلۇقىنى ئىسپاتلىغان بولىدۇ. بۇ خىلدىكى ئىككىنچى پەرەز مەزكۇر خانلىقنىڭ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى ۋە تەدرىجىي ھالدا قۇدرىتىنىڭ ئۆسۈۋاتقانلىقىدەك ئومۇمىي ئەھۋالغا زىت كېلىپ قالىدۇ.

د. ر. گاملتون ۋە ئې. پىنكىس خاقانلارنىڭ پات - پات ئالمىشىپ تۇرغانلىقىنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇپ قاراپ، بۇ خانلىقتا تۇراقلىق ۋەزىيەت بولمىغان بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلەيدۇ ۋە بۇنىڭدىن ھالقىغان ھالدا خۇلاسىلەرگە كېلىدۇ. گاملتون: «.... ئۇنىڭ (ئىككىنچى خاقان رىن - مەي — ئا. م.) ئۆزىدىن يېقىندىلا ئالدىدىن ئۆتكەن خاقانلارنىڭ تېز - تېز ئالمىشىشى 924 - ۋە 928 - يىللار ئارىلىقىدىكى گەنجۇدىكى ۋەزىيەت كىشىنى تىنچ ئەمەسمىدۇ - يا؟» دېگەن ئويلىنىشقا سالىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، 928 - ۋە 930 - يىللار ئارىلىقىدا سارايغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىكلىرىنىڭ سانىنىڭ ئادەتتىكىدىن كۆپرەك قېتىم كەلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. بۇ ئەلچىلىكلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت ئاز ساندىكىلەردىن يۈي تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن. بۇ يەردە «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدا تەييارلىق قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلار ئۈستىدە ياكى شىجۇ (تۇرپان — ئۇ. س) دىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ ئۈستىدە گەپ بولۇۋاتامدۇ؟» دەيدۇ (گاملتوننىڭ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق كىتابىنىڭ 131 - بېتى). يەنە مۇشۇ مەسىلىلەر توغرۇلۇق پىنكىس تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «928 — 930 - يىللار ئارىلىقىدا نۇرغۇن قېتىم ئەلچىلەرنىڭ كېلىشى ۋە بۇلار ئىچىدە مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، رىن - يۈيگە

تېگىشلىك ۋەكىللەرنىڭ ئاز بولۇشى، شۇ چاغلاردا گەنجۇدا ئۆزئارا رىقابەتلىشىۋاتقان كۆپلىگەن گۇرۇھلار بولغانلىكەن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئەۋەتكەنىكەن، دەپ مۆلچەرلەشكە ئىمكان بېرىدۇ» (پىنكس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» 68 — 69 - بەتلەر). مەزكۇر تەتقىقاتچى ئايال گەرچە شۇ چاغلاردا تۇرپان (شىجۇ) دىن ئەلچىلەر كەلگەنلىك ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتسىمۇ، ئەمما گەنجۇدا رىقابەتلىشىۋاتقان گۇرۇھلارنىڭ خېلىلا دەرىجىدە بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

ھەر ئىككى ئاپتور «ئەلچىلىك» ياكى «ۋەكىللەر ئۆمىكى» دېگەن سۆزلەرنى ئىشلەتكەندە، بۇ سۆزلەرنى قوش تىرناق ئىچىگە ئالمايدۇ، مۇشۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى جۇڭگو مەنبەلىرىگە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتىدىغانلىقىنى ۋە بۇ «ئەلچىلىكلەر»نى ھەقىقىي دىپلوماتىك ۋەكىللەر ئۆمىكى دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مەنبەلەرگە مۇنداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرا بولمايدۇ. بۇ خۇلاسىلەر ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىكى رېئال ۋەزىيەتكە مۇتلەق مۇناسىپ كەلمەيدۇ. چۈنكى بۇ خۇلاسىلەر خاقانلارنىڭ پات - پات ئالمىشىشى توغرۇلۇق ئايرىم مەنبەلەرنىڭ راستەك قىلىپ يازغان پەرەزلىرى ئاساسىدىلا چىقىرىلغان.

بەش سۇلالە دەۋرىدىكى دۆلەتلەرگە خېلىلا نۇرغۇن سانىدىكى «ئەلچىلىكلەر»نىڭ بېرىشى سودا - تىجارەتنىڭ خېلىلا دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىكى ئىچكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تۇراقلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ چاغلاردىكى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەت مۇئامىلىسى ھەققىدە بىز تۆۋەندە تەپسىلىي توختىلىمىز: بۇ يەردە بىز 928 — 930 - يىللار ئارىلىقىدا نېمە ئۈچۈن مۇنچىلىك نۇرغۇن «ئەلچىلىكلەر»نىڭ كېلىشى قەيت قىلىنغان دېگەن مەسىل-

گىلا جاۋاب بېرىشكە تىرىشىپ كۆرىمىز. بىزنىڭ پىكرىمىزچە: مۇشۇنداق «ئەلچىلىكلەر»نى قىلىشۋاتقانلار سودا كارۋانلىرىدۇر. چۆل تۈركلىرى شىمالىي جۇڭگونى ئىگىلىۋېلىپ، ئۇ يەردە كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۈزۈلۈپ قالغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ۋە سودا - تىجارەت ئالاقىلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، يۇقىرىدا ئىككى لياڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىنى ۋە ھاكىمىيەت بېشىغا چۆل تۈركلىرى چىققاندىن كېيىن، بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى تەپسىلىي سۆزلىگەنىدۇق. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئەلچىلىكى كېيىنكى تاڭ دۆلىتىگە ئۇلار تەشكىل قىلغاندىن كېيىنلا ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي كېلىشكە باشلىدى، لېكىن ھەممىلا مەسىلىلەرنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن تۆت يىلغا يېقىن ۋاقىت كەتتى. پەقەت 928 - يىلىلا ئىمپېراتور مىڭزۇڭ (明宗) ئاندىن رىن-يۈينى ئېتىراپ قىلىپ، شۇ ۋاقىتتا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قائىدە - يوسۇنلارغا مۇۋاپىق ئۇنىڭغا نامۇ ئۇنۋان تەقدىم قىلدى. مۇناسىۋەتلەرنىڭ نورماللىشىشى تۈرلۈك ئالاقىلەرنىڭ — جۈملىدىن سودا - تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشى، كېيىنىشى تولۇق تەبىئىي ئەھۋال. د. ر. گاملىتون ۋە ئې. پىنكىس تەكىتلەپ كۆرسەتكەندەك، بۇ ئەلچىلىكلەرنىڭ ھەممىسى رىن - يۈي تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەمەس، گاملىتون بىلەن پىنكىس ئۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ بۇ يەردە گويا رىقابەتلىشىۋاتقان گۇرۇھلار مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە گەپ ساتىدۇ سودا - تىجارەتنى ئاساسەن سوغدى سودىگەرلىرى ئېلىپ بارغان. مانا مۇشۇ سودا كارۋانلىرىنى خاقان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن «ئەلچىلىكلەر» قاتارىدا يازماسلىقى تولۇق تەبىئىيدۇر.

931 - يىلىدىن كېيىن مال ئالماشتۇرۇشنىڭ سەل ئازايغانلىقى كۆرۈلدى. بۇ ئىش تاڭغۇتلارنىڭ بۇلاڭچىلىق ھۇجۇ-

لىرىنىڭ كۆچەيگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. گامىلتون: «931 - يىلدىن باشلاپ، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ بالدۇرراق تاڭغىتلار ئىمپېراتور سارىيىغا ئولپان توشۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ كارۋانلىرىنى بۇلاپ - تالاپ تۇردى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ بۇلاڭچىلىق تولاراق لوياڭغا بارىدىغان يولنىڭ لىڭجۇ ۋە بىڭجۇ ئارىلىقلىرىدا يەنى، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا يۈز بەرگەن» دەپ يازىدۇ. ئۇۋەقەلەرنىڭ مەنتىقىلىك ئاساسىدىكى ئىزچىللىقىغا يەنى، 928 - يىلى رىن - يۈيىنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى، 928 — 930 - يىللار ئارىلىقىدا ئەلچىلىكلەرنىڭ كۆپ بولۇشى، 931 - يىلى تاڭغىتلار قەبىلىلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ توساتتىنلا كۆچىيىپ كېتىشلىرىگە دىققەت قىلمىغان. گامىلتون بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى بايقىمىغانلىقتىن، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئايرىم خەتلەرگە ئېسىلىۋېلىشتىن ئازاد بولالمىدى ۋە مۇشۇ رايوندىكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئوبيېكتىپ باھا بېرەلمىدى.

بىز يۇقىرىدا كەلتۈرۈپ ئۆتكەن خاقانلار رويخېتىدە، رىن - يۈيدىن كېيىن خاقان جىن چۈن تۇرىدۇ، لېكىن مۇشۇنداق خاقاننىڭ مەۋجۇت بولۇشى كىشىدە گۇمان پەيدا قىلىدۇ.

د. ر. گامىلتون «جىن چۈن» دېگەن خاس ئىسىم ئەمەس، بەلكى «خاقان» دېگەن تۈركچە سۆزنىڭ يەنە باشقىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشىدۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جىن چۈننىڭ يۇرت سورىغان ۋاقتىنىڭ ھەقىقىي يىللىرى ئېنىق ئەمەس. گامىلتون جىن چۈن (؟) 961 - يىلدىن باشلاپ (؟) 977 - يىللار ئارىلىقىدا يۇرت سورىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. پىنكىس بولسا ئۇنىڭ قاچاندىن باشلاپ يۇرت سورىغانلىقى ئېنىق ئەمەس، لېكىن 976 - يىلغىچە يۇرت سورىغان، دەپ كۆرسىتىدۇ (يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن خاقانلار رويخېتىگە قاراڭ). فىڭ جياشېڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىش-

لىگەن ئاپتورلار 960 — 968 - يىللار ئارىلىقىدا يۇرت سورىدى دەپ كۆرسىتىدۇ①. ئەگەردە جىن - چۇڭنىڭ مۆلچەرلىنىۋاتقان ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقتىنىڭ بەش دەۋر، ئون پادىشاھلىقنىڭ ئەڭ قىسقا مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەتلەر ۋاقتىغا توغرا كەلگەنلىكىنى ۋە شۇنىڭدىن بىر پۈتۈن سۇڭ دۆلىتىنىڭ دائىرىسى ئىچىگە مەملىكەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن مەزگىلىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالساق، بىنكىسىنىڭ «جىن چۇڭ» دېگەن شەخس بىر ئادەمنىڭ ئىسمى ئەمەس ياكى بىرلا خاقانغىمۇ ئەمەس، بەلكى بىزگە نامەلۇم بىر قانچە خاقانلارغا مەنسۇپ ئۇنۋان ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مۇمكىن دېگەن كۆز قاراشقا تولۇق يول قويغىلى بولىدۇ.

«جىن چۇڭ» (景琼) دىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن بىر - بىرنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ كەلگەن خاقانىنىڭ ئىسمى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن. بۇ خاقانلارنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقتى (؟) 976 - يىلدىن 1028 - يىللار ئارىلىقىدا بولغان. بۇ ۋاقىت سۇڭ دۆلىتى پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ قىتان، تاڭغۇتلارغا ئوخشاش كۈچلۈك قوشنىلىرىغا دىققەت قىلىپ قالماستىن، بەلكى بىر قەدەر ئاجىزراق قوشنىلىرىغىمۇ (ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر) قىزىقىۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. دەل شۇ چاغلاردا سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى تۇرپان دۆلىتىگە قىلغان ئۆزىنىڭ مەشھۇر سەپىرىنى باشلىغان. سۇڭ دۆلىتى ئۇيغۇرلارنى تاڭغۇتلارغا قارشى كۈرەشتە ئۆزلىرىنىڭ زاپاس ئىتتىپاقچىسى دەپ قارىشى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلارغا مانا مۇشۇنداق مۇناسىۋەتتە بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا

---

① فېڭ جىياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭگۇ: «ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» 1 - نەشرى،
49 - بەت.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى توغرۇلۇق ئېنىق ۋە بىر قەدەر تەپسىلىي يازما خاتىرىلەرنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئويلاشمۇ تولۇق تەبىئىيدۇر، لېكىن بۇ ھەقتە خاتىرىلەر يوق. بۇ ئۇستىدە گەپ كېتىۋاتقان بەش خاقانىنىڭ يۇرت سورىغان ۋاقىتلىرىمۇ ئېنىق ئەمەس، شۇنىسى قىزىقكى، بۇ خاقانلارنىڭ نامى ئۇيغۇرلار خاقانلىقىدا ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىي ئەسەرلىرىدە ئېتنىك ئىسىم (ئېتنونىم — ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئىسمى — ئۇ. س) نىڭ شەخسنىڭ فامىلىسىگە ئايلىنىپ كېتىشى — ئادەتتىكى ھادىسىدۇر. تارىخىي مەنبەلەردە، جۇڭگونىڭ «ياۋايىلار»غا بەرگەن ھۆرمەت ئۇنۋانلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ تولۇق قانۇنىيەتلىك ئىش بولۇپ، بۇ ئۇنۋانلار بۇ يەردە خاقانلارنى بىر - بىرىدىن پەرق ئېتىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. نەتىجىدە مۇرەككەپ بىر ئىسىم بىرلىكى پەيدا بولىدۇ. بۇ ئىسىم بىرلىكى فامىلە (ئېتنونىم) دىن ۋە ئىسىمدىن (جۇڭگونىڭ ھۆرمەت ئۇنۋانىدىن)ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن، «يېلوگې»، «گۆي - خۇا» خاقانلارنى بىر - بىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن، تېكىستتە «ياغلاقار» سۆزىنىڭ ھەر خىل ترانسكرىپسىيىسى قوشۇپ بېرىلگەن. ئاۋۋالقى ئىككى خاقانىنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ياغلاقار (يې - لو - خې دەپ ترانسكرىپسىيىلەنگەن)، كېيىنكىلىرىدە، يەنە شۇ ئىسىم يې - لو - گې دەپ ترانسكرىپسىيىلەنگەن. پەقەت ياغلاقار ئىچىدىكى بىرىنچى خاقاندىلا (جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە) ئۇنىڭ تۈركچە ھۆرمەت ئۇنۋانى «بىلگە» (پاراسەتلىك) قوشۇمچە يېزىلغان. بۇنىڭ تولۇق ئىسمى جۇڭگو ھۆججەتلىرىدە «ياغلاقار بىلگە» دەپ ئېلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا، جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، 52 يىل ئىچىدە (976 — 1028) بەش خاقان ئۆتكەن، ھەر بىر خاقانىنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان يىل ۋاقىت

مەسىلىسى ئېنىقلانمىغان، مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە يۇرت سوراپ ئۆتكەن خاقانلارنىڭ سانى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن سانلارغا قارىغاندا ئازراقمىكىن، دېگەن گۇمان بار، ئەپسۇسكى، بۇ مەسىلە توغرۇلۇق مۇئەييەن بىر نەرسىنى ئۈزۈپ ئېيتىشقا هازىرچە ئىمكان بولماي تۇرۇۋېتۇ، بۇنىڭغا يەنە قوشۇمچە ماتېرىياللار لازىم. خاقان جىن چۈنىڭ ۋە ياغلاقار ئىسمىدىكى خاقانلارنىڭ مەسىلىسىنى هەل قىلىشتىمۇ خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋال مەۋجۇت.

مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن، گەنجۇدا ئۆتكەن خاقانلارنىڭ رويخىتىنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈشكە بولىدۇ:

گەنجۇ خاقانلىرى

تەرتىپى	هاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان يىللار	ئۇيغۇرچە ئىسمى	خەنزۇچە ئىسمى	ئۇنۋانى
1	924 —— (؟)	ئورموزد (؟)	رېن — مېي 仁 美	يىڭ يى (英义)
2	940 —— (؟)	ئادروك	رېن — يۈي 仁 裕	شۈن خۇا (顺化) فېڭ - خۇا (奉化)
3	976 —— (؟)	جىن — چۈن (خاقان) 景琼	——	——
4	976 - 1004(؟)	ياغلاقار بىلگە	——	——

5	1004——1016(؟)	ياغلاقار	——	جۇڭ شۇن باۋدې 忠顺保德
6	1016——1023(؟)	ياغلاقار	گۇي — خۇا 归化	خۇەيدى — نىن شۇن — خۇا
7	1023——1025(؟)	ياغلاقار	تۇڭ — شۇن 通 顺	گۇيخۇا باۋشۇن 归化保顺
8	1023 – 1028 (؟)	ياغلاقار	باۋگو	——

جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ 976 - يىلىدىن 1028 - يىللار ئارىلىقىدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان يىل ۋاقتى سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ ساراي ھاياتىدىكى بەزى ۋاقىتلار بىلەن دەل توغرا كېلىپ قالغانلىقىنى قىزىقىش بىلەن كۆرۈش مۇمكىن:

سۇڭ ئىمپېراتور سارىيى	ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى
976 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ 2 - ئىمپېراتورى تەيزۇڭ (太宗) نىڭ ئىمپېراتورلۇق تەختكە ئولتۇرۇشى	976 - يىلى ياغلاقار بىلگەنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى
1004 - يىلى جىڭدې (景德) يېڭى يىلنامىسىنىڭ باشلانغان ۋاقتى	1004 - يىلى (؟) خاقان ياغلاقار جۇڭ شۇن باۋدېنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى.
1017 - يىلى تيەنشى يېڭى يىلنامىسىنىڭ باشلانغان ۋاقتى	1016 - يىلى خاقان ياغلاقار گۇيخۇانىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى
1023 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ 4 - ئىمپېراتورى رېن زۇڭ (仁宗) نىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى	1023 - يىلى (؟) خاقان ياغلاقار تۇڭشۇننىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى

يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ بىر - بىرىگە ماسلىشىپ كېلىشى تاسادىپىي ئەھۋالمۇ ياكى بۇنىڭدا ئىمپېرىيىدىكى چوڭ ئەمەلدارلار ۋە خان سارىيىدىكى تارىخچىلار سەۋەب بولغانمۇ؟ بىز مۇشۇنىڭدىكى مەسئۇلىيەتنى ئىمپېراتور سارىيىدىكى ئەمەلدارلارغا قويۇش تەرەپدارىمىز. مەلۇمكى، يېڭى ئىمپېراتور تەختكە چىققان ۋاقىتلاردا ياكى ھاكىمىيەت يىلنامىسى ئالماشتۇرۇلغان چاغلاردا بيۇروكراتىك ئاپپاراتنىڭ پائالىيىتى دائىم كۈچەيتىلىپ تۇرۇلدى، بۇ مەمۇرىي ئاپپاراتنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدا، ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسىنىڭ مەمۇرىي بۆلۈنۈشىنى ئىسلاھ قىلىنىشى، يېڭى ئىنئاملار بېرىش قاتارلىقلاردا ئىپادىلەندى. ئېھتىمال، 3 - جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن يىللار ئىچىدە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورلىرى ئۇيغۇر خاقانلىرىغا ئىنئاملار ياكى باشقا «خەيرخاھلىقلار ھەققىدە پەرمانلار چىقارغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخچىلارنىڭ مۇشۇ ھۆججەتلەرنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئېنىق يازمالىقى نەتىجىسىدە «ياۋايىلار» دۆلەتلىرىدە (بۇ يەردە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) يېڭى ھۆكۈمدارلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلان قىلىنغان پەرمانلار قاتارىدا مۇھاكىمە قىلىش خاتالىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خاقانلارنىڭ ئالمىشىش يىلى، ۋاقىتلىرىدىكى تامامەن دېگۈدەك ئېنىقسىزلىقنى پەقەت مۇشۇ يول بىلەنلا چۈشەندۈرۈش مۇمكىن، پەقەت 1016 - يىلدىكى خاقان ئالمىشىشى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. يىل، ۋاقىتلارنىڭ بىر - بىرىگە مۇشۇنداق ئويغۇن كېلىشى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن خاقانلار سانى ئەمەلىي ئەھۋالغا زادى توغرا كەلمەيدىغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. خاقانلارنىڭ سانى بەشكە يەتمەسلىكى كېرەك.

يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، 1028 - يىلى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى پەقەتلا كۈتۈلمىگەن تاسادىپىي ئەھۋال ئىكەنلىكى، ۋەقەلەر تەرەققىياتىدىن مۇقەررەر

هالدا كېلىپ چىقمىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، خاقانلىقنىڭ كېيىنكى ئون يىلى ئىچىدە ئىچكى جېدەل-ماجىرالار پەيدا بولۇپ، شۇ تۈپەيلىدىن، خاقانلار پات - پات ئالماشقان بولسا كېرەك. مانا مۇشۇ ئەھۋال خاقانلار رويخېتىدىمۇ قىسمەن ئىنكاس قىلىنغان. رويخەتتە خاقانلىقنىڭ ئاخىرقى بەش يىلى داۋامىدا ئىككى خاقاننىڭ — ياغلاقار تۇڭشۇن ۋە ياغلاقار باۋگولارنىڭ ئەمەل تۇتقانلىقى كۆرسىتىلىدۇ.

ئېدزىنغول دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ قىسمى جۇڭگو مەنبەلىرىدە «خېلوچۇەنلىكلەر» (合罗川) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قىسمى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن يىراق بولمىغان جايلارغا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى يوقتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قىسمىنى ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىنكى تەرەققىياتىدىكى ئايرىم بىر تارمىقى دەپ قاراش كېرەك.

بۇلار زادى قايسى ئۇيغۇرلار، ئۇلار قانداق قىلىپ ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كېلىپ قالغانلىقىنى ئېنىقلاشقا تىرىشىشتا تەتقىقاتچىلار ئادەتتە شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس قىيىنچىلىقلىرىغا — مەنبەلەردە بۇ ئىشلارنى ئازدۇر-كۆپتۇر ئىسپاتلىغۇدەك ماتېرىياللارنىڭ يوقلۇقىغا دۇچ كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قولىمىزدا بار ئايرىم تېكىستلەر دېگەندەك ئېنىق ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھەر خىل، بەزىدە بىر-بىرىگە زىت كېلىدىغان تەخمىنلەر قىلىشقىمۇ ئىمكان بېرىدۇ. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى پىكىردە مۇھىم ئوخشىماسلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلىنى ئۇزۇل-كېسىل ھەل قىلىشقا قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پىكىرلەرنى ئېنىقلاپ چىقىشتىن ئاۋۋال، ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ قىسمىغا مۇناسىۋەتلىك بىزگە مەلۇم تېكىستلەرنى خىرونولوگىك تەرتىپ (يىللار تەرتىپى) بويىچە كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

«2.23 قىرغىزلار گېنېرال تابۇ ــ خېزۇ ۋە باشقىلارنى تىيەندى ۋىلايىتىنىڭ قەلئەسىگە ئەۋەتتى... بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ كونا تېررىتورىيىلىرىدە ياشاپ قېلىش ئۈچۈن خېلو (合罗) دەرياسى بويىغا كۆچۈپ بارىدىغانلىقلىرىنى خەۋەر قىلدى. يەنە ئۇلارغا بەش قەبىلە ــ ئەنشى (كۇچا)، بېيتىڭ (بېشبالىق)، دادا (تاتارلار) ۋە باشقىلار ئىتائەت قىلىپ تۇردى.»①

«2.24 تابۇ ــ خېزۇ قىرغىزلار خېلو دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كەلدى، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىلىرىدە تۇرماقتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئەنشى (كۇچا)، بېيتىڭ (بېشبالىق)، تاتار ۋە باشقىلار بولۇپ بەش قەبىلىگە ئىگە بولدى.»② بۇ نەقىل خاقانغا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرىگە يېزىلغان مەكتۇپتىن ئېلىنغان، مەكتۇپنىڭ ئۆزىگە خۇيچاڭ 2 ـ يىلىنىڭ قىش پەسلىدىكى ئايلىرىدا يېزىلغانلىقى قەيت قىلىنغان (842 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 843 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى).

«2.25 مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن باشقا خېلو دەرياسى ياقىسىدىكى ئۇيغۇرلار قارارگاھى تېخى تولۇق يوقىتىلمىغان، ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىنى سېغىنغانلىقىدىن قارىغاندا، شۇ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىش ئارزۇسى بارلىقىنى مۆلچەرلەپ بىلگىلى بولىدۇ. مۇشۇ رايوندىكى ئاۋۇللارنى بىرىنىمۇ قويماستىن تېزلىكتە تىنچلاندۇرۇش (تولۇق يوقىتىش) لازىم» («خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى»، لى دېـ

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 ـ باب، خۇيچاڭ (会昌) نىڭ 2 ـ يىلى 10 ـ ئاي (842 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە ئارىلىق) 1956 ـ يىل نەشرى، 9 ـ توم، 7968 ـ بەت.

② «خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى» 8 ـ باب، 64 ـ بەت.

يىۆي)، مەزكۇر ھۆججەتكە خۇيچاڭ 3 - يىلىنىڭ 6 - ئېيى (843 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى)، دېگەن ۋاقىت قويۇلغان (يەنە مورى ياسۇتاكائونىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى كىتابىنىڭ 109 - بېتى D1 تېكىستىگە قاراڭ. مۇشۇ يەردە ئەسلى تېكىست «... زۆرۈر» دېگەن سۆزگە قەدەر ئېلان قىلىنغان).

«2.26 چيەنفۇ(乾符)نىڭ 2 - يىلى 9 - ئاي (875 - يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە قەدەر بولغان ئارىلىق) تا، ئۇيغۇرلار خېلوچۇەنگە قايتىپ كەلدى. (چيەنفۇنىڭ 2 - يىلى) 11 - ئاي ئىچىدە ئەلچى تۇنلو يۈيلۈنى ئولپان بىلەن ئەۋەتتى. ياردەم سۈپىتىدە 10 مىڭ توپ يىپەك ئىنئام قىلىندى»① (ئەسلى تېكىستنى مورى ياسۇتاكائونىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئەسىرىنىڭ 108 - بېتىدىكى C3 تېكىستىگە قاراڭ. بۇنىڭ تەرجىمىسىنى بولسا، مالىيەۋكىنىڭ: «9 - — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىنىڭ رۇسچە نەشرى41 - بېتىدىن كۆرۈڭ. بۇيەردە 9 - ئاي دېگەننىڭ ئورنىغا 12 - ئاي دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. لېكىن ئۇنىڭ بىلەن قاتار قويۇلغان شەمسىيە سىستېمىسى بىلەن كۆرسىتىلگەن ئاي قەمەرىيە 9 - ئايغا توغرا كېلىدۇ).

«2.27 يېلى ۋاڭزى (ئەل ئۆگە) قەبىلىسىنىڭ يەرلىرىنى كېسىپ ئۆتتۇق. بۇ يەردىن خېلو دەرياسى ئېقىپ ئۆتىدۇ. مەزكۇر دەريا ياقىسىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەلىكىسى ياشىغان. بۇ يەردە شۇ چاغدىكى قەلئە خارابىلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.»②

«2.28 يۇڭشى [雍熙 نىڭ] 4 - يىلى (988·1-21 — 1 -

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ 252 - جىلد 9 - بابى، 8181 - بەت.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 460 - جىلد 9a، 9б - بەتلىرى.

2 - 987) خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۆت ئۇرۇقىنىڭ (مەنبەدە ئۇرۇقىنىڭ ئىسىملىرى كۆرسىتىلمەپتۇ — ئا. مالىيەۋكىن) رەھبەرلىرى سارايغا ئولپان بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتتى»① (بۇ يەردە تۈزىتىلگەن تەرجىمىسى نەقىل كەلتۈرۈلدى. بۇ تېكىست «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» كىتابىدا سەل ئېنىقراق قىلىپ كەلتۈرۈلگەن. مەسىلەن، ئەلچىلەر 8 - ئاي ئىچىدە يەنى 987 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنلىرى ئارىسىدا يېتىپ كەلدى ۋە ئۆزلىرى سېرىق مىس ئالغاچ كەپتۇ، دەپ خەۋەر قىلىدۇ).

بۇ مەلۇماتلار خىرونولوگىيە جەھەتتىن قارىغاندا ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ: (1) 2.23 -، 2.24 - ۋە 2.25 - تېكىستلىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولغانلىقى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يۇقىرىقى تېكىستلەر بۇ ۋەقەدىن 1 — 2 ئايلار كېيىنلا يېزىلغان. (2) 2.26 - تېكىستى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ خېلو دەرياسى بويىغا قايتىپ كەلگەنلىكلىرى بايان قىلىنىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، قىرغىزلار كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن بولسا كېرەك. (3) 2.27 - ۋە 2.28 - تېكىستلىرى بولۇپ، بۇ 981 - يىللارغا (؟) (ۋاڭ يەندى ساياھىتىنىڭ باشلانغان ۋاقتى) ۋە 988 - يىللارغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ئازلا كەم 150 يىل جەريانىدا يېزىلغان، لېكىن 875 - يىل بىلەن 981 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇزاق بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان. بۇ چاغلار جۇڭگودىكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

ئۆزۈندىن بىرى شۇ مەلۇمكى، «خې»(合) + «لو»(罗) خەتلىرىنىڭ بىرىكمىسى تۈركچە «قارا» دېگەن سۆزنى ترانسكرىپسىيە قىلىش ئۈچۈن قوللىنىپ كەلگەن. دېمەك، خېلوچۇەن ياكى خېلو

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 136 - بەت.

قارا دەريا دېگەن سۆزدۇر (بۇ دەريانىڭ ھازىرقى نامى ئېدزىنغولدۇر). بۇ ئىسمىنىڭ ئەينەن خەنزۇچە تەرجىمىسى خېيخې دېگەن نامۇ يەرلىك ئاھالىدە مۇشۇ كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ سۆز بىلەن يەرلىك ئاھالە ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئاتايدۇ.

بۇنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈشكە كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار باشقىچە پىكىردە ئەمەس، سىن جۈڭمىيەن دېگەن بىر ئادەم خېلو دەرياسى ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق قىزىق بىر نۇقتىئىنەزەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇنىڭ پىكرىچە XIV-XIII ئەسىرلەردە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن خالاخېلىن (قاراقورۇم دەرياسى) دېگەن جۇغراپىيىلىك نام تاڭ دەۋرىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن خېلوجۈيلۈن دېگەن جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بىلەن بىردۇر — بۇ ئىككى ئاتالغۇ ئېھتىمال، بىر نەرسىنى ئىپادىلىگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇ چاغلاردىكى تېكىستلەردە يولۇقىدىغان خېلو دەرياسى(合罗川) ۋە جۈيلۈن (جۈيلۈنچۈەن) ئەسلىدە بىر بولغان جۇغراپىيىلىك ئىسىمدىن، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، خېلوجۈيلۈن دېگەن ئىسمىنىڭ قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىرىنچى خىل قىسقارتىلىشىدا سۆزنىڭ ئىككىنچى يېرىمى قالدۇرۇلغان، ئىككىنچى تۈرلۈك قىسقارتىلىشىدا مەزكۇر سۆزنىڭ ئالدىنقى قىسمى قىسقارتىلغان①.

يېقىندا خېلوچۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەسىلىسىگە ياپون تەتقىقاتچىسى مورى ياسۇ تاكائو قايتا كىرىشتى. ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ تارىخىنى بايان قىلىپ كېلىپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ قىسمىغا بىرىنچى قېتىم دىققىتىنى بۆلگەن ئادەم روكۇرۇ كۇۋادا ئىدى، دەپ كۆرسەتتى. بۇ تەتقىقاتچىنىڭ پىكرىچە، خېلوچۈەن ئۇيغۇرلىرى خېيشى (ئېدزىنغول دەرياسى بويى)دا ياشىغان. تاڭ ئىمپېراتور سارىيى 856 - يىلى ئۇنۋان تەقدىم قىلىش مۇراسىمى ئۈچۈن، مانا

---

① سىن جۈڭمىيەن: «تۈرك تارىخى»، 667 - بەت

مۇشۇ ئۇيغۇرلارغا ئەلچى ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر بۇ مۇراسىمنى ئۆتكۈزەلمىگەن. چۈنكى ئەلچىلەر كەلگەندە شۇ جايدا ئۇيغۇرلار بولمىغان. ئۇيغۇرلار تۇيغۇن ۋە ئۇمۇلار بىلەن سوقۇشۇپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، نامەلۇم تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەتكەنىكەن.» موري ياسۇ تاكائو سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «2.26 - تېكىستتىكى لوچۇەن دېگەن جۇغراپىيىلىك ئىسىم ھەقىقەتەن خېلوچۇەن دېگەن ئىسىمنىڭ ئۆزىدۇر. لېكىن ئۇنى ئېدزىنغول دەرياسى ئىسمى بىلەن ئوخشاش نەرسە دەپ مۇقەررەرلەشتۇرمەسلىك كېرەك،» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تېكىستتە ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان رايون ئۈستىدە گەپ بولۇۋاتىدۇ. بۇ جاي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسى بولۇپ، چۆلنىڭ شىمالىي تەرىپىدىدۇر. بۇ نۇقتىئىنەزەرنى بىرىنچى قېتىم مائېدا ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ كۆزقاراشنى ئابې تاكېئو قۇۋۋەتلىگەن. موري ياسۇ تاكائو خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى زىكىر ئېتىلگەن ئۈچ تېكىستنى (يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 2.23 ۋە 2.26 تېكىستلىرىگە قاراڭ). ئىمپېراتور پەرمانىنىڭ ئىككى تېكىستى بىلەن — «خاقانلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەش توغرىسىدىكى پىكىر» ۋە «خاقانلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەش دىپلومى»لىرىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرىدۇ. دىپلوم بېرىلگەنلىك توغرىسىدىكى پەرمانغا 857 - يىل دېگەن ۋاقىت يېزىلغان. بۇ پەرمانلارنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى موري ياسۇغا ئۇلارنى تولۇق نەقىل كەلتۈرۈشكە پۇتلىكاشاڭ بولغان. موري ياسۇ - تاكائونىڭ كۆرسىتىشىچە تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، 840 - يىلدىن كېيىنمۇ تاڭ دۆلىتى مەمۇرىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسى ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسى، دەپ ھېسابلاپ كەلگەن، شۇڭلاشقا 2.26 - تېكىستتىكى (موري ياسۇ تاكائو C3 بەلگىسى قويغان) «... گە قايتىپ كەلدى» دېگەن سۆزنى ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ كەلدى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ت. مائېدا، ئابې تاكېئو ۋە موري ياسۇ تاكائونىڭ كۆزقاراشلىرىنى

تەپسىلىي قاراپ چىقىشتىن ئاۋۋال، بىز تاڭ دۆلىتى مەمۇرىيىتى ئورقۇننى خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تېررىتورىيىسى دەپ داۋاملىق ھېسابلاپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆكۈم ئۈستىدە توختاپ ئۆتىمىز: بىزنىڭ كۆز قارىشىمىز بويىچە بۇ بىر پاكىتتۇر، بۇنىڭ راستلىقىغا گۇمانلىنىشقا ھېچقانداق ئاساس يوقتۇر. بۇنى ئاسانلا چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. بۇ يەردە ھەممىدىن ئاۋۋال ساراي ئاپپاراتىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇتەئەسسىپلىكى ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىپ، ئۇلار بۇرۇن قانداق ئويلىغان بولسا يەنە شۇنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ يەردىكى ئاساسىي گەپ تاڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇنىڭ خارجى ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلىرى ئەمەلىيەتتە يۈز بەرگەن پاكىتلارنى ئېتىراپ قىلىشقا ئالدىرىمىغانلىقىدا. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىنى چوڭ خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغانلىقىدا ھېچقانداق شۈبھە يوق. سىياسىي سەھنىدىن قۇدرەتلىك بىر كۆچمەن دۆلەت يوقالدى. بۇ دۆلەت جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جېنىغا تېگىپ تۇرغان ھەمدە شۇ ھۆكۈمرانلار ئۆز خىيالىچە ئويلاپ چىققان «ياۋايىلار» بىلەن بولغان «ئۆزئارا ماسلىشىپ كەلگەن مۇناسىۋەت»لەرنى بۇزۇپ تۇرغانىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كونا جايلىرىدا قىرغىزلارنىڭ جايلىشىۋېلىپ قۇدرەت تېپىشى، ئەمەلىيەتتە تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىدا يېڭى كۈچلۈك كۆچمەن دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشىدىن دېرەك بېرەتتى. ۋەقەلەرنىڭ مۇنداق تەرەققىياتى جۇڭگونىڭ ھاكىم دائىرىلىرىدە ئەندىشىسىزلىك پەيدا قىلدى ۋە ئالدىنئالا ئۆز لايىقىدا چارىلەر كۆرۈش زۆرۈرلۈكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بىرىنچى باسقۇچتىكى مۇنداق چارە، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئەمەلىيەتتە يۈز بەرگەن پاكىتلارنىڭ نەتىجىسىنى ئېتىراپ قىلماسلىق بولدى. جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەرىچە ۋەقەلەر جۇڭگوغا پايدىسىز

تەرەپكە قاراپ يۈزلىنىدىغان بولسا، بۇنداق ئېتىراپ قىلماسلىق بۇ ئىشقا ئارىلىشىشقا ۋە ئەھۋالنى تاڭ دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتىگە پايدىلىق تەرەپكە بۇراشقا ئۇرۇنۇشقا ئىمكانىيەت بېرەتتى. تاڭ دۆلىتىنىڭ پىلانلىرى توغرىسىدىكى بىزنىڭ بايانلىرىمىز ماددىي مەنبەلەر بىلەن ئىسپاتلانماي، جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاكتىكىلىق ئۇسۇللىرىنىڭ ھەممە يىغىندىسىنىڭ ئومۇمىي ئانالىزىغا ئاساسلانغاچقا، گۇمان ۋە شۈبھە كەلتۈرۈپ چىقىشى مۇمكىن. يۇقىرىدا سۆزلەنگەن، بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان ھەرىكەتلەر سىخېمىسىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تارىخىي پاكىتلارنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەزىيەت تۇغۇلۇپ قالغاندا، ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ دەل شۇ خىلدا مۇئامىلە قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، شەرقىي تۈرك خاقانلىقى تارمار قىلىنغان ۋە بارلىق تۈركلەر سەددىچىن رايونىغا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سىر - تاردۇش — ئۇيغۇر خانلىقى تەشكىللىنىشكە باشلىدى. سىر - تاردۇشلار گوبى چۆلىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە تاشلىنىپ كەتكەن جايلارنى ئىشغال قىلىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشكە كىرىشتى، دەل شۇ چاغدا تاڭ ھاكىمىيىتى تۈركلەرگە ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلدى (ماليەۋكىن جۇڭگو مەنبەلىرىدە «تۇجۇ» دەپ ئاتالغان قەبىلە ئىتتىپاقىنى باشقا تۈركىي قەبىلىلەردىن پەرق ئېتىش ئۈچۈن، «تۇجۇ تۈركلىرى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن - ئۇ. س)، 745 - يىلى تۈركلەر بىلەن سىر - تاردۇشلار ئارىسىدا توقۇنۇش پەيدا بولۇپ، ئاخىرىدا مەزكۇر توقۇنۇش چوڭ سوقۇشقا ئايلىنىپ كەتتى. تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى تۈركلەر تەرەپتە تۇردى. «ياۋايىلار» ئارىسىدا سوقۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان مانا مۇشۇ تاكتىكىلىق ئۇسۇل ۋە سىر - تاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنى بۇزغان مەخپىي دىپلوماتىيە ناھايىتى تېزلىكتە بۇ يېڭى كۆچمەن دۆلەت — سىر - تاردۇشلار خاقانلىقىنى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدى.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر خانلىقى هالاكەتتىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىتراتېگىيىچىلىرى قانداق تاكتىكا قوللانماقچى بولغانلىقلىرى ھەققىدە بىر نەرسە ئېيتىش قىيىن، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى باشقا يول بىلەن ماڭدى. تاڭ دۆلىتىنىڭ بارغانچە ئاجىزلىشىپ بېرىشى ۋە باشقا كۈچلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى جۇڭگونىڭ تەسىرىنى ئۇزۇل - كېسىل يوققا چىقاردى.

بىزنىڭ پىكرىمىزچە، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىزنىڭ ھەممىسى تاڭ مەمۇرىيىتى سىتراتېگىيىلىك نۇقتىئىنەزەرلەرگە ئاساسەن، ئۇرقۇننى ئۇيغۇرلارنىڭ تېررىتورىيىسى دەپ ھېسابلاشنى داۋاملاشتۇرىۋەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، بۇ ئىش ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن رايونىغا قايتىپ كەلگەنلىكلىرىگە ئىسپات بولالمايدۇ. تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ بايانلىرىنى خېلو (خېلوچۈەن) دەرياسىنى ئۇرقۇن ۋادىسىدىكى دەريالارنىڭ بىرى دەپ ئىسپاتلاش ئۈچۈن پايدىلىنىشقىمۇ ئاساسلار ئاز.

مۇشۇ جايدا ۋە مۇشۇ گەپ بولۇۋاتقان ۋاقىت ئىچىدە شەكىللەنگەن ۋەزىيەت (خاقانلىقنىڭ ھالاك بولۇشى، قىرغىزلارنىڭ ئۇرقۇن رايونىنى ئىگىلىۋېلىش ئېھتىمالى) مۇناسىۋىتى بىلەن تاڭ ھاكىمىيىتى قوللىنىش ئېھتىمالى بار دەپ مۆلچەرلەنگەن ھەرىكەت ئەندىزىسىنىڭ توغرىلىقىنى بەزى كونكرېت پىلانلىرى بىلەن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. بۇ پىلانلار تاڭ مەمۇرىيىتى ۋەكىللىرىنىڭ مەكتۇپلىرىدا ۋە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىمپېراتورنىڭ ئۇيغۇر ۋە قىرغىزلارغا يوللانغان خەتلىرىدە كۆرسىتىلگەن. بۇ مەكتۇپلارنىڭ مەزمۇنلىرى سېلىشتۇرۇلۇپ كۆرۈلىدىغان بولسا، ئىمپېراتور سارىيىنىڭ پۈتۈن ھىيلە - مىكرىسى ئېچىپ تاشلىنىدۇ، تاڭ دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن «ياۋايىلار»نى ئۆزئارا ھەر قانداق ئۇسۇل بىلەن سوقۇشقا سېلىپ قويۇشقا بولغان ئىنتىلىشى ئاشكارىلىنىدۇ. ئىمپېراتورنىڭ خېلوچۈەن ئۇيغۇرلىرىغا

ھۇجۇم قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ قويماي يوقىتىش تەكلىپى بېرىلگەن بىر مەكتۇپىدىن يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەنىدى (2·25 - تېكىستكە قاراڭ). لى دېيۇيىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلگەن قىرغىزلارغا قارىتا يېزىلغان مۇشۇ ۋە بۇنىڭدىن باشقا بىر قاتار خەت - چەكلەردە تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئوتتۇراتقۇلۇق پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان كۆپلىگەن قىممەتلىك مەلۇماتلار بار، مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا قارىغاندا، جۇڭگو ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنى تەلتۆكۈس قىرىپ تاشلاشقا ئىنتىلگەن. مۇشۇ توغرۇلۇق ن. يا. بىچۇرىن ئۆز ۋاقتىدا تۆۋەندىكىچە يازغان:

«IX ئەسىرنىڭ يېرىمىدا خاكاسلار شۇ چاغدا يۇرت سوراپ تۇرغان ئۇيغۇرلار سۇلالىسىنىڭ قۇدرەتلىك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇردى، قىساسچى جۇڭگولۇقلار سەددىچىننى ئۆزىگە دالدا قىلىپ يوشۇرۇنۇۋالغان ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقاتتى.»

ئىمپېرىيىنىڭ سابىق دۈشمىنى — شەرقىي تۈركلەرنى مۇشۇ ئىمپېرىيىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن سوقۇش قىلدۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولغان تاڭ ئىمپېراتورى تەيزۇڭ (太宗)نىڭ «ياۋايىلار»غا قاراتقان سىياسىتىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىدە خۇددى شۇ سىياسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولغان ئۇرۇنۇشلىرىدا مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئىمپېراتور ۋۇزۇڭ (武宗) نىڭ سىياسىتىدىكى نەتىجىلىرىنىڭ پەرقلىرىنى قانداق چۈشىنىشكە بولىدۇ؟ سەددىچىن يېنىغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى چوڭ قىسمىغا بېغىشلانغان ماقالىمىزدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يادروسى ئۇجىي خاقان باشچىلىقىدا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكى ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرىغا قەدەر كۆرەشتى ۋە مۇشۇ كۆرەشلەر نەتىجىسىدە بىر نەچچە قېتىم مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇپ تارقىلىپ كەتتى ۋە ھالاك بولدى. لېكىن جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە بويسۇنمىدى، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. ئۇجىي خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى سەۋەب ئۇيغۇرلارنىڭ يالغۇز ھۆرىيەتپەرۋەرلىكىدىنلا ئەمەس، بەلكى

تولاراق تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ ئۆز ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان دەرىجىگىمۇ يول قويمىغان ھەددىدىن ئوشۇق تەلەپلىرىدىن بولدى. تەتقىقاتچىلارغا تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى كۈتۈلمىگەن جىددىي ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە سەددىچىن يېنىغا بېرىپ قالغان بۇ كۆچمەنلەرنىڭ جۇڭگو ھاكىمىيىتى بىلەن ھەر خىل كېلىشىملەر تۈزگەنلىكى ياكى جۇڭگوغا ئەقىللىگە مۇۋاپىق كېلىشىم شەرت ئاستىدا «خىزمەتكە» كىرگەنلىكلىرى مەلۇم. ئۇنىڭغا مىسال ئۈچۈن ئەگرىسۇت قوشۇمشار ياكى يەنە شۇ شەرقىي تۇجۇ تۈركلىرىنى ئېلىش مۇمكىن. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ ھاكىمىيىتىگە بويسۇنىدىغان كىچىكرەك گۇرۇپپىلىرى بەك ئېغىر ئەھۋالدا قالغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنى يەنىمۇ كىچىكرەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈپ، تۈرلۈك ئەسكىرىي قىسىملار ئىچىگە تارقىتىۋەتكەن. تاڭ دۆلىتىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن ئارموزدنىڭ قوشۇنلىرى توغرۇلۇق تۆۋەندىكىچە مەلۇمات بار: «ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى پارچە - پارچە قىلىپ بۆلۈپ، چېگرا رايونىدىكى ئۆلكىلەر (ھېراۋۇللار 节度使) گە تارقىتىپ بېرىلدى. قۇللار تۈرلۈك ئۆلكىلەرنىڭ ھەربىي ۋە مۈلكىي باشلىقلىقىدىن بېقىندىلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن ئەندىشە قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى ۋە خۇتۇخى دەرياسىنى ئىگىلىۋالدى، لىيۇمىيەن 3000 ئادەمنى تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈردى.» بەلكىم ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى پارچىلاپ بۆلۈشنى، ئارموزد ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكىلەر تاڭ دۆلىتىگە «خىزمەتكە كىرگەندە»، ئۇلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغان بولۇشى ئېھتىمال. ئەمما مۇنداق بولۇشنى ئۇيغۇر خەلقى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىمپېرىيىنىڭ چېگرىلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا تۇتقان تاكتىكىسى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى، مۇشۇ تاكتىكىغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر جىسمانىي جەھەتتىن يوقىتىلاتتى، مانا **مۇشۇ** ئەھۋاللارنىڭ

ھەممىسى قىرغىزلارنىڭ خاقانغا يېزىلغان مەكتۇپتىكى مەلۇماتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ (2.25 ـ تېكىستكە قاراڭ).

شۇنداق قىلىپ تاڭ سۇلالىسى سىياسەتچىلىرى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەجرىبىسىنى تەكرارلاشقا ئۇرۇنمىدى. بۇ تەجرىبە كۆچمەنلەرنى ئۆز تەرىپىگە كەڭ مىقياستا جەلپ قىلىپ، ئۇلارنى تاجاۋۇزچىلىق سوقۇشلاردا ئاساسىي زەربە بەرگۈچى كۈچ قاتارىدا پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنداق قىلىش بىر ياقتا تۇرسۇن، ئىمپېراتور ۋۇزوڭ(武宗) نەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بىلەن بۇرۇن جەڭگىۋارلىق ئىقتىدارىغا ئىگە تۈرك ئاتلىق ئەسكەرلىرى ساقلىنىپ قېلىپ، كېيىن بۇ ئەسكەرلەر شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ قايتا تىكلىنىشىگە ئالدىنقى شەرت ھازىرلىغانىدى، دەپ مۆلچەرلەپ ئەمدى مۇنداق ئىشقا تەۋەككۈلچىلىك قىلماسلىق كېرەك، ئۇيغۇرلاردىن كېلىدىغان خەۋپنى تولۇق ۋە ئەبەدىلئەبەد يوقىتىش لازىم، دېگەن قارارغا كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ زەربىدار كۈچى — ئاتلىق ئەسكەرلىرى ساقلىنىپ قالىدىغان بولسا، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يېڭىباشتىن باش كۆتۈرۈپ ئەكسىگە كېلىشى تولۇق رېئال مەسىلە ئىدى ۋە بۇ توغرۇلۇق جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئايرىم مەلۇماتلار مانا مۇشۇ ئەھۋالنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

لى دېيۇي لىيۇمىيەن نامىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرلىرىگە يازغان خېتىدە بۇنىڭغا تامامەن قارشى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ مەكتۇپ تاڭ ئىمپېراتور سارىيىغا بۇرۇنراق ئەۋەتىلگەن مەلىكە تەيخېنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش مەقسىتىدە تيەن دې قەلئەسىگە قىرغىزلار ئەلچىلىرىنىڭ كېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغانىدى (مەلىكە تەيخې تاڭ ئىمپېراتورى شيەنزۇڭنىڭ قىزى بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانىغا نىكاھلاپ بېرىلگەنىدى، خاقان مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندا، مەزكۇر مەلىكە قىرغىزلار قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى).

2.29 «ھازىر قىرغىزلار ئۇيغۇر خاقانىغا بەك ئۆچمەنلىك قىلىۋا-

تىدۇ. مەلىكىنى ئىزلەش بىلەن بىر قاتاردا چوڭ ھەربىي يۈرۈش قىلىشنى پىلانلاۋاتىدۇ، تۈزلۈك (ياۋايىلار) نىڭ بىرلەشمە قوشۇنى جەنۇبقا قارىتا چېگرىدىكى ئىستىھكاملارغا قەدەر ئىچكىرىلەپ كىرىش ئۈچۈن ھۇجۇم باشلايدۇ، ھازىر خاقانىنىڭ خەلقى ئوزۇق-تۈلۈك يەتمەي ئاچارچىلىقتا تۇرماقتا، ئەسكەرلىرىنىڭ سانىمۇ كۆپ ئەمەس، ئەگەردە كۈچلۈك دۈشمەن ھۇجۇم قىلىپ قالسا ئۇلار بۇنى قانداق قايتۇرالايدۇ؟ بۇ ئېغىر ئەھۋالدا پەقەت ئۇلۇغ تاڭ ئۇلارغا ياردەم كۆرسىتەلىشى مۇمكىن.» ① مۇشۇ ئىككى مەكتۇپ (ئۇيغۇرلارغا ۋە قىرغىزلارغا يېزىلغان خەتلەر، 2.25 - ۋە 2.29 - تېكىستلەر) تىكى نەقىللەر سېلىشتۇرۇلۇپ كۆرۈلسە، تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك ئويۇن ئويناۋاتقانلىقى ئىنتايىن ئوچۇق كۆرۈنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇرقۇنغا قايتىپ كەلدى، دېگەن سۆزنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئاپتورلار كەلتۈرگەن ئىسپات ماتېرىياللار ئۈستىدە بىر قەدەر تەپسىلىي توختاپ ئۆتۈش زۆرۈر. مورىياسۇتاكائو ئۆزىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن پېشقەدەملەرنى تىلغا ئالغىنىدا ئۇ ئادەملەرنىڭ ئاساسلىرىنى نەقىل كەلتۈرمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ن. مائېدانىڭ 840 - يىلدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇندا بازىلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال، دېگەن كۆزقاراشىنى — ئابې تاكېئونىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئاساسنى بايان قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئابې تاكېئو ھەممىدىن ئاۋۋال يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەن 2.25 - تېكىستنى نەقىل كەلتۈرىدۇ ۋە شۇنىڭدەك قىرغىزلار خاقانىغا ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك يېزىلغان باشقا بىر خەتتىنمۇ نەقىل كەلتۈرۈلىدۇ، بۇ تېكىستتە قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇرلار تېررىتورىيىسىگە كۆچۈپ كېلىشى ئېھتىمالىنىڭ بارلىقى بايان قىلىنىدۇ. لېكىن بۇ

---

① لى دېيۇي: «خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى»، 8 - جىلد، 64 - بەت.

يەردە خېلو دەرياسى تىلغا ئېلىنمايدۇ.

«2.30 يەنە شۇنى بىلدىلەركى، بۇ يىل كۈزدە[قىرغىزلار — ئابې تاكېئو] ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھى جايلاشقان رايونغا كۆچۈپ بېرىشقا ھازىرلىق قىلىشىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ دۆلىتىنى يوقىتىپ [ئۇيغۇرلارنىڭ — ئابې تاكېئو] ئۇلار ياشاپ كەلگەن كوناجايلىرىنى ئىگىلىۋالماقچى.» مانا مۇشۇ مەكتۇپ خۇيچاڭ 4 - يىلىنىڭ (22 - 3—22-2 - 844) 2 - ئېيىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي يېزىلغان.

ئابې تاكېئومۇشۇ كېيىنكى مەلۇماتنى قىرغىزلارنىڭ خېلو دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كېلىشكە ئويلىنىۋاتقانلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان 2.24 - تېكىست بىلەن سېلىشتۇرۇپ، 2.30 - تېكىستتىمۇ خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. كېيىن ئۇ ن. ما ئېيدانىڭ: «ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىڭ كونا جايلىرىنى ئىگىلىۋالدى، «... كونا جايلىرى» دېگەن گەپ ئادەتتە ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىغا يېقىن جايلار ھەپ چۈشىنىپ كېلىنگەنلىكىدە ھېچقانداق مەسىلە يوق». خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن ئۇرقۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار قارارگاھى رايونىدىن ئۇجې خاقان باشچىلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇب تەرەپكە — سوجەنشەن (سوزىشەن) تاغلىرى تەرەپكە، كېيىن تىيەندى قەلئەسى ۋە جېنۋۇ قەلئەلىرىگە، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ چوڭ ئەگمىسى رايونىغا قېچىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ئابې تاكېئو ئۇجې خاقاننىڭ ھەرىكەتلىنىپ بارغان مۇشۇ يولىغا نىسبەتەن ئېدزىنغول دەرياسى غەرب تەرەپتە — يىراق جايدا تۇرىدىغۇ، دەپ بەكمۇ ئادىللانە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق بىز ئۆزىمىزنىڭ كۆز قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئاۋۋال، ياپونىيىنىڭ باشقا

ئالىملىرىنىڭمۇ بۇ مەسىلە ھەققىدىكى پىكىرلىرى ئۈستىدە توختاپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلايمىز. مەسىلەن، كۇۋادارو كورۇۋ: ئۇيغۇرلار باشتا خېلۇ دەرياسى (ئېدزىنغول) دەرياسى بويىدا ئىدى، كېيىنچە چيەنفۇ يىلى (874— 880) دىن كېيىن گەنجۇنى ئىشغال قىلدى، چيەنفۇ يىللىرى ۋاقتىدا مۇھاكىمىگە چۈشكەن ئۇنىۋان بېرىش مەسىلىسى (2.7 - تېكىستكە قاراڭ) پان - تېكىن (پان تېلى)نىڭ ۋارىسلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىدۇر. پان - تېكىننىڭ غەرب تەرەپتىن كۇچا (ئەنشى) رايونىدىن شەرققە كۆچۈشى توغرۇلۇق ھازىرچە بۇنى بىر تەخمىن قىلىنغان ئىش سۈپىتىدە سۆزلەشكە مۇمكىن، لېكىن پان - تېكىننىڭ ئۆزىنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلمىغانلىقى بەك ئېنىق ئىشتۇر» دەپ يازىدۇ. ئا. فۇدزى ئېدانىڭ پىكرىچە؛ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا دائىر ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن ئېلىنغان «ئۇيغۇرلار خېلو دەرياسى بويىغا قايتىپ كەلدى» (2.21 - تېكىستكە قاراڭ) دېگەن گەپتىكى «قايتىپ كەلدى» سۆزىنى ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى بازىسى — مەلىكە شەھىرى (ئېدزىنغول دەرياسى بويىدىكى خاتۇن شەھىرى)نى خايىتا ئىگىلىۋېلىشى دەپ چۈشىنىش كېرەك. كېيىنچىرەك پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار يېڭىدىن شەرق تەرەپكە كۆچۈپ كەلگەندىكەن (ئا. فۇدزى ئېدا پان - تېكىننى خاقان خۇەي-جەن دەپ ئاتايدۇ).

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تارمار قىلىنىشى شۇنچىلىك ئۇشتۇمتۇت بولدىكى، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ شەرق تەرەپتىكى قىسمىنىڭ يېرىمى شەرقىي شىمالغا، شەرققە، جەنۇبقا ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە — ھەممىلا تەرەپلەرگە قېچىپ كەتتى. بۇنىڭدىن باشقا قىرغىزلار ھۇجۇم قىلىپ كېلىشتىن ئاۋۋال، ئۇدا قاتار ئىككى قىش مەملىكەت ئىچىدە قاتتىق جۇتچىلىق يۈز بەردى، جۇتچىلىق نەتىجىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن ئىگىلىكىگە قاتتىق زىيان - زەخمەت يەتكۈزدى ۋە ئۇلارنى بەك ئاجىزلاشتۇرۇپ قويىدى. شۇڭلاشقا

ئورقۇن دەرياسى ۋادىسى رايونىدا خېلىلا چوڭ تەشكىلىي قۇۋۋەتكە ئىگە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل گۇرۇپپىسىنىڭ قانداق قىلىپ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، لېكىن بۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ھەقىقەتەنمۇ چوڭ گۇرۇپپا بولغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى شۇنداق بولغاندىلا ئۇلار تاڭ ھاكىمىيىتىگە جىددىي ئەندىشە سالالايتتى. مانا مۇشۇ ئاساسىي ئەھۋال خېلو دەرياسى (ئەلۋەتتە خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىمۇ) ئورقۇن دەرياسى ۋادىسى رايونىغا جايلاشقان، دېگەن مۆلچەرگە سەلبىي قاراشقا مەجبۇر قىلىدى. 840 — 843 - يىللار ئارىلىقىدىكى بۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ئەھۋالىغا قارىغاندا، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىمۇ ناھايىتى ئاز يولۇققان بولۇپ، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بولسا كېرەك. مەزكۇر ئۇيغۇرلار ئېدزىنغول دەرياسى (قارا دەريا — خېلو دەرياسى)نىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان، مەزكۇر رايون ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى ماكانلىرىدىن چەتكىرەك جايلاشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايون ھەممىلا تەرەپتىن چۆللەر بىلەن قورشالغان بولۇپ، بۇ يەرگە كېلىش، بولۇپمۇ شىمال تەرەپتىن كېلىش ئاسان ئەمەس.

خۇيچاڭ (会昌) 3 - يىلىنىڭ 6 - ئېيى (843 - يىلى)دا قىرغىز خاقانىغا يوللانغان مەكتۇپتا (2·25 - تېكىستكە قاراڭ) تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكىتىدىن جىددىي ئەندىشىدە قالغانلىقلىرى بەك ئېنىق كۆرسىتىلگەن. بۇ مەكتۇپتا، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىغا قارشى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشى توغرۇلۇق ئوچۇقتىن - ئوچۇق قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقى بەك روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتى ۋە يۇرتىغا قايتىشقا بولغان ئارزۇلىرى توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەرمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئەگەردە خېلو دەرياسى ئورقۇن رايونىغا—

ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان دەپ ھېسابلىغۇچى تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلغان تەقدىردە ئۇلارنىڭ قايتىپ كېلىدىغان ۋەتىنى قايسى بولىدۇ؟ بۇ يەردە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىش ئارزۇسىدا يۈرگەن قايسى گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ئۈستىدە گەپ بولۇشى مۇمكىن؟ 843 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇجې خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ۋە رىقابەتتە تۇرغان ئارموزد باشچىلىقىدىكى گۇرۇھى بىرقاتار جىددىي مەغلۇبىيەتلەرگە يولۇقتى. بۇلارنىڭ بىرقىسمى تەسلىم بولدى، بىر قىسمى يوقىتىلدى، قالغان قىسمى بولسا پىتىراپ تارقاپ كەتتى.

شۇڭلاشقا مۇشۇ ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتىگە تەھدىت سېلىپ تۇرغىنى يوق، 2·25 - تېكىستتە سۆزلىنىۋاتقان بايانلار بۇ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئەمەس، كېيىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى تەشكىللىگەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق شۇ چاغلاردا ھېچقانداق بىرەر مەلۇمات يوق ئورنىدا ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇلار نەزەردە تۇتۇلمىدى.

تۈرلۈك تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا، 840 - يىلىدىن كېيىن، خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىسىدىن تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان رايونلارغا (خۇاڭخېنىڭ چوڭ ئەگمىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئوتلاقلار ۋە قىسمەن نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە) جايلاشقان ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق تاڭ ھاكىمىيىتى ۋەكىللىرىنىڭ تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. تېخىمۇ غەرب تەرەپتىكى رايونلار (قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا)دىكى ئەھۋال توغرۇلۇق پەقەت پارچە - پارچە مەلۇماتلارلا بولۇپ، بۇلارمۇ بىر - بىرىگە زىتتۇر. ئۇ يەرلەرگە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىدىكى باشقا تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئۇ يەرلەرگە بارغانلىقى ھەم شۇ رايوننى ئۆزلەشتۈرگەنلىكى توغرۇلۇق تولۇق تەسەۋۋۇرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش تېخىمۇ تەسكە چۈشىدۇ. ئەھۋاللارغا

قارىغاندا جۇڭگو ھاكىمىيىتى IX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا بەكمۇ غەرب تەرەپتىكى رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ سابىق ئاھالىسىنىڭ كۆچلىرى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە بولمىغان بولسا كېرەك. «ئۆز ۋەتىنىگە قايتىش» ئارزۇسىدا يۈرگەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئەسكەرتىلگەن سۆزلەرنى پەقەت تاڭ دۆلىتى چېگرا مەمۇرىيىتىنىڭ نەزەر دائىرىسىدىكى تېررىتورىيىلەردە تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلارغىلا ئائىت گەپلەر دەپ قاراش كېرەك. تاڭ سارىيى بىلەن قىرغىزلار ئوتتۇرىسىدا مەكتۇپلار جىددىي ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلغان چاغلاردىكى مەزكۇر ئۇيغۇرلار پەقەتلا خېلوچۇەن (ئېدزىنغول) ئۇيغۇرلىرى بولۇشى مۇمكىن. تەتقىقاتچىلار مۇشۇ يەرگە جايلىشىپ قالغان بۇ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق بەك ئازلا مەلۇماتلارغا ئىگە. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايونلارغا دەسلەپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن بۇ ئۇيغۇرلار رايونىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرمۇ نامەلۇم، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن قېچىپ كەلگەن ئادەملەر ھېسابىغا خېلى دەرىجىدە كۆپىيىپ كۈچىيىشكە تېگىشلىك ئىدى دەپ مۆلچەرلەشكىلا بولىدۇ. مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارغا ئاساسەن بىز تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىغا يېقىن جايلاردا تاڭ ھاكىمىيىتىگە شۇ چاغلاردا ئەندىشە پەيدا قىلىدىغان ھېچقانداق باشقا ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسى يوق ئىدى دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلايمىز.

جۇڭگو مەنبەلىرى ئىمپېراتور سارىيىنىڭ خېلوچۇەن (ئېدزىنغول) ئۇيغۇرلىرىنى يوقىتىش توغرىسىدا بەرگەن تەكلىپىگە قىرغىزلارنىڭ قانداق ئىنكاستا بولغانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ قۇتراتقۇلۇق 843 - يىلى قىلىندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېدزىنغولغا قايتىپ كېلىش ۋەقەسى

875 - يىلى يۈز بەردى. شۇڭلاشقا، قىرغىزلار مۇشۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارغا 843 — (؟) 844 - يىللار ئارىلىقىدا قاتتىق زەربە بەردى ۋە بۇ ئۇيغۇرلارنى ئاشۇ جايلارنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى، دەپ جۈرئەت بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. مەنبەلەردىكى ۋاستىلىك ئىسپاتلار قىرغىزلارنىڭ خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلىش مۇمكىنچىلىكى ۋە بۇ ھۇجۇملار نەتىجىسىدە ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېتىشىگە مەجبۇر بولغانلىقى توغرۇلۇق سۆز ئېچىشقا ئىمكان بېرىدۇ، لېكىن شۇنىڭدىن كېيىنكى 30 يىل داۋامىدا تا بۇ ئۇيغۇرلار يېڭىدىن قايتىپ كەلگۈچىلىك ئارىلىقتا قەيەردە تۇرغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر بۆلىكىنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلىرىمۇ بىر تېپىشماق ھالىتىدە تۇرىدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى مۇشۇ رايونغا كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى سۇڭ دۆلىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. 988 - يىلى سۇڭ ھاكىمىيىتى سارىيىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىلىدى (2·28- تېكىستكە قاراڭ). مانا مۇشۇ مەلۇمات، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە مەلۇم بولغان ئەڭ ئاخىرقىسى بولسا كېرەك.

X ئەسىردە تاڭغۇت قەبىلىلىرى كۈچىيىپ كەتتى ۋە خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر تولۇق ئۈزۈلۈپ قالدى، تاڭغۇتلارنىڭ قانداق شەرت - شارائىت ئاستىدا ۋە قاچان مەزكۇر رايوننى ئىگىلىۋالغانلىقىدىنمۇ بىزگە ھېچ نەرسە مەلۇم ئەمەس.

خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلار ئۇيغۇرلارنىڭ غەرب تەرەپتىن (كۇچا ۋە قاراشەھەر رايونلىرىدىن) شەرق تەرەپكە — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە ۋە ئېدزىنغول دەرياسى ۋادىسىغا تەشكىللىك ھالدا ئۆتۈپ كەلگەنـ

لىك ئېھتىمالىنى رەت قىلغۇچى تەتقىقاتچىلارغىمۇ پايدىلىق مورى ياسۇ تاكائو: ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، گوبى چۆلىنىڭ جەنۇبىغا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ چوڭ ئەگمىسىنىڭ شىمالىغا ۋە مۇشۇ جايلارنىڭ خېلىلا غەرب تەرىپىدىكى رايونلارغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتلەر بولۇپ كەلدى، بۇ مۇناسىۋەتلەرنى ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ بىر ئىكەنلىكى بەلگىلىگەن دەپ ھېسابلايدۇ. خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن چاغلاردىمۇ ياشاپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت تەشكىللىي بىر گۇرۇپپا ئىدى، تاڭ ئىمپېراتورى قىرغىزلارغا يازغان مەكتۇپىدا مانا مۇشۇ بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت ئۇيغۇرلارنى تولۇق، تەلتۆكۈس، بىر ئادىمىنىمۇ قويماي يوقىتىۋېتىشكە چاقىردى.

ھازىر، پايتەختىنىڭ ئىسمى ھەققىدىكى مەسىلىگە قاراپ چىقسىمىز، ئالدىن شۇنى كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇكى، جۇڭگو ئېروگلىفلىق يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھۆججەتلەرنىڭ مۇھىم بىر كەمچىلىكى — جۇڭگو بىلەن بىر قاتاردا تۇرغان خەلقلەرنىڭ خاس ئىسىملىرىنى جۇڭگونىڭ خېتى نەمۇنىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغانلىقىدۇر. بەزىدە بۇ ئىش ئاڭلىق قىلىنىدى، لېكىن كۆپىنچە خاس ئىسىملار خەنزۇ تىلى نورمىسىغا مۇۋاپىق خەنزۇچىلاشتۇرۇلىدى. خەنزۇچە يېزىلغان ئىسىملاردىن پايدىلىنىشقا مەجبۇر بولغان ئاپتورلار چوڭ قىيىنچىلىقلار ھېس قىلىدۇ، لېكىن بۇنىڭدىن چىقىشقا كۆپىنچە باشقا يول يوق. شۇڭلاشقا مىللىي ئىسىملارنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى تېپىش ياكى خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە ئاساسىدا يېزىلغان خاس ئىسىملارنىڭ ھەقىقىي ئېيتىلىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش — ئىلمىي جەھەتتىنلا چوڭ قىزىقىش پەيدا قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەمەلىيەتتىمۇ بۇنىڭ ئەھمىيىتى چوڭ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن يى. ئى.

كېيچانوۋنىڭ گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئاساسىي شەھىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆرگەنلىكىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچى تاڭغىت ئۇيغۇر ئۇرۇشلىرىغا بېغىشلانغان ماقالىسىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كەلتۈرۈلگەن بىر تۈركچە بېيىت پارچىسىدا خاتۇن - سىنى ناملىق ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ. يې. ئى. كېيچانوۋ: ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغان چاغلاردىكى نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنى تەپسىلىي ئانالىز قىلىپ كۆرۈپ، بۇ ماتېرىياللارنى بېيىتتا كۆرسىتىلگەن مەزمۇنلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ بېقىپ «خاتۇن - سىنى شەھىرىنى گەنجۇ شەھىرى دەپ چۈشەنسە بولىدىغانغا ئوخشايدۇ» دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ①. كېيچانوۋ ئۆزىنىڭ خۇلاسىسىنى تۆۋەندىكى ئاساسلار بويىچە چىقىرىدۇ:

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يېزىشىچە، خاتۇن - سىنى شەھىرى «خىتاي بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىغا» جايلاشقان. خىتاي دېگەن نام ئاستىدا بۇ يەردە قىتانلارنىڭ دۆلىتى (辽)نى چۈشىنىش كېرەك.

خاتۇن - سىنى شەھىرىنىڭ خەلقى تاڭغىت خەلقى بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرىدۇ. بېيىتتا تەسۋىرلەنگەن خاتۇن - سىنى شەھىرىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ۋە خاقاننىڭ تەقدىرى جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلگەن گەنجۇ شەھىرىنى تاڭغىتلارنىڭ ئىشغال قىلغان ۋاقتىدىكى تەسۋىرى بىلەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇشۇنداق تەكلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم يېتەرسىزلىكلىرى بار، تەنقىد ئالدىدا بىزەمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بىرىنچىدىن، گەنجۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئور-

---

① كېيچانوۋنىڭ: «تاڭغىت — ئۇيغۇر ئۇرۇشلىرى تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 150 — 152 - بەتلىرىگە قاراڭ.

يى بېيىتتا كۆرسىتىلگەن «خىتاي بىلەن تاڭغىت ئوتتۇرىسىغا» توغرا كەلمەيدۇ. تاڭغىت دۆلىتىنىڭ چېگرىسى گەنجۇدىن خېلىلا شىمال تەرەپتە، ئالاشەن چۆلىنىڭ خېلىلا شىمال تەرىپىدە، ئالاشەن چۆلىنىڭ شىمالىدا، گوبى چۆلىنىڭ جەنۇبى چەت ياقىسىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە تاڭغىتلار قىتانلار بىلەن چېگرىلىنىپ تۇراتتى. «خىتاي بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدىكى» تېررىتورىيە ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى رايونىغىمۇ توغرا كېلىدۇ. مانا مۇشۇ يەرگە قەدىمكى ئۇيغۇر شەھىرى خاتون-سىنى جايلاشقانىدى. خەنزۇچە تېكىستلەردە بۇ شەھەرنى «كېدۇن» دەپ يازىدۇ. تۈرلۈك ئەسەرلەردە كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. كېيىنرەك مانا مۇشۇ يەرگە تاڭغىتلار ئۆزلىرىنىڭ بىر شەھىرىنى سالغانىدى.

ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ئۇيغۇرلار شەھىرى تىلغا ئېلىنغاندا، بۇ شەھەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەسىلە ھازىرغا قەدەر يېشىلمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇش زۆرۈر. بەزى تەتقىقاتچىلار ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ئۇيغۇرلار شەھىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئېھتىمالىنى رەت قىلىدۇ. مەسىلەن، ئابې تاكېئو ئۆزىدىن ئاۋۋالقى ئۆتكەن ئادەملەرنىڭ ھەممە مەشھۇر مەلۇماتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنى تەھلىل قىلىپ تۇرۇپ، ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ بولمىغانلىقى توغرۇلۇق يازىدۇ: بۇ بىر خىيال، «ھاۋا بوشلۇقىغا قۇرۇلغان ساراي» — ئۇنىڭ بايانىنى سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلسىڭىز مۇشۇنداق بولىدۇ. ئابې تاكېئونىڭ پىكرىچە، ئورقۇن دەرياسى ۋادىسىدا خاتۇن (قاتۇن) دېگەن بىرلا شەھەر بولغان، بىز ئۇچۇن ئابې تاكېئونىڭ بۇ دەلىللىرى كىشىنى دېگەندەك قايىل قىلالمايدۇ، يەنە بىر قانچە ئىسپات - دەلىللەر باركى، ئۇلارنى خاتا بولۇپ قالغان دەپلا تاشلىۋەتكىلى بولمايدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ

ۋاڭ يەندېنىڭ دوكلاتىغا مۇناسىۋەتلىكتۇر. ۋاڭ يەندېنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا قىلغان سەپىرى ۋە سەپەردە ماڭغان يولىنى ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىدىن ئۆتكەن، دەپ زادى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇرقۇن ۋادىسى ۋاڭ يەندې نىشان قىلىپ كېتىۋاتقان جايدىن يىراق شەرقىي شىمال تەرەپتە تۇرىدۇ. ئەگەردە خېلو دەرياسى ئۇرقۇن ۋادىسىدىكى دەريالارنىڭ بىرى، دېگەن قاراشقا قوشۇلغان تەقدىردە، ۋاڭ يەندې شاجۇ (沙州) رايونى (ھازىرقى ئوردوس رايونى) دىن ئۆتۈپ توغرا شىمال تەرەپكە يۈرگەن بولاتتى. بۇ ئارىلىق تۈز سىزىق بىلەن ھېسابلىغاندا 1100 كىلومېتىر كېلىدۇ. كېيىن، غەربىي جەنۇب تەرەپكە — قۇمۇلنى نىشانلاپ مېڭىشى لازىم بولىدۇ، بۇ يەرنىمۇ تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ 1000 كىلومېتىرغا يېقىن جاي. قۇمۇلغا — غەرب تەرەپكە قاراپ گوبى - ئالتاي يولى بىلەن ماڭغاندا ئىككى ھەسسە قىسقىرايدۇ. يۇقىرىقى يول بىلەن مېڭىلدى دېگەندە، ئۇرقۇنغا بېرىشنى مەقسەت قىلغاندىلا ئاندىن ماڭغان بولىدۇ. لېكىن مەنبەلەردە مۇنداق ۋارىيانتنىڭ مۇمكىن بولۇپ قېلىشىغا ھېچقانداق بىر بېشارەت يوق. سۇڭ دۆلىتى ئەلچىسىنىڭ شۇ چاغدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇرقۇنغا سەپەر قىلىش مۇمكىنچىلىكىنى زادى ئېتىراپ قىلغىلى بولمايدۇ. سۇڭ دۆلىتى بىلەن قىتان ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدا ھەممىلا ۋاقىت دېگەندەك دۈشمەنلىك مۇناسىۋەتلەر بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سابىق تېررىتورىيىسى — شۇ چاغدا قىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر چەت ئۆلكىسى بولغان جايغا — ئۇلارغا دۈشمەن دۆلەتنىڭ ئەلچىسىنىڭ زىيارەت قىلىشى — ئادەتتە مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. شۇڭلاشقا بىز ۋاڭ يەندې گوبى - ئالتايلارنى بويلاپ تاڭغىت ۋە قىتانلار تەسىر دائىرىسىنىڭ چېگرىداش يەرلىرى بويىچە ماڭغان، دېيىلگەن بۇرۇنقى تەخمىنىمىزدە قېلى-

ۋېرىمىز. قىتانلارنىڭ تەسىرى تۇرپان خانلىقىغا قەدەر كېڭەيگەنىدى. تاڭغۇت دۆلىتى تېررىتورىيىسىنىڭ غەرب تەرىپىدە تۇرپان خانلىقىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، ئەھۋالىغا قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالغان قەبىلىلەر كۆچۈپ يۈرگەن بولسا كېرەك.

مەھمۇد قەشقەرى نەقىل كەلتۈرگەن تۈركلەرنىڭ بېيىتى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېدىزىنغول دەرياسى بويىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان قوشۇمچە دەلىللىك رولىنى ئوينايدۇ. بېيىتتا، تاڭغۇتلار بىلەن قىتانلارنىڭ چېگرىسىدا «قاتۇن» دېگەن شەھەرنىڭ بارلىقىنى، تاڭغۇتلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىكى ۋە تاڭغۇتلارنىڭ بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلغانلىقى توغرىسىدا بايان قىلىنىدۇ. ئېدىزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىن باشقا، مۇشۇ يەردىكى ھەممە شەرتلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان باشقا جاي يوق. ئابې تاكېئو مەھمۇد قەشقەرى نەقىل كەلتۈرگەن تۈركچە بېيىتنى ۋ. مىنورىسكىنىڭ ئېلان قىلغان تېكىستىدىنلا بىلگەن بولۇشى ئېھتىمال. ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ كىتابىدا «ئەگەر قەشقەرى خاتون - سىنى (قاتون - سان) (قاتون قەبرى — ئابې تاكېئو) تاڭغۇت بىلەن خىتايلار ئوتتۇرىسىدا ئىدى» دەپ يازغان بولسا، مىنورىسكى بۇنى ئېدىزىنغول دەرياسى بويىدا خاتون شەھرى مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قاراشقا بولمايدۇ دەيدۇ، دەپ يازىدۇ. ۋ. مىنورىسكى ئۆزىنىڭ بايانلىرىدا مەھمۇد قەشقەرى كەلتۈرگەن بۇ تېكىستتە ۋە ئومۇمەن ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرق ئەللىرى تېكىستىدە «خىتاي» سۆزى زادى جۇڭگوغا قارىتىلغان سۆز ئەمەسلىكىگە، بۇنداق دەپ پەقەت قىتانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلىتىگە ئېيتىدىغانلىقىغا دىققەت قىلمىغان. «خىتاي»، «قىتاي»، «قاتاي» ۋە بۇ سۆزنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرى موڭغۇل تىلى سىستېمىسىدىكى بىر خەلقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشىدۇر. بۇ خەلق ھازىرقى بىزنىڭ

ئەدەبىياتىمىزدا قىتان نامى بىلەن مەلۇم. كىشىدە ئابىي تاكېئو ۋ. مىنورىسكىنىڭ خاتالىقىغا دىققەت قىلماستىن ئۆزىنىڭ «تاڭغىتۇ ـ تۇسىنا ـ نو ئايدا نى ئاتنا» دېگەن كىتابىدا مىنورىسكىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى تەكرارلىغانىكىن، دېگەن تەسىرات تۇغۇلىدۇ. ياپونچە «سىنا» سۆزى پەقەت بۈگۈنكى جۇڭگونى (ئوتتۇرا دۆلەتنى) كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىسى يوق. مەھمود قەشقەرىنىڭ تېكىستىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاتۇن ئىسىملىك شەھرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە مۇھىم بىر ئىسپات بولالايدىغان پەقەت بىرلا سۆزنى خاتا مۇھاكىمە قىلغانلىق تۈپەيلىدىن، مىنورىسكىي ۋە ئابىي تاكېئو بۇنىڭدىن ئەكسىچە مەزمۇن چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن ئەقلىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئەھۋال تۇغۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بېيىتتىكى سېيۇژىتىنىڭ گەنجۇ قەلئەسىنى تاڭغىتلارنىڭ ئىشغال قىلىشى ۋە ئۇيغۇر خاقانىنىڭ تەقدىرىنى بايان قىلىش بىلەن ئۆزئارا ئۇيغۇن كېلىشى گەنجۇ پايدىسىغا چىقىدىغان مۇھىم دەلىل بولالايدۇ. لېكىن بېيىتتا تەسۋىرلەنگەن كۆرۈنۈش بەك ئومۇمىي خاراكتېرگە ئىگە ۋە ھەرقانداق بىر قاتتىق ھۇجۇم بىلەن دۈشمەن تەرەپتىن مۇداپىئەلەنگەن شەھەرگە توغرا كېلىدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنسا، ئۇ چاغدا بۇ مەلۇماتنى ئېدزىنغول دەرياسى تۆۋەنكى ئېقىنى رايونى — تا قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شىمال ۋە جەنۇبتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغان بۇ كەڭ ۋادىغا ئەكەلىسە قارشىلىق بولمايدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغلاردىلا ياشاپ تۇرغان، بۇ يەرگە تىبەتلىكلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي كۈچى قۇدرەت تاپقان ۋاقىتلىرىدا كېلىپ كەتكەن ۋە ئاخىرىدا بۇ يەر كېيىنكى تاڭغىت دۆلىتى تەركىبىگە كىرگەن. تەتقىقاتچىلار مۇشۇ ۋادىنىڭ VIII، X ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى تارىخى

ھەققىدە پەقەت پارچە - پۇرات مەلۇماتلارغا ئىگە.

بىزگە ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىنى تاڭغىتلارنىڭ قايسى ۋاقىتلاردا ئىشغال قىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. يى. ئى. كىچانوۋنىڭ پىكرىچە، بۇ رايوننىڭ ئىشغال قىلىنىشى تەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار شەھىرىنى ئىشغال قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا (1028 — 1036 - يىللار ئارىلىقىدا) يۇز بەرگەنىكەن. ئاپتور ئۆزىنىڭ «تاڭغىت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركىلار» دېگەن كىتابىدا خاتون - سىنى گەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەينى ئۆزى بولسا كېرەك، دېگەن پىكىرنى قايتا تەكرارلىمايدۇ. كىچانوۋ «جاراڭلاپ تۇرىدىغانلا خەت - چەكلەر» دېگەن ئىلمىي ئەمگىكىدە «تاڭغىتلار قانغا بويالغان قىلىچلىرى بىلەن قارا دەريا ياقىسىغا چىقتى، ئۇيغۇرلار قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى». بۇ دەھشەتلىك يىللاردىكى ۋەقەلەر قەدىمكى ئۇيغۇرلار قوشاقلىرىدا: «قانلار شارقىراپ ئاققان دەريا سۇيىدەك ئاقتى» دەپ بايانلاندى. تاڭغىتلار ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ ساھىلىدىلا توختاپ قالمىدى، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى غەرب تەرەپكە قاراپ ھۇجۇم قىلىۋەردى، سۇجۇ ۋە شاجۇدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بويسۇندى. تاڭغىتلار بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ ئۇلۇغ مۇقەددەس يېرى — مىڭبۇت غارلىرىنى ئىگىلىۋالدى. بۇ ۋەقە 1035 - يىلى يۇز بەردى ...» دەپ يازدى①. ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى رايونلار دەل مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە ئىشغال قىلىنغانلىقى ئېھتىمال.

ئېدزىنغول ۋادىسىغا بېغىشلانغان ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا پەقەت بىرلا ئەمگەك بار. بۇ بولسىمۇ، يى. ئى. لۇبولىسنىچېنكو ۋە ت. ك. شافرانوۋىسكايا — ئىككىسى يازغان ئامم

---

① كىچانوۋ: «جاراڭلاپتۇرىدىغانلا خەت - چەكلەر»، 1965 - يىل موسكۋا نەشرى، 52 - بەت.

باب كىچىك بىر رىسالىدۇر. مەزكۇر كىتابتا بۇ رايون تارىخىنى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ بۇ يەرلەرنى 1372 - يىلى مىڭ سۇلالىسى دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى بېسىۋالغانغىچە بولغان ئارىلىقنى سخېما تەرتىپى بويىچە بايان قىلغان. مەزكۇر ئاپتورلار، ئېدزىنغول تۈۋەنكى ئېقىنىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ هالاك بولغاندىن كېيىن ئۆتكەن 200 يىللىق تارىخى ئۇستىدە هېچقانداق مەلۇمات يوق، دەپ يازىدۇ①. بۇ ئەھۋال مەنبە ماتېرىياللارنىڭ يېتەرسىزلىكى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ ۋە بۇ ئىش مەزكۇر كىتاب چىقارغان خۇلاسىلەرگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ پايتەختىنى نېمە دەپ ئاتىغانلىق مەسىلىسى يېشىلمىگەن پېتىچە قېلىۋەردى.

---

① لۇبولېسنىچېنكو ۋە شافرانوۋسكايا: «ئۆلۈك شەھەر قارا خوتو»، 1968 - يىلى موسكۋا نەشرى 12 - بەتكە قاراڭ.

ئۈچىنچى باب

تۇرپان خانلىقى

تۇرپان خانلىقى — ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، شۇ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدە ياشىغۇچىلار تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان، بىرقەدەر چوڭراق ۋە باشقىلارغا نىسبەتەن ئۇزۇنراق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەت تەشكىللىدۇر. تۇرپان خانلىقى توغرۇلۇق ياۋروپا ۋە شەرق ئەللىرى تىللىرىدا يېزىلغان تەتقىقات ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ. مەزكۇر ئەسەرلەردە تۇرپان خانلىقى خەلقى تۇرمۇشىنىڭ كۆپ تەرەپلىرى ئەتراپلىق تەسۋىرلەنگەن. لېكىن تا ھازىرغا قەدەر تۇرپان خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى، راۋاجلىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردە — تۇرپان خانلىقىنى تىكلىگەن ۋە بۇ يەرلەرنى ئىگىلىگەن تېلى قەبىلىلىرىنىڭ رولى توغرىسىدىكى مەسىلىلەردە كۆپلىگەن پىكىر ئىختىلاپلىرى بار. بۇ مەسىلىلەر بۈگۈنگە قەدەر يېتەرلىك دەرىجىدە تەتقىق قىلىنىپ كېتىلمىگەن. ئەھۋالنىڭ مۇنداق بولۇشى — ھەممىدىن ئاۋۋال مەنبە ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىش — ئورۇنلىرىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ، جۇڭگو مەنبەلىرى بۇ خانلىقنىڭ تارىخىنى بەك ئاز كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خانلىقنىڭ تىكلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ ئاخىرىدا ھالاك بولۇشى، شۇنىڭدەك «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى ئۈزلۈكسىز ئىچكى ماجىرالار تۈپەيلىدىن جۇڭگودا كېلىپ چىققان چوڭ ۋەيرانچىلىق ۋەزىيىتى ئاستىدا ئۆتتى. بۇ ئۆزئارا نىزا - ماجىرا 100 يىلغا يېقىن

داۋام قىلدى (بۇ يىللار ئىچىگە تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاخىرقى بىرنەچچە ئون يىلىمۇ كىرىدۇ)، يېرىم ئەسىر يىراق ئەللەر بىلەن، شۇ جۈملىدىن تۇرپان، كۇچا ۋە قاراشەھەرلەر بىلەن ئالاقە تامامەن دېگۈدەك ئۈزۈلۈپ قېلىپ تۇردى. شۇڭلاشقا، قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ مۇشۇ ئەللەرگە مۇناسىۋەتلىك يازغانلىرى بەكمۇ ئۈزۈك - ئۈزۈك ۋە بىر نۇقتىغىلا قاراتقانلىق بىلەن پەرقلىنىپ تۇردى. بۇ ئەھۋال مەملىكەت سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كېلىپ مەركەزلەشكەندىن كېيىنمۇ ياخشىلىنىش تەرىپىگە قاراپ ئۆزگەرمىدى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى، ئۆزلىرىنىڭ بىۋاسىتە قوشنىلىرى بىلەن بولغان كۈرەشلەردە دائىم مەغلۇپ بولۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، مەملىكەتنىڭ دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ (تاڭغۇتلار ۋە كېيىنرەك جۇرجىتلارنىڭ) ئارىغا كىرىۋېلىشى تۇپەيلىدىن شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپلا قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دۈشمەن دۆلەتلەر سودا - تىجارەت ۋە دىپلوماتىك ئالاقىلەرگىمۇ دەخلى يەتكۈزۈپ تۇردى.

تۇرپان خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، يەرلىك مەنبە ماتېرىياللار ۋە شۇنىڭدەك مۇسۇلمان جۇغراپىيونلىرىنىڭ ئەسەرلىرىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. لېكىن يەرلىك مەنبە ماتېرىياللىرى بەك ئاز ساندىدۇر. مۇسۇلمان ئەللىرى ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بەك چوڭ بىر كەمچىلىك ئىسلام دىنىدا بولمىغان ئەللەرنىڭ تارىخىغا بەك ئېتىبارسىزلىق بىلەن قارىغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ يەرگە ئىسلام دىنى يېتىپ كەلگۈچە بولغان تارىخى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بەك شەرقىدىكى رايونلىرىنىڭ تارىخى مەزكۇر ئەسەرلەردە بەك قىسقا ۋە يارامسىز قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

تۇرپان خانلىقى تارىخىنىڭ ئاساسىي مەسىلىلىرىنى تەھلىل قىلىشقا كىرىشىشتىن ئاۋۋال، ئالدىن بىرقانچە ئەسكەرتىشلەرنى

بىرىپ ئۆتىمىز، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە جۈملىدىن، ۋەتىنىمىز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەمگەكلىرىدىمۇ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» ياكى مەزمۇنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىبارىلەر پات ـ پاتلا يولۇقىدۇ. مانا مۇشۇ ئىبارە ھەممىسىگىلا مەلۇم ئادەتكە ئايلىنىپ قالغاندەك ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ ئىبارىنى مانا مۇشۇنداق قوللىنىشنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەنئەنىگە رىئايە قىلغانلىق دەپ قاراش كېرەك. مەسىلەن، ۋاڭ رىۋى: «ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە يول ئالغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۈچ قىسىمغا بۆلۈندى: بىرىنچىسى، گەنجۇدا تۇرۇپ قالدى. ئىككىنچى تۈركۈمى شىجۇ (تۇرپان — ئا. م)دا، ئۈچىنچى قىسمى سۇڭلىڭ (كۆكئارت) تاغلىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە ياشاپ قالدى» دەپ يازىدۇ①. مانا مۇشۇ نەقىلدىن شۇ نەرسە ئوچۇق كۆرۈنىدۇكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى جۇڭگو پايتەختىنىڭ گېئوگرافىيىلىك مەۋقەسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ كۆرسىتىلگەن، ئۇيغۇر خاقانلىقى پايتەختىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئورقۇن دەرياسى ۋادىسىغا قاراپ كۆرسىتىلمىگەن. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، جۇڭگونى پۈتۈن ئالەمنىڭ مەركىزى قىلىپ كۆرسەتكۈچى خەنزۇنى مەركەز قىلىش ئىدىيىسى ئېنىق سىڭدۈرۈلگەن. ۋاڭ رىۋىنىڭ مۇشۇ سۆزىدە سۇڭلىڭ (پامىر) تېغىنىڭ غەربىدە (ۋاڭ رىۋى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان) ئۇيغۇرلارنىڭ گۇرۇپپىسى ئورقۇن دەرياسىدىن غەرب تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلغان بولىدۇ. لېكىن مانا مۇشۇنداق چوڭ ۋە يېتەرلىك دەرىجىدە ئوبدان تەشكىللەنگەن گۇرۇپپىنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىمايدۇ.

---

① «تارىخ ئىلمى» پەسىللىك ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1936 - يىلى نەشر قىلىنغان، 1 - سان، 19 - بەت.

ئايرىم تەتقىقاتچىلار جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ «قارلۇقلارغا» كېلىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى قىسمىنىڭ جۇڭغارىيە ۋە يەتتىسۇ تېررىتورىيىسىگە كۆچۈشى، دەپ ئىزاھلايدۇ. بۇ يەرلەر شۇ چاغلاردا قارلۇقلار كۆچۈپ يۈرگەن ئاساسىي تېررىتورىيىلەر ئىدى. مانا مۇنداق خۇلاسىلەر خاقانلىقىنىڭ بىر قىسىم ئاھالىسىنىڭ قارلۇقلارغا كېتىپ قېلىشى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىدىغان مەنبەلەرنىڭ ئېنىق يېزىلمىغان تېكىستلىرىنىلا ئاساس قىلىدۇ. بۇ خۇلاسىلەر باشقا مەنبەلەردىكى تېكىستلەرنىڭ تەھلىل قىلىنىشى بىلەن ياكى ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان قوشۇمچە مۆلچەرلەر بىلەن ئىسپاتلانمايدۇ.

جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «خۇيخې» (回纥)، خۇيگۇ (回鹘) ئۇيغۇر ئېتنونىملىرىنىڭ (خەلق ئىسمىنىڭ — ت) ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەنىسى ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «خۇيخۇ» سۆزىنى ئۇيغۇر ئېتنونىمى بىلەن بىر، دەپ قاراشنى ھەممىلا تەتقىقاتچى ئېتىراپ قىلغان. لېكىن بۇنىڭ مەزمۇنى ھازىرغا قەدەر ئانچە روشەن ئەمەس. جۇڭگو تارىخچىلىرى «خۇيخۇ» ئېتنونىمىنى پۈتۈن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى دەپ چۈشىنىپ كەلگەن، بۇنىڭ شەكىللىنىشى ئۈستىدىكى ئۆزگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ۋە ئۇنىڭدىكى ئۇرۇق - قەبىلە تەركىبىگە چوڭقۇر چۆكمىگەن. ھۆكۈمران جەمەتنىڭ ئورنىنىڭ ئالمىشىشى، ئېدىز قەبىلىسىدىن بولغان خاقانلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى، تارىخىي سالنامىلەرنىڭ تېكىستىدىكى ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگىنى يوق، ھەتتا خاقانلىقتىكى سودا - تىجارەتتە، ئەمدىلا گۈللىنىشكە باشلىغان دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا ۋە بەلكىم تاڭ ئىمپېرىيىسى ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان سوغدى خەلقىنىڭ كۆپلىگەن ۋەكىللىرىمۇ خۇيخېلار تەركىبىدىن ئايرىپ كۆرسىتىلىدى. ئېتنونىم «خۇيخۇ»نى مۇشۇنداق چۈشىنىش ھازىرقى

تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپلىگەن ئەمگەكلىرىگىمۇ كۆچۈپ كەلدى، بۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى ئۇرغۇنلىغان ئۇقۇشماسلىقلارغا سەۋەب بولدى. مەسىلەن، خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن، خەلقئارا سودىدىكى چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۇيغۇرلار ھېسابىغا يېزىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، دېگەن تېپىشماقلارمۇ چىقىشقا باشلىدى (بەزى شەھەرلەر ئەتراپىدا سۇغىرىپ تېرىلىدىغان (!) دېھقانچىلىق ئىزلىرى كۆرۈلدى)، بۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى كۆچمەنلەرگە نىسبەتەن ئالغاندا، تامامەن ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئىشلار.

شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى قانداق چۈشىنىش كېرەكلىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇلنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر» سۆزىنى پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلار دەپ چۈشىنىش كېرەك. مەزكۇر ئۇيغۇرلار تېلى قەبىلىلىرى ئىچىدىكى مۇستەقىل بىر قەبىلە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، يۇرت سوراپ تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا بىرقانچە تېلى قەبىلىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، قۇدرەتلىك كۆچمەن دۆلەت — ئۇيغۇر خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان چاغلاردىكى ئىتتىپاقچىلىرى تۈرلۈك تېلى قەبىلىلىرى بولغان، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەر خىل بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇر سۆزىنى كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، كۆپىنچە، خاقانلىقنىڭ پۈتۈن ئاھالىسى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخچىلىرى شۇنداق دەپ چۈشەنگەن. ئۇلارغا ئەگىشىپ باشقىلارمۇ شۇنداق دەپ كەلگەن. خاقانلىقنىڭ ئاھالىسى دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى يېتەكچى

ئورنىدا تۇرغان يەتتە تېلى قەبىلىسىنىڭ كونفېدېراتسىيىسىدىن ئىبارەت بولغان. ھازىرقى ۋاقىتتىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى، شۇ جۈملىدىن ياپونىيىلىك ئاپتورلارمۇ ئۇيغۇر ئېتنونىمىغا پەقەت مۇشۇنداق مەنە بېرىدۇ، بەزى مۇتەخەسسىسلەر ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى مۇشۇ مەنىدە قوللىنىشنىڭ قولايسىزلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكىلىق ۋ. سامولىن: «ئۇيغۇر دېگەن ئىبارە قەبىلە ياكى تېررىتورىيە تەبىرى دېگىنىگە قارىغاندا، ئادەتتە سىياسىي ئىبارە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭچە، كۆچمەن جەمئىيەت شارائىتىدا تۈرلۈك قەبىلىلەرنىڭ ھەتتا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بىر پۈتۈن خەلق بولۇپ بىرلىشىش، ئۇيۇشۇش جەريانى بەك ئاستا بولۇشى كېرەك ئىدى، كۆچمەن تۇرمۇش تولۇق ساقلىنىپ تۇرغان شارائىتتا خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 100 يىلغا يېتەر - يەتمەس ۋاقىت ئىچىدە مانا مۇشۇ جەريان دېگەندەك راۋاجلىنىپ كېتەلمىدى. شۇ جۈملىدىن، بۇ ئەھۋالنى ئۇيغۇرلار بىلەن ئېدىزلار ئوتتۇرىسىدىكى 50 يىلغا سوزۇلغان ۋە خاقاناتنى ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ تۇرغان ئىككى قىسىمغا بۆلگەن ئىچكى ماجىرالارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى كەڭ مەنىدە ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئەمگەكلەردە قوللىنىشقا بەلكىم يول قويغىلى بولار. لېكىن مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى بەك تەپسىلىي تەتقىق قىلىشقا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەرلەردە تۈرلۈك قەبىلىلەرگە ھەتتا قېرىنداش قەبىلىلەرگىمۇ بىر خىل ئېتنونىم قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان پەرقىنى يوققا چىقىرىشقا يول قويۇلمايدۇ. شۇڭلاشقا بىز مۇشۇ كىتابتا بۇ مەسىلە ئۈستىدە بەك تەپسىلىي توختاپ ئۆتمەي، ئۆزىمىزنىڭ مۇھاكىمىمىزنى تۆۋەندىكى فورمۇلا ئاساسىغا قۇرۇپ ئۆتىمىز. تۈرلۈك تېلى قەبىلىلىرىنىڭ شۇ قەبىلىلەر ئىچىدىكى بىر قەبىلىنىڭ — تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ باشچىلىقىدا بىر

پۈتۈن خەلق بولۇپ ئۇيۇشۇش جەريانى كۆچمەن دۆلەت شارائىتىدا بەك ئاستا داۋام قىلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغان ۋاقىتتا، مانا مۇشۇ ئۇيۇشۇش يولىدا پەقەت دەسلەپكى قەدەملەرلا تاشلانغانىدى. شۇڭلاشقا خاقانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى ئۆزىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى بويىچە پارچىلىنىپ كەتتى.

كۆپلىگەن ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ ھەقتە توختالمايدۇ. بەلكىم ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى پەقەت ئۇيغۇرلاردىنلا ئىبارەت ئىدى، يەنى بىر قەبىلىدىنلا ئىبارەت دۆلەت ئىدى، قەبىلىلەر كونفېدېراتسىيىسى ئەمەس ئىدى، دەپ ھېسابلىسا كېرەك. ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىل قىلىنغان چاغلاردا تۈرلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ كەلگەن ئالىملارمۇ بەزىدە مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ بىر خەلق بولۇپ ئۇيۇشۇش جەريانىنىڭ نەتىجىلىرىنى بەك يۇقىرى باھالاپ قويىدۇ. مىسال ئۈچۈن فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە مۇگۇاڭۋېيلارنىڭ بايانلىرىنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. بۇ كىشىلەرنىڭ بايانلىرىنى بەك چېكىگە يەتكەن دەپ قاراشقا بولىدۇ: «خاقاناتتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە بۇ قەبىلىلەر تەدرىجىي ھالدا ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى يوقاتتى. خاقانلىق يىمىرىلىشتىن ئاۋۋالمۇ ۋە ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىسىملىرى كۆزگە بەك ئاز چېلىقىدۇ.»① بۇ ئاپتورلار تېلې قەبىلىلىرىنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنىڭ) بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقى بولۇپ ئۇيۇ-

---

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلارنىڭ «جۇڭگودىكى مىللىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش» پەسىللىك ژۇرنىلى 1962 - يىللىق 5 - سانىنىڭ 37 - بېتىدىكى «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» دېگەن ماقالىغا قاراڭ.

شۇش جەريانى خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغدىكى دائىرە ئىچىدىلا تاماملىنىپ بولغان، خاقانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن بولسا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭى تېررىتورىيىلەرگە ئاددىيلا كۆچۈپ بېرىشى يۈز بەردى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كەلتۈرگەن بىردىنبىر دەلىلى مەزكۇر ئەسەردە كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا قەبىلىلەرنىڭ جۇڭگو يىلنامىلىرىنىڭ سەھىپىلىرىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىك پاكىتىنى قەيت قىلىشتىن ئىبارەت. لېكىن نېمە ئۈچۈن تەزكىرىچىلەر مەزكۇر قەبىلىلەر ئۈستىدە بىرەر نەرسە يېزىشقا مەجبۇر بولدى؟ ئۇيغۇر خاقانلىقىدا يېتەكچى كۈچ ئۇيغۇرلار ئىدىغۇ، باشقا بارلىق قەبىلىلەرنىڭ كۆپلىگەن ئالاھىدە ھوقۇقلىرى ھەممىدىن ئاۋۋال، قوشنا ئەللەر بىلەن ئۆز ئالدىغا مۇئامىلە قىلىش ھوقۇقى يوقىتىلغانىدىغۇ؟ شۇڭلاشقا جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سالنامىلىرىگە بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى يېزىپ قويۇشقا باھانە تاپالمىدى.

خاقانلىق ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرىگە كەلسەك، بۇ جەھەتتە جۇڭگو مەنبەلىرىدە مەلۇماتلار بەك ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئاز مەلۇماتلارنىڭ كۆپچىلىكى خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا مۇناسىۋەتلىكتۇر، خاقانلىقتا ھاكىمىيەت ئىدىز قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخچىلىرىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمىدى. ئۇلار شۇ ئۆگىنىپ قالغان ئادەت بويىچىلا يەنىلا «خۇيخۇ» لار توغرۇلۇق گەپ سېتىۋەردى. تاڭ دۆلىتى ئۆزى ھالسىزلىق ئىچىدە تۇرغان چاغلاردا ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاكەتكە يولۇقتى. شۇڭلاشقا تەزكىرىچىلەر مۇشۇ يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنىمۇ ئاڭقىرالماي قالدى ۋە شۇنىڭ بىلەن خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىققان ھەر قانداقلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى «خۇيخۇ» دەپ يېزىۋەردى.

1962 - يىلى بىزنىڭ XIII ئەسىردىكى تۇرپان خانلىقى تاـ

رىخىغا بېغىشلانغان ئەسىرىمىزمۇ نەشىردىن چىققان ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر ئېتنونىمى بىز ئۈچۈن تەلتۆكۈس ئېنىق ئەمەس ئىدى ۋە بىز بۇ سۆزنى پەقەتلا كەڭ مەنىدە ئىشلەتكەنىدۇق. بۇ كىتابتا بولسا، بىز بۇ مەسىلىگە تامامەن باشقىچە مۇئامىلىدە بولدۇق. ئۇيغۇر دېگەن ئىسىمنى پەقەتلا ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ئىشلەتتۇق. بۇ ئۇيغۇر قەبىلىسى ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا ھۆكۈم سۈرۈپ تۇردى. كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن ۋە 866 - يىلى تۇرپان ۋادىسى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋالغان تېلى قەبىلىلىرىنى بىز «تېلى قەبىلىلىرى» ياكى توققۇز ئوغۇزلار دەپ ئاتىدۇق. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، مەنبەلەردە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تەركىبى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇنىڭ بونداق بولۇپ قېلىشى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ «خۇيخۇ» ئېتنونىمىنى بەكمۇ كەڭ مەنىدە، بەزى چاغلاردا ئانچە ئورۇنلۇق بولمىغان ھالدا قوللانغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

تېلى قەبىلىلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كېلىشى

تېلى (تۇرا) — (توققۇز ئوغۇز) لار تەرىپىدىن 866 - يىلى شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپتىكى رايونلىرىنىڭ ئىگىلىۋېلىنىشى تابۈگۈنكى كۈنگە قەدەر دېگەندەك تولۇق تەتقىق قىلىنمىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ياشاپ كەلگەن قەبىلىلەرنىڭ كۆچۈش مەسىلىسىگە «جۇملىدىن تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىش» مەسىلىسىگە ياپون تەتقىقاتچىسى مورى ياسۇ تاكائو يېقىندا كۆڭۈل بۆلدى. مورى ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» دېگەن ماقالىسىدە جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ، گەردىزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرىدە نەقىل كەلـ

تۇرۇلگەن ئەڭ مۇھىم مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن پىشۋالارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان باھالىرىنى تەپسىلىي ۋە دىققەت بىلەن تەھلىل قىلىپ تۇرۇپ، بەك قىزىق ۋە بەزىدە تامامەن يېڭى خۇلاسىلەر چىقاردى. تۆۋەندە بىز مانا مۇشۇ خۇلاسىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ پارچىلىنىشى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى كۈچەيتتى. توققۇز ئۇرۇقنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ بەگلىرى باشچىلىقىدا كۆچۈشى، كېيىنرەك كونفېدېراتسىيىنىڭ ئەزالىرى بولغان بۇكۇ، تۇڭرا، ئىدىز ۋە باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ كۆچۈشى تىبەتلىكلەرنىڭ ئىستىلاسىدىن ئەمدىلا ئازاد بولغان تېررىتورىيىدە يۈز بەردى. مانا مۇشۇ كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى كەچۈرمىشلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ئاھالىسىنىڭ ئېتنوگېنىزى (كېلىپ چىقىشى) شەكىللىنىشتە ئۇلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىشتىراك قىلغانلىقلىرى ۋە باشقا مەسىلىلەر جىددىي ئىختىلاپلار كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. بۇ مەسىلىلەرنى بىر قەدەر قانائەتلەنگۈدەك ھەل قىلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك كەسپتىكى نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنكى تارقىلىپ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى مورى ياسۇتاكائونىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك سىخېما بىلەن بايان قىلىشقا ئىنتىلىپ كۆرىمىز. مورى ياسۇتاكائو ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىدە ئىككى ئاساسىي يۆنىلىش بولدى، دەپ ھېسابلايدۇ. بىرىنچى يۆنىلىش، جەنۇب تەرەپكە — سەددىچىنگە قاراپ ماڭغان. بۇ ئۇيغۇرلارغا ئۇجى خاقان باشچىلىق قىلغان؛ ئىككىنچى يۆنىلىش، غەرب تەرەپكە قاراپ ماڭغان. غەرب تەرەپكە ماڭغان ئۇيغۇرلارغا پان - تېكىن باشچىلىق قىلغان. بۇ مەشھۇر بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئون بەش ئۇرۇق (قەبىلە) تىن ئىبارەت

بولغان. مەنبەدىكى تېكىستلەردە «部» (قەبىلە) خېتى ئىشلىتىلگەن، لېكىن ئۇرۇق سۆزى ئىشلىتىلگەن بولسا توغرىراق بولار ئىدى. چۈنكى پۈتۈن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ تەركىبىگە 7 (8) قەبىلە كىرگەنىدى. مورى ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە پەقەت غەربىي يۆنىلىشتىكى ئۇيغۇرلار ئۈستىدىلا توختىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنى تارقىلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەيدۇ. جەنۇب تەرەپكە كەتكەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ھېچنېمە يازمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى: سەددىچىن بويىغا كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش مەسىلىسى يېتەرلىك تەتقىق قىلىنغان دەپ قارىغانلىقتىن ئىبارەت. سەپەرگە ئاتلانغان دەسلەپكى چاغلاردىلا پان - تېكىندىن خېلى دەرىجىدە چوڭ بىر گۇرۇپپا ئايرىلىپ چىقىپ جەنۇب تەرەپكە نەنسەن ئېتەكلىرى رايونىغا ماڭىدۇ ۋە ئۇلار كېيىن كەلگۈسى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ خېمىرتۇرۇچى بولۇپ قالىدۇ. پان - تېكىن باشچىلىقىدا غەرب تەرەپكە ماڭغان ئۇيغۇرلار تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمالىدىكى رايونغا جىلومەن تاغ تىزمىسى (بارىكۆل تاغ تىزمىسى) نىڭ شىمالىدىكى تېررىتورىيىسىگىچە كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار يەنە ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. كىچىكرەك بىر گۇرۇپپا بارىكۆل تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ قۇمۇل رايونىغا چىقىدۇ ۋە بۇ يەردە ئورۇنلىشىپ قالىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭراق بىر قىسمى غەرب تەرەپكە يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە بېشبالىق رايونىغا كېلىدۇ ۋە بۇ گۇرۇپپىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مۇشۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ قالىدۇ. مورى ياسۇتاكائو بېشبالىق رايونىدا قېپقالغان ئۇيغۇرلار ئۈستىدە سۆزلەپ كېلىپ مۇشۇ رايوندىكى مۇرەككەپ ۋە چىگىش ۋەزىيەتنى چۈشىنىۋېلىشقا بولغان ئۇرۇنۇشتا ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىپ چىققان قىيىنچىلىقلارنى يېشىشكە تىرىشىپ باقىدۇ. مورى ياسۇتاكائونىڭ پىكرىچە، ئۇيغۇرلار كۆچمەن خەلق بولغاچقا، بېشبالىقنى ۋە مۇشۇ رايونغا جايلاشقان

باشقا شەھەرلەرنى دەرھاللا ئىگىلىۋالمايدۇ، بەلكى كىچىكرەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ كەڭ دالا - يايلاقلاردا كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاۋۇللىرى باركۆل تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىچىدىكى رايونلىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. مورى ياسۇتاكائو ئۇيغۇرلار كۆچمەن تۇرمۇش ھاياتىدا بولغاچقا، دەل شۇ چاغلاردا ئۇلار تۇرپان ئويمانلىقى رايونىغا كېلىپ جايلاشمىغان، دەپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى باشقا بىر گۇرۇپپىسى ئۆزلىرىنىڭ سەپەرلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇب تەرەپلىرىگە ئۆتۈپ، كۇچا ۋە قاراشەھەرلەرنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ؟ ئۇلارمۇ كۆچمەنلەر ئىدىغۇ؟ بۇنىڭدىن باشقا «بېشبالىق ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ ئىشغال قىلىنمىغانلىقى» پەقەتلا كۆچمەن ھايات كەچۈرگەنلىكى سەۋەب بولدى، دېگەن گەپنىڭ ئۆزى كۆچمەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ شەھەرلەرنى تاللىشىپ، تىبەتلىكلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان شىددەتلىك كۈرەشلىرىگە زادى ماسلىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇشۇنداق قىلىق ھەممىلا كۆچمەنلەرنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىنى ۋە شەھەر مەركەزلىرىنى ئىگىلىۋېلىشقا ياكى ئۆزىنىڭ نازارىتى ئاستىغا ئېلىش ئۈچۈن ئەزەلدىن كۈچ چىقىرىپ كەلگەن ئەھۋاللىرىغا زىت كېلىدۇ.

ئۇلار بېشبالىق رايونىدا يەنە بۆلۈنۈپ، بىرقىسمى شۇ يەرلەردە ئورۇنلىشىپ قالدى. قالغانلىرى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ سەپەرلىرىنى پان - تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە داۋام قىلدۇرۇۋېرىپ، لۈنتەي (ھازىرقى ئۈرۈمچىدىن يىراق بولمىغان جاي) غا كېلىپ يەتتى. بۇ يەردە پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى يەنە بىر گۇرۇپپا تۇپتوغرا جەنۇبقا — يۇلتۇز دەرياسى ۋادىسىغا قاراپ ماڭدى. باشقا بىر گۇرۇپپا يەنىلا غەرب تەرەپكە قاراپ ماڭدى ۋە شۇ چاغلاردا قارلۇقلار ئىگىلەپ تۇرغان تېررىتورىيىلەرگە كىرىپ كەلدى (ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەر جۇڭغارىيە ۋە

يەتتىسۇ بولسا كېرەك).

پان - تېكىن يۇلتۇز دەرياسى رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي قاراشەھەرنى ئىشغال قىلدى ھەمدە بۇ يەردە ئۆزىنىڭ پايتەختىنى تىكلىدى. مورى ياسۇتاكائو: پان - تېكىن تەڭرىتاغ رايونىدىكى (بۈگۈنكى تىيانشان تېغى سىستېمىسىنىڭ شەرقىي قىسمى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) بارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بولۇپ قالدى. رەسمىيەت جەھەتتىن شۇنداق بولغان بولسا كېرەك. بېشبالىق، گاۋچاڭ (ئىدىقۇت) لارغا ھاكىملار ئەۋەتىپ تۇردى، دەپ مۆلچەرلەيدۇ. كېيىنچە — 866 - يىلى تارىخ سەھنىسىگە بۈكۈچىن چىقتى. ئۇ تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىۋالدى. يەنە ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن قۇمۇل ۋە قاراشەھەر رايونلىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قاراشەھەر غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى بولۇشتىن قالدى. مورى ياسۇتاكائونىڭ ئاساسىي خۇلاسىلىرى مانا مۇشۇنداق ①.

تۇرپان خانلىقىنىڭ تەشكىللىنىشتىكى باسقۇچلىرىنى ئېنىقلاش ئۈستىدە مەشغۇل بولۇۋاتقان تەتقىقاتچىلارنىڭ خۇلاسىلىرىنى تەھلىل قىلىش ۋە مەنبەلەرنى تەكشۈرۈشكە كىرىشىشتىن ئاۋۋال، مورى ياسۇتاكائونىڭ كۆز قارىشىدىكى ئىككى نەرسىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر. ياپون تەتقىقاتچىسى خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كېتىپ قالغان ئۆجى خاقان ۋە پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى ئىككى ئاساسىي گۇرۇپپا ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ داھىيلىرى باشچىلىقىدا كېتىپ قېلىشى بىزگە گويا بۇ بىر تەشكىللىك ھەرىكەتتەك كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بولۇپمۇ بۇ پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن شۇنداق. مەزكۇر گۇرۇپپا ئۆز سەپىرى داۋامىدا يەنە ئايرىم كىچىك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەن، بۇ گۇرۇپپىلار يا ئۇ، يا بۇ جايلارنى

---

① مورى ياسۇتاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى مەسىلىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابىنىڭ 122 -، 123 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئىگىلىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىپ ئورۇنلىشىشىنى تەسۋىرلەگەن بۇ رەتلىك سخېما بىز ئۈچۈن مۇشۇ خەلققە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بەك ئېغىر يىللاردا يۈز بەرگەن رېئال ۋەزىيەتنى ئىپادىلەپ بەرمىگەندەك كۆرۈنىدۇ. مەزكۇر بايانىدا، مۇشۇ ئۇيغۇرلار كۆچۈشكە باشلىغان چاغنىڭ ئۆزىدىلا بىر تەشكىلىي ئىش بارلىقى ئالدىنئالا مۆلچەرلىنىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مەلۇم بىر چەكلىك تېررىتورىيىدە ئۇيغۇرلار ئالدىنئالا توپلىشىپ يىغىلىۋالغانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ. قىرغىزلار ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۆزئارا نىزا، داۋاملىق قاتار كەلگەن تەبىئىي ئاپەتلەر نەتىجىسىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان شارائىتتا، مۇنداق ئالدىنئالا توپلىشىۋېلىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ھەرىكەتنىڭ ستىخىيىلىك خاراكتېردە بولغانلىقى ئىشنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، بۇنىڭ ئۆزى بىر قېچىش بولغانلىقى روشەن ئىدى. بۇنى دەلىللەش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ سەددىچىنگە كۆچۈپ كەلگەنلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بۇ يەرگە بىرىنچى قېتىم كەلگەن ئۇيغۇرلار ئارمۇزد ۋە باشقا داھىيلار باشچىلىقىدا كەلدى. سەل كېيىنرەك ئۇجې خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار كەلدى. سان جەھەتتىن قارىغاندا، ئارمۇزد باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇجې گۇرۇپپىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئاز ئىدى. لېكىن ئۇلار مۇستەقىل ئىدى، ئۇجېگە بېقىندى ئەمەس ئىدى. ئۇجېنى مۇشۇ رايوندىكى ھەممە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق داھىي دەپ ئېتىراپ قىلىشنى خالىمىدى، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلەشتى. مۇشۇ دۈشمەنلىشىش ئەھۋالى «ئۇيغۇرلار خەۋپى»نى يوقىتىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي پىلان تۈزگۈچىلىرىنىڭ ۋەزىپىسىگە قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. بۇنىڭدىن باشقا، مورى ياسۇتاكائونىڭ يازغانلىرىدا 840 - يىلى خاقانلىقنىڭ قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقى-

غان غەرب تەرەپ يېرىمىدىكى ئاھالىسىنى نەزەرگە ئالمىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرلەردىكى تىلى قەبىلىلىرى (ئۇيغۇرلاردىن باشقىلىرى) ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىدا يەنە ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە كۆچۈپ يۈردى. بۇ قەبىلە (ئېدىزلار ۋە باشقىلار) خاقاننىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەب بولۇپ كەلگەنلەر ئىدى. دەل شۇ چاغلاردا مەزكۇر قەبىلىلەر قىرغىزلارنىڭ ئىستىلاچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇنداق قىلىپ موري ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ مۇھاكىمىلىرىدە پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلارنى ئىختىيارسىز ھالدا تىلغا ئېلىپ كەلدى. بەلكىم بۇ ئالىم خاقانلىقنىڭ پۈتۈن ئاھالىسى ئۆز ئورۇنلىرىدىن تەڭلا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى دەپ ھېسابلارمۇ؟ موري ياسۇتاكائو 1980 - يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە قىرغىزلار ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەتنى تۆۋەندىكىچە بايانلايدۇ: «ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار (ئۇيغۇرلار) 840 - يىلى موڭغۇلىيىنى تاشلاپ تۆت تەرەپكە تارقىلىپ كۆچۈپ كەتتى»①. موري ياسۇتاكائونىڭ مۇشۇ بايانىنى ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىققان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى دەپلا ئىزاھلاشقا بولىدۇ. موري ياسۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ غەرب تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلىش سخېمىسى بايان قىلىنغان ماقالىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىنى ئوقۇغان چاغدا ئاپتورنىڭ جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئانچە كۆپ بولمىغان دەلىللىرىنى پارس مەنبەلىرىدە گەردىزىنىڭ بۇ خۇسۇستا ئېيتقانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈن تەرتىپلىك سىستېما قىلىپ چىقالىغانلىقى كۆزگە چېلىقىدۇ. ياپون تەتقىقاتچىسىنىڭ پىكرىچە «غەرب تەرەپكە» پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 ئۇرۇق (قەبىلە) دىن ئىبارەت چوڭ بىر گۇرۇپپا كۆچكەن. ئۇنىڭ تەخمىن قىلىشىچە، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن

---

① موري ياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۆڭخۇاڭ تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ 1980 - يىل توكيو نەشرى، 2 - توم، 299 - بەتكە قاراڭ.

چىققان غەرب تەرەپكە قاراپ مېڭىۋاتقان ئاساسىي قىسىمدىن ئايرىلغان نىسبەتەن كىچىكرەك گۇرۇپپىلار تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىدىن باشلاپ كۇچا ۋە بۈگۈنكى ئۈرۈمچى رايونىغا قەدەر بولغان كەڭ يەرلەرگە جايلاشقان. ئەڭ كېيىنكى بۆلۈنۈش ھازىرقى ئۈرۈمچى رايونىدا يۈز بەرگەن. بىر گۇرۇپپا بولسا دەل جۇڭگو مەنبەلىرى كۆرسەتكەندەك غەرب تەرەپكە «قارلۇقلار»غا قاراپ مېڭىۋەرگەن. يان - تېكىننىڭ ئۆزى بولسا ئۆزى بىلەن بىللە قالغان ئۇيغۇرلارغا باشچىلىق قىلىپ قاراشەھەر ۋە كۇچا رايونلىرىنى ئىگىلىگەن. مانا مۇشۇ بايانىدا گەردىزىنىڭ مەلۇماتلىرى يان - تېكىن بېشبالىق ۋە باشقا يەرلەرگە ھاكىملار بەلگىلىدى، دېگەن مۆلچەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. پارس تارىخچىسى گەردىزىنىڭ بۇ ھۆكمى يان - تېكىن تىيانشان تاغلىرى شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇشۇ كەڭ رايوندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بولغان دەپ ھېسابلاشقا قوشۇمچە ئاساس بولغان بولسا كېرەك. يان - تېكىننى پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلىشتىكى ئاساس، ئەلۋەتتە، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى يان - تېكىن 15 قەبىلىگە (ئۇرۇققا) باشچىلىق قىلدى، دېگەن مەلۇماتتىن كەلگەن. تۆۋەندە بۇ مەسىلىنى بىز تېخىمۇ تەپسىلىيرەك چۈشىنىۋېلىشقا ئىنتىلىپ كۆرىمىز.

مەنبەلەرگە قاراپ چىقىشقا كىرىشىشتە بىز مۇشۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئاساسىي ۋە قىسمەن ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان تېكىستلەرنى نەقىل كەلتۈرىدىغانلىقىمىزنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىز. مەنبەدىكى تېكىستلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا، جىددىي ئىختىلاپلار كۆرۈلگەندە تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى ۋە ئۇلارنىڭ تەھلىلىنى تەپسىلىي بايان قىلىمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈشى توغرۇ-

لۇق جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئاساسىي مەلۇماتلار تاڭ سۇلالىسى تارىخىدا كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» لەردە يېزىلغان.

«3.1 ئۇيغۇرلار تۇرلۇك ياۋايىلار ئارىسىغا تارقىلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى ساجى، (تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ) جىيەنى پان - تېكىن ۋە ئۇنىڭ نەنلۇ، ئېغىن قاتارلىق بەش ئاكا - ئۇكىسى 15 قەبىلە (部) بىلەن غەرب تەرەپكە قارلۇقلارغا قاچتى. بىر قىسمى تىبەتلىكلەرگە بويسۇندى، باشقا بىر قىسمى ئەنشىگە كەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، خاقان ئايمىقىغا يېقىن 15 ئۇرۇق تېكىن ئۇجې (ئۇشى) نى خاقانلىققا كۆتۈرۈپ جەنۇب تەرەپكە كەلدى ۋە خەن (تاڭ دۆلىتى — ئا. مالىيەۋكىن) گە قوشۇلۇپ كەتتى.»①

بۇ تېكىستتە پان - تېكىننىڭ ئاكا - ئۇكىلىرى توغرىسىدا گەپ بولۇۋاتقان جۈملە چۈشىنىشكە مەلۇم قىيىنچىلىقلار پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن، د.ر. گاملتون بۇ يەردە گەپ «ئوغلى ۋە بەش ئاكا - ئۇكىسى» ئۈستىدە بولۇۋاتىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنداق دەپ تۇرۇپ پان - تېكىننىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمىنى كۆرسەتمەيدۇ. تېكىستنىڭ مانا مۇشۇ قىسمىنى ئابېي تاكېئو تامامەن باشقىچە چۈشىنىدۇ. ئابېي تاكېئونىڭ قارىشىچە، «كونا تاڭنامە» دە خاتالىق يۈز بەرگەن ۋە ئۇ قارىماققا بۇ يەردە ھەقىقەتەن ئۇشۇقچە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بىلەن قاتار مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «بىڭ» (并) خېتى قۇدۇق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «جىڭ» (井) ئىېروگلىفىغا ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە جىڭ (井) خېتىنى ترانسكرىپسىيە ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن دەپ قارىغان. نەتىجىدە تۆت بوغۇمدىن ئىبارەت «لۇجىن ئىي غىن» دېگەن ئىسىم پەيدا بولۇپ قالىدۇ. مۇشۇنداق ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، تېكىستنىڭ بۇ قىسمى: «... ۋە ئوغلى لۇجىن ئىي غىن ھەم باشقىلار بولۇپ

---

① «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، 132 - بەت.

ھەممىسى بەش ئاكا - ئۇكا» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ①. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېنلار مۇشۇ تېكىستنى ئۆزلىرىنىڭ كىتابىدا كەلتۈرۈپ (جۇڭگو تارىخى ئەسەرلىرىدە قوللىنىپ كېلىنگىنىگە ئوخشاش) بۇ ئىككى ئىسىمنى يەنى نەنلۇ ۋە ئېخىنىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، بۇلار بۇ ئىسىملارنىڭ توغرىلىقىغا گۇمان قىلمىغان②. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «كونا تاڭنامە»گە قارىغاندا قىسقىراق بولغان تېكىستتە (3.2 تېكىستكە قاراڭ) پان - تېكىننىڭ ئاكا - ئۇكىلىرى توغرىسىدا مەلۇمات يېزىلمىغان. ئېھتىمال، «يېڭى تاڭنامە»نى يازغۇچىلار تېكىستنىڭ ئۇلارچە گۇمانلىق دەپ ھېسابلىغان مۇشۇ قىسمىنى ئېلىپ تاشلاپ ھۆججەتنى تېزلىك بىلەن ئاددىيلا قىلىپ مۇنداق «تەھرىرلىگەن» بولسا كېرەك.

«3.2 ۋەزىر ساجى پان - تېكىننىڭ 15 قەبىلىسى (بۇ 部) بىلەن قارلۇقلارغا قاچتى. باشقىلىرى تىبەت ۋە ئەنشىگە كەتتى. شۇ چاغلاردا خاقان قەبىلىسىنىڭ 13 ئۇرۇقى (姓) تېكىن ئۇجىنى خاقانلىققا كۆتۈردى ۋە جەنۇب تەرەپكە بېرىپ سوجىشەن تېغىدا پاناھلاندى.»③

بۇ يەردىمۇ كۆچكۆچلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى «قارلۇقلارغا» كەتتى، دېگەن پىكىر تەكىتلىنىپ كۆرسىتىلگەن. لېكىن كۆچكۆچلەرنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشىنى كۆرسىتىدىغان «غەرب تەرەپكە» دېگەن سۆز چۈشۈرۈپ قويۇلغان. بىز بۇ يەردە ئۇنى «باشقىلىرى ....

---

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 1955 - يىل توكيو نەشرى، 238 - بېتىگە قاراڭ.

② فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، 1958 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 40 - 41 - بەتلەر.

③ «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد، 22 - بەت.

كەتتى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق. لېكىن ئەھۋالغا قارىغاندا «خەلقنىڭ قالغىنى... كەتتى» دەپ ئېيتىلغاندا تېخىمۇ ئېنىقراق بولىدىغان بولسا كېرەك. چۈنكى «تىسەن» ئېروگلىپىنى «ئازراقى، ئانچە مۇھىم بولمىغىنى، لازىم بولمىغان قىسمى» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. بىز تۆۋەندە شۇچاغلاردا قارلۇقلار ياشاپ تۇرغان يەتتەسۇغا ئۇيغۇرلارنىڭ كېتىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى ھەققىدە ۋە 3.1 - ھەمدە 3.2 - تېكىستلىرىدە يولۇققان «قارلۇقلارغا كەتتى» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ھەققىدە توختىلىمىز. بىز بۇ يەردە پەقەت فېڭ جىياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېنلارنىڭ كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» لەردىكى بۇ تېكىستلەرنىڭ توغرىلىقىغا ھېچقانداق گۇمان كەلتۈرمەيدىغانلىقىنى ۋە بۇ تېكىستلەرنى ئۇلارنىڭ ھەرپ مەنىلىرىگە تولۇق مۇۋاپىق ھالدا ئىزاھلىغانلىقلىرىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە» تېكىستتىكى (3.1 - تېكىستتىكى) «غەرب تەرەپكە — قارلۇقلارغا قاچتى» دېگەن گەپكە مەزكۇر ئاپتورلار چۇ دەرياسىنىڭ ياقىسىغا باردى، كېيىن بۇ يەردە قاراخانىيلار دۆلىتىنى بەرپا قىلدى؟! دەپ ئىزاھات بېرىشىدۇ.

مۇشۇ ھەر ئىككى مەنبە ئوخشاش بىر مەلۇماتنى بېرىدۇ، بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تۆت يۆنىلىش بويىچە — «قارلۇقلارغا» (؟)، ئەنشىگە (كۇچا)، تىبەتلىكلەرگە ۋە تاڭ دۆلىتى چېگرا ياقىلىرىغا كەتكەن، بۇ ئىككى مەنبەنىڭ بىر- بىرىگە مۇنداق ئۇيغۇن كېلىشى كىشىلەرنى ئەجەبلەندۈرمەيدۇ، چۈنكى «يېڭى تاڭنامە» ئۇنى تۈزگۈچىلەرنىڭ كۆزقارىشىچە «كونا تاڭنامە»نىڭ سېلىشتۇرۇلۇپ تولۇقلانغان نۇسخىسىدىنلا ئىبارەت. لېكىن «تاڭنامە»نىڭ بۇ نۇسخىسى مەلۇماتلارنىڭ ئېنىقلىقى ۋە تولۇقلۇقى جەھەتتىن قارىغاندا، «كونا تاڭنامە»گە يەتمەيدىغانلىقىدا ھېچقانداق گۇمان يوق. باشقا مەنبەلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ كەتكەنلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار، بۇ مەلۇماتلار تاڭ دۆلىتى

ئەزگىرىچىلىرىنىڭ يۇقىرىدا كەلتۈرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن زىت كەلمەيدۇ. بەزى جەھەتلەردىن ئۇ ماتېرىياللارنى ئېنىقلايدۇ ۋە تۈزىتىدۇ. مەسىلەن، ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ كىتابىدا تۆۋەندىكى تېكىستلەرنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە، خۇيچاڭنىڭ بىرىنچى يىلى (842، 2·13 — 1·27 — 841) يۈز بەرگەن ئىش دەپ كۆرسىتىلگەن مەلۇماتتا ئارمۇزنىڭ جۇڭگو پۇقرالىقىغا ئۆتۈش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى ھەققىدە سۆزلىنىدۇ ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا باش ۋەزىر لى دېيۈينىڭ مۇشۇ مەسىلە توغرۇلۇق ئېيتقان سۆزلىرى نەقىل كەلتۈرۈلىدۇ. لى دېيۈينىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى بىزنىڭ گەپ قىلىۋاتقان تېمىمىزغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىكتۇر.

«3·3 ھازىرقى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ دۆلىتى تولۇق تەرتىپسىزلىك ھالىتىدە تۇرماقتا، دۆلەتنىڭ باشلىقى يوق؛ ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى (ئەسلى تېكىستتە جياڭ «將» خېتى قوماندان دەپ يېزىلغانىكەن. — ئا.م) ۋە ۋەزىرلەر تارقىلىپ كېتىپتۇ، بەزىلىرى تىبەتكە، بەزىلىرى قارلۇقلارغا كېتىپتۇ. پەقەتلا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇلۇغ مەملىكەتنى نەزەردە تۇتۇپ، شۇ يەرگە كېلىپتۇ (تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا — سەددىچىن رايونىغا كەلگەن — ئا.م)»①.

لى دېيۈينىڭ مەكتۇپ شەكلىدىكى ئەسەرلىرى توپلىمىدا بۇ تېكىست سەل باشقىچىرەك تۈزىتىپ بېرىلگەن.

«3·4 مۇشۇنىڭدىن كېيىن (ئالتۇن چېدىر يوقىتىلغاندىن كېيىن — ئابې تاكېئو) ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ رەھبەرلىرى ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بەزىلىرى غەربكە رۇڭلار (تىبەتلىكلەر — ئابې تاكېئو) غا، بەزىلىرى تۈرلۈك قەبىلىلەرگە بويسۇنۇپ كەتتى. پەقەتلا ئارمۇز...»②.

---

① يۇقىرىقى كىتابنىڭ 246 - جىلد، خۇيچاڭنىڭ 1 - يىلى، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 7953 - بەت.

② لى دېيۈي: «خۇيچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان مەكتۇپلار توپلىمى»، 2 - جىلد، 11 - بەت.

3.4 ـ تېكىست ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇ شۇ ۋەقەلەرگە زاماندىش ئادەم تەرىپىدىنلا يېزىلماستىن، بەلكى بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىسى تەرىپىدىن يېزىلۋاتىدۇ، لى دېيۈي تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرىكىتى توغرۇلۇق ھەممە ماتېرىياللار توپلانغان بولۇشى كېرەك، لى دېيۈي ئىمپېراتورغا ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق ۋاقىتلاردا قوللىنىشقا تېگىشلىك چارىلەر توغرۇلۇق تەكلىپلەر بېرىپ تۇراتتى. ئەلۋەتتە، لى دېيۈي تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان ۋە دۆلەتكە رېئال خەۋپ بولۇپ تۇرغان ئۇجى خاقان قارىمىقىدىكى ئۇيغۇرلارغا ھەمدە ئۇنىڭغا قارشى گۇرۇپپىلارغا ھەممىدىن ئاۋۋال قىزىقتى. نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ۋە كۇچا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئۇ ئېنىق ۋە تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەس ئىدى. تۇرپان ۋادىسى ۋە شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەتلەرمۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېنىق ئەمەس ئىدى. بۇ ئەھۋالنى ئۇنىڭ مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان «خۇيچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان مەكتۇپلار توپلىمى» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىنغان باشقا تېكىستلەرمۇ ئىسپاتلايدۇ.

مورى ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە كەيچىڭنىڭ 4 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېزىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ جايلىشىشى ھەققىدىكى بىر مەلۇماتنى كەلتۈرىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ مەلۇمات ـــ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئەڭ بالدۇرقى مەلۇماتلارنىڭ بىرى بولسا كېرەك.

«3.5 ئۇلارنىڭ ۋەزىرى ساجى، پان تېلىسى (پان ـ تېكىن ـــ ئا. م) ۋە باشقىلار (داھىيلار)، ھەممىسى بولۇپ 15 قەبىلە غەربكە ـــ قارلۇقلارغا كەتتى، بىر قىسمى تىبەتكە كەتتى، يەنە

بىر قىسمى ئەنشىگە كەتتى.»①

مۇشۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تېكىستلەرنىڭ ھەرپىسىگىلا ئېسىلىۋالىدىغان بولساق، ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ تۆت چوڭ يۆنىلىش بويىچە ماڭغانلىقلىرىنى جۇڭگو مەنبەلىرى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ، دەپ ئالدىنئالا تەكىتلەشكە بولىدۇ. بۇ رايونلار تاڭ دۆلىتى چېگرىسىدىن يىراق بولمىغان — خۇاڭخې دەرياسى چوڭ ئەگمىسىنىڭ يېنى، قاراشەھەر ۋە كۇچا «قارلۇقلار تەرەپ» ۋە تىبەت دۆلىتىنىڭ نەنسەن ئېتەكلىرى (خېشى كارىدورى) دۇر②. نەنسەن ئېتەكلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش توغرىسىدا بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى بابىدا سۆزلەندى. ئۇيغۇرلار كۆچۈپ باردى دېيىلگەن باشقا ئىككى يۆنىلىش (قاراشەھەر بىلەن كۇچا ھەمدە جىددىي گۇمان تۇغدۇرۇۋاتقان «قارلۇقلار»غا كۆچۈپ بېرىش) مەسىلىسىگە قاراپ ئۆتىمىز.

ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈچ يۆنىلىش بويىچە كۆچۈشى، ئەگەردە قارلۇقلارتەرەپكە كەتتى،دېگەن گەپلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلساق ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايتتى. تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ پىكرى شۇ ھەر بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبەرلىكىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىگە مەركەزلەشكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە،جۇڭگو مەنبەلىرى ئۇيغۇرخاقانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى توغرىسىدىلا ئىسپات ماتېرىياللىرى بېرەلەيدۇ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىي تەرەپ يېرىمىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر»، 246 - جىلد، كەيچېڭ (开城) نىڭ 4 - يىلى، 9 - ئاي (839·10·11 — 11·9)·

② سەددىچىنگە كېلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق مەخسۇس ماقالىدە تەتقىق قىلىنغاندى. بۇ يەردە مالىيەۋكىننىڭ«... ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو» دېگەن ماقالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — تەرجىماندىن.

تەقدىرى ئۈستىدە بولسا ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. غەرب تەرەپتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى خېلى كېيىنرەك — 866 - يىلى باشلانغاچقا، تاڭ دۆلىتى تارىخچىلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ سىرتىدا قېپقالغان.

مەنبەلەردە، قۇمۇل رايونى پۈتۈنلەي كۆرسىتىلمىگەن. قۇمۇل ۋادىسى رايونى ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىگە ئەڭ يېقىن يەرلەرنىڭ بىرى ئىدى ۋەبۇ يەرگە ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتى پارچىلانغاندىن كېيىن كېلىشى تولۇق مۇمكىن ئىش ئىدى. پان - تېكىن قاراشەھەر رايونىغا قاراپ ماڭغاندا، تۇرپان ۋادىسىنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئەگىپ جەنۇب تەرىپىدىن ئۆتكەن. ئۇنداق بولمىغاندا، ئەلۋەتتە، ئۇ قۇمۇل رايونى ئارقىلىق ئۆتۈشى لازىم بولىدۇ. بۇ ئەھۋاللارغا قارىغاندا بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئانچە چوڭ بولمىغان بىر گۇرۇپپىسى قالغان بولۇشى كېرەك. مورى ياسۇتاكائونىڭ سىخېمىسى بويىچە مۇشۇ رايوندا پان - تېكىننىڭ قەبىلىسىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار قېپقالغان.

ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەرنىڭ بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسى رايونىدا پەيدا بولۇپ قالغانلىقى خېلىلا مۇرەككەپ بىر مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، يېڭى دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئايرىم تەتقىقاتچىلار تۇرپان ۋادىسىغا ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى (گەرچە بۇ توغرۇلۇق مەنبەلەردە مەلۇماتلار بېرىلمىگەن بولسىمۇ) ئۆز - ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك بىر ھادىسە، دەپ قارايدۇ. لېكىن باشقىچە كۆز قاراشلارنىمۇ يولۇقتۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ۋ.ف.مىنورىسكىنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى گەنسۇغا كەتكەن ۋە ئۇ يەردە يېڭى خانلىق قۇرغان.«ئەگەردە» ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى بىر سىياسىي تېرمىن دەپ قارايدىغان بولساق، مۇنداق تەخمىن

ئەمەلىيەتكە تامامەن ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەگەردە ئەسلى ئۇيغۇرلار ئۇستىدە سۆز بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا، بۇنداق خۇلاسە ئەجەبلىنىش پەيدا قىلماسلىقى كېرەك. چۈنكى نەنسەن ئېتەكلىرىدە ئەسلى ئۇيغۇرلارلا بىرەر يۈز يىلدىن ئوشۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خانلىق تۈزگەن.

«1. 3 — 3.5 كىچە بولغان تېكىستلەرنى قاراپ چىققىنىمىزدا تۇرپان ئويمانلىقى ۋە بېشبالىق رايونىغا خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىققان قەبىلىلەرنىڭ بىۋاستە تۇرپان رايونىغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى توغرۇلۇق مەلۇماتلار يوق ئىكەنلىكى دەرھال كۆزگە چېلىقىدۇ. بىز تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرمەكچى بولغان 4.8 - تېكىستتە 200 مىڭ ئادەم چامىسىدىكى بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار (خەنزۇ مەنبەلىرىدە خۇيخۇ)لارنىڭ بوغدا تېغى رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۇرپان ۋادىسى چېگرىلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ پەيدا بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى بىردىنبىر يازما مەلۇماتتۇر. مەزكۇر تېكىست باشقا ھەرقانداق ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئايرىم تۇرىدۇ، ئۇلار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. شۇڭلاشقا، ئۇنى بىر ھەقىقىي ئەھۋال دەپ مۇھاكىمە قىلىشقا ئىمكان بولماي تۇرىدۇ.مورى ياسۇتاكائو ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ جايلىشىش تەرتىپلىرىنى چۈشەندۈرۈشلىرىدە بوغدا تاغلىرىغا چوڭقۇرلاپ كىرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەھەللىلىرى بوغدا تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن يەنى بېشبالىققا يېقىنراق جايلاردىن كەلگەنلىك ئېھتىمالىغا يول قويىدىغانلىقى توغرىسىدا بىز يۇقىرىدا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتتۇق.

بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىۋېلىشنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى ئېنىقلاشقا بولغان ئىرىشىشلەردە پەيدا بولغان ئاساسىي قىيىنچىلىق بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنىڭ يوقلۇقىدىن بولۇۋاتىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا خاقانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇرۇن

كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. مۇنداق مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇ ياكى بۇ ۋەقەلەرنى يېزىشنى ئۇنتۇپ قالغان تارىخچىلارنىڭ ئۇنتۇغاقلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن بۇنىڭ سابىق تېررىتورىيىسىدە يۈز بەرگەن ۋەزىيەتتىن بولغان. مۇنداق مەلۇماتنىڭ يوقلۇقى ۋاستىلىك ھالدا قىرغىزلار پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلارغىلا زەربە بەرگەنلىك پاكىتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەسلى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى توققۇز ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىدى. ياغلاقار ئۇرۇقى ھاكىمىيەت ئورنىنى 795 - يىلى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويغانىدى①. 795 - يىلى، خاقانلىق ئىچىدە سۇلالە ئالمىشىشقا سەۋەب بولغان ئۆزئارا ئىچكى كۈرەش ۋە ئېدىز قەبىلىسىدىن بولغان خاقانلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى زىددىيەتلەرنى كۈچەيتتى، كۈرەشلەرنى كەسكىنلەشتۈردى ۋە ئاخىرىدا خاقانلىقنىڭ ئىچكى ئىشىغا قىرغىزلارنىڭ ئارىلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قىرغىزلار ئېدىزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغان باشقا تۇرالارنى قوللىدى، قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىلا تارمار كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە ئىتتىپاقداش بولغان باشقا قەبىلىلەرگە چېقىلمىغانلىقى بەكمۇ تەبىئىي ئەھۋال. شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى يەرلىرىدە — خا-

---

① د.ر. گامىلتون «كونا تاڭنامە»نىڭ 195 - جىلد 2б - 3a بەتلىرىدىكى ۋە قىسمەن «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 217A - جىلد، 3a - بېتىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئەسلى ئېيتىلىشىنى خەنزۇ ئېروگلىفىغا قاراپ تۇرۇپ ئۇنىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشىنى تۆۋەندىكىچە بىرلىككە كەلتۈرىدۇ: ياغلاقار، ئۇتۇرقار، كىيور، بىر، بوكسىكىت، ئاۋۇچاق، قازار (قاچار)، ئوغۇز، يابۇتقار، ئاياۋىر.

قاناتىنىڭ غەربىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرۈپ مەئىشتىنى داۋام قىلىۋەرگەن، باشقا قەبىلىلەرنىڭ كۆچۈشلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلارنىڭ بولماسلىقى مانا مۇشۇ ئەھۋال بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تەركىبىدىكى خەلقلەرنىڭ قايسى قەبىلە – ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ۋە بۇلارنىڭ ئىچىدە ئېدىزلارنىڭ رولى توغرىسىدا قىسقىچە توختاپ ئۆتىمىز. ئۇيغۇرلار بىلەن باسمىللارنىڭ ئۆزئارا ئىتتىپاقى بۇزۇلدى، ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي ئۇلارنىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقىمۇ بۇزۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ كونفېدېراتسىيىسى ئەدەبىياتتا ئۇيغۇر خاقانلىقى (ئىككىنچى ئۇيغۇر خاقانلىقى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى، مانا مۇشۇ تېلى قەبىلىلىرى تەركىبىگە 740 – يىلى ئۇيغۇرلار ۋە بۇكۇ (بۇكۇت)، خۇن (كۇن)، بايىرقۇ، توڭرا، سۆگىر (سۆكىر)، كىبىلەر كىرگەن①. ئېروگلىپ بىلەن يېزىلغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئېيتىلىشىنى ئەكسىگە كەلتۈرۈشكە بولغان ئىزدىنىشلەرنى گامىلتوننىڭ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق يازغان كىتابىنىڭ 3 – بەتلىرىدىن كۆرۈڭ. مەنبەلەردە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان مەزگىللەردە، ئېدىز قەبىلىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ. لېكىن 886 – يىلى ئېدىز قەبىلىسىنىڭ بىر ۋەكىلى تاڭ ئىمپېراتور سارىيىغا ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئەۋەتىلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. دېمەك، مانا شۇ چاغدا، ئېدىزلار كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن بولىدۇ. ئې. پۇللىبى بىلانكنىڭ مۆلچەرى بويىچە، ئۇلار باشتىلا كونفېدېراتسىيىنىڭ ئەزاسى بولغانىكەن، بۇنىڭ يەتتە قىسمىغا بۆلۈنۈشى سىياسىي مەنىدىكى بىر ئىش بولۇپ، ئېنىق مەسىلە ئەمەستۇر. «مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى» دېگەن كىتابىمىزدا، ئېدىزلارنىڭ 647 – يىلدىن 727 – يىلغىچە بولغان تارىخىنى

---

① «يېڭى تاڭنامە» A 217 – جىلد، 3a – بېتى.

تەپسىلىي قاراپ چىقىشقا تىرىشتۇق، ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىل بولغان كۈنلەردە، ئېدىزلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقى مەنبەلەردە بىۋاستە كۆرسىتىلمەيدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، دۈشمەنلىشىشنىڭ ئۆزىمۇ يوق بولغان بولۇشى مۇمكىن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدىكى تۈركلەرنىڭ ئېدىزلارغا قارىتا تۇتقان ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن كۆچۈپ يۈرگەن جايلىرىنى تاشلاپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان. بۇلار سەددىچىن بويىدىكى تاڭ مەمۇرىيىتىنىڭ ئىشلەتكەن ھىيلە - نەيرەڭلىرى تۈپەيلىدىن ئېغىر چىقىملارغا دۇچ كەلگەن، ئېدىزلار ئاجىزلىشىپ كەتكەن، بىر پۈتۈن رەھبەرلىكى بولمىغان ۋەيرانە ئەھۋالدا شىمال تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بولغان، ئۇلار بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى تەشكىللەشكە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى سۈپىتىدە ئىشتىراك قىلغان. لېكىن بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت تەشكىلىي تەرتىپتە بولمىغان. شۇڭلاشقا ئېدىزلار كونفېدېراتسىيىنىڭ ئاساسىي ئەزالىرىنىڭ رويخېتى ئىچىگە كىرمەي قالدۇ. كېيىن ئېدىزلار تەدرىجىي ھالدا بىر رەھبەرلىك باشچىلىقىدىكى بىر پۈتۈن قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشقان، قۇدرەت تاپقان ۋە كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا تېلى قەبىلىلىرى ئىچىدىن ئىتتىپاقچى تاپقان ۋە خاقانلىق ئىچىدە سالماق رول ئويناشقا باشلىغان. خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن، كونفېدېراتسىيە تەركىبىدىكى ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىشىش ساقلىنىپ قېلىۋەرگەن. مەسىلەن، تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ پان - تېكىن بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا بولغان ئۇرۇنۇشى خاقانلىق تىررىتورىيىسىدىن قېچىپ چىققان باشقا بىر گورۇپپا ئادەملەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى سەۋەبىدىن باشقا چىقمىغان. بۇ گورۇپپا ئادەملەرنىمۇ تاڭ ئىمپېرىيىسى ھاكىمىيىتى تارىخچىلىرى شۇ چاغدىكى ئومۇمىي تېندېنسىيە بويىچە «خۇيگۇ» (ئۇيغۇر) لار دەپ ئاتىغان.

مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلار (؟)، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسلى ئۇيغۇرلارغا قارشى چىقىۋاتقان باشقا بىر تېلى قەبىلىسى ئەلچىلىكىنىڭ كارۋىنىغا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئەلچىلىكىنىڭ ۋە ئۇلارنى ھىمايە قىلىپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك يوقىتىدۇ.

866 - يىلى ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىگە كىرگەن تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىر ئىتتىپاقى تۇرپان ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، كېلىدۇ ۋە ئۇ يەرنى ئىگىلىۋالىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرى 866 - يىلغا قەدەر سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋەزىيەت توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. بېشبالىق ۋە تۇرپان رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشتىن ئاۋۋال، ئۇ يەرلەردە بۇ تېلى قەبىلىلىرى كۆچۈپ يۈرەتتى. تېلى قەبىلىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ كۆچۈپ يۈرگەن جايلىرىنى تاشلاپ جەنۇب تەرەپكە يۈرۈشكە مەجبۇر قىلغان سەۋەبلەر توغرۇلۇقمۇ ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ تېلى قەبىلىلىرى قىرغىزلار تەرىپىدىن بېسىمغا يولۇققانلىقى تۈپەيلىدىن بۇ يەرگە كەلگەن بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلەشكىمۇ بولىدۇ. بەلكىم تېلى قەبىلىلىرىنى بېشبالىق ۋە تۇرپانلارنىڭ بايلىقى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىقى مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن تىبەت بىلەن ئۇزاققا سوزۇلغان خوراتقۇچ سوقۇشلارنى ئېلىپ بارغان ئەمەسمىدى، لېكىن كۆچمەنلەر پەقەتلا بۇ رايونلاردىكى بايلىقنىلا دەپ ئۆزلىرىنىڭ جانىجان ئوتلاق - يايلاقلىرىنى تاشلاپمۇ كېتەرمۇ، جۇڭگونىڭ سالناملىرىدە تېلىلارنىڭ بۇ يەرلەرگە كېلىشىگە مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى مەلۇماتلار بار:

«3.6 جاڭ يىچاۋ ساجۇدىن (شيەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى) 10 - ئايدا (11. - 12 — 11. 11. 866 - يىللار) ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسى بۆكۈچىننى تىبەتلىكلەرنىڭ باشلىقى زان كونبېزېرگە

قارشى سوقۇشۇش ئۈچۈن ئەۋەتتىم، ئۇ بۇلاڭچى تىبەتلىكلەرنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقتۇردى. زان كونبېزىرنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، ئۇنى پايتەختكە يوللاپ بەردى»①. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (195 - جىلد) دە بۇ مەلۇمات يېزىلمىغان، «تاڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دا (97 - جىلد) مۇشۇ تېكىست ھېچقانداق ئۆزگەرتىلمەي قايتا ئېلىنغان.

«3·7 ئىمپېراتور يىزۇڭ (859 — 873 - يىللار) ئىش باشقۇرۇپ تۇرغاندا، ئۇلۇغ داھىي بۆكۈچىن بېيتىڭ (بېشبالىق) دىن تىبەتكە ھۇجۇم قىلدى. زان كونبېزىرنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە شىجۇ (تۇرپان)، لۇنتەي (ھازىرقى ئۈرۈمچى رايونى — ئا.م) ۋە باشقا شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى.»② مانا مۇشۇ مەلۇمات سەل باشقىچىرەك قىلىپ بەزى قىزىق تەپسىلاتلار بىلەن «يېڭى تاڭنامە. تىبەتلەر ھەققىدە قىسسە» دە تەكرارلانغان (3·8 تېكىستكە قاراڭ).

«3·8 (شيەنتۇڭنىڭ) 7 - يىلى (3·8، 86 — 2·7، 866 - يىللار) ئۇيغۇر بۆكۈچىن بېيتىڭدىن (بېشبالىقتىن) شىجۇغا (تۇرپانغا) ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇ يەرنى ئىگىلىۋالدى، بارلىق قەبىلىلەرنى ئىتائەت قىلدۇردى. شەنجۇ ۋىلايىتىدىكى (شەنچېڭ) قەلئەسىنىڭ باشلىقى جاڭ جيۇن زان كونبېزىر بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى، قولغا چۈشكەن قورال ۋە ھەربىي سەرەمجانلارنى چوڭ ھۆرمەت بىلەن ئىمپېراتور سارىيىغا يوللىدى. تىبەتلىكلەرنىڭ قالدۇقلىرى بىن [جۇ]نىڭ [جۇ] ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى، ھىراۋۇل شۆخۇڭچۇن ئۇلارغا زەربە بەردى. دەل شۇ چاغدا بۆكۈچىن تىبەتلىكلەر بىلەن چوڭ بىر جەڭ قىلىپ (زان) كونبېزىرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇنى پايتەختكە

---

① «كونا تاڭنامە». 19 A - جىلد، 7Б - بەت.

② «يېڭى تاڭنامە». 217Б - جىلد، 3Б - بەت.

يوللاپ بەردى.»① «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دېگەن كىتابتا مۇشۇ تېكىستنى تەرجىمە قىلغاندا بىز تەرەپتىن جىددىي خاتالىق يۈز بېرىپتۇ، مۇشۇ تەرجىمىگە مورى ياسۇ تاكائو دىققەت قىپتۇ. ‹خۇي› دېگەن خەنزۇچە خەتنى گامىلتونغا ئەگىشىپ گامىلتوننىڭ يازغىنىغا قاراپ ‹بىللە، بىرلىكتە› دېگەن مەنىدە دەپ چۈشىنىپ قاپتىمىز، دەل مۇشۇ تېكىستتە مۇشۇ يەردە ‹دەل شۇ چاغدا› دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن.

«3·9 (شيەنتۇڭ (咸通) نىڭ 7 - يىلى) 2 - ئاي باھاردا (866 ·2·19 — 3·20)، گۈيىي ھېراۋۇلى جاڭ يىچاۋ ئۇيغۇرلارنىڭ بېيتىڭ (بېشبالىق) لىق باشلىقى گۇجۇن (پۇگۇ ئۇجۇن/ بۆكۈچىن — ئا.م) شىجۇ (تۇرپان)، بېيتىڭ (بېشبالىق)، لۇنتەي (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى رايون — ئا. م)، چىنجېن (ماناس ياكى خارگوس رايونى — ئا. م) ۋە باشقا شەھەرلەرنى بويسۇندۇردى، دەپ ئىمپېراتورغا دوكلات قىلدى.»②

3·6 - تېكىستتىكى مەلۇمات جاڭ يىچاۋنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىنى تېبەتلىكلەر ئىستىلاسىدىن ئازاد قىلىشقا ئىشتىراك قىلغانلىقىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ تەكىتلەيدۇ. ھەتتا شىجۇ (تۇرپان) ۋىلايىتىنى جاڭ يىچاۋنىڭ ئۆزى ئازاد قىلغانلىقىنى بايان قىلىدىغان تېكىستلەرمۇ يولۇقۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، شياڭ دا: «شاجۇ، يىجۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» (沙州伊州地志) قولىيازمىسىنىڭ قېپقالغان پارچىلىرىدا جاڭ يىچاۋنىڭ داجۇڭ 4 - يىلى (850·2·16 — 851 ·2·4)

---

① «يېڭى تاڭنامە» 216Б - باب، 90 - بەت.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 250 - باب، 8113 - بەت.

شىجۇ ئايمىقىنى قايتۇرۇۋالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بار، دەپ كۆرسىتىدۇ①.

3·6 — 3·9 تېكىستلەرنى ئوقۇغان چاغدا ۋە بۇ تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنىنى شەرھلەپ شۇ چاغدىكى قوشنا تېررىتورىيىلەردىكى ۋەزىيەت بىلەن باغلاپ قارىغىنىمىزدا، يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇشۇ بەزى مەلۇماتلارنىڭ ئەھۋالنى توغرا ئىنكاس قىلغانلىقىغا گۇمان پەيدا بولۇپ قالىدۇ ۋە بۇلارنى تۈزىتىش زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ يازغان كىتابىدا بۆكۈچىن بىلەن جاڭ يىچاۋ ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر خىيالىي مۇناسىۋەتلەرگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردا بەك مۇھىم زىددىيەتلەر ۋە بىر - بىرىگە چوڭ ئۇيغۇن كەلمەسلىك ئەھۋالى مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە ئۆزىنىڭ دىققىتىنى بۆلدى. ئابې تاكېئو مانا مۇشۇ مەنبەدىكى بايانلاردا نۇرغۇنلىغان يالغان مەلۇماتلار بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ ۋە مۇشۇنداق يالغان مەلۇماتلار قاتارىغا بىرىنچى ئورۇنغا بۆكۈچىننىڭ تىبەتلىكلەر رەھبىرى زان كونبېزىر ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسى ۋە ئۇنى ئۆلتۈرۈشى ھەمدە ئۇنىڭ كاللىسىنى تاڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى ھېكايىلەرنى قويىدۇ. فودزىسېدا بىر - بىرىگە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق تۈر-

---

① بۇ توغرۇلۇق شياڭ دانىڭ: لۇشۇيەن (لۇجېكيۇي) نىڭ «‹تاڭنامە. جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى›غا قوشۇمچە» دېگەن كىتابىغا «قوشۇمچە ۋە تۈزىتىشلەر»، «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» — بېيجىڭ 1957 - يىل نەشرى، 418 - بەتلەرگە قاراڭ. گۇاڭچى (光启) 1 - يىلى (885 ·3·20 — 886·2·7) دەپ يىلنامە قويۇلغان مۇشۇ دۇڭخۇاڭ قولىيازمىسىنىڭ پارچىسى (قولىيازما ئاپتورى جاڭ چىڭ) S 26342 نومۇر بىلەن ھازىر لوندوندا ساقلانماقتا.

لۇك ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئاخباراتتىن جاڭ يىچاۋ بىرلا ۋاقىت ئىچىدە يۇقىرىنى خەۋەرلەندۈرگەچكە، ساراي تارىخچىلىرىنىڭ ئىشخانىلىرىدا بۇ مەلۇماتلارنى ئۆزئارا قوشۇپ سىڭىشتۇرۇۋەتكەن دەپ ھېسابلايدۇ. ئابې تاكېئو فۇدزىئېدانىڭ بۇ پىكرىگە تولۇق قوشۇلىدۇ.

بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسىنىڭ تېلى قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىشىنىڭ ئاساسىي باسقۇچلىرىنى تەپسىلىي بىلىش ۋە ئېنىقلاش ئۈچۈن، مۇشۇ ئىشتىكى ھەممە ئېنىقسىزلىقلارنى، بەلكى بەزىدە ئاڭلىق قىلىنغان بۇرمىلاشلارنى بىرمۇ بىر تەھلىل قىلىپ چىقىش زۆرۈر. بۇ ئىشنى جاڭ يىچاۋ «ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسىنى... ئەۋەتتى» دەپ يېزىلغان 3·6 - تېكىستتىن باشلايمىز. مانا مۇشۇنداق دەپ مۇقىملاشتۇرۇش باشقا ھېچقانداق يەردە تەكرار قىلىنمايدۇ. موري ياسۇتاكائو بۇ ھەقتە«: ‹جاڭ يىچاۋ بۆكۈچىنى ئەۋەتتى› دېگەن مەسىلىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى توغرىسىدا بارلىق تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى بىردۇر» دەپ ئىزاھلايدۇ①. موري ياسۇتاكائو مۇشۇنداق دەپ مۇقىملاشتا كوۋادا روكۇرۇ، فۇزىئېدا ئاكىرا، ئابې تاكېئو قاتارلىق مەركىزىي ئاسىيا تارىخى بويىچە چوڭ مۇتەخەسسىسلەرگە ۋە باشقىلارنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلىنىدۇ. ئې. پېينكىسمۇ «جاڭ يىچاۋنىڭ تاپشۇرۇقى» يۈز بەرگۈدەك ئەھۋاللار تەرەققىياتىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكى توغرىسىدا گۇمان قىلىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «866 - يىلى ئۇيغۇرلار بېيتىڭ (بېشبالىق — ئا. م) دىن ئۇگۇچۇن (بۆكۈچىن — ئا.م) رەھبەرلىكىدە گويا جاڭ يىچاۋنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كۆتۈرۈلگەنمىش، ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇيغۇرلار خەنزۇلارنىڭ قوللىشى بىلەن تىبەتلىكلەرگە قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق كۈرەشلەر ئېلىپ

---

① موري ياسۇتاكائونىڭ ‹ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئەمگىكىنىڭ 129- بېتىدىن ئېلىندى.

باردى ۋە تىبەتلىكلەرنى شەرقىي تۈركىستاندىن ھەمدە گەنسۇنىڭ غەرب تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم قوغلاپ چىقاردى①. ئې. پىنكىس ئۆزىنىڭ بۇ خۇلاسىسىنى 3·5- — 3·7- تېكىستلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ چىقارغان. مۇشۇ ھۆججەتلەرگە غەرەزلىك ھالدا (ئوبيېكتىپ بولمىغان ئاساستا — ت) قارىمىغاندىمۇ بۇ يەردە «خەنزۇلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى»نى زادى كۆرگىلى بولمايدۇ. پىنكىسنىڭ بۇ يازغانلىرىدىن بۆكۈچىن ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغاندا تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىمۇ ئەينى بىر ۋاقىتتا (ياكى ئەينى ۋاقىتتا دېگۈدەكلا) چەكلىك دەرىجىدە ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلغان، دېگەن مەنە چىقىدۇ. مۇشۇنداق ئۆزئارا كېلىشىپ قىلىنغان ھەرىكەت بارمىدۇ؟ بىز مۇشۇنداق كېلىشىپ قىلىنغان ھەربىي ھەرىكەت بولمىدى ۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، دەپ مۇقىملاشتۇرۇش تەرەپدارىمىز. ھەممىدىن ئاۋۋال بىزنىڭ قولىمىزدا، تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىۋالغان تىبەت قەبىلىلىرى گۇرۇپپىسى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا كېلىشكەن ھەرىكەتنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق بىرەر مەنبە ماتېرىيال يوق، ئۇنداق بولۇشى بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىدە دۈشمەنلىشىش بارلىقىدىن خەۋەر بېرىدىغان مۇھىم ئاساسلار بار. مۆلچەرلەرگە قارىغاندا، كەلگۈسىدىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاساسىي مېغىزىنى تەشكىل قىلغان ئېدىزلار سەددىچىن بويىدا تاڭ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئېدىزلار ئۈستىدىن زوراۋانلىق ۋە نەسلىنى قىرىپ يوقىتىش سىياسىتى يۈرگۈزگەنلىكىنى ئۇلار ئەسلىرىدە ئوبدان ساقلاپ كېلىۋاتقانىدى، ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋات-

---

① پىنكىسنىڭ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق 1960 - يىلى ۋىسبادىندا نەشر قىلىنغان كىتابىغا قاراڭ.

قان مەزگىللەردە، تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئەسلى ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلمىدىكى، بۇ خىل مۇناسىۋەتلەر داۋام قىلىۋەردى. تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسلى ئۇيغۇرلار يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان كۇچادىكى گۇرۇپپىسى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا ئۇرۇنۇشلىرى تېخى قەبىلىلىرىگە ياقمايتتى. شۇ چاغدا، تاڭ ئىمپېراتور سارىيى پان - تېكىننى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى، دەپ ئېتىراپ قىلىشقا ھازىرلىنىۋاتاتتى. ئېھتىمال، مانا مۇشۇنداق مۇناسىۋەتلەرنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن بولسا كېرەك، تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى بۆكۈچىننىڭ ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلىنىشىدا ئالدىنئالا كېلىشىۋالمىغانلىقىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرمامدۇ؟ بۆكۈچىننىڭ ھەربىي يۈرۈشى بىلەن تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىلىرىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىنىڭ بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قالغانلىقى تاسادىپىي ئەھۋال. تىبەت دۆلىتى ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن بەك چۈشكۈنلۈك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋالدىن تاڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى پايدىلىنىپ، تىبەتلىكلەرنى قىستاش ئۈچۈن، ئۇنچە ئوڭۇشلۇق بولمىغان ئۇرۇنۇشلارنى قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئې. پېنكىسنىڭ بۆكۈچىنگە خەنزۇلار تەرەپتىن ياردەملەر بولدى، دېگەن گەپ - سۆزلىرى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بەلكىم پېنكىس تۇرپان ۋادىسىدىكى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەردە ياشىغۇچى خەنزۇلارنى دەمدىكىن يا؟ جاڭ يىچاۋ رەھبەرلىكىدە دۇڭخۇاڭدا ياشاپ كەلگەن خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقى توغرۇلۇق تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۆكۈچىن ئىگىلىۋالغان تۇرپان ۋادىسى ۋە باشقا

رايونلارغا كەلسەك، ئۇ يەرلەردە خەنزۇ ئاھالىسى دائىم بەك ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىپ كەلگەن، بۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھەممىلا شەھەرلەردە ياشىمىغان. تىبەت دۆلىتىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن ئېلىپبارغان يۈز يىللىق كۈرىشى ۋە كېيىن ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن بولغان كۈرەشلىرى خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ خېلى دەرىجىدە ئازىيىشىغا سەۋەب بولۇشى كېرەك ئىدى. ئايرىم خەنزۇلارنىڭ بۆكۈچىن تەرەپتە تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئىشتىراك قىلىشى بۇ تولۇق رېئال گەپ، ئەمما ئې. پېنكىسنىڭ نەزەردە تۇتۇۋاتقىنى بۇلار ئەمەس.

پېنكىسنىڭ تىبەتلىكلەر «شەرقىي تۈركىستان ۋە غەربىي گەنسۇ» دىن سىقىپ چىقىرىلدى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇشىمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا زادى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلدى، دېگەن رايون خېلىلا دەرىجىدە تار بولغان. بۆكۈچىن ئىگىلىۋالغان شەرقىي تيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان تېررىتورىيىلەر تەتقىقاتچى پېنكىسنىڭ مۆلچەرىدىن خېلى دەرىجىدە كىچىك ئىدى. غەربىي گەنسۇنى بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا زادى ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. ئۇ چاغلاردا غەربىي گەنسۇدا ئايرىم قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىشى ھەمىشە دېگۈدەك بولۇپ تۇراتتى. تېلىلارمۇ بۇ رايونغا ئۇ چاغلاردا تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى.

فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە موگۇۋاڭۋېنلار جۇڭگو مەنبەلىرىگە تەنقىدىي قارىماستىنلا پايدىلانغان. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشىگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە: «ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كۆچكەندىن كېيىن، ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ... 864 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسى فۇگۇچۇن بېيتىڭ رايونىدىن تىبەتكە ھۇجۇم قىلدى. تىبەتلىكلەرنىڭ باشلىقى زان كونبېزېرنىڭ كاللىسىنى ئالدى. شىجۇ

(تۇرپان — ئا. م)، لۇنتەي (ئۈرۈمتاي) نى ئىگىلىدى» دەپ يازىدۇ①. بۇ ئادەملەرنىڭ مۇشۇ بايانى «كونا تاڭنامە»نىڭ تېكىستىنى (3-7 تېكىستكە قاراڭ) ئۇنىڭغا ھېچنېمە قوشماستىنلا ئۆزلىرىنىڭ تىلى بىلەنلا سۆزلەپ بېرىشىدۇ. پەقەت بۇ يەردە «ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي» دېگەن كىرىش سۆزلا قوشۇلغان. بۇ سۆزلەر بۇ يەردىكى خاتالىقنى تېخىمۇ چوڭايتىدۇ، چۈنكى بۆكۈچىننىڭ «غەربكە» كۆچكىنى ھېچقاچاندا بولغان ئەمەس. بۇ سۆزلەر مەزكۇر ئاپتورلارنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرنى پەرق ئەتمەستىن سۆزلەۋاتقانلىقىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ. بۆكۈچىن مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىشنىڭ ئالدىدا، تۇرپان ئويمانلىقىنى ۋە شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان شەھەرلەرنى كىم ئىگىلەپ تۇرغانىدى؟ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۆكۈچىن كىم بىلەن سوقۇش قىلغانىدى، دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىشتا بەزى قىيىنچىلىقلار يۈز بېرىدۇ. پان - تېكىن خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كەتكەن چاغدا تۇرپان ۋادىسى يېنىدىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، تۇرپان ۋادىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن ئۆتسە كېرەك. چۈنكى پان- تېكىننىڭ ئالدىدا قاراشەھەر، كۇچا رايونىغا بېرىشتىن باشقا يول يوق ئىدى، پان - تېكىن شۇ چاغدا تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىمىدى، مۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب، ئۇنىڭ بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش پىلانىنىڭ يوقلۇقىدا ئەمەس، بەلكى مۇشۇ ئۇرۇش ئوپېراتسىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان چاغدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قالمايلى دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشىدىن بولدى. مۇشۇ رايوندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ كېيىنكى راۋا-

---

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلارنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 42 - بېتىگە قاراڭ.

جى پان - تېكىننىڭ ئىختىيارىدا شۇ چاغدا ھەربىي كۈچىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا پان - تېكىن (ياكى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى) تۇرپان خانلىقى تەرىپىدىن قىلىنغان بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمىدى ۋە كۇچانىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىدى. 4.8 - تېكىستتە، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى تاشلاپ چىقىپ بوغدا تاغلىرىغا كېلىپ پاناھ تاپقان يەنە بىر بۆلۈك قەبىلىلەر ئۈستىدىمۇ گەپ بولۇۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ بىر گۇرۇپپا خەلق سىرلىق بولۇپ تۇرىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭ ئادەمگە يېتىدىكەن، ئەگەردە مەنبەدىكى ماتېرىياللاردا بۇ گۇرۇپپا خەلقنىڭ سانى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىلگەن دەپ قارىغاندىمۇ بۇ گۇرۇپپا خەلقنى ئەڭ چوڭ تۈركۈم خەلقلەرنىڭ بىرى دەپ قاراشتا گەپ يوق. تۆۋەندە مۇشۇ سىرلىق بىر گۇرۇپپا خەلقنى ئىمكان يار بەرگۈچە تەپسىلىي قاراپ چىقىش مۆلچەرلەنمەكتە، يەنە مۇشۇ يەردە بۇ بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ تۇرپان ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىغانلىقىنى، بەلكى تۇرپان ۋادىسىنىڭ چەت ياقىلىرىدىكى تاغلاردا توپلىشىۋالغانلىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، خاقانلىق ھالاك بولغان چاغلاردا بۇ يەردە خېلى مەھكەم ۋە دېگەندەك كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا كېرەك.

تىبەت 790 — 791 - يىللاردا، ئەسلى يەرلىك خەلقنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارشى كۈرەشتە چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلەر قازاندى ۋە كۇچا - قاراشەھەر رايونى، تۇرپان ئويمانلىقىنى ۋە بېشبالىق ئۆپچۆرىسىدىكى رايونلارنى ئۆز كونتروللۇقىغا ئالدى. مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەشلەرگە شۇ چاغدىكى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ئۈچ دۆلەت دەپ ھېسابلان-

غان تاڭ ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر خاقانلىقى ۋە تىبەت دۆلىتى قاتناشتى، بۇ سوقۇش بىر نۆۋەتتە ئۇ، يەنە بىر نۆۋەتتە بۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئاخىرىدا تىبەتنىڭ غەلىبە قىلىشى بىلەن تاماملاندى. بۇ مۇۋەپپەقىيەت تىبەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىسى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تىبەتتە ئىچكى زىددىيەتلەر چوڭقۇرلىشىپ، پىشىپ يېتىلىپ بېسىۋالغان تېررىتورىيىلەرنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ يېتىش قولىدىن كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇھىم رايونلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن بولغان سوقۇش، ماھىيەتتە، مۇشۇ تېررىتورىيىلەردىن ئۆتىدىغان غەرب تەرەپتىن شەرققە بارىدىغان بەك مۇھىم سودا يوللىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن بولغان كۈرەش ئىدى. بۇ كۈرەشلەر باشقىلارنىڭ تېررىتورىيىسىدە چوڭ قەتئىيلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. كىچىك دۆلەت بولۇپ بىرلەشكەن يەرلىك ئاھالە، مەسىلەن، ئىدىققۇت ياكى ۋادىلارغا جايلاشقان نۇرغۇنلىغان شەھەر دۆلەتلىرى بۇ چاقىرىلمىغان مېھمانلارغا قارشى تۇرۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى. بۇ قوشنا دۆلەتلەرنىڭ شۇ يەرلىك دۆلەتلەرنىڭ مۇداپىئە كۈچلىرىگە دائىم بۇزغۇنچىلىق قىلىپ كەلدى، پارچە - پارچە كۈچلەرنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ يەرلىك دۆلەتلەرنىڭ سىياسىتى ئازراق زىيان تارتىش ھېسابىغا ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى ساقلاپ قېلىش تاكتىكىسىنى ئىشلىتىشتىن ئىبارەت بولدى. نەتىجىدە ئۇلار بىر تۇرۇپ ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزسە، بىر تۇرۇپ باشقا بىرى بىلەن كېلىشىملەر تۈزۈپ تۇردى.

بېشبالىق رايونى ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كۆپ قېتىملار ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن بۇ ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەممىسىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىۋەرمىدى. ئەمما بىزدە بۇ توغرۇلۇق

مەلۇماتلار ئانچە كۆپ ئەمەس. بەزى ئالىملارنىڭ پىكرىچە، بۇ رايون تا ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغۇچىلىك تىبەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا تۇرغان. مانا مۇشۇنداق مۇقىملاشتۇرۇشلاردا 840 ـ يىلدىن كېيىن، خاقانلىق ئاھالىسىنىڭ كۆچۈشىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئېنىقسىزلىقلارنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. مەسىلەن، خ. ئېچېدى: «ئۇيغۇرلار ۋاقىتلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرالمىدى، ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى، ئارىدىن بىر قانچە ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىرغىز ئەسكەرلىرىدىن قاچقان چاغدا (840 ـ يىلى ئەتراپىدا) ئۇ يەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى.»①

ۋ. ئا. باگاسلوۋىسكىنىڭ بۇ ھەقتە يازغانلىرىمۇ يۇقىرىقى پىكىرلەرگە ئوخشاپراق كېتىدۇ: «شىمالدا تۈرك ـ قىرغىزلار تەرىپىدىن بېسىمغا ئۇچرىغان ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيانى ئىگىلەش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە ھەرىكەتلەر ئېلىپ باردى. 843 ـ يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار تارىم، بېشبالىق، قاراشەھەر، كۇچالارنى ئىگىلىۋالدى.»②

خ. ئېچېدى ۋە ۋ. ئا. باگاسلوۋىسكى ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنكى مۇشۇ رايوندا كېلىپ چىققان ۋەزىيەتنى بەكمۇ ئاددىيلاشتۇرۇپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى مۇھىم خاتالىقلارغا ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ رايونلارغا كەلگەن پان ـ تېپكىن باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر يەنى خاقانلىق تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ كەتكەنلەر كۇچا، قاراشەھەر رايونىنى ئىگىلىگەنىدى. تۇرپان ۋادىسى ۋە بېشبالىق رايونىنى 866 ـ يىلى بۆكۈچىن

---

① ئېچېدىنىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى» ناملىق 1969 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ماقالىسىگە قاراڭ.

② ۋ. ئا. باگاسلوۋىسكىنىڭ: «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 69 ـ بېتىگە قاراڭ.

ئىگىلىۋالغانىدى. بۇ يەردە بۆكۈچىننى «خاقانات تېررىتورىيىسىدىن قاچقۇچى» دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۆكۈتېكىننىڭ كېلىشى ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىتىلىپ 25 يىل ئۆتكەندىن كېيىن بولۇۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۆكۈتېكىننىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ كېلىشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ خاراكتېرى بۇگۈنگە قەدەر دېگەندەك تەتقىق قىلىنغان ئەمەس. باگاسلوۋسكى: ئۇيغۇرلار «... ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە ھەرىكەتلەر ئېلىپ باردى ...» دەپ يازىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىشىنى مۇنداق تەسۋىرلەش دېگەندەك جايىدا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار شۇ چاغلاردا ئىستېلاچىلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇ يەرلەرگە بېرىشى تىنچلىق خاراكتېرىدە ئىدى. بۇنىڭغا مىسال قىلىپ كۇچانىڭ ئىگىلىۋېلىنىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بەزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قاچقۇنلار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋاقىتلىرىمۇ بار. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە كېلىشى شۇنداق بولغان. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى تېررىتورىيىلەرگە كۆچۈپ جايلىشىشى ھەر خىل شەرت - شارائىت ئاستىدا يۈز بەرگەن (بۇ يەردە گەپ پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلار ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ). ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇن ئاساسەن تىبەت دۆلىتى تەركىبىگە كىرگەن يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقانلىقىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە تىبەتلىكلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئارانىلا دېگۈدەك ئۆزلىرىنىلا ساقلاپ تۇرالىغان ياكى تامامەن يىمىرىلگەن بولۇپ، يەرلىك ئاھالە تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۆكۈمرانلىقى نەتىجىسىدە بەك ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا ئىدى. ئەگەر ھازىرقى بۇرژۇئا سىياسەتۋازلىرىنىڭ تېرمىنى بويىچە ئېيتساق، ئۇيغۇرلار «بوش قالغان ئورۇننىلا تولدۇرغان» بولدى.

تېلىلارنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنىڭ) تۇرپان ۋادىسىغا كېلىپ جايلىشىشى باشقا خاراكتېردە بولدى. تۇرپان ۋادىسىدا ۋە

بۇكۇتېكىن بېسىپ كېلىشتىن ئاۋۋالقى بېشبالىق رايونىدا مەۋجۇت ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشتىن بۇرۇن، بۇ يەرلەرنى تىبەتلىكلەر ئىگىلىۋېلىشنىڭ ھارپىسىدىكى (790 — 791) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىللىق ئەھۋالنى قىسقىچە بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تىبەت دۆلىتىنىڭ ئەسلى تېررىتورىيىسىدىن بەكمۇ يىراقتا جايلاشقان تۇرپان ۋادىسىنى بولۇپمۇ بېشبالىق رايونىنى تىبەتلىكلەرنىڭ بېسىۋېلىشىغا نېمە سەۋەب بولدى؟ ئاۋۋال مانا مۇشۇ مەسىلىنى قاراپ چىقىمىز. «كونا تاڭنامە»دە بەك قىزىق بىر مەلۇمات يېزىلغان. بۇ ماتېرىيال تىبەتلىكلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقلىرىنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىنى بىر قەدەر ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ:

«3·10 جېنيۈەن (贞元) نىڭ 6 - يىلى (790·2·7 — 791·1·20) تىبەت بىزنىڭ ۋىلايىتىمىز بېيتىڭنى بېسىۋالدى. بېيتىڭ (بېشبالىق) ۋە ئەنشى (كۇچا) ئوردىغا مەلۇمات يوللاشتا ئۇيغۇر دۆلىتى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولدىن پايدىلىناتتى، شۇڭلاشقىمۇ [ئۇيغۇرلارغا] بويسۇناتتى. بۇ ياۋايىلار ئاچكۆز ۋە ياۋۇز ئىدى. بىر نەرسە تەلەپ قىلىشتا چېكىنى بىلمەس ئىدى. بېيتىڭ چىياڭ (羌 ياۋايى) لارغا يېقىن ئىدى. ئۇلار خەلقلەرنىڭ كىيىم - كېچەكى، يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ۋە باشقا قىممەت باھالىق بۇيۇملىرىنى زورمۇزور تارتىۋالاتتى. خەلقنىڭ قولىدا ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن ھېچنېمە قالمايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، 6000 ئاۋۇلدىن كۆپرەك چۆل تۈركلىرىمۇ بېيتىڭغا بەك يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى ۋە ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارغا بويسۇنۇپ تۇراتتى، ئۇيغۇرلار ئۇلارنى خالىغانچە بۇلاپ - تالاپ تۇراتتى، خەلقمۇ نارازىلىقىنى ئىپادىلەيتتى. قارلۇقلار، ئاق كىيىملىك تۈركلەر ئۇيغۇرلار

بىلەن ئىناق ئۆتەتتى، لېكىن ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلاڭچىلىقىدىن قاخشايتتى. تىبەتلىكلەر قىممەتلىك سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇلارنى سېتىۋالدى ۋە قىزدىقتۇرۇپ ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. ئۇلارمۇ [تىبەتلىكلەرگە] قوشۇلۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تىبەتلىكلەر قارلۇقلار ۋە ئاق تۈركلەرگە باشچىلىق قىلىپ، ئىككىنچى يىلى بېيتىڭ (رايونى) غا ھۇجۇم قىلىپ كىردى، ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئېل ئۆگەسى ياردەم ئۈچۈن ئەسكەر باشلاپ كەلدى، لېكىن بىر قانچە قېتىم قاتتىق مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى. تىبەتلىكلەر ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە [بېيتىڭنى] مەھكەم قورشىۋالدى. بېيتىڭنىڭ ئاھالىسى ئۇيغۇرلاردىن دەرد تارتىپ كەلگەچكە شۇ يىلى تىبەتلىكلەرگە تەسلىم بولدى، چۆل تۈركلىرى قەبىلىلىرىمۇ تەسلىم بولدى. بېيتىڭنىڭ نائىپى يان شىگو ئۆز قوماندانلىقىدىكى 2000 دىن ئوشۇق ئادەم بىلەن شەھەرنى تاشلاپ شىجۇ (تۇرپان ۋادىسى)غا قېچىپ كەتتى. ئېل ئۆگەسى مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇپ، [ئۇيغۇر دۆلىتىگە] قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، جېڭيۈەننىڭ 7 - يىلى كۈزدە (791·8·5 — 10·31) ئەللىك - ئاتمىش مىڭ ئادەم (ئۇيغۇرلار توپلىغان) بېيتىڭنى ئازاد قىلماق بولدى، [يان] شىگوغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش توغرۇلۇق يەنە تەكلىپ قىلدى. كۈتۈلمىگەن جايدىن تىبەتلىكلەر قارلۇقلار ۋە باشقىلارنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقتى، قاتتىق مەغلۇپ بولدى، كۆپ قىسمى ھالاك بولدى. ئېل ئۆگەسى [يان شىگو]نى كولدۇرلىتىپ: «ئەگەردە مەن بىلەن خاقاننىڭ قارارگاھىغا بارسىڭىز سىز ئىمپېراتور سارىيىغا قايتقىنىڭىزدا سىزنى ھىمايە قىلىپ ساقلاپ بارىدىغان ئەسكەرلەر قوشۇپ بېرىدۇ» دەيدۇ. [يان] شىگو ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ خاقاننىڭ قارارگاھىغا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ ۋە ئاقىۋەتتە ئۆلتۈرىدۇ. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئەنشى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. ئۇيەردە (نا ئېنىق)

ھاكىمىيەت ساقلىنىپ قالغان - قالمىغانلىقى بىزگە نامەلۇم.»

«پەۋەت شىجۇ ئاھالىسى شىددەت بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇردى. ئىل ئۆگەسى مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، قارلۇقلار ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى ئىستۇپ دەرياسىنى ئىگىلىۋالدى. ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن چۆچۈپ كېتىپ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىلىرىنى، قوي ۋە يىلقىلىرىنى شىجۇدىن كۆچۈرۈپ، خاقان قارارگاھىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى رايونلار غابېرىپ پاناھلاندى.»①

مانا مۇشۇ تېكىستتە تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەر خىل مۇھاكىمىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەھۋاللار بار. مۇنداق جايلار ھەممىدىن ئاۋۋال بىز تەكىتلىگەن ئورۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك. مانا مۇشۇ ئىختىلاپ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئورۇنلارنى تەھلىل قىلىش ئىشى بىلەن سېن جۇڭمىيەن، ئابې تاكېئو، خ. ئېچچېدى، ك. ماككېراس ۋە باشقىلار شۇغۇللاندى. مورى ياسۇ يېقىندىلا مۇشۇ تېمىغا دىققەت قىلىپ قالدى②. تەتقىقاتچىلار مەزكۇر تېكىستنى ھەر خىل چۈشىنىپ بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشى بولغان خۇلاسىلەرگە كېلىدۇ. مەسىلەن، خ. ئېچچېدى تېكىستنىڭ بىز تەكىتلەپ ئاستىغا سىزىپ قويغان قىسمىنى تۆۋەندىكىچە تەرجىمە قىلغان: «ئۇلار بىزنىڭ ئۆلكىمىزگە مەنسۇپ ئىدى، تىبەتلىكلەردە ئاچكۆزلۈك ۋە تاش يۈرەكلىك خۇسۇسىيەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەلىپى تولىمۇ يۇقىرى ئىدى. بېيتىڭ چىياڭ (قەبىلە)لەردىن يىراق ئەمەس ئىدى.

---

① «كونا تاڭنامە» 1966 - جىلد، «تىبەتلىكلەر ھەققىدە قىسسە» 100 - بەت، تەكىتلەش بەلگىلىرىنى بىز قويدۇق - ئا. م.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى»نىڭ 60 — 87 - بەتلىرىگە قاراڭ.

تىبەتلىكلەر بېيتىڭدا تۇرۇشلۇق كىشىلەردىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق نەرسىلەرنى مەجبۇرىي تارتىۋالاتتى، كىشىلەر تۇرمۇش كەچۈرۈشكە چارىسىز ئىدى.» بۇ تەتقىقاتچى مەزكۇر تېكىستنى مۇشۇنداق چۈشەنگەنلىكىگە ئاساسلىنىپ، تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىدۇ: بېيتىڭ (بېشبالىق) ۋە ئەنشى (كۇچا) تاڭ دۆلىتى مەركىزىي قارىمىقىدا بولغانىكەن. بۇ يەردىكى ئۆزىنىڭ ئىزاھلىرىدا ئې. چاۋانىسنىڭمۇ تېكىستنىڭ مۇشۇ قىسمىنى شۇنداق چۈشەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. «پەن» (番) ئىروگلىفىنى تىبەت سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى دەپ چۈشىنىش كېرەك. شۇڭلاشقا ھەممە بۇلاڭچىلىقنى تىبەتلىكلەر قىلدى، دېگەن خۇلاسە كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

1968 - يىلى، ك. ماككېراس «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نى، جۈملىدىن مۇشۇ كىتابتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن 3·10- تېكىستنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى. تېكىستنىڭ مۇشۇ قىسمىنى — ئۇنىڭ كىتابىنىڭ ئىككى نەشرىدىكى تەرجىمىسىنى نەقىل كەلتۈرىمىز: «بۇنىڭدىن بۇرۇن بېيتىڭ بىلەن ئەنشى خان سارىيىغا دوكلات قىلىش ئۈچۈن ماڭغاندا ئۇيغۇرلار تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغان يول ئارقىلىق باراتتى. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلارغا تايىناتتى. تىبەتلىكلەر ئاچكۆزلۈك بىلەن تەلەپلەر قوياتتى، بېيتىڭ ئۇلارغا نىسبەتەن يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى شۇ يەردىن بۇلاپ تارتىۋالاتتى.»①

ك. ماككېراس تېكىستنىڭ بىرىنچى قىسمىنى بېشبالىق ۋە كۇچا ئۇيغۇرلارغا بېقىنىپ تۇرغان دەپ چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىككىنچى قىسمىنى ئىزاھلىشى خ. ئېچېدىنىڭ پىكرىگە ئوخ-

---

① ماككېراسنىڭ 1968 - يىلى كانبېررادا نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ‹740 — 744›» دېگەن كىتابىغا قاراڭ.

شاش چىقىدۇ. ك. ماككېراس ئۆز تەرجىمىسىدىكى بېشبالىق رايونى ئاھالىسىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغانلىقى سۆزلىنىۋاتقان قىسمىنى يەنە قايتا قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كىتابىنىڭ بىرىنچى نەشرىدىكى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن تەرجىمىسىگە قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ بەكمۇ ئاچكۆزلۈكى بايان قىلىنغان.

بىر مەنبەنىڭ ھەر خىل نەشرىدە ۋە ھەر خىل ئەسەرلەردە ئوقۇلۇشى ھەر خىل بولۇپ كەلگەنلىكتىن، تېكىستنى توغرا چۈشىنىشكە خېلىلا دەرىجىدە قىيىنچىلىقلار بولۇپ تۇرغان. بىزنىڭ مەزكۇر ئەسىرىمىزدە تېكىستتىكى ھەممە قارىمۇ قارشىلىقلارنى ۋە ھەر خىل ئوقۇلۇشلارنى تەپسىلىي تەھلىل قىلمىدۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىزمەت مورى ياسۇتاكائو تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. بۇ ياپون تەتقىقاتچىسى ھەممە مەنبەلەرنى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن پىكىرلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ، بېشبالىق ۋە كۇچا ئۇيغۇرلارنىڭ قارمىقىغا چۈشۈپ قالغانىكەن ۋە ئۇيغۇرلار بۇ شەھەردىكى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى تېررىتورىيىلەردە تۇرغۇچى ئادەملەردىن تۈرلۈك ناملار بىلەن نەرسە - كېرەك ئېلىپ تۇرغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

ئىمپېراتور سارىيىدىكى تارىخچىلار ئۆزلىرىنىڭ يىلنامىلىرىگە كېيىن كونا تاڭنامىدە سىستېمىغا سېلىنغان مەلۇماتلارنى يازغان چاغلاردا، ئۇيغۇر خاقانلىقى تاڭ دۆلىتىنىڭ بىردىنبىر كۈچلۈك ئىتتىپاقچىسى ئىدى ۋە تىبەتكە قارشى قاتتىق كۈرەشلەر ئېلىپ بارغانىدى. لېكىن بۇ ئىككى دۆلەت تىبەتكە قارشى ئۆزئارا كېلىشىپ ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بارغان دەپ مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئەمما تىبەتنىڭ ئىككى فرونتتا — تاڭ دۆلىتى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرىشى ئۇيغۇرلارنى جۇڭگونىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىسى قىلىپ قويدى. تاڭ دۆلىتى تارىخچىلىرىنىڭ مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا ئۇيغۇرلار ئۈستىدە ئالدىنئالا بىر پىكىر تۇتۇپ

چىقىشى ئۇيغۇرلارنىڭ نىسبەتەن كىچىك بولغان ۋە بېشبالىق رايونىغا جايلىشىپ قالغان گۇرۇپپىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىدىكى ھەرىكەت ئوبرازلىرىنى بىلىپ تۇرۇپ ئالدىنئالا بۇرمىلىغانلىقى ۋە دەل مۇشۇ ۋاقىتلارنىڭ ئۆزىدە تىبەتلىكلەرگە نىسبەتەن پەقەت ئورۇنسىز كۆڭۈل يېقىنلىقىنى ئىپادىلىشى بەك شۈبھىلىكتۇر. تاڭ دۆلىتىنىڭ رەسمىي ۋەكىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ رولىغا توغرا باھا بەرگەنىدى. ئېپى كەلگەندە ئۇيغۇرلاردىن يەنە قوشۇمچە پايدا ئېلىش ئارزۇسىدا جۇڭگونىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئوبدان مۇناسىۋەتتە بولغانلىقلىرىنى ئوچۇق بايان قىلىپ تۇردى. مەسىلەن، تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ليۇيۈەندىن تىنچلىق توغرىسىدا گەپ - سۆز بولۇپ تۇرغان چاغلاردا تىبەت باش قوماندانى بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتىدە مانا شۇنداق قىلغان (3.12 - تېكىستكە قاراڭ). ئابې تاكېئو تىبەتلىكلەرنىڭ چۆل تۈركلىرى، قارلۇق ۋە ئاق كىيىملىك تۈركلەردىن خېلىلا چوڭ ياردەملەر ئالغانلىقىنى بايان قىلىپ تۇرۇپ، شۇ چاغلاردا بېشبالىق رايونىدا ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن دۈشمەنلىك مەۋقەدە تۇرغان خېلىلا نۇرغۇن باسمىللار ياشاپ كەلگەنلىكىنى، مۆلچەرلەشكە ئىمكان بېرىدىغان مەلۇماتلارنى نەقىل كەلتۈرىدۇ.① مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار باسمىللارنى 750 — 753 - يىللاردا تارمار كەلتۈرگەنىدى، مانا شۇ باسمىللار بېشبالىق رايونىدا ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. باسمىللار ئولتۇراقلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئۆتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرىنچىسى ئىدى ۋە يەرلىك ئاھالە بىلەن (تۈركلەر ئەمەس) خېلىلا دەرىجىدە ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. بۇ توغرۇلۇق ئۆز ۋاقتىدا مەھمۇت قەشقەرىمۇ ياز-

---

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» 1965 - يىل كيوتو نەشرى. 163 - بەتكە قاراڭ.

قانىدى①. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن 3.10 - تېكىستتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتكۈزۈپ قويغان سەۋەنلىكىنى تولۇق ھېسابقا ئېلىپ يەرلىك ئاھالىگە قارىتا تىبەتلىكلەرنىڭ قوللانغان نىسبەتەن ئەقىلگە مۇۋاپىق سىياسىتى تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارشى كۈرەشنىڭ ئۇتۇشلۇق بولۇشىغا سەۋەب بولغانلىقىنى ئىشەنچلىك ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مۇشۇ رايوندا تىبەت ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن تەپسىلىي ئەھۋاللار تەرەققىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئىسپات ماتېرىياللىرى، بولۇپمۇ خەنزۇچە ماتېرىياللار تەتقىقاتچىلارنىڭ قوللىرىدا بەك ئاز. ئۇيغۇر خاقانلىقى تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشتا ئۇتۇشسىزلىققا يولۇقتى. ئابې مۇشۇ مەسىلىدە بەك كۆپ ئېنىقسىزلىقلار بارلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، مۇشۇ يەرلەردە تىبەت ئىستېلاسى خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. ئېدىزلار يېڭى سۇلالىسىدىن بولغان بىرىنچى خاقان پەقەت قۇتلۇقار (795 — 805) تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە بېشبالىقنى قايتا قولغا كەلتۈرەلىدى②.

موري ياسۇتاكائو جۇڭگو مەنبەلىرىدە مۇشۇ سوقۇشنىڭ نەتىجىسىنى ئېنىق بايان قىلىپ بېرىدىغان پەقەت بىرلا ماتېرىيال بار، دەپ مۇنداق يازىدۇ:

«3.11. جىڭيۈەننىڭ (贞元) 7 - يىلى 8 - ئايدا (791.6.3)

---

① بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە» دېگەن كىتابىغا قاراڭ، 1968 - يىل موسكۋادا نەشر قىلىنغان «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - تومىنىڭ 44 - بېتى.

② ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 200 — 201 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر ۋە قارلۇقلارنىڭ بېيتىڭدا (بېشبالىق يېنىدا) مەغلۇپ بولغانلىقلىرى ۋە قولغا چۈشكەن ئەسىر، چارۋا ماللار ھەققىدە [دوكلات] بېرىشكە [سارايغا] ئەلچى ئەۋەتتى»①. «يېڭى تاڭنامە»نىڭ مۇشۇ پاراللېل تېكىستىدە غەلىبە توغرىسىدىكى يەنە مۇشۇ خەۋەرنى سەل باشقىچىرەك بايان قىلىدۇ②.

خاندا تورۇ ۋە ئابې تاكېئو قاتارلىق چوڭ تەتقىقاتچىلار بۇ مەلۇماتنىڭ راستلىقى توغرۇلۇق گۇمان قىلغان ئەمەس ۋە مەلۇماتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەربىي توقۇنۇشلارنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلغان. ئوتادزاكا: ئۇيغۇرلارنىڭ غەلىبە قىلغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات ئوپئوچۇقلا بىر ئويدۇرما، بېشبالىق ئۈچۈن بولغان كۈرەشتە غەلىبە تىبەتلىكلەرگە مەنسۇپ دەپ قاراپ، پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشى كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مانا مۇشۇ كۆز قاراشنى خ. ساتو قوللىدى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇنىڭ كۆز قارىشى بويىچە، بېشبالىق ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەردىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقى تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاپ بارغان، تىبەتلىكلەر بولسا، ئەكسىچە مەركىزىي ئاسىيادا ئۆز تەسىرىنى بارغانچە كۈچەيتىپ بارغان. ئوتادزاكا ۋە خ. ساتونىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئومۇمەن ئالغاندا خ. ئېچچېدىمۇ قوشۇلىدۇ.

مورى ياسۇ تاكائو بۇلارغا جۈملىدىن، خ. ئېچچېدىغا قارشى چىقىپ، ئەگەردە بېشبالىق ۋە كۇچا 846 - يىلىغا قەدەر تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا بولغان بولسا، ئۇ چاغدا بىر قەدەر ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى ۋە كۈچ-

---

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 195 - جىلد، 11^a - بەت.

② «يېڭى تاڭنامە» A 217 - جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 10^a - بەت.

لۇك دۈشمىنى بېسىپ ياتقان جايلارغا كۆچۈپ كېلىشى غەيرىي تەبىئىي بىر ئەھۋال ۋە ئەقىلگە سىغمايدۇ. بېشبالىق ئۈچۈن بولغان سوقۇشتىن كېيىن بۇ شەھەر بىلەن كۇچا بۇرۇنقىدەك ئۇيغۇرلارنىڭ كونتروللۇقىدا قېلىۋەردى، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى بەزىدە مەھكەم، بەزىدە ئاجىز بولۇپ تۇردى، شۇڭلاشقا بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىشى تولۇق قانۇنىي بىر ئىشتۇر ①. مورى ياسۇ تاكائو «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى كەڭ مەنىدە قوللىنىدۇ. يەنى خاقانلىقنىڭ پۈتۈن ئاھالىسىگە شۇ نامنى ئىشلىتىدۇ. يۇقىرىدىكى كەلتۈرۈلگەن پىكىرلەر (مورى ياسۇ تاكائونىڭ) بەزى ياپون تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تامامەن قارشى بولغان كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ رايوندىكى ۋەقەلەرنىڭ راۋاجىغا ئۆز پوزىتسىيىمىزنى ئاساسلاپ كۆرسىتىشكە تىرىشىمىز. بىزنىڭ بۇ قاراشلىرىمىز يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان كۆز قاراشلارنى تەتقىق قىلغاندا كېلىپ چىقىدىغان قارىمۇ قارشىلىقلارنى يېشىشكە ئىمكان بېرىدۇ.

ئابې تاكېئونىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خاقانلىقتا يېڭى سۇلالىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەربىي جەھەتتە قۇدرەت تېپىشى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن. بۇ ئۆزىنىڭ ئىپادىسىنى بېشبالىق ۋە كۇچا رايونلىرىدىلا كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى ھەممىدىن ئاۋۋال مۇشۇ يەرلەرنىڭ غەربىدىكى رايونلاردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. كۆپلىگەن ئاپتورلارنىڭ تەكىتلەپ كۆرسىتىشىچە، ئىدىزلار ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۆز تېررىتورىيىلىرىنى غەربىي تەرەپ يۆنىلىشىدە كېڭەيتىش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغان. ئابې تاكېئو مۇشۇ مەسىلىگە ئالاھىدە كۆپ

---

① مورى ياسۇ تاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىيىتى» دېگەن كىتابىنىڭ 71 — 72 - بەتلىرىگە قاراڭ.

كۆڭۈل بۆلگەن. ئابې تاكېئو غەرب تەرەپكە مايىل بولغان بولسىمۇ، IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە كۇچا ۋە بېشبالىق يەنىلا ئۇيغۇر خاقانلىقىغا تەۋە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ①. جۇڭگو مەنبەلىرى مۇشۇ رايوندىكى IX ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدىكى ۋەزىيەت ھەققىدە بەك ئاز مەلۇمات بېرىدۇ، IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى بۇ يەردە تىبەتلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ مەۋقەسىنى يېڭىدىن مۇستەھكەملىۋالغانلىقى بەك ئېھتىمال. لېكىن بۇ ئەھۋالنىڭ قانداق يۈز بەرگەنلىكى ۋە بۇنىڭدا يەرلىك ئاھالىنىڭ قانداق رول ئوينىغانلىقى بىزگە نامەلۇم. بەزى ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغان چاغلاردا مۇشۇ رايوندا شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۆتەيلۇق، شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى رايونلارنىڭ ۋەزىيىتى توغرۇلۇق بەزى تەسەۋۋۇرلارنى 822 - يىلى تىنچلىق توختامى تۈزۈش مۇناسىۋىتى بىلەن تىبەتكە كەلگەن تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى لىيۇيۈەندىنىڭ تىبا تلىكلەرنىڭ باش قوماندانى ھەمدە ئۇلارنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ بىرى — شان تىسسرا بىلەن قىلغان سۆھبىتىنىڭ تۆۋەندىكى بىر قىسمىنى ئانالىز قىلىپ تۇرۇپ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

«3.12. ئۇيغۇرىيە — كىچىك بىر دۆلەت. بىز بىڭشىن (丙申) يىلى (816 - يىلى) چۆلدىن ئۆتۈپ [ئۇيغۇرلارغا] ھۇجۇم قىلدۇق ۋە ئۇلارنى شەھىرىگە يەتكۈچە 200 كۈن② قوغلى-

---

① ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» 1955 - يىل كيوتو نەشرى، 217 - بەت.

② 200 كۈن — مورى ياسۇتاكائو XVIII - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا ساراي تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان كىتابتا «2 - كۈن» دەپ كۆرسىتىلگەن، «يېڭى، تاڭنامە» دە بولسا «3 كۈن» دەپ ئېلىنغان، دەپ كۆرسىتىپ، 200 كۈن بولۇشى خاتا، يۇقىرىقى ئىككى سىفىرنىڭ بىرى توغرىراق، دەپ

دۇق، تارمار قىلدۇق ۋە يوقاتتۇق. شۇ چاغلاردا ئۆز دۆلىتىمىزدە يۈز بەرگەن مۇسىبەتلىك ئەھۋالنى ئۇقتۇق ۋە شۇڭا قايتتۇق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىقى مانا شۇنچىلىك، لېكىن نېمە ئۈچۈن تاڭ دۆلىتى ئۇيغۇرلارغا بىزگە قارىغاندا كۆپ كۆڭۈل بۆلىدۇ؟ (لىۋ) يۈەندى: «ئۇيغۇر دۆلىتى قىيىنچىلىقتا قالغان ۋاقىتلىرىمىزدا ياردەم كۆرسىتىپ تۆھپە قوشقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلار ھېچقاچاندا بىزگە ھۇجۇم قىلىپ كىرمىدى ۋە بىزنىڭ بىر سۇڭ يېرىمىزنى بېسىۋالمىدى. بۇنى قەدىرلىمىسەك بولامدۇ؟» دەپ جاۋاب بەرگەن.»① يېڭى تاڭنامىنىڭ پاراللېل تېكىستىدە مۇشۇ قېتىمقى غەربىي يۈرۈشنىڭ يىللىرى كۆرسىتىلمىگەن② .

موري ياسۇتاكائو ئاساسلىق دەلىللەرنى يېتەرلىك دەرىجىدە كەلتۈرۈپ، ئوتادزاكا ۋە خ. ساتولارنىڭ پىكىرلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى مەزكۇر ئادەملەر 3.12 تېكىستە قىلىنىۋاتقان گەپلەر تىبەتلىكلەرنىڭ خاقانلىقىنىڭ مەركىزى ئوردۇبالىق شەھىرى (قارا بالغاسۇن) غا گوبى چۆلىنىڭ غەرب تەرىپىدىن قىلغان ھۇجۇمىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدىكەندۇق. موري ياسۇنىڭ پىكرىچە، مەزكۇر تېكىستتە زىكرى ئېيتىلگەن چۆل لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ياكى لوپنۇر بىلەن قارا شەھەر ئوتتۇرىسىدا جايلاشقان چۆل ئىكەن. موري ياسۇتاكائو بېشبالىق

ھېسابلايدۇ (موري ياسۇتاكائونىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىيىتى» دېگەن كىتابىنىڭ 76 — 86- بەتلىرىگە، 46 - ئىزاھاتىغا قاراڭ).

① «كونا تاڭنامە»196б-جىلد«تىبەتلىكلەر ھەققىدە قىسسە»15б- بەت

② «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 216б - جىلد،«تىبەتلىكلەر ھەققىدە قىسسە»، 7α - بەت.

ئۈچۈن سوقۇش بولغان چاغلاردا (VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ئون يىلىدا) تىبەت ئەسكەرلىرى تۇرپان ۋادىسىنى چەتلەپ ئۆتۈپ، بېشبالىق رايونىغا چىققانىكەن. بۇ يەردە تىبەتلىكلەر قارلۇقلار ۋە ئاق كىيىملىك تۈركلەر بىلەن بالدۇرلا يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ بېشبالىق ئۈچۈن سوقۇش بولغان ۋاقىتلاردا تۇرپان ۋادىسى رايونى بىلەن قاراشەھەر تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنمىغانىكەن. بۇ رايونلار شۇ چاغلاردا ئۆزىنىڭ چۈشكۈنلۈك دەرىجىدە تۇرغان ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تەۋەلىكىگىمۇ كىرمىگەن. بۇ رايونلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستېلاسى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئانچە مۇقىم بولمىغان ۋەزىيەتنىڭ شەكىللەنگەنلىكى ئېھتىمالغا كۆپرەك يېقىن. 763 - يىلىدىن كېيىن، خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىتقىچە كۇچا بىلەن بېشبالىقتا تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قېلىپ ھېچقانداق مۇناسىۋەت قىلالمىغان ئەسكەرلىرى ساقلىنىپ قالغان. مۇنداق ۋەزىيەتنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشى بۇ قوشۇنلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا تولۇق بويسۇنۇپ، شۇلارنىڭ ئىختىيارلىقىدا بولغانلىقىدىن كېلىپ چىققان. باشقا شەھەرلەردە بولسا يەرلىك ئاھالىنىڭ ھاكىمىيىتى تەشكىللەندى. بۇنداق ھاكىمىيەتنى تەشكىللەشتە، شۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان باي سوغدىلىقلار يېتەكچى رول ئوينىغان، كۆچمەنلەر بىلەن ئولتۇراقلاشقان خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا تىجارەت ۋە شۇنىڭدەك دۆلەتلەر ئارا ئۆتىدىغان سودا يولىنىمۇ سوغدىلىقلار باشقۇرۇپ تۇراتتى. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قوشۇنلىرى يوقىتىلغاندىن كېيىنمۇ ۋەزىيەتتە مۇھىم ئۆزگىرىش بولمىدى، IX ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇشۇ رايوندىكى ۋادىلارغا جايلاشقان شەھەر - دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا تۇردى. بۇ شەھەر - دۆلەتلىرى تىبەت بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئوتتۇرىسىدا ماھىرلىق

جىلەن جانلىق سىياسەت قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن 816 - يىلى تىبەتلىكلەرنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشىدىكى مەقسەت، ئۇ يەردىن ئۇيغۇرلارنى قوغلاپ چىقىرىش بولماستىن، بەلكى شۇ رايونلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىيىپ كەتكەن تەسىرىنى يوقىتىپ، تىبەتلىكلەرنىڭ نازارىتىنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت ئىدى (3·12 - تېكىستكە قاراڭ)، سودا يوللىرىغا ئىگە بولۇۋېلىش، ھېچ بولمىغاندا سودا يوللىرى ئۈستىدىن نازارەت يۈرگۈزۈش ئۇرلارغا كۆپلىگەن مەنپەئەت بېرەتتى. شۇڭلاشقا چوڭ دۆلەتلەر مۇشۇ رايوندىكى شۇ يوللارنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئۇزۇنغا سوزۇلغان سوقۇشلار ئېلىپ باردى. زان كونبىزېرنىڭ 849- ۋە 851 - يىللار ئارىلىقىدا ئېلىپ بارغان ھۇجۇمىمۇ سەل باشقىچىرەك ۋەزىيەت ئاستىدا يەنىلا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەقسەتنى (يەنى تىبەتلىكلەرنىڭ نازارىتىنى ئورنىتىشنى) كۆزلىگەنىدى (2·2 - تېكىستكە قاراڭ).

قىرغىزلار ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغانىدىن كېيىن، تاڭ ھاكىمىيىتى خاقانلىقتىكى ئەھۋال توغرۇلۇق خېلىلا دەرىجىدە ئېنىق بولمىغان تەسەۋۋۇردا بولدى. مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ (会昌) 3 - يىلى 2 - ئايىدا (843·3·5) سارايىغا قىرغىزلارنىڭ بېشبالىق ۋە كۇچا رايونىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلگەنىدىن كېيىن، مەزكۇر شەھەرلەرگە ياردەم ئەۋەتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرۇلۇق پىكىرلەر بايان قىلىنغانىدى. لېكىن ئېھتىياتچان ۋە تەجرىبىلىك سىياسىئون، ۋەزىر لى دېيۈي بۇ خەۋەرنىڭ راست ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلىپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇنداق ياردەم زۆرۈر بولۇپ قالغان تەقدىردىمۇ، بۇ ۋەزىيەتتە ئۇنداق ياردەم قىلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى توغرىسىدا ئەمەلىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. چۈنكى تاڭ دۆلىتى مۇشۇنداق ياردەمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بەك زۆرۈر بولغان ئارىلىقتىكى تايانچ بازىلار-

نى قوۋادىن كەتكۈزۈپ قويغانىدى. لى دېيۈيىنىڭ بۇنداق مۇھاكىمىلىرى ئىمپېرىيىسىدىكى ئايرىم يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەۋجۇت ۋەزىيەتنى سەگەكلىك بىلەن مۆلچەرلەشكە قادىر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ كۆرسەتتى. لى دېيۈيىنىڭ پىكىرلىرى ئۇنىڭ تەرجىمىھالىدا بايان قىلىنغان. تەرجىمىھالنىڭ مۇشۇ قىسىملىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئىمپېراتور سارىيىدىكى ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇشۇ تالاشنىڭ كېلىپ چىققىشىدىكى سەۋەبلەر توغرىسىدىكى مەسىلە كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئەگەر مۇشۇ تېررىتورىيىلەر شۇ چاغدا تىبەتكە تەۋە بولغان بولسا، تاڭ ھاكىمىيىتى ئۆزلىرىنىڭ ئەشەددىي دۈشمەنلىرىگە ياردەم بېرىش مەسىلىسىنى ھېچقاچاندا ئوتتۇرىغا قويمىغان بولاتتى. تاڭ ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈنمۇ ئانچە ئالدىراپ كەتكىنى يوق. دېمەك، مەزكۇر تېررىتورىيىلەر تىبەتنىڭ نازارىتىدە بولمىغان بولىدۇ (كۇچا شۇ چاغدا پان تېكىن تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ بولۇنغانىدى). شەرقىي تيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا جايلاشقان بېشبالىق ۋە باشقا شەھەرلەر بولسا تېخى ئۇ چاغلاردا تېلى قەبىلىلىرى (توققۇز ئوغۇزلار) تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنمىغانىدى. ئۇ يەردىكى ۋادىلاردا مۇستەقىل، تېخى بىرلىككە كەلمىگەن جامائەلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن. جۇڭگو ستراتېگلىرى ئۆز قوشنىلىرىنىڭ مۇشۇنداق پارچىلىنىپ تۇرۇشىنى دائىم بەكمۇ ئالقىشلاپ كەلگەن ۋە مۇشۇنداق پارچىلىنىشنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن «ياردەم» كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىدى. «كونا تاڭنامە» دىكى لى دېيۈيىنىڭ تەرجىمىھالىدا، خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇشتىن قېپقالغان ئەنشى ۋە بېيتىڭ نايىپلىكىگە ھۇجۇم بولغانلىقى توغرىسىدىكى سۆزلەرنى تەئەججۈپ بىلەن تەكىتلەشكە ئەرزىيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئىچكى زىددىيەتلەرنىڭ كۈچىيىشى تىبەت دۆلىتىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە جايلاردىكى ھەربىي ئۈستۈنلۈكىنىڭ يوقىلىشى تۈپەيلىدىن، ۋادىلاردىكى ھاكىمىيەت يەرلىك خەلقنىڭ قولىغا تەدرىجىي ئۆتۈپ قالىدۇ. يەرلىك ئاھالىنىڭ ئۆز دۆلىتىنى (مەسىلەن، ئەڭ قەدىمكى ئىدىققۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنى ۋە كېچىكرەك ۋادىلاردا شەكىللەنگەن شەھەر دۆلەتلىرىنى) قۇرۇشتا قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان مۇستەھكەم ئەنئەنىلىرى بار ئىدى. مانا مۇشۇ جەريان ئەھۋاللارغا قارىغاندا XI ئەسىرنىڭ 1 - ئون يىللىقىدا باشلانغان بولسا كېرەك. تىبەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى ھەر جايدا ھەر خىل بولدى. بەزى ئورۇنلاردا تىبەتلىكلەر يەرلىك يۇقىرى قاتلام فېئوداللار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھاكىمىيەتنى شۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۆزلىرىمۇ شۇ جايلاردا قېلىۋەردى. بەزى رايونلاردا تىبەتلىكلەرنى قوراللىق كۈچ بىلەن قوغلاپ چىقاردى. بەزى ئورۇنلاردا تىبەتلىكلەر ئۆزلۈكىدىن ئالدىن كېتىپ قالدى. مۇشۇ بايان قىلىنغان ئەھۋاللار تىبەت دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى خېلى بىر مەزگىل داۋام قىلىپ تۇرغان رايونلاردىمۇ يۈز بەرگەن. يەنە بىرمۇنچە خېلى كەڭ يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەر تىبەت ھاكىمىيىتىمۇ، ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىمۇ مۇقىم ھالدا تەرەققىي قىلمىغان يەرلەر ئىدى، بۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئورۇنلىرى بولغان. مۇنداق يەرلەردە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن شەھەر دۆلەتلىرى شىمال ۋە جەنۇبتىكى ئىستېپلاچىلار ئوتتۇرىسىدا ماھىرلىق بىلەن جانلىق سىياسەت يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى تىبەتلىكلەرگە قاراشلىق خېلىلا جايلاردا ۋە مۇناسىۋەتلىك رايون تېررىتورىيىلىرىدە 840 - يىلىغا كەلگەندە، ھاكىمىيەت يەرلىك خەلقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولدى. بۇ يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئاساسەن، كىچىك، مۇستەقىل، ھەربىي جەھەتتە بەك ئاجىز دۆلەت شەكىللىرى ئىدى. پەقەت تۇرپان ۋادىسىلا بىرقەدەر قۇدرەتلىك

دۆلەت تەشكىلى شەكىللەنگەن بولسا كېرەك.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسىنى يېڭى تاڭنامىدىكى زان كونبېزېرنىڭ نەنسەن بويلىرى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ مۇھىم رايونلىرىغا 849 - ۋە 851 - يىللار ئارىلىقىدا ئىچكىرىلەپ كىرىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتى ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلايدۇ (2.2 - تېكىستكە قاراڭ). مەنبەلەردە زان كونبېزېرنىڭ شۇ جايلاردا يۈرگۈزگەن خانىۋەيرانچىلىقى ئۈستىدە مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. تۇرپان ۋادىسى شۇ تېكىستكە قارىغاندا شۇ چاغلاردا يەرلىك تىبەت ھاكىمىيىتىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئۆيەر - بۇيەردە ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، تىبەتنىڭ مەركىزىدىكى ئۆزئارا ھاكىمىيەت تالىشىۋاتقان چوڭ فېئوداللارغا بويسۇنمىغان. زان كونبېزېرنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشى جايلاردىكى ۋەزىيەتكە ھېچقانداق ئۆزگىرىش كىرگۈزەلمىدى. شۇڭلاشقا، بۆكۆچىن يېڭى دۆلەت تەشكىللىنىۋاتقان تېررىتورىيىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، دەپ جۈرئەت بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. كەلگۈچىلەرنىڭ كۈچى يەرلىك ئولتۇراقلىق ئاھالىنىڭكىگە قارىغاندا كۆپ ئىدى. تۇرا قەبىلىلىرى بۇ رايونلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇردى ۋە مەزكۇر دۆلەت XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

تۇرپان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى قەدەملىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار ئازراق ساقلىنىپ قالغان. مۇشۇ ئەھۋاللار بەكمۇ ھەر خىل پەرەزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. پېنكىس بۇ جەرياننى تۆۋەندىكىچە تەسەۋۋۇر قىلىدۇ: «... شىجۇ دۆلىتى (تۇرپان خانلىقى — ئا. م.) نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئىپتىدائىي تارىخى توغرۇلۇق مەلۇماتلار بەك ئاز. ئېھتىمال، ئۇيغۇرلار شىنجاڭغا كىرگەن چېغىدىلا (840 - يىلى) شىجۇنى بويسۇندۇرغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇلار ئارىدىن

ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە سىقىپ چىقىرىلدى. پەقەت شىجۇدا 20 يىل جىددىي كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلار بۇ يەردە ئۇزۇل- كېسىل مۇقىملاشتى ①. پىنكىس ئۆزىنىڭ بۇ خۇلاسىلىرىنى مەنبەلەردىكى كونكرېت ئاساسلار بىلەن ياكى ۋاسىتىلىك دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلىمايدۇ. ھالبۇكى، بۇ خۇلاسىلەر ئەينى ۋاقىتتا تەنقىدكە موھتاج. ئې. پىنكىس ھەممىدىن ئاۋۋال شۇ چاغدىكى تىبەتلىكلەرنىڭ كۈچى ۋە رولىنى بەك يۇقىرى مۆلچەرلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىدىن گەپ ئېچىپ شەرقىي تۈركىستانغا ئۇيغۇرلارنىڭ كىرگەن چېغىدىكى كۆلىمىنى كېڭەيتىۋەتتى. ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ رايونغا كىرىشى شۇ چاغلاردا پەقەت ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىلا ئىدى. نەقىلدە پەقەت خەنزۇچە ئاتالغۇلارنىلا مۇقامغا توغرا كەلمىگەن ھالدا ئىشلىتىدۇ. ئې. پىنكىس ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر تەرىپىدىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدىمۇ بۆكۈچىنىڭ رولىنى خېلى دەرىجىدە چوڭايتىدۇ. تۇرپان ۋادىسىدىن چىققۇچىلارنىڭ مانا مۇشۇ جەريانغا ھېچقانداق ئىشتىراك قىلمىغانلىقى مەلۇم ئىدى. لېكىن ئې. پىنكىس ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ بەرپا قىلىنىشىدا بۆكۈچىن ئۇيغۇرلىرىمۇ ئىشتىراك قىلدى دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ. ئې. پىنكىس: «...شۇبھىسىزكى، بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن — ئا.م.) ئىستېلاسى نەتىجىسىدە خېلىلا مىقداردىكى ئۇيغۇرلار گەنسۇغا كېلىپ ئورۇنلاشتى» دەپ يازىدۇ②. مەزكۇر تەتقىقاتچى ئايالنىڭ يەنە بىر باشقا مۆلچەرىنىمۇ شۇ كىتابىنىڭ داۋامىدا كۆزگە چېلىقتۇرغىلى بولىدۇ: «گەنجۇدا يېڭىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن دۆلەتنىڭ ئاساسچىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكى مەنبەلەردە ئانچە ئېنىق ئەمەس. لېكىن بۇ يەردە

---

① ② پىنكىسنىڭ: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 62 ـ، 63 ـ بېتىگە قاراڭ.

گەپ بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن — ئا. م.) ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقىنى يەنى خەنزۇلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىرىنچى خاقانىمۇ ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسچىسىمۇ بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى تەخمىن قىلغىلى بولىدۇ. لېكىن بىز بۆكۈچىننىڭ گەنجۇ دۆلىتى تەشكىل قىلىنغان چاغدا پان تېلى ياكى ئەنشى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى بىلمەيمىز.»①

ئې. پىنكىسنىڭ بايانلىرىنى بۇ يەردە كەلتۈرۈپ ئولتۇرۇشىمىز مۇشۇ مەسىلىگە يەنە قايتىپ كېلىش بولماستىن، بەلكى بۇ مەسىلىنىڭ ئايرىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگىكىدە قانچىلىك دەرىجىدە چىگىشلىشىپ گادىرماش بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈندۇر. مەسىلەن، ل. ن. گومىلىيوۋ بۆكۈچىننىڭ ھۇجۇمى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «كۇچادا 856 - يىلى جۇڭگو بىلەن ئالاقىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرغان يېڭى خان مانلى يۇرت سوراپ تۇرغانىكەن، لېكىن بىر يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرىيىگە بارىدىغان يوللار ئۈزۈلۈپ قالدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا تىبەتلىكلەر قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسا كېرەك. شۇ چاغدا بۇ ئىشقا جۇڭغارىيىلىك ئۇيغۇرلارمۇ ئارىلىشىپ قالدى. بېشبالىقنى ئۆزىگە ئاساس قىلىپ تۇرغان خان بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن) ۋە تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ باشلىقى شان بىبىنىڭ ياردەمچىسى، تۇيخۇنلارنىڭ سەركەردىسى تۇبا خۇەيگۇەن رەھبەرلىكىدىكى بۇددا دىنىنى قوللىغۇچى تىبەت ھۆكۈمىتىنىڭ دۈشمەنلىرىگە ياردەم بېرىپ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۆزلىرىگە تەھدىت سېلىۋاتقان بۇددا دىنىغا قارشى مانى دىنىدىكىلەر، بۇددىستلار، كۆكزىچىلار بىلەن ئۆزئارا ئىختىلاپلىرىنى بىرچەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىتتىپاقلاشتى ۋە ئۆزئارا

---

① پىنكىسنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 65 - بېتىگە قاراڭ.

باتۇرلۇقتا رىقابەتلەشتى.»① «ئۆزئارا ئىختىلاپلارنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىتتىپاقلاشتى ۋە ئۆزئارا باتۇرلۇقتا رىقابەتلەشتى» دېگەن جۈملە شەكلەن چىرايلىق، لېكىن بۇنىڭدا ھېچقانداق مەزمۇن يوق. (ئا.م) بۇ يەردە ئۇيغۇرلار، بۆكۈچىن ۋە ئۇيغۇرلاردىن باشقىلار توغرۇلۇق يازغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى رېئاللىقنى ئىپادىلەپ بەرمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بۆكۈچىن پەقەت ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ھەرىكەت قىلغان. يۇقىرىدا بىز بۆكۈچىننىڭ تاڭ دۆلىتىگە نىسبەتەن دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسى توغرۇلۇق سۆزلەپ ئۆتتۇق، پان - تېكىننىڭ خانلىقىنىمۇ ئۇنىڭ يوقاتقانلىقىنى ۋە شۇنىڭدەك تىبەتلىكلەرگىمۇ قارشى تۇرغانلىقىنىمۇ كۆرسەتتۇق.

ھازىر، مەنبەلەردىكى ئانچە كۆپ بولمىغان مەلۇماتلارغا ۋە شۇنىڭدەك بىر قاتار تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، تۇرپان خانلىقىنىڭ بەرپا قىلىنىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشىمىز. يۇقىرىدا بىز كەلتۈرۈپ ئۆتكەن 3·6 - 3·8 - تېكىستلىرى بۆكۈتېكىننىڭ 866 - يىلى تۇرپان ۋادىسىنى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىشقا كىرىشكەنلىكىنى قىلچە ئىككىلەنمەستىن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن ئابېي تاكېئو 851 - يىللار ئەتراپىدا ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيلىرى شىجۇنى (تۇرپان ئويمانلىقىنى) تىزگىنلەپ تۇرغانىدى، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 851 - يىلى بىلەن 866 - يىللار ئارىلىقىدا تۇرپان ئويمانلىقى يېڭىباشتىن تىبەت

---

① گومىلېۋنىڭ «قەدىمكى تۈركلەر» ناملىق كىتابىنىڭ 433-بېتىگە قاراڭ، 1967 - يىل موسكۋا نەشرى، بۇ ئەمگەكتە گومىلېۋ د. ر. گامىلتونغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسىنى مانىلى دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئىسىم ئەسلى پان - تېكىن بولۇشى كېرەك.

ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان①. مورى ياسۇتاكائو 851 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا تىبەتلىكلەرنىڭ تۇرپان رايونىغا كېلىشىنىڭ پەقەت مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئادىللىق بىلەن تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى دۇڭخۇاڭ ۋە گۇاجۇلار شۇ چاغلاردا جاڭ يىچاۋنىڭ قولىدا بولغان، قاراشەھەر بولسا 851 - يىلغا قەدەر پان - تېكىننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇڭلاشقا نەنسەن ئېتەكلىرى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يول ئۈزۈلۈپ قالغان بولۇپ، خوتەن، كۇچا ۋە تىيانشاننىڭ ئۆتكەل - داۋانلىرى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يوللاردىن تىبەتنىڭ ئۆزىدە مۇستەھكەم قاتتىق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت بولغان شارائىت ئاستىدىلا ئۆتكىلى بولاتتى②. شۇنداق قىلىپ، 851 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا تىبەتنىڭ مەركىزىي قىسمىدىن كەلگەن تىبەت ئەسكەرلىرى تۇرپان ۋادىسىنى بېسىۋالغان دېگەن رىۋايەت تولۇق رەت قىلىنىدۇ. مۇشۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ ئۆزئارا ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان كۈرەشى قانات يېيىۋاتقانىدى. بۇ كۈرەشكە ئەسلى يەرلىك ئاھالىنىڭ (شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر) ئەۋلادلىرى، بۇ يەرلەرگە مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىشتىن خېلىلا بالدۇر كېلىپ قالغان سوغدىلار، ھەر خىل تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ گۇرۇپپىلىرى ۋە ئېھتىمال بۇ يەرلەرنى تىبەتلىكلەر بېسىۋالغان چاغلاردا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان تىبەتلىكلەر قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ سانغىچە كۆرسىتىلگەن خەلقلەرگە

---

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ئەسىرى، كيوتو شەھىرى، 1955 - يىلى نەشرى 248 — 253 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② مورى ياسۇتاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» ناملىق كىتابىنىڭ 120 — 123 - بەتلىرىگە قاراڭ.

قارىغاندىلا تۇرپان ۋادىسىنىڭ ئاھالىسى تەركىبىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە بۇلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش بولۇش ئۈچۈن سەۋەبلەرنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقى مەلۇم. مورى ياسۇ تاكائو تىبەتلىكلەر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بۇ يەردە قايتا تىكلىنىش مۇمكىنلىكىگە قەتئىي قارشى پىكىردە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئابې تاكېئونىڭ 851-يىلى ئۇيغۇرلار تۇرپاننى ئىگىلىۋالغان، دېگەن مەسىلىدىكى كۆز قارىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئەگەردە ھەقىقەتەنمۇ ئەھۋال شۇنداق بولغان بولسا، ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن 866 – يىلى ئۇيغۇرلار (؟) يېڭىدىن تۇرپاننى ئىشغال قىلىۋالىدۇ؟ مەنبەلەردىكى قانداق مەلۇماتلارغا ياكى مەنتىقىي خۇلاسىلەرگە ئاساسەن، ئابې تاكېئو 851 - يىلى ئۇيغۇلارنىڭ داھىيلىرى ئابې تاكېئو بۇلارنى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ باشلىقى «مۇشۇ» دەپ ئاتايدۇ) تۇرپاننى تىزگىنلەپ تۇردى دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ؟

ئابې تاكېئونىڭ ھەممە مۇھاكىمە ۋە خۇلاسىلىرىدە شۇنداق بىر خىل ئالدىن قىلىنغان، لېكىن ئۇنى ئىسپاتلاشقا پاكىت كەلتۈرمىگەن بىر تەسەۋۋۇر باركى، ئۇ بولسىمۇ، بېشبالىق ۋە كۇچا 795 - يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان يېڭى سۇلالىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغاندىن كېيىن، دائىم خاقانلىققا قاراشلىق يەرلەر بولۇپ كەلدى، دېگەندىن ئىبارەت. تۇرپان ۋادىسىدا 851 - يىلغىچىلىك بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەن دېگەن ئىشەنچ پەقەت ئىمپېراتورنىڭ بىر پەرمانىغىلا ئاساسلانغان. بۇ پەرمانغا داجۇڭ (大中) 5 - يىلى (851 .11 .5 — 852 .1 .24) تەخمىنەن قىش ئېيى دېگەن ۋاقىت يەنى 851 - يىلى نويابىر بىلەن 852 - يىلى يانۋار ئېيىنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدىغان ئاي، كۆزلەر ئىمزا قىلىنغان. پەرماننىڭ تېكىستى دۇمۇ① تەرىپىدىن يېزىلغان ۋە شىجۇ (تۇرپان)

---

① دۇمۇ (803 — 852) تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىر بولۇپ، ئىمپېراتور سارىيىدا يۇقىرى مەنسەپلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆلكىلەرنىڭ مەمۇرىيەتلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇ خاقان ئۇجې باشچىلىقىدىكى

ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقىغا «جەسۇر قوغدىغۇچىلارنىڭ ئۇلۇغ سەركەردىسى» دېگەن پەخرى نام بېرىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلان قىلىنغان. ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ كىتابىدا مەزكۇر پەرماندىن تۆۋەندىكى نەقىلنى كەلتۈرىدۇ:

«3.13 سې يۈي (ئەسلى نۇسخىسىدا سىگان دەپ يېزىلغان — ئابې) جاسى جۈيۈي خې مىشى موخې دۇدۇ — كۆچمەنلەر داھىيسى مۇشۇ (ئەسلى تېكىستتە پەن شۇ دەپ ئېلىنغان — ئابې) بىرىنچى ۋەزىر ئەنىن ۋە باشقىلار ۋىجدانلىق، جەسۇر، باتۇرلۇق، سۇرلۇك قىياپەتتە ئىدى. غەربتىكى ياۋايىلار شى رۇن (تىبەتلىكلەر — ئابې تاكېئو) ساداقەتلىكتە رىئايە قىلماقتا. بۇنىڭ ئۆزى جۇڭگو(؟) نىڭ ... ئەمىنلىكىگە كاپالەتتۇر... ھازىر ئۇلار ناھايىتى ئىتائەتمەنلىك بىلەن سارايغا يېتىپ كەلدى. ۋەزىپىگە تەيىنلەش پەرمانىنى ئېھتىرام بىلەن ئىلتىماس قىلماقتا. يىراقتىكى مەملىكەتلەر، يېقىن چېگرا ياقىلار گۈللەنسۇن دەپ بىر سۈك چوڭلۇقتىكى تۆت بۇرجەكلىك مۆھۈر تەقدىم قىلىندى. يۇقىرى ئەمەللەر بېرىلدى».①

مورى ياسۇ تاكائو ئۇنىڭ ئۆزىدە پەيدا بولغان گۇمانىنى ۋە ئابې تاكېئونىڭ يازغانلىرىدىكى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان زىددىيەتنى XI ئەسىردىكى پارس تارىخچىسى گەردىزىنىڭ يازغان

ئۇيغۇرلار سەددىچىنگە كەلگەندە ئالدىنئالا قىلىنغان ھەربىي ھازىرلىقلارغا قاتناشقان، بۇ توغرۇلۇق «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 166 - جىلد 7_{α} — 10_{α} - بەتلىرىگە قاراڭ.

① ئابې تاكېئونىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق كىتابىنىڭ 249 - بېتىگە قاراڭ. مەزكۇر پەرمان دۇمۇ تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ «پەن چۈەنجى» ناملىق ئەسەرلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەنىكەن.

ئەسىرلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ھەل قىلىشقا تىرىشىدۇ ۋە گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» («گۈزەل خەۋەرلەر») دېگەن كىتابىدىن تۆۋەندىكى نەقىلنى كەلتۈرىدۇ: «توغۇز — غۇزلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ — موري ياسۇتاكائو) خاقانى ئارىق (قاراشەھەر) تا ئۆزىنىڭ كىچىك ئۆكىسىنى پەنجىكەنتكە (بېشبالىق — موري ياسۇتاكائو) ھاكىم قىلىپ بەلگىلىدى. كىچىك ئۆكىسى شۇ يەردىكى ئاھالە بىلەن ئوبدان مۇناسىۋەت ئورناتتى، كۈچ توپلىدى ۋە قىرغىزلارنى كۆتۈرۈشكە پەيت كۈتۈپ تۇردى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشتى ۋە ئۆزى خاقان بولدى».① ئۇنىڭدىن كېيىن، موري ياسۇتاكائو تېكىستتە كەلتۈرۈلگەن ۋەقەلەر (ئۇنىڭ پىكرىچە بۇ ۋەقەلەر IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەنىكەن) بىلەن ۋە بۇ ئەسەرنى يازغان ۋاقىت XI ئەسىر ئوتتۇرىسىدا 200 يىل ۋاقىت ئۆتكەن. مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى بەزى سەۋەنلىكلەرگە ۋە قوشۇمچىلارغا ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. موري ياسۇتاكائو مانا مۇشۇنداق خاتالىقلارغا گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە پەيدا بولۇپ قالغان بېشبالىقتا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىلگەن ئۇيغۇر خاقانىنىڭ ئۆكىسىنى كىرگۈزىدۇ. ياپون ئالىمى مۇنداق خاتالىقلارنىڭ بولۇپ قېلىشىنى چوقۇم دېگەن مۆلچەر بىلەن گەردىزىدىن ئېلىنغان مۇشۇ تېكىستنى J1.J4 تېكىستلىرى (مۇشۇ كىتابتىكى 3.5 — 3.8 - تېكىست بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ ۋە مۇشۇنداق سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا 851 - يىلغا قەدەر تۇرپان ۋادىسى پان - تېكىننىڭ ئىلكىدە بولۇپ كەلدى. 866 - يىلى بولسا بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى بېشبالىقتىكى گۇرۇھ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان، دەپ ھېسابلايدۇ. بۆكۈتېكىننىڭ تۇرپان ئۇي-

---

① موري ياسۇتاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» ناملىق كىتابىنىڭ 121 - بېتىگە قاراڭ.

مانلىقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشى پان - تېكىننىڭ سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلۈشى ياكى پان - تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل تۈپەيلىدىن ئوڭۇشلۇق بولدى دېگەن تەخمىنلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ت. مورى ياسونىڭ تەكىتلەپ كۆرسىتىشىچە، بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى بېشبالىقتىكى ئۇيغۇرلار پان - تېكىن رەھبەرلىكىدە ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كۆچكەن 15 قەبىلىنىڭ تەركىبىدە بار ئىكەن. بۆكۈتېكىن پان تېكىننىڭ ئىتائىتىدىكى ئادەم ئىكەندۇق. يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن پان - تېكىن رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ (ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ) كۆچۈپ جايلىشىشى توغرىسىدىكى رەتلىك سىخېمىغا يەنە بىر قېتىم مۇھىم تەپسىلاتنى قوشۇپ قويۇشقا مۇمكىن بولۇپ قالدى. مورى ياسۇ يۇقىرىدا بۆكۈتېكىننىڭ پان - تېكىنگە نىسبەتەن بېقىندىلىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ 15 قەبىلىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشى پان - تېكىننىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن تەشكىللىك ھالدا يۈز بەرگەن ۋە پان - تېكىن مۇشۇ ئايرىلىپ چىققان گۇرۇھنىڭ ئېھتىمال پەقەت شەكلەن جەھەتتە بولسىمۇ باشلىقى بولۇپ كەلگەن. دېمەك، مۇشۇ كۆز قاراشقا بىنائەن 840 - يىلىدىن كېيىن، تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب ئېتەكلىرىدە تا قۇمۇلدىن باشلاپ كۇچاغىچە بولغان ئارىلىقتا بۈيۈك ئۇيغۇر دۆلىتى تەشكىللەندى. مورى ياسۇ خاقانلىقىنىڭ غەربىي تەرەپ يېرىمىدىكى ئاھالىنى خاقانلىق ئىچىدىكى ئورۇق - قەبىلەر تەركىبىنىمۇ ۋە ئېدىزلارنىڭ يېڭى سۇلالىسى پەيدا بولغاندىن كېيىن، ھەكمۇ كۆچىيىپ كەتكەن ۋە ئاخىرىدا خاقانىنى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلگەن ئۆزئارا ئۆچمەنلىكنى بولسا زادىلا دىققەتنەزەرگە ئالمايدۇ.

مورى ياسۇتاكائونىڭ بۇ مۆلچەرىنى قاراپچىقىشقا كىرىشكىنىمىزدە ۋ. ۋ. بارتولد گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىن تەرجىمە قىلغان

ئۇزۇن بىرپارچىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. چۈنكى ياپونىيىلىك ئالىم بۇ پارىس ئاپتورىنىڭ تېكىستلىرىدىكى ئەڭ مۇھىم نەرسىلەردىن پەقەت بەك قىسقىلا مەلۇمات بېرىدۇ: «... كۆل - تېكىننىڭ قېرىندىشى خاقان ئىدى... قېرىندىشى كۆل - تېكىننى ئۆلتۈرمەك بولدى ۋە ئۇنىڭ كېكىردىكىنى كېسىۋېتىپ ئۇنى جەسەت قويۇلىدىغان جايغا تاشلاپ قويىدى. كۆل - تېكىننىڭ ئۆيىدە بىر خىزمەتچى موماي بار ئىدى. بۇ موماي ئۇنى مانى دىنىدىكىلەرگە ئاپىرىپ ساقايتىپ بېرىڭلار دەپ دىندارلارغا بەردى. دىندارلار ئۇنىڭ يارىسىنى داۋالاشقا كىرىشتى. نەتىجىدە ئۇ خېلىلا ئوبدان ساقىيىپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ توغۇز - غۇزلارنىڭ خاقانىنىڭ پايتەختى ئازال ① دېگەن شەھەرگە كەلدى ۋە ئۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ تۇردى؛ كۆل - تېكىننىڭ دوستلىرى ئۇنىڭ قېرىندىشىنى ئالداپ تۇردى، ئەڭ ئاخىر بۇ توغرۇلۇق توغۇز - غۇزلارنىڭ خاقانىغا ئېيتتى ۋە خاقانىنىڭ غەزىپىنى باستى. نەتىجىدە قېرىندىشىنىڭ كېلىشىگە رۇخسەت قىلدى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالدى. ئۇنى ئۆز يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلمىدى. لېكىن پەنجىكەنت (بېشبالىق) شەھرىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى بەردى. كۆل - تېكىن ئۇ يەردە قۇدرەت تاپتى. ئۆز تەرىپىگە يەرلىك ئاھالىلەرنى قارىتىۋالدى ۋە خەيرىخاھلىق قىلىپ تۇرۇپ پۇرسەت كۈتۈپ تۇردى. ئاخىردا ئۇ توغۇز - غۇز خاقانى ئۇۋغا چىققانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى، كۆل - تېكىن نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى ۋە توغۇز - غۇز خاقانىغا ھۇجۇم باشلىدى. ئۇلار بىر - بىرىگە دۇچ كەلگەندە جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كۆل - تېكىن خاقان ئەسكەرلىرى ئۈستىدىن

---

① ئازال — بۇنى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا «ئارال» دەپمۇ ئوقۇيدىكەن. بارتولد ئەسەرلىرى 8 - توم 54 - بېتىدىكى 44 - ئىزاھاتقا قاراڭ. بۇ يەردە «زەينۇل ئەخبار»دىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەرمۇ بار.

غەلىبە قىلدى؛ توغۇز - غۇز خاقانى قېچىپ قەلئە ئىچىگە كىرۋالدى. كۆل - تېكىن قەلئە سېپىلىغا سۇ قۇيۇۋېتىشكە بۇيرۇدى. تاملار ئۆرۈلۈپ چۈشتى. كۆل-تېكىن ھەممىگە رەھىم قىلغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. قەلئە ئىچىدىكى ئاھالىلەر ئاچارچىلىقتىن بەك قىيىلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇلار ھەممىسى چىقىپ رەھىم قىلىش توغرۇلۇق ئىلتىماس سۇندى. ھەممىگە رەھىم قىلىندى. توغۇز - غۇز خاقانى قەلئەدىن چىقمىدى. كۆل - تېكىن خاقاننى بوغۇپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆز ئادەملىرىنى قەلئە ئىچىگە ئەۋەتتى، كۆل - تېكىن خاقانلىق تەختىگە ئىگە بولدى.»①

مۇشۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تېكىست تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئەمەس، بەلكى بىر ھېكايىنى قايتا سۆزلەپ بەرگەنلىكتۇر، مورى ياسۇ تاكائونىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە بۇ ھېكايىنىڭ مەزمۇنى بولغان تارىخى ئىشتەك كۆرۈنىدۇ. ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە گەردىزى ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، بايانىنىڭ مۇشۇ قىسمىنىڭ ئەپسانىۋى خاراكتېرىدە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلدى. شاھزادە كۆل - تېكىننىڭ تەقدىرى توغرىسىدىكى بايانىدىكى ئەپسانىۋى قىسمىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى②. مورى ياسۇ

---

① بارتولد ئەسەرلىرى 8 - توم 52 - بېتىگە قاراڭ. گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدىكى تۈركلەر توغرۇلۇق يېزىلغان قىسمى 1897 - يىلى بارتولدنىڭ «1893 — 1894 - يىللاردا ئىلمىي مەقسەت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان سەپەر توغرىسىدىكى دوكلات»قا قوشۇمچە سۈپىتىدە ئېلان قىلىنغانىدى.

② ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكى: «IX - X ئەسىرلەردىكى تۇرپان ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللار» 1947 - يىل لېنىنگراد نەشرى، شەرق تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە ئائىت ئەسەرلەر توپلىمى، 4 - توم، 429 - بېتىگە قاراڭ.

كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئارىق شەھىرى توغرىسىدا جۇغراپىيىگە ئائىت باشقا بىر ئەسەردىمۇ سۆزلىنىدۇ. بۇ «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» دېگەن كىتاب بولۇپ، مىنورىسكى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان. مۇشۇ ئەپسانىدە بۆكۈتېكىننىڭ تۇرپان ۋادىسىنى ئەمەلىيەتتە بېسىۋالغانلىقى ئۈستىدە گەپ كېتىۋاتقانلىقى تولۇق مۇمكىن ئىش. لېكىن بۇ تارىخىي ۋەقە ئۈستىدە توقۇلغان چۆچەك تەرىقىسىدىكى ئەپسانىلارنىڭ نۇرغۇنلۇقى ھەقىقىي ئەمەلىي ۋەقەلەرنى ئەينەن ئىپادىلەشنى بەكمۇ مۇشكۇللەشتۈرىۋەتتى. ئەگەردە خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن يۆتكەلگەن ئۇيغۇر رەھبەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇن مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ ۋە ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى نەزەرگە ئالىدىغان بولساق، مۇشۇنداق چۆچەكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا باھانىلەر يېتىپ ئاشاتتى. مۇنداق چۆچەكلەرنىڭ توقۇلۇشىغا بۆكۈتېكىننىڭ تۇرپان ۋادىسىنى بېسىۋالغانلىقىغا ئوخشاش چوڭراق بىر تارىخىي پاكىتنىڭ ئاساس قىلىنىشى زۆرۈر دەپ ھېسابلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» دە بوغدا تاغلىرىغا جايلىشىپ بېكىنىۋالغان 200 مىڭغا يېقىن چوڭ بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ئۈستىدە مەلۇمات بار. بۇ بىر قىزىقارلىق ئىش ۋە خېلى دەرىجىدە تېپىشماقلىق ھالەتتىكى بىر مەلۇماتتۇر (4·8 - تېكىستكە قاراڭ). ئەپسۇسكى، بۇ مەلۇمات ئايرىم چىقىپلا قالغان بىر ئىش بولۇپ، تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا بۇنى ئىسپاتلايدىغان باشقا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق. مۇشۇ ئىش تەكرارلىنىپ يېزىلغان بىرەر ئەسەرمۇ يوق. شۇنداق قىلىپ ھازىر مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنى ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ بىرەر گۇرۇپپىسىغا مەنبەدىكى ماتېرىياللار ئارقىلىق باغلاشقا ھېچقانداق ئىمكان بولماي تۇرىدۇ. شۇنچىلىك كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسىنىڭ بىرى ئۈستىدە گەپ بولۇۋېتىپ يەنە بۇ توغرۇلۇق قوشۇمچە مەلۇماتلارنىڭ بولماسلىقى يۇقىرىدىكى مەلۇماتقا قىس-

مەن ئىشەنچسىزلىك ۋە ئېھتىياتلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇر قىلماقتا. مۇشۇ مەلۇماتنى خاتا دەپ ئېلان قىلىشقا مۇمكىن بولاتتى. بۇ يەردىكى مەسىلىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋاتقان نەرسە 4·8 ـ تېكىستتىكى شۇ يۇقىرىقى مەلۇماتتىن باشقا مەلۇماتلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن بولۇپ تۇرغانلىقىدۇر.

موري ياسۇتاكائونىڭ ماقالىسىگە قارىغاندا، ئۇ مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنى بۆكۈتېكىن قەبىلىسى تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردۇر دەپ ھېسابلايدىكەن. بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى بېشبالىق گۇرۇپپىسىدىكى قەبىلىلەر خاقانات تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ چىققان 15 قەبىلىنىڭ ئىچىدە بار ئىدى، دەپ سۆزلەپ كېلىپ مۇشۇ يەردە ئالىم تۆۋەندىكىچە ئىزاھات بېرىدۇ: «تېكىستتىكى (مۇشۇ كىتابنىڭ 4·8 ـ تېكىستتىكى) ‹قالغان قەبىلىلەر جىن سۇ تېغىغا (بوغدا تېغى ئا. م) جايلىشىپ بېكىنىۋالدى. ئۇلارنىڭ سانى 200مىڭ جانغا يېتەتتى› دېگەن مەلۇمات مانا مۇشۇ توغرۇلۇق (پان ـ تېكىن بىلەن بۆكۈتېكىننىڭ بىر ۋاقىت ئىچىدە ۋە بىرلىكتە يۆتكەلگەنلىكى توغرۇلۇق — ئا. م) بەكمۇ ئوبدان كۆرسىتىپ تۇرماقتا.»① بۇ تېكىستنىڭ ئۆزىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىگە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: بۇ تېكىست نىسبەتەن خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىت (تەخمىنەن 100 يىل) ئىچىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ يىغىنچاقلانغان ئاخباراتى ئىكەن. شۇڭلاشقا تېكىستكە ئېنىق يىل، ئايلىرى يېزىلمىغان. مانا مۇشۇ ئەھۋال بوغدا تېغىغا خاقانلىق ھالاك بولغاندىن خېلىلا كېيىن «باشقا قەبىلىلەر» پەيدا بولۇپ قېلىشى مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى پىكىرنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىغا يول قويىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ گۇرۇپپا ئادەملىرىنىڭ «200 مىڭغا يېتىن كىشى

---

① موري ياسۇتاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» ناملىق كىتابنىڭ 129 ـ بەت 66 ـ ئىزاھاتىغا قاراڭ

ممدى» دېگەن سانى بەك قىزىقىش پەيدا قىلدۇ. بۇ سان بەكمۇ چوڭ. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شەرقىي يېرىمىدىكى ئاھالىسىنىڭ مۆلچەرلىشىچە مۇمكىن بولىدىغان ئومۇمىي سانىغا زادى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ ۋە مەزكۇر خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب يۆنىلىشلەرگە يۆتكەلگەن ئاھالىلەرنىڭ مۆلچەر سانىغىمۇ زادى مۇۋاپىق كەلمەيدۇ.

مانا مۇشۇ گۇرۇپپا ئاھالە ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندە كېلىپ چىقىدىغان زىددىيەتلەرنى تۆۋەندىكىچە ھەل قىلغىلى بولىدۇ. مورى ياسۇتاكائونىڭ بوغدا تېغىدىكى بىر گۇرۇپپا ئاھالە ۋە بۆكۈچىن گۇرۇپپىسى دېگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر خەلق، ھەممىسى بىر گەپ، دېگەن پىكرىگە تولۇق قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن بۇ بىر گۇرۇپپا خەلق تىيانشان تېغىنىڭ شىمال تەرەپ ئېتەكلىرىدىكى بېشبالىق رايونىغا ۋە بوغدا تېغىغا سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىن خېلىلا كېيىن كەلگەن. مۇشۇ كەلگۈچىلەر تەركىبىگە ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ سابىق ئەزالىرى — تېلى قەبىلىلىرىمۇ كىرگەن. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن، تورپان ئويمانلىقىنىڭ ئىگىلىۋېلىنىشى ۋە ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى بەكمۇ چۈشىنىشلىك ۋە گۇمان پەيدا قىلمايدىغان ئىش بولۇپ قالدى.

مورى ياسۇ تاكائو ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش ئەھۋالىنى بەك تەرتىپلىك قىلىپ كۆرسەتكەن، بۇ كۆچۈش ئومۇمىي بىر رەھبەرلىك ئاستىدا كۆڭۈلدىكىدەك تەرتىپ بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە يۆتكەلگەنسېرى پىلانلىق ھالدا تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە يېيىلىپ ئورۇنلاشقان. لېكىن ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاكەتكە يۈزلىنىۋاتقان چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ يۇقىرىدا ئېيتقانلارغا تامامەن زىت كېلىدىغان

يۆتىلىشلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدىغان مەلۇماتلارنى مەنبەلەردىن كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. مۇشۇ كىتابتا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار (مەسىلەن، 3·3 ـ تېكىست) خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا قىرغىزلارنىڭ زەربە بېرىش ھارپىسىدا ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭدىن كېيىن كېلىپ چىققان تەرتىپسىزلىكلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ دەلىللەش ئۈچۈن تۆۋەندە خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا يۈز بەرگەن ۋەيرانچىلىق ۋە تەرتىپسىزلىكلەرنى بەك ئېنىق تەسۋىرلەپ كۆرسىتىدىغان بىر نەچچە تېكىستنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

«3·14 ئۇيغۇرلار بىر بەختسىز ۋاقىتقا دۇچ كەلدى، يېزا ئىگىلىكىدىن ئۇدا بىر نەچچە يىل مەھسۇلات چىقمىدى، چارۋا ماللار چوڭ جۇتچىلىققا ئۇچرىدى. يېزا ـ كەنتلەر بوشلا قالدى، ئۆي ـ ماكانسىز قالغان ئادەملەر چۆل ـ جاڭگاللارغا كەتتى، يولدا ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىتى چۆللەرنى قاپلىدى.»① بۇ تېكىست «چەت ئەللەردىن كەلگەن سادىق ئادەملەرنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن بابىغا يېزىلغان كىرىش سۆزدىن ئېلىنغان.

«3·15 ئاغرىق ـ سىلاق بەك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. قېلىن قار ياغدى، قوي ۋە يىلقىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلۈپ قىرىلىپ كەتتى.»②

«3·16 ئۇيغۇرلار قاتتىق ئاچارلىقتا قالدى، ئاۋۋال يېزىلار تارقاپ كەتتى»③. مۇشۇ كىتابتا كەلتۈرۈلگەن ۋە شۇنىڭدەك باشقا

---

① لى دېيۈي: «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى مەكتۇپلار توپلىمى» نىڭ 2 ـ جىلد، 11 ـ بېتىگە قاراڭ.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 ـ جىلد، كەيچېڭنىڭ 4 ـ يىلى (839·1·19 — 840·2·6) 1956 ـ يىل نەشرى، 9 ـ توم 7942 ـ بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب 246 ـ جىلد، « تاڭنامە» 62 ـ جىلد، ««ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»گە ئىزاھ» 21 ـ جىلدقا قاراڭ، بۇ يەردە قوشۇمچە مەنبەلەردىنمۇ نەقىل كەلتۈرۈلگەن. 3·14 — 3·16 تېكىستلىرى.

بىر قاتار ئاساسىي ۋە ئىككىنچى مەنبەلەردىكى باشقا تېكىستلەر خاقانلىقنىڭ بەك دەھشەتلىك ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ۋە خاقانلىقنىڭ قىسمەن كىچىك ئۇرۇق - گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەنلىكىنى ۋە چۆل - گوبى ئارقىلىق ستىخىيىلىك ھالدا جەنۇبقا كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلغان ۋەقە ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ پارچىلىنىشى ئەمەس، ئۇنىڭ پارچىلىنىشى ئېدىزلار قەبىلىسىدىن چىققان ئادەملەرنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى بىلەن خېلىلا بالدۇر باشلانغانىدى. ئېدىزلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى ئۇيغۇرلار بىلەن ئېدىزلار ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش ئۈچۈن جىددىي كۆرەشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان، بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلغان نەرسە ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ پارچىلىنىشى بولۇۋاتىدۇ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىشتا ساداقەتلىكىنى ساقلاپ كەلگەن باشقا ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭمۇ ۋەيرانچىلىقتا دۇچ كېلىشى تولۇق مۇمكىن ئىش. مۇشۇ قالايمىقان ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئۇ يا بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ بۇرۇنراق ئېلان قىلغان ئەمگەكلىرىمىزنى خاقانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلارنى (ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنى) تولۇق پارچىلىنىپ كەتتى ۋە تەرتىپسىز ھالدا قاچتى دېگەن پاكىتنى ئېتىراپ قىلىپ تۇرۇپ يازغانىدۇق، لېكىن بۇ پارچىلىنىش ئايرىم - ئايرىم ئاۋۇللارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئەلۋەتتە، يا ئۇنداق، يامۇنداق چوڭراق گۇرۇپپىلارمۇ بولغان، لېكىن پۈتۈن دۆلەت مىقياسىدا بۇنى تەشكىللىگەن مەركەز بولمىغان. ئايرىم گۇرۇپپىلار ستىخىيىلىك ھالدا ھەرىكەت ئېلىپ بارغان ۋە دەسلەپكى چاغلاردا باشقا گۇرۇپپىلارنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات ئالالمىغان. باشقا بەزى تەتقىقاتچىلارمۇ مۇشۇ كۆز قاراشتا تۇرۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئابېتاكىنو ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشىنى: «بوران

ئۇچۇرۇپ تاشلىۋەتكەن تېكىنلەر»① دەپ تەسۋىرلەيدۇ. بۇ پەردە شۇنى نەزەردە تۇتۇش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىردىكى بۇ ئېغىر ۋاقىتلاردا دۆلەت باشلىقىنىڭ نۇرغۇنلىغان تۇغقانلىرىنىڭ ئايرىلىشقا بولغان خاھىشىمۇ سەلبىي رول ئوينايدۇ (تېكىن — هاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ئۇلۇغ باشلىقلىرىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى، بەگلەرگە ئېيتىلىدۇ). مەلۇمكى، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خاھىشلار كۆچمەن دۆلەتلەرنى دائىم هالاكەتكە ئېلىپ كەلگەن.

كېيىنرەك يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە ۋە شۇنىڭدەك ئويما خاتىرىلەرنىڭ ئايرىم تېكىستلىرىدە تاڭنامىلەردىن تاپقىلى بولىدىغان خاقانلىق هالاكىتى توغرىسىدىكى تەپسىلاتلار يېزىلمىغان. ئاپتورلار بۇ يەردە ئومۇمىي ئەھۋالنىلا بايان قىلىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋەقەلەرنىڭ ئەسلىدە قانداق راۋاجلانغانلىقىنى ئەمەلىيەتتە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن ئەمەس، مىسال ئۈچۈن ئىدىقۇتتىكى خانلارنىڭ تۆھپىسى شەرىپىگە قويۇلغان يادا تاشتىكى تېكىستلەردىن ئېلىنغان نەقىلنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، بۇ يەردە ئەپسانىۋى بۆكۈخاندىن تاكى تۇرپان خانلىقىنىڭ هالاك بولغان ۋاقتىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ قىسقىچە بايانى بېرىلگەن. شۇنىسى قىزىقكى، ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىننىڭ تەرجىمىھالىنى يازغاندا مۇشۇ قىسقىچە تارىخ ئەينەن كۆچۈرۈپ قويۇلغان. ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن ۋاقتىدا تۇرپان خانلىقى چىڭگىزخانغا بويسۇناتتى②.

---

① ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» 234 - بەت.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 122 - جىلد، 1^a — 5^a - بەتلىرىگە قاراڭ.

«17. 3 يەتتە كۈندىن كېيىن، يۈيلۈن① تېكىن ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ئىچىدە نۇرغۇنلىغان تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بەردى. خەلقنىڭ تىنىچ ھاياتكەچۈرۈش ئىمكانىيىتى بولماي قالدى. تەختكە چىققانلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۆلۈپ تۇردى. شۇ چاغلاردا ئۇلار جاۋجۇ (تۇرپان — ئا. م) غا كۆچۈپ كەلدى ۋە شۇ يەردە ھايات كەچۈرۈشكە باشلىدى.»②

بۇ يەردە تيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىغا كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەخمىنەن سانى مەسىلىسىگە يەنە بىر قېتىم توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئابې تاكېئو «غەربكە كەتكەن، دېگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئەلۋەتتە نامەلۇم» دەپ بەكمۇ ئادىللانە كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئابې تاكېئو سەددىچىنىگە كۆچۈپ كەتكەن قەبىلىلەرنىڭ سانى ۋە ئۇلار ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەخمىن قىلىنىۋاتقان سانىنى «غەربكە» كەتكەن قەبىلىلەرنىڭ سانى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ، سەددىچىن رايونىدا ئۇجې خاقان بىلەن رىقابەتلىشىۋاتقان گۇرۇپپىدا 7000 ئاۋۇل بار ئىدى، دەپ كۆرسىتىپ، ئومۇمىي ئادەم سانىنى (باللار ۋە قېرىلارنى قوشۇپ) 90 مىڭ جان دەپ

---

① يۈيلۈن — ئۇيغۇر خاقانلىقىدا 808 - يىلدىن 821 - يىللار ئارىلىقىدا ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان خاقاننىڭ شەخسىي ئىسمىنىڭ خەنزۇ ئىيروگلىفى بىلەن بېرىلگەن تەلەپپۇزىدۇر. بۇ ئادەمنىڭ نامى جۇڭگونىڭ مەنبەلىرى ۋە ئەدەبىياتىدا جۇڭگو تەرەپتىن بېرىلگەن «باۋ — يى» دېگەن ئۇنۋان بىلەن بەك مەشھۇردۇر. ئۇنىڭ تۈركچە ئۇنۋانى «كۈن تەڭرىدە بولمىش بىلگە خاقان» دۇر. — ئا. م.

② ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ تۆھپىسى شەرىپىگە قويۇلغان يادنا تاشتىكى تېكىست «يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن. 1958 - يىل، بېيجىڭ نەشرى.

ھېسابلايدۇ. بۇنىڭدا «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابقا ئاساسلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «3.18 لۇلۇن① ئۆلكىسىنىڭ گېنېرال گوبېرناتورى جياڭجۇن ۋۇ ئۆزىنىڭ كىچىك ئوكىسى [جاڭ] جۇن جې باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ ئەسكەرنى قارشى جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى؛ ئۇلار قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. كاللىسى ئېلىنغانلار ۋە ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىڭ سانى يوق. 7000 ئاۋۇلنى قولغا چۈشۈردى ۋە ئۇلارنى تۈرلۈك ھەربىي قىسىملار ئارىسىغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى.»②

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ مۇشۇ نەشرىدە نۇرغۇنلىغان نەقىللەرنى باشقا مەنبەلەردىن ۋە تۈرلۈك ئىزاھلىق ئەسەرلەردىن ئەسلى تېكىستكە كەلتۈرىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دىكى 3.18- تېكىستكە قىلىنغان چۈشەندۈرۈشلەردىكى تۆۋەندىكى ئىككى ئىزاھات كىشىنى بەك قىزىقتۇرىدۇ:

«3.19 [جاڭ] جۇنۋۇ نايسىرچورنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، 7000 ئاۋۇلنى قولغا چۈشۈردى، قېرى ۋە بالىلار بولۇپ ئۆلتۈر-

---

① لۇلۇن ئۆلكىسى — ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. كونا مەمۇرىي بۆلۈنۈش بويىچە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، رېخې ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۆلكىنىڭ نامى لۇلۇن تېغىدىن كېلىپ چىققان. ھازىرقى سىلاۋتۇ ۋە سۇڭلىن تاغلىرى شۇنداق ئاتىلاتتى. بۇ تاغ سەددىچىن رايونىغا جايلاشقان — ئا. م.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 246- جىلد، خۇيچاڭنىڭ 2- يىلى 5- ئاي، 1956- يىل بېيجىڭ نەشرى، 9- توم 7962- بەت.

رۈلگەنلەر ۋە ئەسىرگە ئېلىنغانلار جەمئىي 90 مىڭ ئادەمدۇر.»①

«3.20 كاۋئى ‹ئىسيانچى ۋاسساللارغا قارشى جازا يۈرۈشىنىڭ خاتىرىلىرى›(罚蕃集) دە تۆۋەندىكى نەرسىلەر يېزىلغانلىقىنى مەلۇمات قىلىدۇ: [جاڭ] جۇن ۋۇغا چى شىننىڭ پېتراپ كەتكەن ئەسكەرلىرى ۋە خاقانغا ئىتائەت قىلىپ كەلگەن قەبىلىلىرى بولۇپ ھەممىسى 30 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم تەسلىم بولدى. بۇ ئادەملەرنى تۆرلۈك ھەربىي قىسىملار ئارىسىغا بۆلۈپ جايلاشتۇردى. مۇشۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقى تۈگەپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتتى»، مەزكۇر تېكىست سىماگۇاڭ تەرىپىدىن يېزىلغان «‹دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر›گە ئىزاھ» ناملىق ئەسەردىن ئېلىنغان.

«3.19 تېكىستكە قاراپ بىر ئاۋۇلدا ئوتتۇرا ھېسابتا 13 جان بار بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ، لېكىن نايىرچورنىڭ قولىدا چى شىنغا قاراشلىق 7000 ئاۋۇلدىن باشقا، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئاۋۇللىرى بارلىقىنىمۇ ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەنبەلەردە كەلتۈرۈلگەن سىفىرلار ئومۇمىي ئاۋۇلنىڭ سانىنى ئېنىقلاپ چىقىرىشقا ياردەم بېرەلمەيدۇ. ئابې تاكېئونىڭ كۆرسىتىشىچە، خاقان ئۇچېغا قاراشلىق 13 قەبىلىنىڭ سانى ھېچيەردە كۆزگە چېلىقمايدۇ، لېكىن تەخمىنەن مۆلچەرلەپ ئۇلارنى 200 مىڭ ئادەم ئىدى دېگىلى بولىدۇ. دېمەك، سەددىچىننىڭ يېنىدىكى ئومۇمىي ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 290 مىڭ ئادەم بولغان بولىدۇ. مۇشۇ سانلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، تەتقىقاتچى ‹غەربكە كەتكەن› 15 قەبىلە تەخمىنەن 300مىڭ ئادەمگە يېتىدۇ، دەپ مۆلچەرلەيدۇ.»②

ئەگەردە مۇشۇ ئىككى چوڭ گۇرۇپپىنىڭ ئومۇمىي سانىغا

---

① «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، 136 - بەت.

② ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 209 - بېتىگە قاراڭ.

ـقەنسەن ئېتەكلىرى بويىغا بېرىپ جايلاشقان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي سانى 700 مىڭغا يېقىن ئادەمگە توغرا كېلىدۇ (بۇ سانلارنىڭ ئىچىگە خاقانلىقنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىسىدە ئۆز ئورۇنلىرىدا قېپقالغانلار، شىمال تەرەپكە ۋە شەرقىي تەرەپكە يۆتكىلىپ كەتكەنلەر ھەمدە ئاچارچىلىق يىللىرى چەت ئەللىكلەرنىڭ ھۇجۇمى ۋەشۇ مالىمانچىلىقتا ئۇيان-بۇيان قېچىش نەتىجىسىدە مۇقەررەر ھالدا بولىدىغان خېلى چىقىملار بۇنىڭغا كىرگۈزۈلمىدى). بۇ سان بەك چوڭ، بۇ ساننى خاقانلىقنىڭ ھەممە ئاھالىسى (ئۇنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرىپىدىكى تېررىتورىيىلىرى قوشۇلۇپ) ئۆز ئورۇنلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ ھەرقايسى تەرەپلەرگە كەتكەن، دېگەن ئالدىنقى شەرت ئاستىدىلا بۇ ساننى ھەقىقەتكە ئوخشاپراق تۇرىدۇ، دەپ قاراشقا بولىدۇ، ئەھۋالغا قارىغاندا، ئابې تاكېئو ئۆزىمۇ مۇشۇنداق مۆلچەرلىگەن بولسا كېرەك. ياپون ئالىمى پان - تېكىننىڭ قول ئاستىدىكى 300مىڭ ئادەم تەركىبىگە بوغدا تېغىغا جايلاشقان 200 مىڭ ئادەمنىمۇ كىرگۈزگەن بولسا كېرەك (لېكىن بوغدا تېغىدىكىلەر ئەسلى ئۇيغۇرلارغا بىۋاستە مۇناسىۋەتى بولمىغان تېلى قەبىلىلىرىدۇر). ئەگەردە ئابې تاكېئو ئوتتۇرىغا قويغان مۇشۇ ساندىن بوغدا تېغىغا جايلاشقان 200 مىڭ ئادەمنى چىقىرىۋەتسەك ۋە سەددىچىننىڭ يېنىدىكى گۇرۇپپىنىڭ ساننى بىرئاز ئازايتساق، ئۇ چاغدا خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىلەردىن يۆتكەلگەن ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ تولۇق رېئال سانى 400مىڭ ئادەم ئەتراپىدا بولىدۇ.

ئابې تاكېئونىڭ مۇشۇمۇ ھاكىمىسىدە ئاجىز نۇقتىلار بارلىقىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ ساننى ئېنىقلاشتا ئۇچې خاقان قارىمىقىدىكى قەبىلىلەر بىلەن پان - تېكىن قارىمىقىدىكى قەبىلىلەرنى سېلىشتۇرىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق پان - تېكىننىڭ قول

ئاستىدىكىلىرىنىڭ سانىنى چىقىرىدۇ. ئۈچىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنىڭ سانى ھېچنەردىن چىقمىغان، ئاپتور بۇ سانىنى ئۆزىچىلا 200 مىڭ ئادەم دەپ ھېچنېمىگە ئاساسلانمايلا ھېسابلايدۇ. ئارموزنىڭ ۋە باشقا رەھبەرلەرنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 290 مىڭ ئادەم بولىدۇ. بۇ سانلار ئابى تاكېئوغا قەبىلە سانى ئازراق بولغان پان تېكىنىنىڭ قول ئاستىدىمۇ 300 مىڭغا يېقىن ئادەم بار ئىدى، دەپ مۆلچەرلەشكە ئىمكان تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ساناش بەكمۇ ئىشەنچسىز. چۈنكى ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئىچىدىكى ئادەملەرنىڭ سانىمۇ ئوخشاش بولۇپ كېلىۋەرمەيدۇ، خېلى ئېگىز-پەسلىكلەر بولىدۇ. روشەنكى، ئابى تاكېئونىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللارنى ۋە ئىگىلىك ئامىللىرىنى ھېسابقا ئالماي تۇرۇپ كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئاخىرقى نەتىجە ھېسابىنى خېلى ھەرىجىدە كۆپەيتىۋېتىلگەن سان، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

كۆچمەنلەرنىڭ سانىنى ئېنىقلاشتا كىرىشكىنىمىزدە، كۆچمەن ئىمپېرىيە ئاھالىسىنىڭ ھايات كەچۈرۈشىنىڭ بىردىن-بىر ئەمەلىي مەنبەسى چارۋىچىلىق ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئارخېئولوگلار سانى ئانچە كۆپ بولمىغان شەھەرلەر ئەتراپىدا بەك ئاددىي ئۇسۇلدا ئىشلەنگەن دېھقانچىلىقنىڭ ئىزلىرىنى كۆرەلىگەن. ئەھۋالغا قارىغاندا، مۇشۇ دېھقانچىلىق بىلەنمۇ سوغدىلار شۇغۇللانغان بولسا كېرەك. كىسىلېيوۋ س. ۋ. نىڭ 1957 - يىلدىكى «سوۋېت ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر» دېگەن ماقالىسىدە ۋە پېرلېئې. خ. نىڭ 1957 - يىلى 3 - سانىدىكى «سوۋېت ئارخېئولوگيىسى» دېگەن ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر» دېگەن ماقالىسىدە قەدىمكى زاماندىكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى

بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى دېھقانچىلىق مەسىلىلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ماتېرىياللار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ماتېرىياللاردا ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە ئانچە چوڭ بولمىغان ۋە سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان ئېتىزلار بولغانلىكەن. بۇ ئېتىزلاردا ئاساسەن، تېرىق، بۇغداي قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلىدىكەن. بۇ يەردە بىر - بىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن كەڭ ئېتىزلار بولماستىن، ئايرىم - ئايرىم كىچىكرەك ۋە سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان ئېتىزلار بار ئىكەن. دېمەك، مۇشۇنىڭغا قارىغاندا، دېھقانچىلىق كەڭ كۆلەمدە تارالمىغان بولسىمۇ ئېتىز سۇغىرىدىغان ئېرىقلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى بۇ يەردە دېھقانچىلىقنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ خىلدىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇ چاغلاردا سوغدىلارلا شۇغۇللىناتتى). ھازىرقى زامان تارىخ پېنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسىنىڭ مۇمكىن بولۇش ئېھتىمالى بولغان سان مەسىلىسىگە خېلى ئېنىق جاۋاب بېرىشكە مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرىدۇ. بىزنىڭ چېۋەر ئالىمىمىز ۋە دىپلوماتىمىز ئى. م. مايىسكى تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلگەنىدى: «...ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق سىستېمىسى يۈرگۈزۈلۈۋاتقاندا، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئوتلاقلار بۈگۈنكى چارۋا سانىدىن خېلى ئوشۇق بولغان چارۋىلارنى بېقىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېھتىمال، مۇشۇ ئوت - چۆپلەر بايلىقلىرىنى قاتتىق تېجەشلىك بىلەن ئىشلەتكەندە بۇ ئوت - چۆپلەر ھازىرقى چارۋا سانىغا قارىغاندا يېرىم ھەسسىدىن ئوشۇق چارۋىغا يېتىشى مۇمكىن (يەنى ھازىرقى 13 مىليونغا ئەمەس، بەلكى 20 مىليونغا يەتكەن بولىدۇ).»①

---

① مايىسكىنىڭ «بۈگۈنكى موڭغۇلىيە» دېگەن كىتابىنىڭ 134 - بېتىگە قاراڭ، ئىركوتسكى شەھىرى، 1921 - يىل نەشرى.

ۋ. س. تاسكىن ياپون ئالىمى ئېگامى نامىئو ھېسابلاپ چىقارغان ھۇنلارنىڭ بىر ئادىمىگە ئوتتۇرا ھېسابتا توغرا كەلگەن چارۋىنىڭ سانىنى (19 تۇياق) ئى. م. مايىسكى ھېسابلاپ چىققان بىر ئادەمگە توغرا كەلگەن چارۋا سانىغا (17·8 تۇياق) سېلىشتۇرۇپ ۋە شۇنىڭدەك ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ تۇرلۇك رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇشۇ توغرۇلۇق تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىنى (65، 14 تۇياق ۋە 6، 19 تۇياق) سېلىشتۇرۇپ كۆتۈلمىگەندە شۇنداق نەتىجىگە ئىگە بولدىكى، بۈگۈنكى موڭغۇل دالالىرىدا بۇنىڭدىن 2000 يىل ئاۋۋال ياشىغان بىر كۆچمەن ئىگە بولغان چارۋىنىڭ سانى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا بىر موڭغۇل ئىگە بولغان چارۋىنىڭ سانىغا تەڭ كېلىدىكەن①. ئادەم بېشىغا توغرا كەلگەن چارۋىنىڭ مۇشۇ سانى كۆچمەن جەمئىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان مىنىمۇم (ئەڭ كىچىك) ساندۇر. مۇشۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى ئاھالىسىنىڭ سانىنى ئاسانلا ھېسابلاپ چىققىلى بولىدۇ. مۇشۇ ئۇيغۇرلار خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدە چارۋىلارغا لازىم يايلاق - ئوتلاقلار نىھايىتى قولاي شارائىتتا كېڭەيتىپ راۋاجلاندۇرۇلدى، دېگەندىمۇ ئۇنىڭ ئاھالىسى 800 مىڭ ئادەمدىن ئانچە ئېشىپ كېتەلمىدى. مەلۇمكى، قىرغىزلارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن پەقەت خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر ئورنىنى تاشلاپ يۆتكەلدى، يەنى ئەسلى ئۇيغۇرلار يۆتكەلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇدا ئىككى يىل داۋام قىلغان

---

① ۋ. س. تاسكىننىڭ «جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يېزىلغان ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىقى» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ. «جۇڭگو تارىخى ۋە تارىخ ئىلمىي مەسىلىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 43 - بېتىگە قاراڭ، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.

جۇتچىلىق، ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشى ئاھالە ئىچىدە ئۆلۈم - يېتىملەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۈبھىسىزكى، خاقانلىق ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى قىرغىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلار ياكى شۇ بۇرۇنقى ئورۇنلىرىدا تۇرۇپ قالدى، ياكى شىمال تەرەپكە قوغلاندى. ئەگەردە مۇشۇ يۇقىرىدا ساناپ كۆرسىتىلگەن بولۇش ئېھتىمالى بولغان چىقىملارنى نەزەرگە ئالىدىغان بولساق، خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن يۇرتىنى تاشلاپ كەتكەنلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى (ماكسىمۇم) سانى 300 400 مىڭدىن ئاشمايدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى خاقان ئۇجېنىڭ قول ئاستىدىكى 100 مىڭغا يېقىن ئادەم تاڭ دۆلىتى چېگرىسىغا يېتىپ كەلدى، دېگەن مەلۇماتلار مۇشۇ گۇرۇپپا ئاھالىنىڭ چوڭ بىر توپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇ ساننىڭ ئۆزى قارىماققا بىر ئاز ئاشۇرۇۋېتىلگەندەك تۇرىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ رايونغا ئارموزنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەرمۇ كۆچۈپ كەلگەندى، ئەمما، بۇنىڭدا بۇلارنىڭ سانى كۆرسىتىلمەيدۇ. ۋاستىلىك ھۆججەتلەر مانا مۇشۇ گۇرۇپپا ئاھالە ئۈستىدىمۇ خېلى چوڭ توپ ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكە ئىمكان بېرىدۇ. مەلۇمكى، مۇشۇ گۇرۇپپا قىسمەن ھالاك بولدى، قىسمەن تاڭ دۆلىتىنىڭ شىمالى تەرەپ ئۆلكىلىرىگە تارقىلىپ جايلاشتى ۋە بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تارىخىغا ئىشتىراك قىلىدى. بۇ توپنىڭ پەقەت پارچىلىنىپ كەتكەن بەك ئۇششاق گۇرۇپپىلىرىلا غەرب تەرەپكە كېلىشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن بايقال كۆلى رايونىغا، شەرق تەرەپتە مانجۇرىيىگە كەتكەن ئۇيغۇرلارنىمۇ ھېسابقا ئالماي بولمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، نەنسەن ئېتەكلىرىگە ۋە كۇچا، قاراشەھەر رايونىغا 200 مىڭدىن ئارتۇقراق ئادەمنىڭ كۆچۈشى مۇمكىن ئەمەس، بىزدە مۇشۇ ئىككى مەركەز ئوتتۇرىلىقىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ جايلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى

توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ھازىرچە يوق، خاقانلىقنىڭ غەرب تەرەپتىكى ئاھالىسىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە قارىغىنىمىزدا، ئۇ يەرلەردە (ئۇيغۇرلاردىن باشقىمۇ) تېلى قەبىلىلىرىنىڭ كۆچۈپ يۈرگەنلىكلىرىنى ۋە بۇلارنىڭ تېلى قەبىلىلىرى كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەنلىكلىرىنى ۋە كونفېدېراتسىيىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى، دېگەن نام بىلەن داڭقى چىققانلىقىنى نەزەردە تۇتۇش لازىم. بۇ خاقانلىقنىڭ غەربىي تەرەپتىكى ئاھالىسى ئۆز ئورۇنلىرىدىن خېلىلا كېيىنرەك — 866 - يىلى قوزغالدى ۋە تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونغا يۆتكەلدى ۋە بۇ يەرلەردە تۇرپان ۋادىسى تىيانشان تېغىنىڭ شىمال تەرەپ ئېتىكىدىكى بىر قانچە شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى. بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 200 مىڭ ئادەمگە يېتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ سانى يۇقىرىقى كۆرسەتىلگەن سانغا كىرگۈزۈلمىدى.

كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ سانىنى ئېنىقلاشقا، قارا شەھەر، كۇچا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ياكى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئورۇنلاشقان تېلى قەبىلىلىرى بولسۇن، بۇرۇن ئادەم ياشىمىغان بوش يەرلەرگە كەلگەن ئەمەس، ئۇلار ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە ۋە ۋادىلىرىدا دېھقانچىلىق مەيدانغا پۇختا ۋە ئىنچىكە ئىشلەيدىغان ۋە خېلىلا ئاھالىسى بار ۋادىلارغا كېلىپ ماكانلاشتى، مۇشۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلار مەزكۇر تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋالغاندا، يەرلىك ئاھالىنى خانىسۋەيران قىلغانلىقى ۋە قىرغانلىقى توغرىسىدا بۇلارنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق مەلۇمات يوق، بۇ كۆچۈپ كەلگۈچىلەر ۋادىلارنى ۋە شەھەر مەركەزلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نازارىتىگىلا ئالدى، چۈنكى بۇ يەردىن چىققان مەھسۇلاتلارغا كۆچمەنلەر ئېھتىياجلىق ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرى چارۋىلىرى بىلەن بىللە، كۆلىمى چەكلىك بولغان شەھەر ئەتراپىدىكى بوش ئوتلاقلاردا

ۋە يېرىم چۆل يەرلەردە كۆچۈپ يۈردى. پەقەتلا تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىلا كەڭ مۇنبەت يايلاقلار بار ئىدى. كۆچمەنلەر ئاھالىلىك پونكىتلارغا كېلىپ دەرھاللا ئورۇنلاشقىنى، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول ھۈنەرۋەنلىكى بىلەن شۇغۇللانغىنى يوق. مانا مۇشۇ جەريان بەك ئاستا بولدى. بۇ جەريان مۇشۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن ھەممىلا ئۇيغۇرلار ۋە تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغىنى يوق. بۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تۇرپان خانلىقىغا خاتىمە بېرىلگۈچە كۆچمەن پېتىچە قېلىۋەردى. بۇ مەسىلىلەرنى تۆۋەندە بىز تەپسىلىي قاراپ چىقىمىز. بۇ يەردە بولسا، بۇ رايونلارنىڭ قوشۇمچە ئاھالىنى ئۆزىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ كېتىش ئىمكانىيىتىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا تۇرپان خانلىقى ئاھالىسىنىڭ سانىنى كۆرسىتىدىغان مەنبەلەردە ئېنىق ماتېرىياللار بار. بۇ مەلۇماتقا 1073 - يىلى دەپ ئىمزا قويۇلغان.

«3.21 [شىنىڭ (熙)] 6 - يىلى (2.10. — 1073 — 1.29. 1074) [ئەلچىلەر سارايغا] يەنە كەلدى ... ئىمپېراتور شېن زۇڭ (神宗 1068 — 1085) ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى قەبىلە ۋە ئورۇقلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى توغرۇلۇق سورىدى. [ئۇنىڭغا] 300 مىڭدىن ئارتۇقراق ئادەم بار، دەپ جاۋاب بەردى. [ھەربىي ئىشلاردا؟] پايدىلىنىشقا بولىدىغان ياراملىق ئادەملەرنىڭ سانى قانچىدۇر، [دېگەن سوئالغا] 200 مىڭ ئادەم بار [دېگەن جاۋابنى ئالدى]»①.

نەقىل كەلتۈرۈلگەن مۇشۇ تېكىستتە «پايدىلىنىشقا بولىدىغان ياراملىق» دېگەن جۈملە قىسمەن گۇمان تۇغدۇرىدۇ، بىز بۇ جۈملىنى «ھەربىي ئىشلاردا پايدىلىنىشقا بولىدىغان» دەپ چۈشەن-

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 165 - بەت.

گۈچلەر تەرەپدارىمىز. ئۇنداق بولغاندا «300 مىڭدىن ئوشۇقراق» دېگەن سان ئاھالىنىڭ ئەرلىرىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. مۇنداق بولغاندا ئاھالىنىڭ ئومۇمىي سانى 600 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم بولىدۇ. شۇ چاغلاردا تۇرپان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى بەك كەڭ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ سان بەك ئوشۇقلۇق قىلمايدۇ.

ئېنىقلاش خېلىلا قىيىن بولۇپ تۇرغان مەسىلە ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنلا يەنى 840 - يىلدىن كېيىن بېشبالىقنى كىم ئىگىلەپ تۇردى؟ دېگەن مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردا مۇشۇنىڭدا زىددىيەت بار، جۇڭگو مەنبەلىرى بىر تەرەپتىن بېشبالىق بۆكۈچىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ (3·7-، 2·8- تېكىستلەرگە قاراڭ). ئىككىنچى تەرەپتىن، بۆكۈچىن بېشبالىقنى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان باشقا شەھەرلەر بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىگىلىۋالدى، دەپ كۆرسىتىدۇ (3·9 تېكىستكە قاراڭ). ئابې تاكېئو مانا مۇشۇ بىر - بىرىگە زىت مەلۇماتلارنى تەتقىق قىلىپ تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلگەن:

«بېيتىڭ (بېشبالىق — ئا. م.) خۇيچاڭ (841 — 846) يىللىرىدىن باشلاپ ياكى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، شەرقىي ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىنلا غەربتىكى ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلەرنىڭ بازىسى بولۇپ قالدى. ھېچ بولمىغاندا شۇلارنىڭ بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. كېيىن ئارىدىن 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، پەقەت شەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادى— 866 - يىلى) تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ سەھىپىلىرىدە بېيتىڭ (بېشبالىق — ئا.م.) ئۇيغۇرلىرىنىڭ داھىيسى بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن — ئا. م.) توغرۇلۇق مەلۇماتلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

840 - ۋە 860 - يىللار ئارىلىقىدىكى تىيانشان تاغلىرى شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ۋەزىيەتنى تۆۋەندىكىچە

بايان قىلىشقا بولىدۇ: ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيەسىدىن كۆچۈشى بۇ رايونلارغا تەسىر كۆرسەتمىدى، چۈنكى پان - تېكىن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى تۇرپان ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يەرلەردە ئۇ چاغلاردا ئانچە چوڭ بولمىغان پارچە - پارچە قەبىلىلەر بىلەن شەھەر - ۋادىلاردىكى ئولتۇراقلاشقان دېھقان ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئانچە مۇقىم بولمىغان كۈچ تەڭپۇڭلۇقى ساقلىنىپ تۇرغان بولۇشى كېرەك. سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شىمال، شەرقىي شىمال ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە كۆچۈپ يۈرگەن چوڭ بىر گۇرۇپپىسى خاقانلىق ھالاكەتكە يولۇققاندىن كېيىن، ئۆز ئورۇنلىرىدا قېلىشۋەرگەن بولسىمۇ، سىرتقا قارىتا مەلۇم بىر ۋاقىتقىچە بىرەر ھەرىكەت قوللانمىدى. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى — قەبىلىلەرنىڭ يېڭى ئىتتىپاقىنى قۇرۇش، يېڭى رەھبەرلىك يادروسىنى تەشكىللەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. مانا مۇشۇ ئىشلار تاماملىنىپ، يېڭى ئىتتىپاق تەشكىللەنگەندىن كېيىن، ئېللار بېشبالىق رايونىغا بولغان قىزىقىشلىرىنى يەنە باشلىدى ۋە 866 - يىلى ئۇلار ئومۇمىي ھالدا جەنۇبقا كۆچۈشتىن سەل ئاۋۋال بېشبالىقنى ئىگىلىۋالغانلىقلىرى تولۇق ئېھتىمالغا يېقىن، مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئابې تاكېئو ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قاراشقا زىت كەلمەيدۇ، لېكىن بۇ يەردە بۆكۈتېكىن ئەسلى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ ئەمەس ئىكەن دېگەن بىر ئىشلا ئېنىقلىنىدۇ.

يېڭى تەشكىللەنگەن بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى بېشبالىق بولۇپ قالدى. ئابې تاكېئو تۇرپان خانلىقىنىڭ جەنۇب ۋە غەرب تەرەپلىرىگە خېلىلا دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتكەنلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە، بۇ ئىش ھېچقاچاندا پايتەختنىڭ ئىدىقۇتقا كۆچۈرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلىمايدۇ، دەپ بەكمۇ كەسكىن تەكىتلەيدۇ، ياپونىيە ئالىمىنىڭ تۇرپان خانلىقىنىڭ دائىمىي پاي-

تەختى بېشبالىق دېگەن كۆز قارىشى يېتەرلىك دەرىجىدە تولۇق ئاساسلار بىلەن كۆرسىتىلمەيدۇ. ليۇ ماۋسەي ئابې تاكېئو ئوتتۇرىغا قويغان ئىسپاتلار سىستېمىسىنى تەنقىد قىلىپ، بۇنىڭغا تامامەن قارىمۇ قارشى بولغان بېشبالىق تۇرپان خانلىقىنىڭ داۋاملىق دائىمىي پايتەختى بولغان ئەمەس، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ①.

يولباشچى بۆكۈتېكىننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە ئۇنىڭ تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى رايونىنى ئىگىلىۋېلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ غەرب تەرەپتىكى تېررىتورىيىسىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىۋېلىش زۆرۈر. ئەپسۇسكى، جۇڭگو مەنبەلىرىدە بولسۇن ياكى غەرب مەنبەلىرىدە بولسۇن بۇ ۋەقەلەر توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن قىرغىزلار ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغان ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ سابىق ئەزالىرى — ئېدىزلار ۋە باشقا تۇرا قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەر خاراكتېرى توغرىسىدا ئازدۇر - كۆپتۇر ھەقىقەتكە ئوخشاپراق كېتىدىغان مۆلچەرنى قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش — بۇ خىل مۆلچەرلەرنى مەنبە ماتېرىياللىرى بىلەن ئىسپاتلاشقا بولمايدۇ. ئاجىزلىشىپ قالغان تاڭ دۆلىتى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئىشلىرىدىن بارغانسېرى يىراقلاشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو مەنبەلىرىدە مۇشۇ رايوندىكى خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى بەك ئاز ئۇچرىتىمىز. مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ بۇ ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىنىڭ خاراك-

---

① ليۇ ماۋسەينىڭ 1955 - يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان مۇشۇ مەسىلىگە ئائىت ماقالىسىگە قاراڭ، بۇ «مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق ژۇرنالنىڭ 1958 - يىلى نەشر قىلىنغان توپلىمىنىڭ 73 — 81 - بەتلىرىدە.

تېرىنى ۋ. ۋ. بارتولد تۆۋەندىكىدەك بەك ئوبدان تەسۋىرلەپ كۆرسەتتى: «ئەرەبلەر تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئارىسىدىكى يۈز بەرگەن سوقۇشلارغا ۋە بىر كۆچمەن ھۆكۈمراننىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر كۆچمەن ھۆكۈمران ئولتۇرغىنىغا ئوخشاش ئىشلارغا ئانچە قىزىقمىدى؛ ئەگەردە جۇڭگو مەنبەلىرىدە، قىسمەن يۇنان مەنبەلىرىدە بۇ ۋەقەلەر بايان قىلىنمىغان بولسا، بۇ ئىشلارنىڭ جەريانى توغرىسىدا بىز ھېچقانداق تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولالمىغان بولاتتۇق. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بىزگە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە قارىغاندا، شەرق تەرەپتە — موڭغۇلىيە ۋە جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى تۈركىستان دائىرىسىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر خېلىلا دەرىجىدە مەلۇم.»①

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قاراشەھەر، كۇچا رايونلىرىدا 840 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا ھېچقانداق چوڭراق بىر ئۆزگىرىش بولمىدى. تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدىن كېيىن بۇ يەردىكى ئاھالىلەر — شەرقىي ئىرانلىقلار، خېلى كېيىن پەيدا بولۇپ قالغان سوغدىلار ۋە تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى باسمىل، قارلۇق، چۆل تۈركلىرى ② نىڭ خېلىلا كۆپ ساندىكى گۇرۇپپىلىرى تەدرىجىي ھالدا ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋالدى. سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى (بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي يېرىمى ۋە جۇڭغارىيىنىڭ شۇ يەرلەرگە ئۇلىنىپ كەلگەن تېررىتورىيىلىرى) قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقمىدى. لېكىن بۇنىڭدىن بۇ جايلاردا ھېچ

---

① ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا ئائىت 12 لېكسىيە» ناملىق كىتابىغا قاراڭ.

② بارتولدنىڭ كۆرستىشچە، چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى IX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا شەرق تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەنىكەن.

قانداق ئۆزگىرىشلەر بولمىدى، دېگەن مەنە چىقمايدۇ. بۇرۇن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىگە كىرگەن ۋە مۇشۇ جايلاردا كۆچۈپ يۈرگەن تېلې قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشىنىڭ كېلىپ چىقىشى چوقۇم ئىدى. بۆكۈتېكىنىنىڭ بېشبالىقنى ئىگىلىۋېلىشىنى مانا شۇ كۈرەشلىرىنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ يېڭى ھۆكۈمران قەبىلىگە (قايسى قەبىلە ئىكەنلىكى بىزگە نامەلۇم) ئىتائەت قىلىشنى خالىمىغان قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى رايونلىرىغا كۆچۈپ كەتتى ۋە شۇ يەردە ئورۇنلىشىپ قالدى. لېكىن بۆكۈتېكىنىنىڭ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇب تەرەپكە قىلغان يۈرۈشىنىڭ سەۋەبىنى قىرغىزلارنىڭ بېسىمىدىن بولغان، دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. بەلكىم مۇشۇ تەخمىن قىلىنىۋاتقان قىرغىزلارنىڭ بېسىمىنى قىرغىزلارنىڭ غەرب تەرەپكە — ھازىرقى قىرغىزىستانغا كۆچۈشى بىلەن باغلاشقا مۇمكىنچىلىك بولۇپ قالار، ئەمما ھازىر مەنبەلەردىكى بىۋاستە ماتېرىياللار بىلەن بۇنى ئىسپاتلاشقا بولماي تۇرىدۇ. مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەخمىننى ئۆزئارا باغلاشقا بولىدىغان بىردىنبىر مەلۇمات تۇمانىسكىنىڭ قول يازمىسىدىن چىقىدۇ. مانا مۇشۇ مەسىلە مۇناسىۋىتى بىلەن بارتولد تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «... تۇمانىسكىنىڭ قول يازمىسىدا مانا مۇشۇ شەھەر (پېنچۇل — بۈگۈنكى ئاقسۇ — ئا. م.) قارلۇقلار ئېلىدا ئىكەن، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ باشلىقى توغۇز - غۇزلارغا بويسۇنىدىكەن، كېيىن بۇ يەرنى قىرغىزلار قولغا كىرگۈزۈۋالغان. تۇمانىسكىنىڭ قول يازمىسىغا قارىغاندا، قارلۇقلار، توغۇز - غۇزلار ۋە قىرغىزلارغا تېگىشلىك ۋىلايەتلەر چېگرىسىدا قەشقەرمۇ بولغانىكەن. تۇمانىسكى قول يازمىسىدىكى قىرغىزلار توغرۇلۇق بۇ مەلۇمات كىشىنى بەكمۇ قىزىقتۇرىدۇ: بۇنىڭدىن قىرغىزلارنىڭ جەنۇب تەرەپكە — بۈگۈنكى كۈندە ياشاپ تۇرغان جايلىرىغا بولغان كۆچۈشى X ئەسىرنىڭ مابەي-

نىدە باشلانغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. لېكىن بۇ توغرۇلۇق گەردىزى ئەسەرلىرىدە بولسۇن، ياكى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يازغانلىرىدا بولسۇن، ياكى بۇنىڭدىن باشقا مەنبەلەردە بولسۇن، ھېچقانداق مەلۇمات يوق.»

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تارىخىدا پاجىئەلىك رول ئوينىغان ئېدىزلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى قانداق بولغاندۇ؟ ئېدىزلار بۆكۈتېكىن رەھبەرلىكىدە بېشبالىقنى بېسىۋالغان ۋە كېيىن تۇرپان ئويمانلىقىنى ئىگىلىۋالغان قەبىلىلەر ئىچىدە بارمىدى - يوقمىدى؟ مەنبەلەردە بۇ توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار بېرىلمەيدۇ. بۇ يەردىكى يولباشچىنىڭ نامىغا قاراپ مۆلچەرلىگەندە مۇشۇ گۇرۇپپا ئىچىدە يېتەكچى رولنى تېلى قەبىلىلىرىدىن بولغان بۆكۈ (بۆكۈت) قەبىلىسى ئوينىغان بولسا كېرەك.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپ تېررىتورىيىلىرىدە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن مۇستەھكەم ھاكىمىيەت بولمىغان. 866 - يىلى مانا بۇ رايونلارنى بۇرۇن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىگە كىرگەن تېلى قەبىلە ئىتتىپاقى (يالغۇز بىر قەبىلە ئەمەس) ئىگىلىۋالدى. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا مۇشۇ ئىتتىپاق تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەر قايسى قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ماتېرىيال يوق، تەتقىقاتچىلار بېشبالىق رايونىنىڭ ۋە تۇرپاننىڭ قانداق بويسۇندۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى تەپسىلىي ئەھۋاللاردىنمۇ خەۋەرسىز. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش نىسبەتەن تىنچ ئۇسۇللار بىلەن بولغان بولۇشى كېرەك. تېلى تۈركلىرى كەڭ، بوش يايلاق رايونلىرىنى ئىگىلىۋالغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىغا ۋادىلارنى ۋە ئاھالىلىك پونكىتلارنى ئالغان. دەسلەپكى چاغلاردا تېلىلارنىڭ بەك ئاز قىسمى ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر جايلاشقان يەرلەرگە كىرگەن، ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بولسا شۇ چاغلاردا خېلى

ھەرىجىدە تۈركلىشىپ كەتكەن شەرقىي ئىران قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت بولغان. بۇ تۈركلىشىش جەريانى تەدرىجىي ھالدا بارغان. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەرلەردە بۆكۈچىن رەھبەرلىكىدىكى تىلى تۈركلىرى پەيدا بولغانغا قەدەر شەرقىي ئىرانلىقلارنىڭ تۈركلىشىشىدە ئاساسىي رولنى باسمىللار ئوينىغان. بارتولد باسمىللارنى بۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغان ئەڭ بىرىنچى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلق دەپ ھېسابلايدۇ (بارتولدنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ 44 -، 86 - بەتلىرى). تۈركلىشىش جەريانىنىڭ تەرەققىياتىدا مەلۇم رولنى قارلۇقلارمۇ ئوينىدى ۋە شۇنىڭدەك خەنزۇ مەنبەلىرىدە چۆل تۈركلىرى دەپ نام ئالغان تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقىمۇ مەلۇم رول ئوينىدى. بارتولد تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «بۇ ئوبلاستنىڭ شەرقىي قىسمىدا خەلقلەر ئالماشقان بولسىمۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئەڭ بىرىنچى قېتىم كېلىپ ئورۇنلاشقان باسمىل تۈركلىرى تەرىپىدىن تىكلەنگەن ئەنئەنىلەر ساقلاپ قېلىنغان. ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدە باسمىل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «ئىدىقۇت» دېگەن ئۇنۋانى بارلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس بەخت» ياكى «شان-شەۋكەت» دېگەنلىك بولىدۇ... ئەينەن مۇشۇ ئۇنۋانى XIII ئەسىردە يەنە مۇشۇ جايدا يۇرت سوراپ تۇرغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىمۇ «ئىدىقۇت» شەكلىدە قوللانغان.» باسمىللارنىڭ شۇنچىۋالا قاتتىق تەسىرى ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ بۇ جايلاردا مۇستەھكەم يىلتىز تارتىشى ۋە يەرلىك ئاھالە بىلەن سىڭىشىپ كېتىش شەرتى ئاستىدىلا بولۇشى مۇمكىن. بارتولدنىڭ «XIII ئەسىردە يەنە مۇشۇ جايدا يۇرت سوراپ تۇرغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانى» ئىدىقۇت ئۇنۋانىدا بولغان دېگەن ئىزاھاتىنى پەقەت XIII ئەسىردىلا شۇنداق بولغانىكەن دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. مەلۇمكى، دۆلەت باشلىقىغا مەنسۇپ بولغان مەزكۇر ئۇنۋاننى يېڭى تۇرپان خانلىقى قۇرۇلغان چاغ-

دىكى خانلارمۇ قوللانغان. ئىككىنچى بىر جايدا بارتولد تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ: «... باسمىللارنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدىقۇت ئۇنۋانىدا بولغان، كېيىن بۇ يەرلەرنى سوراپ تۇرغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىمۇ شۇ ئۇنۋاندا بولغان» دەپ يازغان①. بارتولدنىڭ ئايرىم سۆزلىرى باسمىللار ئەتنىسىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن دېگەن ئۆزىنىڭ تىزىسىغا زىت كېلىپ قالغاندەك كۆرۈنىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ پىكرىچە، IX ئەسىرنىڭ بېشىدا تۈركلەر بېشبالىق رايونىدىن تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن «ئەسلى جۇڭگو دائىرىسىگە» (؟) سىقىپ چىقىرىلغان. ئىككىنچى بىر يەردە بارتولد «باسمىللار بېشبالىق ئەتراپىدا يوقىتىلدى» دەپ يازىدۇ②. بارتولدنىڭ بۇ سۆزلىرىنى پەقەت ئېنىقلاش ئارقىلىقلا چۈشىنىشكە بولىدۇ — سىقىپ چىقىرىلغانلار تۈركلەر — جۈملىدىن كۆچمەن ھاياتىنى ساقلاپ كەلگەن باسمىللاردۇر. ئۇيغۇرلار ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىغا قارشى مۇستەقىللىكى ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بارغان چاغدا باسمىللار ئۇيغۇر - باسمىل ئىتتىپاقى ئىچىدە يېتەكچى رول ئوينىغان ئەمەسمىدى؟ ئۇيغۇر - باسمىل ئىتتىپاقى ئىچىگە باشقا ئۇشاق تېلى قەبىلىلىرىمۇ كىرگەنىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئىناقلىق ئۇزۇن داۋام قىلمىدى ۋە

---

① بارتولد: «تۈرك - موڭغۇل خەلقلىرى تارىخى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى، 207 - بەت.

② بارتولد: «قىرغىزلار تارىخىدىن ئوچېرك» «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم، 2 - قىسىم، موسكۋا 1960 - يىل نەشرى، 491 - بەت، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - تومىنىڭ (1968 - يىلى نەشر قىلىنغان) 304 - بېتىدىكى «قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرى ۋە ئەرەب مەنبەلىرى» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.

ئۇيغۇرلار قارلۇقلارنىڭ ياردىمى بىلەن باسمىلارنى تارمار كەلتۈردى①.

نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن تېلى قەبىلىلىرى بېشبالىق - تۇرپان رايونىنى ئىگىلىۋېلىپ ئۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئادەتتە تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ دۆلەت باشلىقى قوللىنىپ كەلگەن «خاقان» دېگەن ئۇنۋانىنى قوللانماستىن، بەلكى باسمىلارنىڭ «ئىدىقۇت» ئۇنۋانىنى قوللانغان؟ قارىماققا ئانچە چوڭ بولمىغان بۇ مەسىلىنىڭ توغرا يېشىلىشى مۇشۇ رايوندىكى ۋەزىيەتنى تېخىمۇ ئېنىقراق بىلىۋېلىش ئۈچۈن تەتقىقاتچىلارغا ياردەم قىلغان بولاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، يۇرتىنى تاشلاپ كەتكەن ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ دۆلىتى چېگرىلىرىغا كېلىپ جايلاشقانلىرى بولسۇن، ئەنسەن ئېتەكلىرىگە كېلىپ جايلاشقانلىرى بولسۇن، ياكى قاراشەھەر ۋە كۇچا رايونلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىرى بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ داھىيلىرىدا خاقان دېگەن ئۇنۋاتنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى بۇ يەردە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشمۇ ئورۇنلۇق بولسا كېرەك. بەلكىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىگە قېرىنداش بولغان تېلى قەبىلىلىرى ئۈستىدىن ئۇزۇن ۋاقىتلار ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەن ۋە خاقانلىقنىڭ كېيىنكى بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان جىددىي كۆرەشلەر تېلى قەبىلىلىرىدە خاقان دېگەن ئۇنۋانىنى ياقتۇرماسلىقنى پەيدا قىلغانمۇ - يا؟

بۆكۈتېكىن ۋەقەلىرى ئۈستىدە توختالغان كۆپلىگەن ئاپتورلار شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال - جەنۇبىدىكى ۋادىلىرىدا ياشاپ كەلگەن يەرلىك ئاھالىنىڭ رولىغا

---

① سامولىننىڭ مۇشۇ ھەقتىكى ئەسىرىنىڭ 74 - بېتىگە قاراڭ. ئۇنىڭ بۇ پىكرى ۋە ئېبېرخارتنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسىدا قويۇلغان.

ھېگەندەك باھا بەرمىگەن. مەزكۇر كىتابتا يەرلىك ئاھالىنىڭ رولى ئۈستىدە خېلى تەپسىلىي بايان بېرىلىدۇ. بۇ يەردە فېلىڭ جىياشىپىڭ، چىڭ سۇلۇ ۋە مۇگۇۋاڭۋېيلارنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشىگە بېغىشلانغان ماقالىسى ئۈستىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. بۇ ماقالىدە تۆۋەندىكى جۈملىلەر يېزىلغان: «غەرب تەرەپكە كۆچكەنلەرنىڭ بىر قىسمى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ مۇنبەت ۋە سۇغىرىشقا ئەپلىك جايلىرىنى مەركەز قىلغان شىجۇ ۋىلايىتىنىڭ گاۋچاڭ شەھىرىدە يىلتىز تارتىپ تۇرۇپ قالدى...»①. مەزكۇر ئاپتورلار ئۆز ماقالىسىنىڭ داۋامىدا ئۇيغۇرلار چوڭ كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا غەربىي يۇرتتا (شىنجاڭدا) ئۇيغۇرلار، تۇركلەر ياشاپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭغا مىسال تەرىقىسىدە «سۇينامە» دىكى قۇمۇلنىڭ غەرب تەرىپىدە ۋە قارا شەھەرنىڭ شىمال تەرىپىدە بېيشەن (تىيانشان) يېنىدا «ئۇخۇ» (乌护) نامىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ياشىغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى شىپى كەلتۈرىدۇ ۋە مۇجۇ خاقانىنىڭ بېسىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يايلاقلىرىنى تاشلاپ گەنجۇ بىلەن لەنجۇ ئارىلىقىدىكى رايونلارغا كېلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئۈستىدە سۆزلەيدۇ. VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى بۇ ئاپتورلار بىلمەيدىغانمىدۇ؟ «ئۇخۇ»لارمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ كۆچمەنلەر ئىدى ۋە بۇ يەردە ئۇلار توغرۇلۇق گەپ بولۇشنىڭ لازىمى يوق ئىدى. شۇنىسى روشەنكى، بۇ ئاپتورلار بۇ يەرلەردىكى ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنى ئۇنتۇپ قالغان. شۇڭلاشقا بۇلارنىڭ يازغانلىرىنى ئوقۇغاندا يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگۈچىلەر مۇشۇ رايونلاردىكى I - قېتىم تېرىقچىلىق قىلغانلار، دېگەن تەسەۋۋۇر كېلىپ چىقىدۇ.

---

① «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» 41 - بەت.

كىشىگە جۇڭگو تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بۇ كەمچىلىكى — ئۇلارنىڭ ئۇنتۇغاقلىقىنىڭ نەتىجىسىدىن بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنى بايان قىلىشقا تۇتقان مۇئەييەن پوزىتسىيىسىدىن بولغان، دېگەن ئوينى كەلتۈرىدۇ. بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ (تىلىملارنىڭ دەپ يېزىلىشى لازىم) دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئاپتور «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» ۋە «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىن مەلۇماتلار ئېلىپ، يېزا ئىگىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تەرەققىياتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەزكۇر ئاپتورلار تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ چاغلاردا يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشقا بۇ مەلۇماتلار تولۇق يېتىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ماقالىنىڭ داۋامىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى دائىرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى، بىۋاسىتە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەھۋالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي توختايدۇ. ئۇلارنىڭ مۇشۇ يازغانلىرى ئولتۇراقلاشقان يەرلىك ئاھالىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ يەر كېيىن ئىگىلىۋالغان كۆچمەنلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەمەس. كۆچمەنلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە دەرىجىسىنى يەنە ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ.

866 - يىلى بۆكۈتېكىن شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە جايلاشقان شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، مۇشۇ رايوندا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان بىر مەزگىل ئىچىدە ئىككى خانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ ھەر ئىككى خانلىقنى ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر تەشكىل قىلغان. بۇ خانلىقلارنىڭ بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى؛ يەنە بىرى، تۇرپان خانلىقى. تۇرپان خانلىقى بىز-

نىڭ ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. جۇڭگو مەنبەلىرىدە بولسۇن ياكى غەرب ئەللىرى مەنبەلىرىدە بولسۇن، بۇ ھەر ئىككىسى مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈستىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ. بۇ ئىككى خانلىقنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېيىن تۇرپان خانلىقىنىڭ كۇچا ئۇيغۇرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ پارچىلىنىۋاتقان شارائىتىدا يۈز بەرگەن. مانا مۇشۇ ۋەزىيەت 1 - قول مەنبەلەردە ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە شەرقىي تۈركىستان توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك يېزىلمىغانلىقىنى بەلگىلىگەن.

تۇرپان خانلىقى تەرىپىدىن كۇچانىڭ ئىگىلىۋالغان ۋاقىت توغرىسىدا مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقىنى ئې. پىنكس ۋە ئابې تاكېئولارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ①. بۆكۈتېكىن ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەيلا ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنىڭ تۇرپان خانلىقى ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتۈپ قېلىشى تولۇق مۇمكىن ئىش. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، كۇچا ۋە قاراشەھەر تېررىتورىيىلىرىنىڭ ئىگىلىۋېلىنىشىنى بىر قېتىملىق ھەربىي يۈرۈش بىلەن يۈز بەرگەن ۋەقە دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ھەربىي يۈرۈش مەزگىلىدە، تىيانشان تاغلىرى شەرقىي قىسمىنىڭ جەنۇبىدىكى تېررىتورىيەلەر ئىگىلىۋېلىنغان بولىدۇ. كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىمۇ نامەلۇم. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ رايوندا ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان، شۇڭلاشقا بەزى ئاپتورلارنىڭ ئۇلارنىڭ

---

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 264 - بېتىگە، ئې. پىنكسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 61 - بېتىگە قاراڭ.

شەرققە — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە ئىككىنچى قېتىم كۆچكەن، دېگەن تەخمىنلىرى خېلىلا راستەك قىلىپ تۇرىدۇ. چۈنكى نەنسەن بويلىرىغا ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ يولباشچىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەسلى ئۇيغۇرلار كېلىپ جايلاشقان ئەمەسمىدى؟ لېكىن كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ كۆچۈشىدە ھەممىلا ئۇيغۇرلار كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ خېلىلا كۆپ قىسمى ئاشۇ جاينىڭ ئۆزىدە قېپقالغان بولۇشى ياكى تۇرپان ئويمانلىقىغا يۆتكەلگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. كېيىن ئۇلار شۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇپ، بىر - بىرىگە سىڭىپ كەتكەن. بۈگۈنكى كۈندە ئې. ۋ. بىرىتشنەيدېرنىڭ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۇسەن تەزكىرىسى» گە ئاساسلىنىپ «ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ياكى ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» پايتەختىنى غەربكە — كۇچاغا يۆتكىگەن بولسا كېرەك، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ، دېگەن مۆلچەرنىڭ ھېچقانداق ئاساسى بولمىغانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.①

تۇرپان خانلىقى كۇچا رايونىنى ئۆز قولىدا ئۇنچىۋالا ئۇزۇن ساقلاپ تۇرالمىدى. بۇ ئەھۋالنى غەرب (مۇسۇلمان) مەنبەلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. بۇ مەنبەلەرنى ۋ. ۋ. بارتولد بەك ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ چىققانىدى. مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە كۇچا رايونىنىڭ تۇرپان خانلىقىدىن ئاجراپ كەتكەن ئېنىق ۋاقتىنى كۆرسەتكەن ياكى مۇشۇ ۋاقىت ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكە ئىمكان بېرىدىغان ھېچقانداق باشقا مەلۇمات يوق. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، كۇچانىڭ قولدىن كېتىشى مۇشۇ رايوندا ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بارتولدنىڭ كۆرسىتىشىچە، مەھمۇد قەشقەرى

---

① ئې. ۋ. بىرىتشنەيدېرنىڭ 1888 - يىلى نەشر قىلىنغان مۇشۇ ھەقتىكى كىتابىنىڭ 245 - بېتىگە قاراڭ.

شەرقىي تۈركىستاندا مۇسۇلمانلار ئىگىلەپ تۇرغان جايلارنىڭ چەك - چېگرىسىنى كۆرسەتكەندە كۇچانى مۇسۇلمانلار رايونىغا كىرگۈزگەنىكەن. دېمەك، مەھمۇد قەشقەرى زامانىسىدىلا كۇچا مۇسۇلمانلارنىڭ بولغان. «شىمالىي يولدا چېگرا پۇنكىتلىرى كۇچا ۋە بۈگۈر بولغانىكەن، جەنۇبتا بولسا چەرچەن بولغانىكەن....» شەرقتە ئۇيغۇر خانلىرىغا مەنسۇپ يەرلەر بولغان①. مانا مۇشۇ چېگرا موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن. بۇ توغرۇلۇق بارتولد تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەشكىل بولغان چاغدىمۇ مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چېگرىسى كۇچانىڭ شەرقىدە بولغان، يەنى مەھمۇد قەشقەرى زامانىسىدىكى كۇچانىڭ شەرقىدە چېگرا بولغان. كۇچالىق خىزىربەگ ئىسىملىك مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ بىر باھادىرى ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى تۈپەيلىدىن نام چىقاردى، دېگەن بىرلا مەلۇمات بار. شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار دائىم ئەسكىرىي ۋەزىپە ئۆتەپ تۇرغان باتۇرلارغا قارشىلىق كۆرسىتىش ھالىدا بولمىغان تىنچ كەسىپ بىلەن مەشغۇل بولغان خەلق دەپ ھېسابلىنىدىكەن②. جۇڭگو مەنبەلىرىدە تېلىلارنىڭ كۇچادىن كەتكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ.

تۇرپان خانلىقىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخى جۇڭگو مەنبەلىرىدە بەكمۇ ئاز كۆرسىتىلگەن. مۇسۇلمانلارنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ توغرىدىكى ماتېرىياللار ئاز. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ بەك مەشھۇر دوكلاتىدىن باشقا، تۇرپان خانلىقىدىن سۇڭ ئىمپېراتور سارىيىغا كەلگەن بىر قانچە ئەلچىلەر (سودا كارۋانلىرى دېيىش توزۇكرەك) ئۈستىدە سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئايرىم كىچىك مەلۇماتلار بار. مانا مۇشۇنـ

---

① بارتولدنىڭ «... 12 لېكسىيە» سىنىڭ 81 - بېتىگە قاراڭ.

② بارتولدنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 111 - بەتلىرى.

داق مەلۇماتلارنىڭ بىرىنى بىز يۇقىرىدا «3.21» تېكىستتە كەلتۈرۈپ ئۆتتۇق. سۇڭ دۆلىتى (960 — 1279) تارىخىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن چىققانلارغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنىڭ خاراكتېرى (ئومۇمىي باھا) ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ (490 - جىلد).

«كۇسەن تەزكىرىسى»، «قوچۇ تەزكىرىسى» ۋە «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق ئۈچ بايان بار. «كۇسەن تەزكىرىسى» ئۈستىدە 4 - بابتا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتتىمىز. «قوچۇ تەزكىرىسى» گە كەلسەك، ئەمەلىيەتتە، ئۇ سۇڭ دۆلىتى ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ دوكلاتىدىنلا ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا سۇڭ دۆلىتى مەركىزىگە كەلگەن ئۈچ ئەلچىلىك ئۈستىدە سۆز قىلىنىدۇ. بۇ ئەلچىلىكلەرنىڭ ئىككىسى 962 - يىلدىن 982 - يىل ئارىلىقىدىكى 20 يىل ئىچىدە كېلىپ كەتكەنىكەن، ئۈچىنچى بىر ئەلچىلىك بولسا 1004 - يىلى كەلگەنىكەن①. بۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىنى كۆپرەك ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغىنى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دۇر. مانا مۇشۇ تەزكىرە ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ ئۆتۈش لازىم. بۇ ئەسەردىكى مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلغاندا، ھەممىدىن ئاۋۋال مەزكۇر مەنبەدە تېلىلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىككىسى بىر گەپ دەپ خاتا مۇقىملاشتۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا بۇ مەسىلە توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: «3.22. ئۇيغۇرلار ئەمەلىيەتتە ھۇن نەسلىنىڭ ئايرىم بىر ئەۋلادىدۇر. (ئۇلار) تېيەندى (ئۆلكىسىنىڭ) غەربىي شىمال تەرىپىدە سولىن (سېلىنگا) دەرياسى بويىدا ياشاپ كەلگەن، كېيىنكى ۋېي (شىمالىي ۋېي 386 — 533) دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغدا، ‹تېلى› نامى بىلەن ئاتالدى. تاڭ دۆلىتى (618 — 907) نىڭ دەسلەپىدە ‹تەلى›

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 8^{a} — 12^{b} - بەت.

دەپ ئاتالدى، كېيىنرەك ‹خۇيخې› (回纥) دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.»①

مۇنداق مۇقىملاشتۇرۇش «يېڭى تاڭنامە»دىكى مەلۇماتلار بىلەن جۆرلىشىدۇ. «يېڭى تاڭنامە»دىكى تېكىستنىڭ ئۆزىدە بەك روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان قارىمۇ قارشىلىق بار. بۇ تارىخنى يازغۇچىنىڭ مۇقىملاشتۇرۇپ كۆرسىتىشىچە، «خۇيخې» 15 قەبىلىگە بۆلۈنگەنىكەن، ئاپتور بۇ 15 قەبىلىنى بىر - بىرلەپ ساناپ كۆرسەتكەندە بۇنىڭ ئىچىدە «يۈەنخې» (袁纥) نىمۇ كىرگۈزىدۇ. ئۇنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ قىلغان كېيىنكى بايانلىرىدىن «يۈەنخې»لاۋنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى نامىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى روشەنلىشىدۇ. «كونا تاڭنامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «خۇيخې» (ئۇيغۇرلار) نىڭ تېلى كونفېدېراتسىيىسى ئىچىدىكى بىر قەبىلە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ناملىرى دەپ دائىم قارىلىۋاتقان ئايرىم ئېتنونىملارغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار مەسىلىلەرنىڭ يېشىلىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. بەزى ئېتنونىملار پاراللېل قويۇلۇپ كەلگەن. شۇڭلاشقا بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ھەممە تەپسىلاتلارنى ئېنىقلاپ چىقىش ئۈچۈن يەنە داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

«3.23. تېلىلار ئەمەلىيەتتە ھۇنلارنىڭ ئايرىم بىر قەبىلىسىدۇر. تۈركلەر كۆچىيىشكە باشلىغاندا تېلى قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتتى، خەلق ئاجىزلاشتى، ۋۇدى (武帝) يىللىرى (618 — 627) نىڭ دەسلەپىدە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمال تەرىپىدە تۆۋەندىكى قەبىلىلەر تارقىلىپ ياشىغانىدى: سىر - تاردۇش، چۇبە، خۇيخې (ئۇيغۇرلار)، دۇبو، قورىقان، دولانغىت، پۇگۇ، بايېرقۇ،

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 12 - بەت.

تۇڭرا، خۇن، سىجى، خۇشى، شىجىپ، ئېدىز، بەي دى.»①

بۇ يەردە يەنە شۇ 15 قەبىلە ساناپ كۆرسىتىلگەن، مانا مۇشۇ رويخەتتىكى قەبىلىلەرنىڭ كېيىنرەك يېزىلغان «يېڭى تاڭنامە» دىكى رويخەت بىلەن سېلىشتۇرسىڭىز، دەسلەپ قارىغاندا مۇھىم پەرقلەر يوقتەك كۆرۈنىدۇ، بۇلارنى ئىنچىكىلەپ سېلىشتۇرۇپ كۆرسىڭىز، يېڭى تاڭنامىدىكى رويخەتتە «خۇيخې» (ئۇيغۇرلار) دېگەن ئېتنونىم «يۈەنخې» دېگەن نام بىلەن ئالماشتۇرۇلغان، «خۇيخې» ئېتنونىمى بولسا «تېلى» دېگەن ئېتنونىمنىڭ سىنونىمى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. «كونا تاڭنامە» دىكى رويخەتتە ئۇيغۇرلار (خۇيخې) ئۈچىنچى ئورۇنغا — سىر ـ تاردۇشلار بىلەن چۇبە (пuбu) لەرنىڭ كەينىگە قويۇلغان. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، رويخەتنىڭ مۇشۇ تەرتىپتە تۈزۈلۈشى تېلى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا يېتەكچى رول سىر ـ تاردۇشلار قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان ۋەزىيەتنى ئىنكاس قىلسا كېرەك. بۇ دەۋر خاقان سېلى (خېلى) باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بىلەن تېلىلارنىڭ كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋاقتى ئىدى، شۇنىڭدەك شەرقىي تۈرك خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئانچە ئۇزۇن بولمىغان بىر مەزگىل ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىر-تاردۇش خاقانلىقى ۋە سىر-تاردۇش-ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى، مەزكۇر ئىتتىپاق تاڭ سۇلالىسى دىپلوماتلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە بۇزۇلغانىدى. سېن جۇڭمىيەن «يېڭى تاڭنامە»دەك نىسبەتەن كېيىنرەك بىر مەنبەدە «يۈەنخې» دېگەن ئېتنونىمنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىدا توختىلىپ، سۈي ۋە تاڭ دۆلەتلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرلەردىكى تېلىلار ۋە ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى تەزكىرىلەردە يۇقىرىقى ئېتنونىمنىڭ ھېچ يەردە يولۇقمايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. سېن جۇڭمىيەن

---

① «كونا تاڭنامە» 1996 — جىلد، 1α — بەت.

«يۋەنخې» ئېتنونىمى مەزكۇر تېكىستكە «ۋېينامە. تۆلۈسلەر ھەققىدە قىسسە» دىن ئېلىنىپ مۇشۇ تېكىستكە كىرگۈزۈلگەنمىكىن، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ①. ئۇ«يېڭى تاڭنامە» تېكىستىدە «تېلى» ۋە «خۇيخې» ئېتنونىملىرىنى بىر گەپ دەپ كۆرسىتىشى مەزكۇر تېكىستنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللاردىكى تارىخچىلار تەرىپىدىن يېزىلىپ تەييارلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان (ھېچ بولمىغاندا خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان) يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تېلى قەبىلىلىرى كونفېدېراتسىيىسىدىن ئىبارەت ئىدى. خاقانلىق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغانلىقى تارىخچىلار تەرىپىدىن مۇشۇ دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىمنى كۆپ يېزىپ تارقىتىشقا سەۋەب بولغان، دەسلەپتە مەزكۇر ئېتنونىم خۇيخې شەكلىدە ئىشلىتىلگەن، كېيىن خۇيخې شەكلىدە قوللىنىپ ئۇيغۇر خاقانلىقى دائىرىسىدە بىرلەشكەن ھەممە تېلى قەبىلىلىرىنى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، تېخى خاقانلىق ئىچىدە ياشاپ كەلگەن سوغدى ئاھالىسىمۇ خۇيخې دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنونىم تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋردىكى مەنبەلەردە ۋە مۇشۇ دەۋرگە ئائىت ئەسەرلەردە ئېتنىك خاراكتېرىدە ئەمەس، بەلكى سىياسىي خاراكتېر بېرىلىپ يېزىلغان②.

توققۇز ئوغۇزلار مەسىلىسى ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ

---

① سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار توپلىمى» 1958 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان 715 - بېتىگە قاراڭ، «ۋېينامە» 103 - جىلد 30 - بەت.

② سامولىن. ۋ. : «شەرقىي تۈركىستان...» 72 - بېتىگە قاراڭ.

ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. توققۇز ئوغۇزلار مەسىلىسى بىلەن شۇ جۈملىدىن گويا جۇڭگو مەنبەلىرى بىلەن مۇسۇلمان مەنبەلىرى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان قارىمۇ قارشىلىقلار ئۈستىدە ۋ. ۋ. بارتولد كۆپ مەشغۇلات ئېلىپ باردى ۋە بۇ قارىمۇ قارشىلىقلار توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەرنى يازدى: «...بۇنىڭدىن جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئەرەب مەنبەلىرىدىكى توغۇز - غۇزلار ھەممىسى بىر خەلق دېگەن خۇلاسىگە كېلىشتى. بىر مەزگىل ھەتتا توغۇز - غۇزنى — توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئوقۇشنى تەكلىپ قىلغۇچىلارمۇ بولدى. كېيىن مۇنداق دەپ ئوقۇشتىن ۋاز كېچىشكە توغرا كەلدى. توغۇز - غۇزلارنى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر خەلق دەپ قاراشنى ئەرەبلەرنىڭ تارىخىي مەلۇماتلىرىمۇ رەت قىلدى. ئىبنى ئەل ئەسىر غەرب تەرەپتىكى غۇزلار توغۇز - غۇزلاردىن كېلىپ چىققان دېگەن مەلۇماتنى ساقلىغان، تەبەرى 820 - يىلدىن كېيىن ئانچە ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەستىن سۇترۇشانا (ماۋرائۇننەھر) غا توغۇز - غۇزلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىدۇ...، مانا بۇنىڭدىن كۆرۈلىدۇكى، شۇ چاغلاردا توغۇز - غۇزلار دەپ جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرلا ئېيتىلىپ قالماستىن، بەلكى مۇسۇلمان يەرلىرىگە بىۋاسىتە قوشنا بولغانلارمۇ ئېيتىلغانىكەن.»① بارتولدنىڭ مۇشۇ سۆزىگە تەھرىر تۆۋەندىكىچە ئىزاھ بېرىپتىكەن (30 - ئىزاھات): «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك ھەرپىدىكى تېكىستلەر توققۇز ئوغۇز دېگەن ئېتنونىمنىڭ توغرا ئوقۇلۇشىنى ئېنىقلىۋېلىشقا «ئوغۇزلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى» دەپ چۈشىنىشكە ئىمكان بەردى. قەبىلىلەرنىڭ مەزكۇر كونفېدېراتسىيىسىدە ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرىدىكى

---

① بارتولدنىڭ: «12... لېكسىيە»سىنىڭ 54 - بېتىگە قاراڭ.

توققۇز ئوغۇز دېگەن ئاتالغۇ پەقەت شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغىلا قارىتىلغان.» بارتولدنىڭ پىكرىچە: «توغۇز - غۇزلارنىڭ ئەرەب مەنبەلىرىدىكى تىلغا ئېلىنغان تارقىلىپ جايلاشقان ئورۇنلىرى جۇڭگونىڭ مەلۇماتلىرىدىكى ۋە كېيىنرەك ۋاقىتلاردىكى مۇسۇلمان مەلۇماتلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاپ كەلگەن جايلىرى دەپ كۆرسەتكەن يەرلىرى بىلەن ئوخشاش چىقىدۇ. (......) ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئەرەبلەر توغۇز - غۇزلار دېگەن نامنى كېيىن ئۇيغۇرلارغا يۆتكىگەن بولسا كېرەك، توغۇز - غۇز دېگەنلەر ئەسلىدە ئۇيغۇرلاردىن ئاۋۋال مۇشۇ يەردە ئۆتكەن چۆل تۈركلىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەن. تىبەتلىكلەرنىڭ چۆل تۈركلىرىنى بۇ يەرلەردىن سىقىپ چىقارغانلىقىنى، تىبەتلىكلەرنى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ قوغلاپ چىقارغانلىقىنى ئەرەبلەر بىلمەي قالغان بولسا كېرەك.»① دېمەك، بۇ شەرقشۇناس ئالىم توققۇز ئوغۇز ۋە ئۇيغۇرلار تامامەن باشقا - باشقا خەلق دەپ ھېسابلىغان. شۇنىڭ بىلەن بارتولد توققۇز ئوغۇزلارنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى چۆل تۈركلىرى بىلەن بىر خەلق دەپ قاراپ جىددىي سەۋەنلىك ئۆتكۈزدى. «موڭغۇلىيىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇزلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردىن كېيىن ئۇيغۇرلار تەركىبىگە ئوغۇز خەلقىنىڭ بىر قىسمى كىرگەن... ئەگەردە ئەرەبلەر جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن ئۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلار تۇرغان مەزگىللەردە دەسلەپ تونۇشقان بولسا، ئۇ چاغدا ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە ئەدەبىياتىغا توغۇز - غۇز دېگەن نام ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر دېگەن نام يېزىلغان بولاتتى» دەپ كۆرسىتىدۇ ②. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار چوڭ مۇستەقىل بىر خەلق سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ.

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1968-يىل نەشرى، 5-تومىنىڭ 568 — 569-بەتلىرىدىكى «توغۇز - غۇز» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ.

② بارتولدنىڭ «قىرغىزلار» دېگەن ماقالىسىنىڭ 491-بېتى.

ئەھۋالغا قارىغاندا، خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە ئۇنىڭ ئىز باسارلىرى تەرىپىدىن جارى قىلدۇرۇلغان بارتولددەك مەشھۇر ئالىمنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە چوڭ، خېلىلا دەرىجىدە پىشقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئەپسانىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇيغۇرلار تېلى كونفېدېراتسىيىسى ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. سىرتاردۇشلار ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئەڭ كۈچلۈكلەردىن بولۇپ قالدى. بۇ ئەھۋال باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئەتراپىغا ئۇيۇشۇشىغا سەۋەب بولدى. ئا. ۋ. ياكوبوۋسكى بارتولددىن خېلى كېيىن ئېلان قىلغان ماقالىسىدىمۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۈيۈك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرۇلۇق گۇمان قىلمىغان. ياكوبوۋسكى: «ئۇيغۇرلار ۋە ئوغۇزلار ئەڭ قەدىمكى ئىككى تۈركىي خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ئەڭ قەدىمدىن باشلاپ VII ئەسىرگىچە ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەلگەن. كېيىن ئۇلارنىڭ تەقدىرى تامامەن باشقىچە بولۇپ كەتتى»① دەپ يازىدۇ. ئاپتورنىڭ كېيىنكى بايانلىرى ئۇنىڭ پەقەت غۇزلار - ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئىككىنچى قەبىلىسى ئۈستىدە سۆزلەۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

توققۇز - ئوغۇز ۋە ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك يېڭى مۇھاكىمىلەرنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا پەيدا بولۇپ قالغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، س. گ. كېلياشتورنىي ئادىلانە ھالدا تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىدۇ: «840 — 866 - يىللاردا قىرغىزلار تەرىپى-

---

① ياكوبوۋسكىنىڭ «X - XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر - تۇرپان خانلىقى توغرۇلۇق ئەرەب، پارىس مەنبەلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 423-بېتى، 1947 - يىل نەشرى.

دىن سىقىپ چىقىرىلغان توققۇز - ئوغۇزلار هازىرقى شىنجاڭ ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرى تېررىتورىيىلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئۇ يەردە گەنجۇ (1028 - يىلى تاڭغۇتلار دۆلىتى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان) ۋە تۇرپان دۆلەتلىرى (850 — 1210) نى تەشكىل قىلغان. بۇ يەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا توققۇز - ئوغۇز دېگەن ئىسىم ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىم تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى.»① مۇشۇ كەلتۈرۈلگەن نەقىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ئانچە ئېنىق بايان قىلىنمىغان. مەسىلەن، شۇ يەردىكى ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىم شەرقىي تۈركىستان ئاهالىسىنىڭ ئۆزىنىڭ نامى سۈپىتىدە تەبىئىي ئېتنوگېنېتىك② جەريان نەتىجىسىدە پەيدا بولغان بولماستىن، بەلكى بايانات ئۇسۇلىدا قوبۇل قىلىنغان③.

مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ هەممىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكى ئاساسىي خۇلاسىلەرنى يېزىشقا بولىدۇ:

1. تاڭ دۆلىتىنىڭ شۇنىڭدەك كېيىن بۇ دۆلەتنىڭ ئورنىدا تەشكىللەنگەن دۆلەتلەرنىڭ تارىخچىلىرى خۇيخې ۋە كېيىن خۇيخۇ (ئۇيغۇر) دېگەن ئېتنونىمنى كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن هەممە تىلى قەبىلىلىرىگە ئىشلىتىپلا قالماستىن، هەتتا ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدە ياشىغۇچى سوغدىلارغىمۇ ئىشلەتكەن.

2. تىلى قەبىلىلىرى كونفېدېراتسىيىسىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مەزكۇر دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ

---

① كېلىيەشتورنىينىڭ «سوۋېت تارىخى ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ 10 - تومىدىكى «ئوغۇزلار» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ، 467 - بەت.

② ئېتنوگېنېتىك — بىرەر خەلقنىڭ بىر ئۇرۇق قەبىلىدىن تارقىلىپ كۆپىيىش مەنىسىدە.

③ ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «ياۋروپا ۋە روسسىيەدە شەرق تەتقىقات تارىخى» غا قاراڭ، 9 - توم، 426 - بەت.

تۇرغان دەۋرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇ دۆلەت ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يېتەكچى رول ئوينىغانلىقىدىن بولغان.

3. خاقانلىق تەركىبىگە كىرگەن تېلى قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىمىغان. ئۇلار خاقانلىقنىڭ غەربىي رايونلىرىنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان ۋە ئۇلار توغرۇلۇق ئەرەب، پارس جۇغراپىيە ئالىملىرى خەۋەر تاپقان. شۇڭلاشقا مەزكۇر ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە توققۇز-ئوغۇز دېگەن ئېتنونىم ئىشلىتىلگەن.

4. ئۇيغۇرلار شۇ توققۇز - ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان. شۇڭلاشقا مۇشۇ نۇقتىئىنەزەردىن ئەرەب ۋە پارس جۇغراپىيە ئالىملىرى تەرىپىدىن توققۇز-ئوغۇز ئاتالغۇسىنىڭ ئىشلىتىلىشى قارشىلىققا ئۇچرىمىغان.

5. خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن، پەيدا بولغان تۇرپان دۆلىتى ئەسلى ئۇيغۇر قەبىلىسى تەشكىل قىلغان دۆلەت بولماستىن، ئۇنى خاقانلىق تەركىبىگە كىرگەن باشقا توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى بەرپا قىلغان.

6. بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاھالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئەسلى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئىشتىراكى بەك ئاز دەرىجىدە بولغان. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىم بۇ رايوندا دەسلەپتە كەڭ تارقالمىغان. جۇڭگو مەنبەلىرى ئەسلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئانچە كۆپ بولمىغان بىر قىسمى پەقەت كۇچا رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان دەپ كۆرسىتىدۇ.

7. 795 - يىلى خاقانلىق ئىچىدە ئېدىز قەبىلىسىنىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەرب تەرەپكە بولغان كۈچلۈك كېڭىيىشى باشلانغان. نەتىجىدە خاقانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى خېلى دەرىجىدە كېڭەيگەن. دەل شۇ چاغلاردا بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي رايونلىرىغا خېلىلا چوڭ گۇرۇپپا ئادەملەرنىڭ كۆچۈپ ئورۇنلاشقانلىقى ئېھتىمال. قانداقلا بولمىسۇن، مانا مۇشۇ ئەھۋال بىلەن

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ، مەسىلەن، قارلۇقلار بىلەن قوشنا رايونلاردا بولۇپ قېلىشىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بۇ رايونلاردا ياشاپ تۇرغانلىقى توغرۇلۇق بەزى ئەرەب ئاپتورلىرى مەلۇمات بېرىدۇ①.

8. جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، توققۇز قەبىلىدىن تەركىب تاپقان تېلىلار كونفېدېراتسىيىسى تەشكىل بولغانغا قەدەر 15 تېلى قەبىلىسى بار بولغانىكەن (3.23. تېكىستكە قاراڭ). تېخىمۇ بالدۇرقىراق مەنبەلەردە («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە «سۈينامە») تېلى قەبىلىلىرىنىڭ رويخېتى بېرىلگەندە 50 كە يېقىن قەبىلىنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلگەن، مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخچىلار ئارال دېڭىزىدىن چوڭ ھىنگان تاغلىرىغا قەدەر كەڭ تېررىتورىيىلەردە نۇرغۇنلىغان تېلى قەبىلىلىرى ياشاپ كەلگەن دېگەن مۆلچەردە بولغان.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتى تەشكىل بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا «تېلى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى، دېگەن ھۆكۈمگە دىققەت قىلىشىمىز زۆرۈر. بۇ مەلۇماتنى ئەھۋاللارغا قارىغاندا، سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنى يازغۇچىلار كونا تاڭنامىدىن ئالغان بولسا كېرەك. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە: «ئۇلار يېقىندىن بۇيان تېلى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» دەپ يېزىلغان②. «يېڭى تاڭنامە»نىڭ پاراللېل تېكىستىدە بۇ بايان يوق. بۇ ھۆكۈم «كونا تاڭنامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ يوق③. ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ يەردە «تېلى» ئاتالغۇسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئومۇم تەرىپىدىن قوللىنىلغان. ئەسلىدە تۈركلەرنىڭ تېگىن دېگەن ئۇنۋانىنىڭ خەنزۇچە ئېروك-

---

① بارتولدنىڭ «...12 لېكسىيە» سىنىڭ 56 - بېتىگە قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، 10 - بېتىگە قاراڭ.

③ «كونا تاڭنامە»نىڭ 199 - جىلد، 1a - بېتىگە قاراڭ.

لىپقى بىلەن بۇزۇلۇپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغانلىقىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. تېكىن دېگەن ئۇنۋان خاقاننىڭ باللىرى ۋە ئۇكىللىرىغا بېرىلىپ كېلىنگەنىكەن. «تېجىن» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغاندا توغرا بولغان بولاتتى. سېن جۇڭمىيەن تۈركلەرنىڭ تېكىن (تېلى) دېگەن ئۇنۋانىنىڭ قانداق ئۇسۇللار بىلەن ئېتنونىمغا ئايلىنىپ قېلىپ «كونا تاڭنامە»گە كىرىپ قالغانلىقى توغرىسىدا مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ئېنىقلاپ چىققان. بۇ يەردە سېن جۇڭمىيەننىڭ مۇھاكىمە قىلىش ئۇسۇلى ۋە جەريانى ئۇنىڭ ئىسپاتلىرىنى تەپسىلىي بايانلاپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، پەقەت ئۇنىڭ خۇلاسىسىنىلا كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. «تاڭ دۆلىتى كەييۈەن (开元) يىللىرىدىن كېيىن شىمال تەرەپتىكى ياۋايىلار (بې فەن) بىلەن بۇرۇنقىغا ئوخشاش ئۇنچىۋالا زىچ مۇناسىۋەتتە بولمىدى.» ئېھتىمال، مۇشۇ دەۋردىكى تارىخچىلار «تېجىن» ئاتالغۇسىنىڭ خېلىدىن بۇيان بۇزۇلۇپ تېلى شەكلىگە كىرىپ قالغانلىقىغا دىققەت قىلمىغان بولسا كېرەك ۋە تېلى سۆزىنى مۇستەقىل بىر نام سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان. مۇشۇنىڭ نەتىجىسىدە «يېقىندىن بۇيان ‹تېلى› دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» دېگەن سۆزلەرنى يېزىپ قويغان ‹يېقىندىن بۇيان›دېگەن سۆزنىڭ ئۆزى تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللارنىڭ دەسلىپىدە مۇشۇ ئاتالغۇنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.»① سېن جۇڭمىيەن «يېڭى تاڭنامە» دە بۇ خاتالىقنىڭ تۈزىتىلگەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. سۇڭ تارىخىنى يازغۇچىلارمۇ شۇ جۈملىنى يەنە كىرگۈزۈپ قويۇپ، مەنبەلەرگە تەنقىدىي نۇقتىدىن قارىمىغان، بۇنىڭ بىلەنلا قالماس-

---

① سېن جۇڭمىيەننىڭ: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» ناملىق كىتابىنىڭ 770 - بېتىگە قاراڭ.

تىن، ئۇلار بۇ ئاتالغۇ تاڭ دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا كېلىپ چىققان دېگەن ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي خاتا پىكىرلىرىنىمۇ بۇ يەرگە يېزىپ قويغان.

سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنى يازغۇچىلار سۇڭ دۆلىتىنىڭ غەربتىكى بىۋاستە قوشنىلىرىنىڭ — شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تارىخلىرىنى ئېنىق بىلمەيدىكەن. سۇڭ دۆلىتى تەشكىللىنىپ ئارىدىن ئازلا كەم 70 يىل ئۆتكەندىن كېيىن —1028-يىلى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى تاڭغۇتلار بېسىۋالغانىدى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇلارنىڭ تارىخى توغرۇلۇق مۇجمەل قاراشتا بولۇشى تېخىمۇ ئەجەبلىنەرلىك. بۇنداق ئەجەبلىنىش سۇڭ تارىخىغا كىرگۈزۈلگەن «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ ماتېرىياللىرى بىلەن تونۇشقىنىمىزدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كۆپلىگەن تارىخچىلىرى ئىمپېراتور سارىيىغا كەلگەن ئەلچىلىكلەرنى كۆپىنچە ئاددىي ساناپ كۆرسىتىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. قوشنا ئەللەر ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئۈستىدە كۆپىنچە توختاپ ئۆتمەيدۇ، سۇڭ تارىخنامىسىگە كىرگۈزۈلگەن «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» مانا مۇشۇنداق ئۇسلۇبتا يېزىلغان. تارىخچىلار 1028 - يىلى سارايغا كەلگەن ئەلچىلەر توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ئۇزۇن بىر مەزگىل ھېچقانداق بىر نەرسە يازماي توختاپ قالىدۇ، كېيىن ھېچقانداق بىرەر ئىزاھاتسىزلا 1069 - ۋە 1074 - يىللاردا ئەلچىلىكلەر كەلگەنلىكىنى يازىدۇ، شۈبھىسىزكى، بۇ يەردىكى ئەلچىلىك دەۋاتقانلار سودا كارۋانلىرىدۇر. لېكىن گەپ بۇنىڭدا ئەمەس. 1028 - يىلى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى مۇنقەرز بولدى، مەزكۇر خانلىق «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سۇڭ دۆلىتى بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ كەلگەنىدى، لېكىن تارىخچىلار ئۇيغۇرلارغا مەخسۇس بېغىشلانغان بابلاردىمۇ مانا مۇشۇ ۋەقە ئۈستىدە بىرەر مەلۇمات

بېرىش لازىم، دەپ ھېسابلىمايدۇ. ئەمدى بۇ «ئەلچىلىكلەر» (سودا كارۋانلىرىغا) گە كەلسەك، ئۇلار پەقەت تۇرپان خانلىقدىنلا كېلەلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى باشقا ئۇيغۇرخانلىقى (جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ تېرمىنولوگىيىسى بويىچە) بۇ چاغلاردا يوق ئىدى.

1069 – ۋە 1074 – يىللاردا سۇڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىگە كەلگەن «ئەلچىلەر» (سودىگەرلەر)نىڭ سوغدى تىجارەتچىلىرى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا ھەممىدىن تولاراق يېقىن. بۇنداق خۇلاسە مۇشۇ تەزكىرىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىن كېلىپ چىقىدۇ: «ئەلچىلەر – ئولپان ئېلىپ كەلگەنلەر شەنشى ئۆلكىسىنىڭ تۆرلۈك ناھىيىلىرىگە تارقىلىپ جايلىشىپ سودا – تىجارەت بىلەن مەشغۇل بولدى.»① بۇ مەلۇماتنى كەڭ كۆلەمدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خەلقئارا سودىنى ئىسپاتلىغۇچى ھۆججەت قاتارىدا قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ، مۇنداق سودىنى شۇ چاغلاردا پەقەت سوغدى تىجارەتچىلىرىنىڭ شىركەتلىرىدىلا ئېلىپ بارالايتتى.

مەشھۇر تارىخچى مادۇەنلىڭنىڭ «ھۆججەت – ۋەسىقىلەر ئۈستىدە تەھسىل» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىگە «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نى تەھرىر بۆلۈم تەرىپىدىن ھېچقانداق تۈزىتىش بەرمىگەن ھالدا، لېكىن خېلىلا دەرىجىدە قىسقارتىپ كىرگۈزگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش قىزىق. شۇنداق قىلىپ، مادۇەنلىڭمۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ھالاكىتىگە سەۋەب بولغان پاجىئەلىك ۋەقەلىرى ئۈستىدە بىرەر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىغان②. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى مانا شۇلاردىن ئىبارەت. بۇ تارىخشۇناسلىقنىڭ

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 496 – جىلد، 168 – بېتىگە قاراڭ.

② مادۇەنلىڭنىڭ «ھۆججەت – ۋەسىقىلەر ئۈستىدە تەھسىل» كىتابىنىڭ 40 –، 44 – بەتلىرىگە قاراڭ.

كۆپلىگەن ۋەكىللىرى تېكىستلەردىكى تالاش بولۇپ تۇرغان ۋە ئانچە ئېنىق بولمىغان جايلارنى كىشىنى قانائەتلەندۈرگۈدەك ئىزاھلاپ بېرىشنى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچى دەپ قارىمىغان. بۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا تېكىستلەرنى ھېچقانداق ئۆزگەرتىشسىز بىرىدىن بىرىگە كۆچۈرۈش بىلەن مەشغۇل بولغان، ھەممىگە ئايان بەكمۇ ئوچۇق خاتالىقلار كۆرۈلۈپ قالسا، مۇنداق بەتلەرنى ئېتلىپلا تاشلىۋەتكەن.

ۋاڭ يەندېي زىيارىتى مەزگىلىدىكى تۇرپان خانلىقى

981 — 983- يىللاردا سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېي تۇرپان خانلىقىنى رەسمىي زىيارەت قىلدى. ئۇ قىسقا، لېكىن بەكمۇ مەزمۇنلۇق خاتىرە قالدۇردى. بۇ خاتىرىدە تۇرپان خانلىقىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە دىنىي - ئېتىقادلىرى توغرىسىدا بىردىنبىر قىممەتلىك ھېساپلىنىدىغان قىزىق مەلۇماتلار كۆپتۇر. مەركىزىي ئاسىيا ئىشلىرىدىن تولۇق دېگۈدەك قامال قىلىنغان شارائىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سۇڭ دۆلىتىنىڭ رەسمىي تارىخ ئىلمى ئومۇمەن مۇشۇ رايوندىكى مەلۇماتلارنى بەكمۇ ئاز ساقلاپ كەلگەنلىكى تۈپەيلىدىن بۇ ھۆججەتنىڭ قىممىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ.

ۋاڭ يەندېنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىش — تۆۋەندىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بولدى. 960 - يىلى تارىختا «بەش دەۋر» دەپ ئاتالغان پارچىلىنىش مەزگىلىگە خاتىمە بېرىلدى. مەملىكەت يېڭى سۇڭ دۆلىتى (960 — 1279) دائىرىسىدە بىرلىككە كەلدى. نىسبەتەن قىسقىلا بىر ۋاقىت ئىچىدە خېلىلا كۈچلۈك مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت تىكلەندى. ئىككىنچى ئىمپېراتور سۇڭ تەيزۇڭ (宋太宗 976 — 997) ۋاقتىدا سەددىچىننىڭ جەنۇبىدىكى

خېلىلا چوڭ تېررىتورىيىلەرنى (16 ۋىلايەتنى) ئىگىلەپ تۇرغان قىتانلارنى سىقىپ چىقىرىش ئۈچۈن، بىر قاتار چارىلەر كۆرۈلدى. لېكىن ھەربىي ھەرىكەتلەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغانلىقتىن، بەلكى سۇڭ دۆلىتى قىتانلارغا يېڭى يول قويۇشلارغا مەجبۇر بولدى. سۇڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەرىكىتى ھېچ بولمىغاندا بىرىنچى مەزگىلدە تاڭغىتلار كۆچۈپ يۈرگەن غەربىي شىمال تەرەپتىكى چېگرا رايونلاردا بىر ئاز ئوڭۇشلۇق بولدى (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن ئوردوسنىڭ قالغان قىسمى). ئۇيۇشۇش - شەكىللىنىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان تاڭغىت قەبىلىلىرى ئۈچۈن ئېغىر بىر دەۋر باشلاندى. 982 - يىلى بەش ۋىلايەتنى ئۆز نازارىتى ئاستىدا تۇتۇپ تۇرغان تاڭغىتلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ بىرى — توباجىپىڭ سۇڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختى كەيفېڭ شەھىرىگە قېچىپ كەتتى. توباجىپىڭنىڭ بۇ قىلمىقى ئۆز تۇغقانلىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت ئۈچۈن قاتتىق كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىش تۈپەيلىدىن بولغانىدى. ئۇ مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇشقا ۋە تاڭغىتلارنىڭ باشقا باشلىقىنى مۇستەقىللىكتىن مەھرۇم قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئۇكىسى توبا جىچەن تاڭغىت خەلقىنىڭ تولۇق مۇستەقىللىكى ئۈچۈن يەنە شۇ يىلى سۇڭ دۆلىتى بىلەن بىرلىشىشكە قارشى چىقتى①.

سۇڭ دۆلىتى تاڭغىتلار ئۈستىدىن قەتئىي ۋە ئۈزۈل - كېسىل غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلەيدىغان يېتەرلىك كۈچ - قۇۋۋەتكە

---

① كېچانوۋنىڭ «تاڭغىت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 24 -، 32 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى تاڭغۇتلارنىڭ سۇڭ دۆلىتى بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە ۋە بۇ كۈرەشنىڭ بىردە ئۇنداق، بىردە مۇنداق بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك كېتىۋېتىشىغا ۋە ئۆز تېررىتورىيەلىرىنى كېڭەيتىپ جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە بولغان بېسىمىنى كۈچەيتىشىگە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋال سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ۋە ئۇلار ئارقىلىق تېخىمۇ غەربكىرەك جايلاشقان ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە تەھدىت سېلىپ تۇردى. مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى ئۆزلىرىگە ئىتتىپاقچى ئىزلەشكە مەجبۇر بولدى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىسى تاڭغۇتلار بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئىدى. لېكىن بۇ دۆلەت ئاجىز ئىدى ۋە ئۆزى چوڭ ياردەمگە موھتاج ئىدى.

سۇڭ دۆلىتى شىمال ۋە غەربىي شىمال تەرەپتە قىتانلار ۋە تاڭغۇتلار بىلەن بىۋاستە چېگرىداش تۇراتتى ۋە ئۇلار بىلەن جىددىي كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىپ تۇراتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى شۇ دەۋرلەردە گۈللەپ - ياشناپ تۇرغان ۋە ئاساسەن توققۇز ئوغۇز ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن ئىبارەت خېلىلا دەرىجىدە چوڭ، جەڭگىۋار ئەسكىرىي كۈچكە ئىگە بولۇپ تۇرغان يىراقتىكى تۇرپان خانلىقىغا دىققەت - نەزەرىنى بۇراشقا مەجبۇر بولۇپ قالغانىدى. سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قولىدىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئېنىقلىقى توغرىسىدا ھازىر بىر نەرسە دېيىش تەس گەپ. ئىمپېراتور سارىيىدىكىلەر تۇرپان خانلىقىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى بەك يۇقىرى مۆلچەرلىۋەتتىمىكىن، دېگەن ئوي كېلىدۇ. ۋاڭ

يەندىنىڭ تۇرپان خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتىغا ئەلچى سۈپىتىدە ئەۋەتىلىشىنىمۇ مۇشۇنىڭ بىلەن قىسمەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئەپسۇسكى، ۋاڭ يەندىنىڭ قىسقا، لېكىن بەكمۇ مەزمۇنلۇق، كىشىنى ئىنتايىن قىزىقتۇرىدىغان بۇ دوكلاتى تا بۈگۈنكى كۈنگىچە بىزنىڭ ۋەتىنىمىزدىكى ياكى چەت ئەللەردىكى شەرقشۇناسلىققا بېغىشلانغان ئەدەبىياتتا ئىنچىكە، مەخسۇس تەتقىق قىلىنمىغان. ۋەتىنىمىزدىكى ئالىملار ئىچىدە بۇ دوكلاتنى ئازدۇر-كۆپتۇر قاراپ چىققانلار قاتارىغا ۋ.ۋ. رادلوۋ، ئى. ۋ. بىرتشنەيدىر، ئا. يۇ. ياكوبوۋسكى ۋە ۋ. ۋ. گرىگورىيېۋ قاتارلىقلار كىرسە كېرەك (بۇ ئالىملارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ تۇرپان خانلىقىغا دائىر يازغان ئەسەرلىرى بار، بۇنى كىتابنىڭ ئاخىرىغا بېرىلگەن كاتولوگىدىن كۆرۈۋېلىڭ — ئۇ.س). مەزكۇر ئاپتورلار بۇ دوكلاتتا ياخشى كۆرسىتىلگەن ئېتنوگرافىيىلىك تەپسىلاتلارنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن ۋە بۇنىڭغا نەقىللەرنى س. ژۇلىيەننىڭ تەرجىمىسى بويىچە كەلتۈرگەن. چەت ئەل ئەدەبىياتى خەزىنىسىدە ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ ھۆججەتنىڭ بىردىنبىر تەرجىمىسى سۈپىتىدە فرانسۇز شەرقشۇناسى س. ژۇلىيەن تەرىپىدىن 1847 - يىلى قىلىنغان نۇسخىسى ساقلانماقتا. گەرچە، مەزكۇر ھۆججەتتىن تەتقىقاتچىلار خېلىمۇ خېل مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا كەڭ پايدىلانسىمۇ، لېكىن غەربنىڭ شەرقشۇناسلىق ئەدەبىياتىدىمۇ بۇ دوكلاتقا قارىتىلغان مەخسۇس تەتقىقاتلار يوق.

بۇ يەردە بىز سۇڭ دۆلىتى ئەلچىسى ۋاڭ يەندىنىڭ مەلۇم مەلۇماتلىرىدىن پايدىلىنىپ بۇ رايوندىكى ئەھۋال، تۇرپان خانلىقىنىڭ ئورنى ۋە رولى توغرىسىدا بىرەر تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولۇشقا تىرىشىپ كۆرىمىز. تۇرپان خانلىقىغا ئەلچى X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە — تۇرپان خانلىقى تەشكىللىنىپ 100 يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن كەلدى. تۇرپان خانلىقىنىڭ تارىخى ۋاڭ يەندى ئۇ يەرگە كەلگۈچە ئارىلىقتا بول-

سۇن ياكى ئۇنىڭ زىيارىتىدىن كېيىن بولسۇن (يىلۇي داشى باشچىلىقىدىكى قاراخىتايلار باستۇرۇپ كەلگەنگە قەدەر) غەربنىڭ ۋە شەرقنىڭ مەنبەلىرىدە ئاز ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىلىرى بەك نادىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ قىممىتىگە يېتىش تەس. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ۋاڭ يەندېنىڭ ئەسىرىدە مۇشۇ رايوننىڭ سىياسىي تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە قاراشتا ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشۈرىدىغان يېتەرسىزلىكلەرمۇ بار. مەسىلەن، بۇ يول خاتىرىسىنىڭ تېكىستىدە، تۇرپان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ دائىرىسى خۇسۇسىدا بىر دەر تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولىدىغان مەلۇماتلار بەك ئاز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇنىڭ يازغان بەزى مەلۇماتلىرى ياكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس، ياكى شۇنچىلىك دەرىجىدە ئېنىقسىزكى، نەتىجىدە ئۇ تېررىتورىيە ھەققىدە بۇ خانلىقنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىمۇ يالغان چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپ قالىسىز. مانا مۇشۇ ئەھۋالغا ۋ. گرىگورىيېۋ دىققەت قىلغان، ئۇ تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: «ۋاڭ يەندېنىڭ ئۆزى ‹خانغا يازغان مەلۇمات›تىدا كۆرسىتىشىچە قوچۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى يەرلەرگە بارمىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇشۇ تەرەپتىكى ئەللەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى تەبىئىيكى، بەكمۇ ئېنىق بولمىغان. ئارسلانخان ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەرنىڭ غەربتىكى چېگرىسى توغرىسىدا ئۇ ئېنىقراق ھېچنېمە ئېيتالمىدى. ئىككى قېتىم بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىغان بولسىمۇ، بىرىنچى قېتىمدا، بۇ چېگرا خۇددى تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا جۇڭگونىڭ چېگرىسىغا ئوخشاشلا يىراق كەتكەن دېگەندەك ئېنىق بولمىغان سۆزلەر بىلەنلا بۇ گەپنى توختىتىپ قويىدى. ئىككىنچى بىر يەردە توختىغىنىدا بۇ يەرلەر تارجىيىلەر (ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىرى) ۋە پارسلار (پېرسىيە — ئا. م.) يەرلىرىگە ئۇلاشقان دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ يەرلەرنى ئەسلىدە تېگىشلىك بولغان غەربتە دەپ كۆرسەتمەي، قوچۇ يەرلى-

رىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا دەپ كۆرسەتتى.»① تۇرپان خانلىقىنىڭ چېگرىلىرى ھەققىدە ۋاڭ يەندي يازغان مەلۇماتلارغا ۋ. ۋ. گرىگورىيېۋنىڭ بەرگەن باھاسىغا تولۇق قوشۇلۇشقا بولىدۇ. تۇرپان خانلىقىنىڭ قوشنا ئەللەرنىڭ ۋاڭ يەندىنىڭ يول خاتىرىسىدە كۆرسىتىلگەن تەرەپلەر چېگرىسىغا كەلسەك، بۇ يەردە س. ژۇلىيەن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىشتا ئۆتكۈزۈلگەن خاتالىقنى ۋە ۋ. ۋ. گرىگورىيېۋ تەرىپىدىن تەكرارلانغان خاتالىقنى تۈزىتىدىغان بولساق، تەرەپ مۆلچەرلىرىدە ئۇنچىۋالا ھەيران قالغۇدەك ئىش يوق. گەپ شۇ يەردىكى، س. ژۇلىيەن «مەغرىب دىيارى» دېگەن سۆزنى تىبەت دەپ تەرجىمە قىپتۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ ھىندىستان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا «شىتيەن» سۆزىدىن كېيىن كەلگەن «بولۇشى» دېگەن سۆزنى س. ژۇلىيەن ھىندىستاندىكى بىر يەر ئىسمى دەپ ترانسكرىپسىيە قىلماستىن، بۇنى بىر جۈملە قاتارىدا چۈشىنىپ تەرجىمە قىپتۇ (پاكىستاننىڭ شىمال تەرىپىدىكى بۈگۈنكى پىشاۋۇر دېگەن شەھەر بۇرۇن پۇرۇشاپۇرا دەپ ئاتالغان، بۇ شەھەر كەندىخارانىڭ پايتەختى بولغان. «بولۇشى» دەپ شۇ شەھەرنىڭ خەنزۇچە ئىېروگلىفى بىلەن ترانسكرىپسىيە قىلىنىشىدۇر). دېمەك، مەزكۇر تېكىستتىكى گەپ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھىندىستاننىڭ ئەڭ غەرب تەرىپىدىكى رايونلىرى ئۈستىدە بولۇۋاتىدۇ.

بولۇشى دېگەن يەر ئىسمىنى س. ژۇلىيەن «قۇملۇق چۆلنى بېسىپ ئۆتتى» دەپ تەرجىمە قىپتۇ. مانا مۇشۇ جۈملىنىڭ ئۆزى س. ژۇلىيەننىڭ قولىدا سەل باشقىچىرەك يەنى «بۇ - لۇ - شىيا» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان تېكىست بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە خۇددى سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىكىگە

---

① گرىگورىيېۋنىڭ «روسىيە بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشىپ تۇرىدىغان ئاسىيا مەملىكەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىسى» — 1873 - يىلى چىققان بۇ كىتابىنىڭ 272 - بېتى.

ئوخشاش ئۈچ ئېروگلىف بار، بۇ (پىيادە مېڭىش — ھەر ئىككى خىل ترانسكرىپسىيىگە ئورتاق) + بولۇپ، ئاخىرقى ئىككىسى — لۇ (ئوچۇق جاي) + شيا (قۇم) «مەنبەلەر ئۈستىدە تەتقىقات»تىن ئېلىنغان تېكىستكە ئوخشىمايدۇ. جۇڭگو ئالىمى ۋاڭ رىۋى 1935 - يىلى ئېلان قىلغان ئۆزىنىڭ بىر ماقالىسىدە تېكىستنىڭ مۇشۇ قىسمىنى ئوخشاشلا خاتا چۈشەنگەن، ئۇ جۈملىنى بۆلۈپ «غەرب تەرەپتە شىتيەن (ھىندىستان — ئا.م) بىلەن چېگرىلىنىدۇ، يول قارلىق ۋە پىيازلىق (葱岭)①تاغلاردىن ئۆتىدۇ، دەپ يازىدۇ.» («بۇ»نى ۋاڭ رىۋى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان ئېروگلىف دەپ قارايدۇ، «لۇشي»نى يۇقىرىقىدەك چۈشىنىدۇ — ئا.م.) سىۋۇلىيەن بۇنى «مەنبەلەر ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابتىن ئېلىپ تەرجىمە قىلغان، ۋاڭ رىۋى بولسا سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن پايدىلانغان.

ۋاڭ يەندېنىڭ پىكرىچە، تۇرپان خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان دەپ كۆرسىتىلگەن قەبىلىلەرنىڭ رويخېتى كىشىنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدۇ، بۇ توغرۇلۇق خاتىرىدە تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

«3.24. قوچو دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا شىمال ۋە جەنۇبىي تۈركلەر چوڭ ۋە كىچىك چىگىللەر، ياغمىلار، قارلۇقلار، بارمانلار، گېتلار، ئۇرۇڭغۇ قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەر بولغان.»②

تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسىنى ئەگەردە مانا مۇشۇ رويـ

---

① كۆكئارت — تەھرىردىن.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 106 - بەت، (بۇ قەبىلىلەر توغرۇلۇق ۋە ئۇلارنىڭ ترانسكرىپسىيىسى ھەققىدە مالىيەۋكىننىڭ «... ماتېرىياللار توپلىمى»نىڭ 770 — 776- ئىزاھاتلىرىغا قاراڭ. ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق 1955 - يىلى كيوتودا نەشردىن چىققان كىتابىنىڭ 393 — 395 - بەتلىرىگە تەپسىلىي قاراڭ.

خەتتە بېرىلگەن مەزكۇر خانلىق ئىتائىتىدە بولغان قەبىلىلەرگە ئاساسەن، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزغا بەكمۇ چوڭ بولغان بىر دۆلەت كېلىدۇ. مانا مۇشۇ دۆلەت تەركىبىگە بۈگۈنكى خاكاسىيە (قىرغىزلار)، موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي قىسمى (شىمالىي يەنى غەربىي تۈركلەر)، جۇڭغارىيە (قارلۇقلار)، يەتتە سۇ (قارلۇقلار)، ئىسسىق كۆل رايونى (چىگىللەر)، قەشقەرىيە (قارلۇقلار، ياغمىلار، بارمان ـــ مارمان)لار، ئامۇ ۋە سىردەريا ۋادىلىرى (گېپتلار) كىرگەن بولىدۇ. مانا بۇ ئەھۋال زادى ھەقىقەتكە ئوخشمايدۇ ۋە ۋاڭ يەندې زىيارەت قىلغان چاغلاردىكى مۇشۇ رايوندىكى رېئال ۋەزىيەتكە مۇتلەق ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مەلۇمكى، شۇ چاغلاردا تۇرپان خانلىقىنىڭ غەرب تەرىپى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بارلىققا كەلگەن قارا خانلار دۆلىتى بىلەن چېگرىلىناتتى. قارا خانلار دۆلىتىگە بېغىشلانغان ئەڭ كېيىنكى بىر ئەسەردە: «قارا خانلار دۆلىتى تارىخىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئىشەنچلىك مەلۇماتلار مەنبەلەردە يوقنىڭ ئورنىدا ساقلانغان. تۈركلەر سۇلالىسىگە مەنسۇپ بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيىتى بېشىدا قايسى قەبىلە خەلقىنىڭ تۇرغانلىقى ھازىرغىچە دېگۇدەك ئېنىقلىنىپ كەتمىدى، بىرىنچى قاراخانلار ئۈستىدىكى گەپ ـ سۆزلەرنىڭ يېرىمى ئەپسانىۋى خاراكتېردىكى سۆزلەردۇر.»① لېكىن شۇنىسى مەلۇمكى، قارا خانلار دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە قارلۇقلار كونفېدېراتسىيىسىگە كىرگەن قەبىلىلەر ـــ جۇملىدىن، چىگىللەر، ياغمىلار يېتەكچى رول ئوينىغان. قارا خانلار مەسىلىسىدە تېخى «ئاق ئورۇن»لار بەك كۆپ. لېكىن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ۋە غەرب مەنبەلىرىدە

---

① «قازاق سوتسىيالىستىك سوۋېت جۇمھۇرىيىتى تارىخى»نىڭ 1979 ـ يىلى، ئالمۇتا نەشرى، 2 ـ تومىنىڭ 13 ـ، 14 ـ بەتلىرىگە قاراڭ.

ئۇچرايدىغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شەرق تەرەپتىن ئۇلارغا تېز-تېز قىلىپ تۇرىدىغان ھۇجۇمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بۇ دۆلەتنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدا ھېچقانداق رول ئوينىمىغانلىقىمۇ ناھايىتى ئېنىق①.

ۋ.ۋ. بارتولد ئىلمىي پائالىيىتىنى ئەمدى باشلىغان ۋاقىتلاردا 1893 - يىلى ئېلان قىلىنغان «تۈركىستاندا موڭغۇللارغا قەدەر بولغان دەۋردىكى خرىستىئان دىنى» دېگەن ماقالىسىدە: «قارلۇقلار ئېلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بېسىۋالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق، لېكىن قارلۇقلار بىلەن ئۇلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى قوشنىلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار بولۇپ تۇرغان. قۇدامىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، 10 نەپەر توققۇز ئوغۇز 100 نەپەر قارلۇققا تېتىيدىكەن. ئىككىنچى تەرەپتىن، قاراخانىلار دۆلىتىدە بىز ئۇيغۇرلارنى كۆرەلمەيمىز، قارلۇقلار بولسا، قارا خانىلار دۆلىتىدە خۇددى غۇزلار سەلجۇقىيلار رايونىدا ئوينىغاندەك رولنى تەخمىنەن ئوينىغان» دەپ يازغان②. ئۇنىڭدىن خېلى كېيىنرەك يېزىلغان ئەسىرىدە («يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېركلار»دا) يەنە مۇشۇ مەسىلە توغرۇلۇق بۇ ئالىم تۆۋەندىكىلەرنى تەكىتلەيدۇ: «لېكىن قارلۇقلار باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۇجۇمىغا بولۇپمۇ X ئەسىردە ھەممە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك دەپ ھېسابلانغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ھۇجۇمىغا دائىم ئۇچراپ تۇردى»③.

---

① يۇقىرىقى كىتابنىڭ 14 - بېتىگە قاراڭ.

② «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1964 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان 2 - توم 1- قىسمىنىڭ 289 - بېتى.

③ بارتولدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېركلار»نىڭ 39 - بېتىگە قاراڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنىلى 1984 - يىل 8 - ئايلىق سانىنىڭ 22 - بېتىگە قاراڭ - ئۇ.س)؛

بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ جەنۇب تەرەپكە ھەربىي ھۇجۇم قىلىپ شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇب-شىمال تەرەپتىكى يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىشقا تىرىشقىنىمىزدا، شەرق ۋە غەرب مەنبەلىرىدە بۇ توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوقلۇقىنى بىز يۇقىرىدا كۆرسەتىپ ئۆتكەنىدۇق، بەلكىم بۇ ھەربىي يۈرۈش توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان كۈرىشىنىڭ ئانچە ئوڭۇشلۇق تەرەپكە قاراپ راۋاجلانمىغانلىقى تۈپەيلىدىن بولدىمىكىن؟ مەنبەلەردە قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار بىرلەشمىسى ئوتتۇرىسىدا ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان ئىتتىپاق تۈزۈلۈپ كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقى ۋە نەتىجىدە ئۇلارنى غەرب تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىر قانچە تولۇق ئىشەنچلىك مەلۇمات بار. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىللىنىپ ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا يۈز بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان كۈرىشى بىر نەچچە يىل داۋام قىلدى ۋە ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنىڭ تولۇق غەلىبە قىلىشى بىلەن تاماملانغان بولسا كېرەك. ئۇيغۇر خاقانلىقىدا سۇلالىلەر ئالمىشىپ ئىدىزلاردىن چىققان يېڭى خاقان قۇتلۇق 795 - يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، غەرب تەرەپكە بولغان بېسىمنى خېلى دەرىجىدە كۈچەيتكەن. نەتىجىدە توققۇز ئوغۇزلار قارلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئابې تاكېئو بۇ توغرۇلۇق كۆپ نەرسىلەر يازدى ۋە بۇنىڭ ئۆزىنى ئىدىزلارنىڭ كېڭىيىشىنىڭ «غەرب تەرەپتىكى لايىھىسى» دەپ ئاتىدى. ئابې تاكېئو مۇھاكىمىسىنىڭ ماھىيىتى ھاكىمىيەت بېشىغا يېڭى سۇلالە چىققاندىن كېيىن، ئۇلار خاقانلىق تېررىتورىيىسىنى غەرب تەرەپكە كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. ياپون ئالىمىنىڭ پىكرىچە، مۇشۇ ئۇرۇنۇش چوڭ ئۇتۇقلۇق بولغان.

خاقانلىق تۆۋەندىكى نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن:

1. بېشبالىق قايتۇرۇۋېلىنغان. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۆزلىرىدە سۇلالىلەر ئالمىشىش ھارپىسىدا غەرب تەرەپتە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە يولۇققانىدى. 790 - يىلى تىبەتلىكلەر بېشبالىقنى ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دېگۇدەك مەزگىلدە ئىستوپا (خەنزۇچە «پۇتۇ» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان) دەرياسى رايونىنى قارلۇقلار ئىگىلىۋالغانىدى①. خاقانلىقتا يېڭى سۇلالە پەيدا بولغاندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە كەسكىن ئۆزگىرىش بولدى. ئابېتاكېئونىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خاقان قۇتلۇق ئەسكەرلەرگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، بېشبالىق ۋە ئىستوپا دەريا رايونلىرىنى ئىگىلىۋالغان ۋە شۇنىڭ بىلەن غەرب تەرەپكە كېيىن ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئاساس ياراتتى. يۇقىرىدا بىز تىبەتلىكلەرنىڭ بېشبالىقنى قايتا ئىگىلىۋالغانلىقى ئۈستىدە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

2. تىبەتلىكلەرنىڭ كۇچاغا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا قىلغان ھۇجۇمىغا جاۋابەن توققۇز ئوغۇز خاقانى قايتۇرما ھەربىي ھەرىكەت قوللاندى. ئۇ ياردەم ئۈچۈن چوڭ قوشۇن ئەۋەتتى ۋە تىبەتلىكلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئابېتاكېئو بۇ مەلۇماتلارنى ئۇ. تادزاكانىڭ يازغانلىرىدىن ئالغان. ئۇ. تادزاكا VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تاڭ ئىمپېرىيەسىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپتىكى چېگرىسى ھەققىدە مەخسۇس ماقالە يازغانىدى. ئۇ. تادزاكا بۇ خاقاننى «خۇەيشىن» دەپ ئاتايدۇ. يەنى خاقاننىڭ خەنزۇچە ئىسمىنى ئىشلىتىدۇ. بۇ دەل قۇتلۇق خاقاننىڭ (تەڭرى خاقاننىڭ) ئۆزى ئىدى. ئۇ يەنەمۇشۇ جەڭنىڭ يىل، ئايلىرى

---

① «كونا تاڭنامه» 196б - جىلد «تىبەتلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ 10a - بېتىگە قاراڭ. مالىيەۋكىننىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيەسى» دېگەن كىتابىدىكى262б - ئىزاھاتقا قاراڭ.

ھازىرچە نامەلۇم دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتكەن①.

ئابې تاكېئو قۇتلۇق خاقان (خۆيشىن خاقان)نى بىر ئەپسانىۋى داھىي بىلەن بىر ئادەم دەپ قاراش تەرەپدارى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن گويا بۆكۈ خاقان ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلەرنىمۇ قۇتلۇق خاقان قىلغان، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئابې تاكېئو خاقاننىڭ ھاكىمىيىتى شۇ چاغلاردا سىر دەرياسىغىچە كېڭەيگەنىدى، دەپ ھېسابلايدۇ. تېلى قەبىلىلىرى ھەقىقەتەنمۇ غەرب تەرەپتە يىراق جايلارغىچە بارغانىدى، بۇ ئەھۋال مەركىزىي ئاسىيا تارىخىنىڭ تۈرلۈك دەۋرلىرىدە يۈز بەرگەنىدى: بەلكىم VII ~ IX ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئۇيغۇر خاقانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن كۈرەشلەر بولۇۋاتقان چاغلاردا ياكى بۇ خاقانلىق تىكلەنگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولغان بولۇشى مۇمكىن. تېلى قەبىلىلىرى، جۈملىدىن توققۇز قەبىلە (توققۇز ئوغۇز) ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرگەنلەرمۇ غەرب تەرەپكە خاقانلىقتىن مۇستەقىل ھالدا كۆچكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلار ئىچىدە يېتەكچىلىك ئورۇن تالىشىپ قىلغان كۈرىشى ئۇيغۇرلارنىڭ باش بولۇشىنى خالىمىغان قەبىلىلەرنىڭ كۆچۈشىگە سەۋەب بولغان. شۇنداق قىلىپ، تېلى قەبىلىلىرىنىڭ خاقاناتنىڭ غەرب تەرىپىگە ھەر قېتىمقى كۆچۈپ كىرىشىنى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تاجاۋۇزى ياكى ئۆز نازارىتىنىڭ تىكلىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا ھېچقانداق ئاساس يوق.

مۇشۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنى خۇلاسىلىسەك، VIII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن باشلاپ (يەنى قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى بۇزۇلغاندىن ئېتىبارەن)، 100 يىل دېگۈدەك ۋاقىت

---

① ئۇ. تادزاكا: «تاڭ دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى غەربىي شىمال چېگرىلىرىنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە» 1940 - يىل، توكيو نەشرى، II - توم، 596 - بەت.

ئىچىدە قارلۇقلار بىلەن خاقانلىق ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك داۋام قىلىۋەرگەن. تۇرپان خانلىقى ۋاڭ يەندي زىيارەتكە كەلگەن ۋاقىتلاردا غەرب تەرەپتە قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن چېگرىداش ئىدى. بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى كونكرېت چېگرىغا كەلسەك، ئۇ چاغلاردا مەخسۇس چېگرا سىزىقى بولمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئايرىم چېگرا رايونلاردا ھاكىمىيەت پات - پاتلا ئالمىشىپ تۇرغان.

نېمە ئۈچۈن شۇ چاغلاردا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ (جۇڭگو تېرمىنى بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ) چوڭ بىر دۆلىتى مەۋجۇت ئىدى دەپ پەرەز قىلىشقا سەۋەب بولىدىغان، تۇرپان خانلىقى قارىمىقىدىكى قەبىلىلەر (3.24 - تېكىستكە قاراڭ) دەپ كۆرسىتىلگەن چوڭ بىر رويخەت ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىدە پەيدا بولۇپ قالىدۇ؟ بۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىشنى ئانچە - مۇنچە ھەقىقەتكە ئوخشىتىپراق چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىككى مۆلچەر بۇنىڭغا جاۋاب بولىدۇ.

تۇرپان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقىي تيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرىپىدىكى خېلى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان بۇ يەرلەردىن غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم يوللار ئۆتەر ئىدى. مانا مۇشۇ رايون — بولۇپمۇ تۇرپان ئويمانلىقى خېلىلا جەنۇبتىكى ئەللەر بىلەنمۇ (خوتەن، تىبەت)، ۋە شىمالىدىكى ئەللەر (بۈگۈنكى موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسى ۋە باشقىلار) بىلەنمۇ ئالاقىلىشىپ تۇراتتى. تۇرپان ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر سودا يوللىرىنىڭ كېسىشىپ ئۆتۈشكەن يوللىرىغا توغرا كەلگەچكە، قەدىمدىن تارتىپلا تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلدى. بۇ يەرلەرگە ئەڭ قەدىمكى ۋاقىتلاردا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كۆچۈپ كېلىپ جايلاشتى. مىلادى IV ~ V ئەسىرلەردە بۇلارغا سوغدىلار كېلىپ

قوشۇلدى. بۇ تېررىتورىيىلەر يەنە مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ ئوتلاق بوشلۇقلىرىدا كۆچمەنلەر تەرىپىدىن — مەسىلەن، ھۇنلار، جۇرجانلار، تۈركلەر تەشكىل قىلغان تۈرلۈك دۆلەت تەشكىلاتلىرىنىڭ تەركىبىگە كىردى. كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ ئاساسەن تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئاھالىگە قاتتىق تەسىرى ئۆتمەي قالمىدى. كۆچمەنلەرنىڭ ئانچە چوڭ بولمىغان ئايرىم گۇرۇپپىلىرى بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىشقا باشلىدى. بۇ يەردىكى بۇرۇنقى ئاھالىنىڭ كېيىنكى قايتۇرۇشقا مۇمكىن بولمىغان دەرىجىدىكى تۈركلىشىش جەريانى باشلاندى. بۇ رايونغا باشقىلاردىن كېيىنرەك قارلۇقلار، باسمىللار، تىبەتلىكلەر، چۆل تۈركلىرى، ئەڭ ئاخىرىدا IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا توققۇز ئوغۇزلار كەلدى. مۇشۇ باپتا بىز تومانسكىنىڭ قول يازمىلىرىدىن بارتولد ئېلىپ ئىشلەتكەن قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار ئوتتۇرىسىدا بەلكىم كۇچا رايونىدا قىرغىزلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتنىمۇ كەلتۈرۈپ ئۆتتۇق. شۇنداق قىلىپ، توققۇز ئوغۇزلار تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان دۆلەتتە تۈرلۈك - تۈرلۈك قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان ئاھالىلەر بار بولۇپ، بۇلارنىڭ سىڭىشىپ بىر پۈتۈن خەلققە ئايلىنىش جەريانى باشلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ رويخېتىدە كەلتۈرۈلگەن قەبىلىلەرنى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىدىن بۆلۈنۈپ باشقا دۆلەت تەركىبىدە بولۇپ قالغان، تۈرلۈك ئانچە چوڭ بولمىغان قەبىلىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى پاكىتىنى قەيت قىلىپ كۆرسەتكەنلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ، رويخەتتىكى قەبىلىلەرنى مانا مۇشۇنداق مۇھاكىمە قىلغاندا، تۇرپان خانلىقى ئەتراپىغا يېقىن جايلاردا ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان بىر قەبىلە — كېتلار (خەنزۇچىدا بۇ گېندۇ دەپ ئېلىنغانىكەن) بىر چەتتە قېپقالىدۇ. مانا مۇشۇ تېررىتورىـ

يىگە قالغان باشقا قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان ۋاقىتلاردا بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىدىكى يەنە بىر مەلۇمات رويخەتنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈشكە گويا زىت كېلىپ قالغاندەك بىلىنىدۇ:

«3.25. خاقانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى جەنۇبتا خوتەنگىچە، غەربىي جەنۇبتا ئەرەب دۆلىتى ۋە پېرسىيىگە، غەربتە بولسا ھىندىستاندىكى پۇرۇشاپۇرغا تۇتىشىدۇ.»①

ۋاڭ يەندې نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ پىكرىچە تۇرپان خانلىقى بىلەن چېگرىداش بولغان پەقەت جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبتىكى دۆلەتلەرنىلا كۆرسەتكەندۇ؟ بەلكىم تۇرپان خانلىقى شۇ چاغلاردا مۇشۇ ئەللەر بىلەن مۇقىم ھالدا ئانچە - مۇنچە سودا مۇناسىۋەتلىرى قىلىپ كەلگەنمۇ - يا؟ بۇ يەردە ۋاڭ يەندې بۇ دۆلەتلەرنىڭ تۇرپان خانلىقىغا نىسبەتەن جايلاشقان ئورنىنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى مۇشۇ رايونلارغا ئېلىپ بارىدىغان يوللارنىڭ دەسلەپكى يۆنىلىشىنى كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. مەسىلەن، مەنبەدىكى «خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى غەربىي - جەنۇبتا ئەرەب دۆلىتى ۋە پېرسىيىگە يېتىپ بارىدۇ» دېگەن مەلۇماتنى كۇچا ئارقىلىق ئاندىن كېيىن يەكەن دەرياسى ۋادىلىرى بىلەن ۋاخان دەرياسىنى بويلاپ ئۆتىدىغان يولنىڭ غەربىي-جەنۇب يۆنىلىشىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىن ۋاڭ يەندېنىڭ زىيارىتى مەزگىللىرىدە شىمال تەرەپكىرەك جايلاشقان يوللار ئېتىلىپ قالغانىكەن، دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ. بۇ بولسا، قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىك مەۋجۇت ئىدى، دېگەن مەلۇماتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇماتلىرىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بۇ ئەللەر بىلەن تۇرپان خانلىقىنىڭ ئورتاق

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 10a - بەت.

چېگرىسى بار ئىدى، دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. بەلكى جۇنى جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە قاراپ مېڭىپ، جۇڭگوغا ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىلا ياخشى مەلۇم بولغان مۇشۇ كۆرسىتىلگەن دۆلەتلەرگە بېرىشكە مۇمكىن بولىدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرغانلىق، دەپ چۈشىنىش كېرەك. تۇرپان خانلىقىنىڭ شەرقىتىكى چېگرىلىرى ئەھۋالغا قارىغاندا، سۇڭ دۆلىتىگە بەك ياخشى مەلۇم بولسا كېرەك. شەرقىتىكى ئەڭ مۇھىم قوشنىسى قىتانلارنىڭ لياۋ دۆلىتى ئىدى. ۋاڭ يەندې بۇ ھەممىگە ئايان بولغان ئىشنى يەنە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ ھېسابلىغان.

تۇرپان خانلىقى ئىتائىتىدىكى دەپ كۆرسىتىلگەن شۇنچە كۆپ قەبىلىلەرنىڭ رويخېتىنى چۈشەندۈرىدىغان ئىككىنچى مۆلچەر، خانلىققا ئېغىر سالماق ۋە چوڭ ئەھمىيەت بېرىش مەقسىتىدە رەسمىي بىر ۋەكىلنىڭ ئاتلىق ھالدا كۆپتۈرگەنلىكىنىڭ ئىنكاسىمىكىن، دەپ قاراشتىن ئىبارەت. ۋاڭ يەندې ۋەزىيەتنى ئوبدان چۈشەنمەي قېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە بېرىلگەن مەلۇماتلارنى راست دەپ قوبۇل قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق كۆپتۈرۈشلەر يالغۇز جۇڭگودىلا ئادەتتىكى بىر ھادىسە ئەمەس، بىز «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» — لياۋ تارىخىنىڭ 96 - بابىدىكى «بېقىندى دۆلەتلەرنىڭ ئەسكەرلىرى» دېگەن بۆلۈمدە 59 تۈرلۈك دۆلەت ۋە قەبىلىلەرنى ساناپ كۆرسەتكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا شۇ رويخەتتە قىتانلارغا ھەقىقەتەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان قەبىلە ۋە خەلقلەرنى كۆرسەتكەندىن باشقا پېرسىيە، ئەرەب خەلىپىلىكى ۋە باشقىلارمۇ كۆرسىتىلگەندى، يەنە شۇ يەرنىڭ ئۆزىگە تارىخ سەھنىسىدىن ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن ئاسىيۇلارنىمۇ يېزىپ قويۇپتىكەن. بەزى دۆلەت، قەبىلە ئىككى قېتىم ھەتتا ئۈچ قېتىم تۈرلۈك

دەۋرلەردە مەۋجۇت بولغان ھەر خىل ناملار بىلەن يېزىلغانىكەن①.

قارا خىتايلار ۋە تۇرپان خانلىقىنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇماتى شەرقتىكى تۈركىي قەبىلىلەر ماكانى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان سۇڭ دەۋرىدىكى، ئەمەلىيەتتە ئەڭ كېيىنكى مۇھىم يازما ھۆججەتتۇر. سۇڭ دۆلىتى مەركىزىي ئاسىيادىن ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن بۆلۈپ تاشلانغاچقا، غەربتىكى دۆلەتلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولالمىدى. شۇڭلاشقا تەتقىقاتچىلار گەرچە سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان مەخسۇس بىر بۆلۈم بولغان بولسىمۇ، شۇ دەۋردىكى ئەسەرلەردە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك مەلۇماتلارنى تاپالمايدۇ②. قىتانلارنىڭ تارىخىدا ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان ئايرىم بىر بۆلۈم بولمىسىمۇ، شەرقىي ئاسىيا تارىخى توغرىسىدىكى بۇ مۇھىم ئەسەردە تۇرپان خانلىقى بىلەن قىتان ئىمپېرىيەسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەت (ئەلچىلىك) توغرىسىدا كۆپلىگەن قىسقا بايانلار بار. بۇ مەلۇماتلار ئىككى مەملىكەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇئامىلىرىنىڭ كەڭلىكىنى كۆرسىتىپ بەرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، تۇرپان خانلىقىنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى تارىخىي تەرەققىياتىنى يېزىپ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ۋە خانلىقنىڭ باشقا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ھېچقاچان مەلۇمات بەرمەيدۇ.

جۇرجىتلار ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن قىتانلارغا

---

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 36 - جىلد، 9б - بەت.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 12б — 16^{a} — بەتلەرگە قاراڭ.

قارشى كۆرەش قىلغانلىقتىن 1225 - يىلى قىتان ئىمپېرىيىسى ھالاك بولدى. ئۇنىڭدىن سەل ئاۋۋالراق بۇ دۆلەت ئىمپېراتورىنىڭ بىر تۇغقىنى يېلۈيداشى (耶律大石) باشچىلىقىدا قىتانلارنىڭ بىر قىسمى جورجىتلاردىن قېچىپ مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلدى ۋە بۇ يەردە «قارا خىتاي» دەپ ئاتالغان چوڭ فېئودال دۆلەتنى تەشكىل قىلدى. مانا بۇ ۋەقەلەر لياۋ سۇلالىسى تارىخىنىڭ ئاخىرىدىكى 30 - جىلدتا بايان قىلىنغان.

تۇرپان خانلىقىنىڭ XII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى يەنى ۋاڭ يەندې كېلىپ كەتكىنىگە 140 يىل بولغاندىن كېيىنكى ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت بېرىدىغان ماتېرىياللارمۇ بار. بۇ تېكىستلەر بۇ رايوننىڭ تارىخىنى چۈشىنىش ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭلاشقا، تۇرپان خانلىقى بايان قىلىنغان بىر نەقىلنى بۇ يەردە بېرىمىز:

«3.26. مەن ھازىر غەربكە — ئەرەبلەرگە كېتىۋاتىمەن، سىزلەرنىڭ دۆلىتىڭىزلەر ئارقىلىق ئۆتۈشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئىش سىزلەردە ئەندىشە پەيدا قىلمىسۇن. بىلگە خەتنى ئاپىرىۋالغاندىن كېيىن دەرھال ئالدىغا قارشى ئېلىشقا چىقتى. [داشىنىڭ] قارارگاھىغا كېلىپ ئۈچ كۈن مېھماندارچىلىقتا بولدى. يۈرۈشكە ئاتلىنىش ئالدىدا [بىلگە] 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوينى [داشىغا] ھەدىيە قىلدى. بالىلىرى، نەۋرىلىرىنى گۆرۈ سۈپىتىدە قويۇپ قويدى ۋە ئۆزى ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئادەم بولۇپ قالدى. [داشىنى] ئۆز مەملىكىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇزىتىپ قويدى. [داشى] بارغانلا يېرىدە دۈشمەنلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى، ئىتائەت قىلغانلارنى خاتىرجەم قىلدى.»①

بۇ تېكىست تەتقىقاتچىلارغا ئۇزۇندىن بۇيان مەلۇم، بۇنى

---

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 30 - جىلد، 56 - بەت.

بىرىنچى قېتىم ئى. ۋ. بىرىنتشنەيدىر تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قارا خىتايلار دۆلىتىنىڭ — جۇڭگو تارىخچىلىرى «غەربىي لياۋ» دەپ ئاتايدىغان دۆلەتنىڭ تەشكىل قىلىنىشى توغرىسىدىكى شەرقىي ئاسىيا رىۋايىتىنى ئىلىم ساھەسىگە كىرگۈزدى. تۇرپان خانلىقى مۇشۇ ۋاقىتلارغا كەلگەنىدە ئۆزىنىڭ سەلتەنىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالدى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قارشىلىق كۆرسەتمەستىنلا ئۆزىنى قارا خىتايلار ئىتائىتىدە دەپ ئېتىراپ قىلغان بولسا كېرەك. لېكىن ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىلا لياۋ تارىخىدا بايان قىلىنغاندەك ئاددىيلا بولغان ئەمەس، كۆپ مەسىلىلەر ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. مەنبەدىكى بەزى مەلۇماتلار كىشىدە: بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغۇ دېگەن گۇماننى تۇغدۇرىدۇ. مەسىلەن، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 30 - جىلدىدا مانا مۇشۇنداق بىر - بىرىگە زىت ئەھۋالنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىر تەرەپتىن، بېشبالىقنىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقى ئۇستىدە سۆزلىنىدۇ. ئىككىنچى تەرەپتىن، يېلۇي داشى ئۆزىنىڭ ئىدىقۇتقا يازغان خېتىدە تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن ئۆتۈۋېلىشقا رۇخسەت سورايدۇ. ئابې تاكېئونىڭ مۆلچىرىچە «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ مۇشۇ تېكىستىدە خاتالىق يۈز بەرگەنىكەن: «بېيتىڭ نائىپلىقى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ئەنبى نائىپلىقى» دەپ يېزىلىشى لازىم ئىكەنىدۇق①. بۇخىل خاتالىقنىڭ يۈز بېرىشى تولۇق مۇمكىن بولىدىغان ئىش. تەتقىقاتچىلار موڭغۇللار تەرىپىدىن يېزىلغان ئۈچ تارىخنامە («لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، «جىن سۇلالىسى تارىخى» ۋە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى») ئىچىدە «لياۋ سۇلالىسى

---

① بۇ ھەقتە ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات»، 1955 - يىل كيوتو نەشر 493 - بەت.

تارىخى» دا خاتالىق، ئىملا خاتالىقى ۋە باشقا ئېنىقسىزلىقلار ھەممىدىن كۆپرەك ئىكەن دەپ كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ نەقىلدە «بېيتىڭ نائىپلىقى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىشتە ھېچقانداق ئاساس يوق. بۇ نائىپلىق (ئۆلكە ياكى ۋىلايەت — ئۇ. س) ئەمەلىيەتتە VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مەۋجۇت بولغانىدى، يەنى مۇشۇ لياۋ تارىخىدا مۇشۇ تېرمىن ئىشلىتىلىۋاتقان ۋاقىتتىن 250 يىل ئاۋۋال بۇ نائىپلىق يوقالغانىدى. مۇشۇ گەپنى ئەنبى نائىپلىقى توغرىسىدىمۇ ئېيتقىلى بولىدۇ، بۇ يەردىكى پەرق شۇ بولىدىكى، ئەمەلىيەتتە مۇنداق نائىپلىق بولغان ئەمەس. بۇ نائىپلىق تاڭ ئىمپېراتور سارىيىنىڭ ئارخىپلىرىدا 669 — 714 - يىللاردا «مەۋجۇت بولۇپ تۇردى». بەلگىلەنگەن قانۇن بويىچە ئەنبى نائىپلىقىغا تېگىشلىك رايون گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە (ئورقۇن دەرياسى ۋادىسىدا) ئۇيغۇرلار بۇرۇن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان يەرلەردە «بولۇشى كېرەك ئىدى». ئابې تاكېئونىڭ مۆلچىرىچە، يېلۇي داشىنىڭ دەسلەپكى بازىسى ئورقۇن رايونى بولغان، بۇ يەردە ئۇ ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن مەجلىس ئېچىپ مەسلىھەتلەشكەن، كېيىن بۇ يەردىن تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسى ئارقىلىق غەرب تەرەپكە ماڭغان.

مەنبە ماتېرىياللىرىنىڭ كەمچىلىكىدىن بەكمۇ تەبىئىي ھالدا كېلىپ چىقىدىغان تۈرلۈك كۆز قاراشلىرىدىن باشقا، شۇ چاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىنى مۇتلەق خاتا چۈشەندۈرۈشلەرمۇ يولۇقىدۇ. بۇنىڭغا مىسال سۈپىتىدە ل. ن. گومىليوۋنىڭ «خىيالىي شەھەرنى ئىزلەش» دېگەن كىتابىدىكى بەزى گەپ - سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرىمىز. يېلۇي داشى توغرۇلۇق يېزىلغان نەرسىلەرگە ئىنچىكىلەپ قارىسىڭىز، بەزى ئۇقۇشماسلىقلار تۇغۇلىدۇ. مەسىلەن، دەسلەپتە ئۇنىڭ كۈچى شۇنچىۋالا چەكلىك بولۇپ تۇرۇقلۇق قانداق قىلىپ ئۆز ئەتراپىغا كۈچلۈك بىر توپنى ئۇيۇشتۇرۇۋالىدۇ ۋە بۇ توپ ئۇنىڭ

غەرب تەرەپكە يۈرۈشكە ياردەم قىلىپ ئۇنىڭغا بىر يېڭى دۆلەت قۇرۇپ بېرەلىدى؟ ل. ن. گومىلىيوۋ بۇ توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: «پەقەت ئۇيغۇرلارلا بۇ قېچىپ كەلگەن گۆرخاننى (ئۇ خىتايدىن كېيىن گۆرخان بولغان — ئا. م) ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى بېشبالىقتا قوبۇل قىلىپ ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئۇزۇق - تۈلۈكلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللىۋېلىشىغا ئىمكان بەردى. كېيىن ئۇنىڭ قوشۇنىنى دالا باتۇرلىرى بىلەن تولۇقلاپ بەردى. بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇيغۇرلار ھەر قانداق بىر تىجارەتچى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان نەرسىنى قولغا كىرگۈزدى — ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ دەپ كۆتۈرۈپ قويغان بۇ ئادىمى ئۇيغۇرلارنىڭ سەمەرقەنت، پەرغانە، قەشقەر ۋە خوتەندىكى رىقابەتچىلىرىنى ۋەيران قىلىپ بەردى. كارۋان سودىسىدا مونوپولىيىنى يولغا قويدى. كاتىۋان جېڭىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا شەھەرلىرىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى باشلاندى.»① ۋەقەلەرنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈش مەنبەلەردىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ بېقىندىلىق ئەھۋالى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا تامامەن زىت كېلىدۇ. بۇ بىر ياقتا تۇرسۇن. يەنە شۇ كىتابنىڭ ئۆزىدە سەل يۇقىرىراق تامامەن قارىمۇ قارشى كېلىدىغان: «داشى بېشبالىق قەلئەسى ۋە شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ...» دېگەن سۆزلەرنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى قىتانلارنىڭ ھەربىي باشلىقىنى ياللىۋالغان دېگەن پىكىر ل. ن. گومىلىيوۋقا بەكمۇ يېقىپ كېتىپتۇ. ئۇ بۇ پىكىرنى جارى قىلىشنى ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. يەنە بىر نەچچە نەقىل كەلتۈرىمەن: «يېلۋي داشى ۋاپات بولدى، لېكىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۇيغۇر-

---

① گومىلىيوۋ: «خىيالىي شەھەرنى ئىزلەش»، 1970 - يىلى موسكۋا نەشرى 131-، 132 — بەتلەرگە قاراڭ.

لارنىڭ سودا كاپىتالى كۆرسىتىپ بەرگەن سىياسەتنىڭ ئىزى بىلەن ماڭدى»، «ئۇيغۇرلار جۇڭگودا قانداقلىكى بىر ھۆكۈمەت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشنى زادىلا خالىماس ئىدى، چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېرى ئارقىلىق ئۆتىدىغان كارۋان سودىسى ھېسابىغا بېيىيدى، ئەگەردە توقۇنۇش بولۇپ قالغان تەقدىردە ئۆزلىرىگە لازىم تاۋارلاردىن قۇرۇق قالغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار قارا خىتايلارنىڭ زەربىسىنى ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان رىقابەتچىلىرىگە—ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە بۇراپ قويدى. قارا خىتايلارنىڭ قورالىنى شەرق تەرەپكە قارىتىش ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن خىراجەت بەرمىدى». «قارا خىتايلاردەك ئانچە چوڭ بولمىغان بىر دۆلەتنىڭ مالىيىسىنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تەرىپىدىن تەمىن ئېتىپ تۇرۇلغانلىقىنى ۋە بۇ سودىگەرلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان رىقابەتچىلىرىنىڭ ئەدىبىنى بېرىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. گۆرخان ئۇيغۇرلارنىڭ تاپشۇرغان ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغاچقا، ئۇيغۇرلار قىتانلارنىڭ بىر ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ چىڭگىزخانغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى.»①
مۇشۇ مۇھاكىمىلەرنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقى ئېنىق ۋە بۇنى تەنقىد قىلىشنىڭمۇ لازىمى يوق. گومىليوۋنىڭ يازغانلىرىچە بولسا شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر پەقەت ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يامان نىيىتىدىنلا قىتانلارنىڭ تاجاۋۇزىغا يولۇققان ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

تۇرپان خانلىقى XII ئەسىرگە خېلى ئاجىزلاشقان ھالدا

---

① مىنورىسكى: «شەرەپ ئەل زامان ئەل مەرۋازى ...» 1942 - يىلى نەشرى.

قەدەم باستى. ئۇ قىتانلارنىڭ يېلۈي داشىسىغا قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى ۋە ئۇنىڭغا بېقىندىلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلار گۆرخانغا ئىستائەتمەنلىك پەقەت ئۇنىڭغا ئالۋان - سېلىق تۆلەشتىلا ئىپادىلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. قارا خىتايلار دۆلىتىگە قاراشلىق جايلاردا ئالۋان - سېلىق يىغىدىغان قارا خىتاي ۋەكىللىرى دائىم بولۇپ تۇرمىغان، بەزى چاغلاردا قارا خىتايلارنىڭ بۇ ۋەكىللىرى ئالۋان - سېلىق ئېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرى كەلگەن، بەزىدە ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى ئادەملەر گۆرخاننىڭ سارىيىغا ئالۋان - سېلىقلارنى ئۆزلىرى ئاپىرىپ بېرەتتى ①.

ئەمدى تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاجىزلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرگە قاراپ چىقىشقا تىرىشىشىمىز زۆرۈر. بۇ مەسىلىنى تەھلىل قىلىشنى 866 - يىلدىن يەنى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمى رايونىدا يېڭى بىر دۆلەت تەشكىللىنىشكە باشلىغان ۋاقىتتىن تارتىپ باشلايمىز. توققۇز ئوغۇزلار تۇرپان ئويمانلىقىغا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەرگە ۋە شۇنىڭدەك تىيانشان تېغى (بوغدا تېغى ۋە بارىكۆل تېغى)نىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان مۇنبەت يەرلەرنى ئىگىلىگەندە بۇ يەرلەردە (بولۇپمۇ تۇرپان ئويمانلىقى رايونىدا) ئەڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىگە ۋە تەركىبى تۈرلۈك بولغان ئاھالىلەرگە يولۇقتى. بۇ يەردە شۇ چاغلاردا ياشاپ تۇرغان ئاھالىنىڭ ئاساسىي يادروسىنى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى تەشكىل قىلاتتى. ئارىدىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن (IV ۋە V ئەسىرلەردە) بۇ يەرلەردە سوغدى جامائەلىرى پەيدا بولدى. ئۇلاردىن كېيىن، بۇ يەرلەرگە تۈركىي تىل سى-

---

① بارتولد: «... 12 لېكسىيە»سىنىڭ 106 - بېتىگە قاراڭ.

تېمىسىدىكى تۈرلۈك قەبىلىلەرگە مەنسۇپ خەلقلەرمۇ كەلدى. تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاخىرقى كەلكۈنى 866 - يىلى يېتىپ كەلدى. تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى بۇ خەلقلەرنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشنى باشلىشى (ئۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ قىسمەن كۆچمەن تۇرمۇشىنىمۇ ساقلاپ قالدى ۋە كېيىنرەك باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتتى)، ئۇلارنىڭ ۋادىلارغا ۋە شەھەرلەرگە كېلىپ جايلىشىشى ۋە شۇنىڭدەك يەرلىك ئاھالە بىلەن نىكاھلىشىش ئىشلىرىنى يولغا قويۇشى بۇ يەردىكى ئەسلى ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى ئاھالىنىڭ تۈركلىشىش جەريانىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. توققۇز ئوغۇزلار مۇشۇ يەرلەرگە كەلگەن چاغلاردا مۇشۇ تۈركلىشىش جەريانىنىڭ قانداق باسقۇچتا تۇرغانلىقى توغرۇلۇق مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ بارماي تۇرۇپ بىر نەرسە دېيىش تەس گەپ.

توققۇز ئوغۇزلار ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندىن كېيىن، ئۆز چارۋىلىرى بىلەن خېلى كەڭ ئوتلاق ۋە يېرىم چۆل دالالارنى ئىگىلىدى. كۆچمەن تۇرمۇشقا باب كېلىدىغان خېلىلا كەڭ تېررىتورىيىلەر بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن تىيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقانىدى. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈش جەريانى مۇشۇ كەمگىچە مەخسۇس تەتقىق قىلىنغان ئەمەس، بۇ توغرۇلۇق ھازىر قولىمىزدا بار بولغان مەلۇماتلار پەقەت پەم - مۆلچەر خاراكتېرىدىكى ياكى ئالدىنئالا چىقىرىلغان ھۆكۈمگە قاراپلا ئېيتىلغان سۆزلەردىن ئىبارەتتۇر. ئېھتىمال، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقۇچىلار بەك تېزلىك بىلەنلا ئولتۇراق تۇرمۇشقا كىرىشىپ كەتتى، دەپ ئىشەنسە كېرەك. مەسىلەن، ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكى «ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى باشقىچىرەك بولدى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا ئولتۇراقلاشقان

تۇرمۇشقا بالدۇر كۆچۈپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئۇلار شامانىزمدىن مۇناسىۋىتىنى بالدۇرراق ئۈزدى. ئۇلار ئاۋۋال مانى دىنىنى، كېيىن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا، ئاۋۋال ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ياراتتى ھەم جۇڭگو بىلەن ماۋرائۇننەھر ئوتتۇرىسىدا ياشىغۇچى ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن بولۇپ قالدى»① دەپ يازدى. مانا مۇشۇ ئانچە ئېنىق بولمىغان جۈملىلەردە بىر قانچە ۋەقەلەر قوشۇپ كۆرسىتىلگەن، بۇ مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ بەزىلىرى (مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى، يېزىق يارىتىشى) ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە يۈز بەرگەن، بۇلارنىڭ بەزىلىرى (بۇددىزىمنى قوبۇل قىلىشى، ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈشى) خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى ساناپ كۆرسەتكەندە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا ئۆتۈشىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىنىڭ مۇشۇ بايانلىرى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئايرىم ئاپتورلارنى ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق تۇرمۇشقا خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا ئۆتكەن، دېگەن قاراشقا ئىسپات سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇرلىسا كېرەك. ئەلۋەتتە، ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىغا توققۇز ئوغۇزلار مۇشۇ يەرلەرگە كەلگەندە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئىرانلىق دېھقانلارنى كۆرگەنلىكى ۋە شۇنىڭدەك بۇ تېررىتورىيىدە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭمۇ ياشاپ كەل-

---

① ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىنىڭ «ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن كىتابىنىڭ 423 - بېتىگە قاراڭ، بۇنىڭ تولۇق ئىسمى «IX — X ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى توغرىسىدا ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرى» ناملىق ئەسەر. «شەرقنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى، سەنئىتى» دېگەن توپلامنىڭ 1947 - يىلدىكى 4 - تومىغا كىرگۈزۈلگەن.

گەنلىكى مەلۇم①. لېكىن ئۇ تۇرپان خانلىقى تارىخىنىڭ تۈرلۈك ئەھۋاللىرىنى بايان قىلغاندا، پەقەت ئۇيغۇرلار (توققۇز ئوغۇزلار) ئۈستىدىلا توختاپ، باشقا پاكىتلارغا سەل قارايدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچىنىڭ ئېيتىشىچە، «ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا بالدۇر كۆچۈپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان.» ياكوبوۋسكى مانا مۇشۇ پىكىرنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ، تومانسكىنىڭ قول يازمىسىدىكى ئېنىق مەلۇماتلارنىمۇ ئىزاھلايدۇ. ياكوبوۋسكى سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ يازغانلىرىنى ئاپتورى نامەلۇم بولغان ئەسەر — «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» (تومانسكىنىڭ قول يازمىسى) دىكى بۇ يەردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى چارۋىچى ۋە ئەينى ۋاقىتتا بەك جەڭگىۋار دەپ كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلارغا سېلىشتۇرۇپ: «لېكىن بۇ يەردىكى زىددىيەت قارىماققىلا شۇنداق، چۈنكى جۇڭگو ئەلچىسىنىڭ بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇۋاتقانلىرى پەقەت ئولتۇراقلىشىپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ئۇيغۇرلاردۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ②.

توققۇز ئوغۇزلار ۋادىلار ۋە ئاھالىلىك پونكىتلارغا ئۆزلىرىنىڭ نازارىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈشكە ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى، ئۇلار ئەنئەنىۋى كۆچمەنلىك ھاياتىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسىملىرى شەھەرلەرگە ۋە دېھقانچىلىق يېزىلىرىغا دەرھاللا كەلمىدى، ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئۆزلىرى ئۈچۈن يېڭى بولغان كەسپىنى تەدرىجىي ھالدا ئۆزلەشتۈردى. مەنبەلەردە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ كۆچمەن ھاياتىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىر قاتار مەلۇماتلار بار. مەسىلەن،

---

①② ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ 437 — 435 - بەتلىرىگە قاراڭ.

«ھۇدۇدۇلئەل ئالەم»نىڭ ئاپتورى: «تۇرپان خانلىقىدا تەۋە دېھقانچىلىق يېزىلىرى ۋە شەھەرلەرنى ساناپ كۆرسەتسىمۇ ...... دېھقانچىلىق ۋادىلىرى دائىرىسىنىڭ سىرتىدا ياشىغۇچى تۈركىي تىلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ئەينى ۋاقىتتا بەك جەڭگىۋار قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ.»① ۋاڭ يەندېنىڭ يول خاتىرىسىدىمۇ تۇرپان خانلىقىنىڭ يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ ئادەملىرىنىڭ سانسىز كۆپ مال - چارۋىلىرىنىڭ بارلىقى توغرىسىدا بايانلار بار. ئەينى ۋاقىتتا «ئەلچى» ئاھالىلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغانلىقى ئۈستىدە كۆپ يازىدۇ. ئۇنىڭ مەملىكەتنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئاھالىسىنىڭ ھاياتىنى بايانلاشقا ئۆزىنىڭ ئاساسىي دىققىتىنى بۆلگەنلىكىنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈر.

شۇنداق قىلىپ، X ئەسىرنىڭ بېشىدا يەنى تۇرپان خانلىقى تەشكىل قىلىنىپ 120 يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، مەزكۇر خانلىقنىڭ خېلى قىسمى كۆچمەن ھايات ئەنئەنىسىنى مەھكەم ساقلاپ كەلگەن. مەنبەلەرنىڭ كۆپچىلىكى تۇرپان خانلىقىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ ۋە خېلى مىقداردىكى كۆچمەنلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسەتسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، مۇشۇ ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك (قەبىلە) تەركىبى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. پەقەت ئاپتورى نامەلۇم قول يازما «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» دىلا كۆچمەنلەر تۈركلەر ئىدى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەبۇلغازى باھادۇرخاننىڭ XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يېزىلغان «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە بەك قىزىق بىر مەلۇمات بار. ئەبۇلغازى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پارچىلانغانلىقى ئۈستىدە مەلۇمات بېرىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى بېشبالىق رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولدى، ئىككىنچى

---

① يۇقىرىقى ئەسەرنىڭ 435 - بېتىگە قاراڭ.

بىر قىسمى بېشبالىقتىن يىراق يەرلەردە كۆچمەن ھايات كەچۈردى①. ئەبۇلغازى 866 - يىلى تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىنى ئىگىلىۋالغان پەقەت توققۇز ئوغۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ بېشبالىق رايونىغا تارقىلىپ ئورۇنلىششى ئۈستىدىلا گەپ ئاچىدۇ، گويا بۇ يەردە بۇرۇن ھېچقانداق ئىنسان ياشىمىغاندەك، توققۇز ئوغۇزلار بۇ يەرگە كەلگەنگە قەدەر بۇ يەردە ياشىغان ئاھالىلەر توغرىسىدا ھېچقانداق نەرسە يازمايدۇ. لېكىن تېكىستتە، شۇ چاغلاردا بۇ يەردە شەھەرگە بىۋاستە ئۇلىنىپ كەتكەن چەكلىك دائىرىدىكى ئېتىزلىقلارنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن. ئەبۇلغازىنىڭ مۇشۇ يازغانلىرىنى فېڭ جىياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە موگۇاڭۋېنلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كىتابىدا شىپى كەلتۈرىدۇ. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار بۇنىڭغا مۇھىم «تۈزىتىش» كىرگۈزىدۇ: توققۇز ئوغۇز دېگەننىڭ ئورنىغا ئۇيغۇرلار توغرىسىدا گەپ قىلىدۇ. بۇ ئىش جۇڭگونىڭ كونا ئەنئەنىسىگە دەلمۇدەل لايىقلاشتۇرۇلغان بولۇپ، خاقانلىقنىڭ ھەممە ئاھالىسىنى ئۇيغۇرلار دەپ ئاتايدۇ. يۇقىرىقى ئاپتورلار ئۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىمنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى بېرىش ئۈچۈن (تېكىستنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغاندا) بۈگۈنكى «ۋېيۋۇر» دېگەن ترانسكرىپسىيىسىنى ئىشلەتكەن. بۇ ئاتالغۇ XIII ئەسىردە كەڭ تارقالغان پەقەت ئېروگلىف جەھەتتە تاللىنىشىلا ئۆزگەرتىلگەن. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن تېكىستنى زامانىۋىلاشتۇرۇش

---

① ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، سابلىكوۋ تەرجىمىسى، قازان دارىلفۇنۇنىنىڭ ئارخېئولوگىيە، تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە جەمئىيىتىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى، 21 - توم، 5 — 6 - قىسىملىرىغا قاراڭ، 1905 — 1906 - يىلى قازان شەھىرىدە نەشر قىلىنغان.

ئەلۋەتتە مۇھىم ئەمگەكلەردە يول قويۇلمايدۇ①. تۇرپان خانلىقىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈش سۈرئىتىگە بەك يۇقىرى باھا بېرىدۇ. شەرقىي تىيانشان تاغلىرى بەلباغلىرىدىكى ۋادىلاردا ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلىدىغان ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكىي: «بۇ ۋەقە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىدا پەۋقۇلئاددە چوڭ رول ئوينىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا پارلاق دەۋر باشلاندى» دەپ كۆرسەتتى②. ياكوبوۋىسكىي بۇ يەردىكى يۇكسەك مەدەنىيەتنى ۋە كۆپلىگەن بىلىملىك ئادەملەر (ئۇستىلار، رەسساملار، ھەيكەلتىراشلار ۋە بىناكارچىلار)نىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ: «مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى كەلگەن ئۇيغۇرلارغا (توققۇز ئوغۇز، دەپ يېزىش لازىم ئىدى — ئا. م) ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. ئۇلار مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا بەك تېز جەلپ قىلىندى، ئۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى دېھقانلارغا، قول ھۈنەرۋەنلەرگە ئايلاندى، گەرچە ئۇلارنىڭ يەنە بىر تۈركۈمى يەنىلا چارۋىچىلىقنى داۋاملاشتۇرغان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەن ئەنئەنىلىرىنى تېزلا تاشلىۋەتتى» دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. مۇشۇ تەسۋىرلەنگەن سۈرەت ئەپسۇسكى، پەقەت ئابستراكت نەرسىدۇر. چۈنكى تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا ئايرىم پاكىتلار بايان قىلىنغان ياكى ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئاممىۋى ھالدا كۆچكەنلىكى توغرۇلۇق مۆلچەرلەشكە بولىدىغان بىرەرمۇ مەلۇمات يوق.

---

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «...قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 44 - بېتىگە قاراڭ.

② ياكوبوۋىسكىنىڭ «... ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنىڭ 425 - بېتىگە قاراڭ.

فېلك جىياشىپك، چىك سۇلۇ، موگۇاگۋېنلار ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا ئۆتۈش توغرىسىدا ھەممىدىن باشقىچىرەك مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزىدۇ، ئۇلار: «ئېچكى نىزالار ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن كۆچمەن جەمئىيەتنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ غەرب تەرەپكە يول ئالدى ۋە تىيانشان تاغلىرى بىلەن گەنجۇ ھەمدە لياڭجۇ (凉州) ۋىلايەتلىرى ئارىلىقىغا تارقىلىپ جايلاشتى ۋە ئاساسەن دېھقانچىلىققا ئاساسلانغان ھاياتقا ئۆتتى» دەپ يازدى. بۇ تامامەن ئۇيدۇرۇپ چىقىرىلغان، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان خۇلاسىدۇر. مەنبەلەردە، خاقانلىق ئىچىدە كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ كرىزىسقا دۇچ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بىرەر پاكىت ئەمەس، ھەتتا بىرەر بىشارەتمۇ يوق. لېكىن ئاپتورلار كرىزىس ھەققىدە سۆزلىمەستىن، بۇ تۈزۈلمىنىڭ يىمىرىلىشى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. مانا مۇشۇنداق يالغان تىزىسقا قارشى ئەڭ ئاۋۋال ئىسپات خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىقىپ كەلگۈچىلەرنىڭ قانداقلا بىر يەرگە بېرىپ تارقىلىپ جايلاشقان بولسىمۇ، كۆچمەن تۇرمۇشنى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە مۇستەھكەم ساقلاپ قالغانلىقى بولىدۇ. خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىكى تەبىئىي شەرت-شارائىتمۇ كرىزىس پەيدا بولۇشقا شەرت يارىتىپ بەرمىدى، بۇ تېررىتورىيىلەردە تا بۈگۈنكى بىزنىڭ كۈنىمىزگىچە كۆچمەنلىك ساقلىنىپ كېلىۋاتىدىغۇ. دېمەك ئاپتورلارنىڭ ئاممىۋى ھالدا تېزلىك بىلەن توققۇز ئوغۇزلار (ئۇلارنىڭ ئاتالغۇسى بىلەن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلار) ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچتى دەپ مۇقىملاشتۇرۇشى دەپلا چۈشىنىشكە بولىدىغان بۇ تېكىستنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسىمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ئەمەس.

تۇرپان خانلىقى ئۆز ئاھالىسىنىڭ تەركىبى ۋە خانلىقتىكى ھاياتنىڭ خاراكتېرىگە قارىغاندا ئۆزىگە يارىشا ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە مەملىكەت. ئۇنىڭدىكى بۇ ئالاھىدىلىك كۆچمەن-

لەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەتلىك ئاھالىسىنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدە كۆچمەن ئىگىلىكىنىڭ كەمچىلىكلىرىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ يەردىكى مەسىلە، بۇ دۆلەتتە ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆچمەنلىكتىن ئىبارەت ئايرىم ئىككى تۈزۈلمىنىڭ بار بولغانلىقىدىلا ئەمەس، بەلكى بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ تۈرلۈك قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىدىدۇر. ئېتنىك تەركىب جەھەتتىكى پەرق تەدرىجىي ھالدا ئازىيىپ، تۇرپان خانلىقى ھالاكەتكە يولۇققانغا قەدەر ۋە 1283 — 1284 - يىللاردا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ كۆچمەنلىك ھاياتىنى ساقلاپ كەلگەن بىر قىسمى شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى ئەنسەن بويلىرىغا كۆچۈپ كەتكەنگە قەدەر ساقلىنىپ تۇردى. دۆلەتنىڭ تۈرلۈك قەبىلىلەردىن ئىبارەت ئولتۇراقلاشقان ئاھالىسى ئىچىدە ئاستا، لېكىن ئۈزلۈكسىز ھالدا توسقىلى بولمايدىغان دەرىجىدە تۈركلىشىش جەريانى داۋام قىلىۋەردى. ئاھالىنىڭ بۇ قىسمى كۆچمەنلەر ھاكىمىيىتى ئاستىدا كۈن كەچۈرۈپ تۇرىۋەردى ۋە كۆچمەنلەرنىڭ بۇ يەردە پەيدا بولۇشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان تېگىشلىك بولغان قاتتىق ئۆزگىرىشلەرسىز تەرەققىي قىلىۋەردى. ئومۇمەن ئالغاندا، تامامەن بىرخىل تائىپىدىن ئىبارەت دېگۈدەك ئاممىدىن تەركىب تاپقان توققۇز ئوغۇزلار بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ ھاكىمىيەت خېلىلا دەرىجىدە مۇستەھكەم بولغان بولسا كېرەك. چۈنكى مەنبەلەردە بۇرۇن بۇ يەردە ياشاپ كەلگەن ئاھالە بىلەن بۇ يەرنى ئىگىلىۋالغانلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. مەملىكەت ئىچىدىكى ئولتۇراقلاشقانلار بىلەن كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەدرىجىي ھالدا كېڭىيىپ ۋە چوڭقۇرلىشىپ باردى. مۇئامىلىلەرنىڭ قويۇقلىشىشىغا يەرلىك ئاھالىنىڭ داۋاملىق تۈركلىشىۋېرىشى ۋە بىر قىسىم

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈشى سەۋەب بولدى. ئولتۇراقلىق ھاياتقا ئۆتۈش تەدرىجىي ۋە بەك ئاستا يۈز بېرىپ، توققۇز ئوغۇزلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان 400 يىل ئىچىدە داۋام قىلىۋەردى. سابىق كۆچمەن توققۇز ئوغۇزلار يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى، تەبىئىيكى ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنىمۇ بولۇپمۇ بۇ يەردە شەكىللىنىۋاتقان يېڭى تىلغا ئۆتكۈزدى. ئاخىرقى ھېسابتا توققۇز ئوغۇزلار بىلەن يەرلىك ئاھالە ئۆزئارا تولۇق سىڭىشىپ كەتكەن بولدى. لېكىن XIII ئەسىردىكى ۋەقەلەرنىڭ ياخشى بولمىغان تەرەققىياتى ئۇلارنى بۇ رايونلارنى تاشلاشقا ۋە جۇڭگونى سوراپ تۇرغان موڭغۇللار مۇلالىسىگە بېرىشقا مەجبۇر بولدى.

ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكىنىڭ تۇرپان خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار (توققۇز ئوغۇزلار دەپ يېزىش كېرەك — ئا. م) نىڭ يېزا ئىگىلىك، ئارخىتېكتورا، سەنئەت ھەممە باشقا جەھەتلەردە قولغا كەلتۈرگەن تەجرىبىلىرى توغرىسىدا يازغانلىرى مۇشۇ رايوننى ئىشغال قىلىۋالغان كۆچمەنلەرگە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق دېيەرلىك، مانا بۇلار بۈگۈنكى تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاۋاتقان خەلقنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادلىرى بولغان ئەسلى يەرلىك خەلقنىڭ ئۇتۇقىدۇر. خۇددى مۇشۇنىڭدەك خاتالىقنى فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە موگۇاڭۋېنلار ۋە شۇنىڭدەك ئا. گابىن (گابائىن)، دە ئى. تىخىنوۋ ۋە باشقا نۇرغۇن تەتقىقاتچىلارمۇ ئۆتكۈزدى①.

تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسى ئۇنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىۋىلىك ئەھۋالىغا قاراپ شەرقىي تىيانشان تاغ تىزمىسى سىزىقى بويىچە ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي تىيانشان تېغىنىڭ

---

① د. ئى. تىخىنوۋ: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» 22 ـ، 40 ـ بەتلەر، 1966 ـ يىلى موسكۋا نەشرى.

شىمالى تەرەپ ئېتىكىدە كەڭ يايلاق - ئوتلاقلار بار، بۇ يەردە چوڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى يايلاقتا قاراپ كۆپەيتىشكە شارائىت مەۋجۇت. تاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بولسا كۆچمەن ئىگىلىككە مۇناسىپ شارائىتلار خېلىلا ناچار. تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە كۆپلىگەن مۇنبەت ۋادىلار بار ۋە بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ئاساسى كۆپچىلىكى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاساسى يېزا ئىگىلىك رايونىدا تۇرۇپ قالغان توققۇز ئوغۇزلار يەرلىك ئاھالىنىڭ قاتتىق تەسىرىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىش جەريانى تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكىلەرگە قارىغاندا تېزرەك بولدى. مانا مۇشۇ ئوي - پىكىرلەر كۆچمەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاساسى كۆپچىلىكى شەرقىي تىيانشان تېغىنىڭ شىمالى ئېتەكلىرىدە ياشىدى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسى چارۋىلىرى ۋە جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈكرەك بولغان قوشۇنلىرىمۇ مۇشۇ يەردە بولغان.

تۇرپان خانلىقىنىڭ پايتەختىنى ئېنىقلاش مەسىلىسىدە قىسقىچە توختاپ ئۆتىمىز. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا ئىككى خىل كۆز قاراش مەۋجۇت. بەزى ئالىملار بېشبالىقنى پايتەخت دەپ ھېسابلايدۇ. يەنە بەزى ئالىملار بېشبالىق ھەممىلا ۋاقىت پايتەخت ئەمەس، پايتەخت خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل قوچۇدا بولغان، دەپ ھېسابلايدۇ. بىرىنچى كۆز قاراشنىڭ قاتتىق تەرەپدارى ئابې تاكېئۇدۇر①. ئۇنىڭ پىكرىچە، تۇرپان خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت ئىچىدە بېشبالىق شەھىرى بىردىنبىر پايتەخت بولغانىكەن. تەتقىقاتچى مۇشۇ پىكىرگە قارشى كۆز

---

① «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ئابې تاكېئۇنىڭ 1955 - يىل كيوتودا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 286 -، 374 - بەتلىرىگە قاراڭ.

قاراشتا بولغۇچىلار بىلەن جۈملىدىن ۋ. ۋ. بارتولد بىلەن قىزغىن مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بارىدۇ. لېۋ ماۋسەي ئىناۋەتلىك مەنبەلەردىن بىر قاتار ئىسپاتلارنى كەلتۈرۈپ، ئابې تاكېئونىڭ خۇلاسىسىگە گۇمان چۈشۈرۈپ قويىدۇ. بۇ قىزىپ كەتكەن مۇنازىرە مەسىلىنى تولۇق ھەل قىلالمىدى. ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ بۇ پايتەختنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى پىكرىگە كەلسەك، ئۇنىڭ كۆز قارىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى لېكسىيەلىرىدە بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن: «ئورقۇن يېزىقلىرى ۋە ئۇيغۇر تېكىستلىرىدىن قوجۇ شەھىرىنىڭ — تۇرپاندىكى ئىدىقۇت شەھىرى خارابىسىنىڭ يېنىدىكى بۈگۈنكى قاراغوجا - ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبتىكى ئۆلكىسىنىڭ باش شەھىرى بولغانلىقى مەلۇم... بۇ ئۆلكىنىڭ شىمال قىسمىدىكى باش شەھەر - ئەلۋەتتە، بېشبالىقتۇر» دەپ يازغانلىقىنى كۆرىمىز①. بۇنىڭدىن شۇنداق چۈشەنچە كېلىپ چىقىدۇكى، بۇ ئەسەردە ۋ. ۋ. بارتولد تۇرپان خانلىقىنىڭ پايتەختى مەسىلىسىنى زادىلا سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرغىنى يوق. ئالىم ئىككى چوڭ شەھەرنىڭ — ئىككى ئەڭ چوڭ ئۆلكىنىڭ ئاساسلىق شەھىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىلا قەيت قىلغان. شۇڭلاشقا، «جەنۇب تەرەپنىڭ باش شەھىرى» ۋە «شىمال تەرەپنىڭ باش شەھىرى» دېگەن ئىبارىلەرنىلا ئىشلەتكەن. ئابې تاكېئو بارتولدنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ فرانسۇز تىلىدىكى تەرجىمىسىدىن پايدىلانغان. بۇ تەرجىمىدە «باش شەھەر» دېگەن سۆزنى (پايتەخت، «lacapitale») دەپ تەرجىمە قىلغانىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە پايتەخت سۆزىگە توغرا كېلىدىغان ياپونچە سۆزنى ئىشلەتكەن. دېمەك، ئابې تاكېئونىڭ بارتولدقا قارشى چىقىشى ئوقۇشماسلىق ئاساسىدىلا كېلىپ چىققان.

تۇرپان خانلىقىدا كۆچمەنلىك ۋە ئولتۇراقلىقتىن ئىبارەت

---

① بارتولدنىڭ «.... 12 لېكسىيە» سىنىڭ 83- بېتىگە قاراڭ.

ئىككى ئايرىم تۈزۈلىشىنىڭ شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە تۇتىشىپ كېتىدىغان، مەملىكەتنىڭ شىمال تەرەپ يېرىمىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تەرەققىياتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان شارائىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ۋاستىلىك ھالدا بېشبالىقنىڭ دىن جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان كۆچمەنلەرنىڭ پايتەختى بولۇشى كېرەك ئىكەنلىكىنى، دېمەك، پۈتۈن دۆلەتنىڭ پايتەختى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. توققۇز ئوغۇزلار كۆچمەن ھاياتىنى دۆلەت ھالاك بونىغچە ساقلاپ قالغاچقا، بېشبالىق شەھىرىمۇ پايتەخت بولۇپ تۇرىۋېرىشى كېرەك، ئەلۋەتتە. مەنبەلەردە توققۇز ئوغۇزلار يا ئۇنداق يامۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى، پايتەختنى قوچۇغا ياكى باشقا بىر يەرگە كۆچۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ۋ. ۋ. بارتولد «جەنۇب تەرەپنىڭ باش شەھىرى» دەپ ئاتىغان قوچۇغا كەلسەك، ئۇ شەھەر چوڭ ۋە باي يېزا ئىگىلىك رايونىنىڭ مەركىزى بولۇپ، ئۇزۇندىن بۇيانلا چوڭ ئاۋات شەھەرگە ئايلانغانىدى، بۇ يەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي ئەتكەنىدى، خەلقئارا سودىنىڭ مۇھىم مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ شەھەر دىنىي مەركەز ئىدى. نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار، بولۇپمۇ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى كۆپ ئىدى. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى، بۇ يەرگە كەلگەن ساياھەتچىلەرگە، ئەلچىلەرگە كۈچلۈك تەسىر قىلماي قالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى كۆرگەن ئادەملەرنىڭ بۇ ئەھۋاللارنى سۆزلىشى ياكى يېزىشى تولۇق تەبىئىي بىر ئەھۋال. تارىخچىلار مانا شۇ ئادەملەرنىڭ سۆزىگە قاراپ قوچۇ شەھىرىنى تۇرپان خانلىقىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە دەپتەرگە پۈتتى. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ توققۇز ئوغۇزلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشى قوچۇ شەھىرىنىڭ ئەھۋالىغا ھېچقانداق ئۆزگىرىش كىرگۈزمىدى. ئۇ شەھەر ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەھمىيىتىنى ساقلاپ قېلىۋەردى. بەلكى بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى

رايونلار بىر مەملىكەت دائىرىسىگە قوشۇلغاندىن كېيىن، قوچۇ شەھىرىنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ ئۆسۈشى كېرەك ئىدى. ماھىيەتتە قوچۇ شەھىرى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە دىنىي مەركىزى بولۇپ قالدى. بېشبالىق بولسا، مەملىكەتنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي مەركىزى بولۇپ قېلىۋەردى. يەنە ئەمەلىيەتتە پايتەخت بولۇپ تۇردى. بۇنىڭدىن باشقا قوچۇ رايونىنىڭ قىش پەسلىدىكى ئاب-ھاۋاسىنىڭ ئۇنچىۋالا سوغۇق بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ شەھەردىن ئىدىقۇت ئۆزىنىڭ قارارگاھى سۈپىتىدە پايدىلاندى. ئابې تاكېئو ئۆزىگە قارشى تەرەپتىكىلەر بىلەن مۇنازىرىلەشكەندە، قوچۇ شەھىرى ئىسسىپ كەتكەندە قىشلىق قارارگاھ بولغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن پىكىرگە يول قويغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. تەتقىقاتچى ئۆزىنىڭ پىكرىچە، دەل مۇشۇ ئىشنى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچكەن ئۇيغۇرلاردا (توققۇز ئوغۇزلار دەپ يېزىش كېرەك — ئا. م) كۆچمەنلىك ئەنئەنىسىنىڭ قالدۇق سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغانلىقى دەپ ھېسابلايدۇ①.

ئەمدى توققۇز ئوغۇز دۆلىتىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ ئاجىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەر ئۈستىدە پىكىر قىلىشقا تىرىشىپ كۆرۈشكە بولىدۇ. كۆچمەن خەلق ئۈچۈن ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن زىچ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئالاقىدە بولۇشى ئۆزىنىڭ نەتىجىسىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. كۆچمەنلەر ئەنئەنىسىنىڭ بۇزۇلۇشى كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ۋەيران بولغان ئەزالىرىنىڭ مۇقەررەر ھالدا ئولتۇراق ھاياتقا كۆچۈشىدىلا ئىپادىلىنىپ قالمىدى. كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ئۆز ئىچىدە فېئوداللىشىش كۆچىيىشى مۇقەررەر ئىدى، بۇنىڭ ئۆزى مۈلۈكچىلىك باراۋەرسىزلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇراتتى

---

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنىڭ 350 - بېتىگە قاراڭ.

ۋە ئاخىر ۋەيران بولغان ئادەتتىكى كۆچمەنلەرنى تېخىمۇ كەمبەغەللەشتۈرۈپ، ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان پونكىتلارغا بېرىشقا مەجبۇر قىلاتتى. فېئوداللىشىش جەريانى توققۇز ئوغۇزلار تۇرپان ۋادىسىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن باشلانغان ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى بالدۇرلا — توققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇر خاقانلىقى دائىرىسى ئىچىدە ئۇيۇشۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردىلا فېئوداللىشىش باشلانغانىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋالغا سوڭ دەۋرىدىكى بىر ئاپتور — شياۋبوۋېن (1057 — 1134) دىققەت قىلدى. ئۇ ھەشەمەتلىك تۇرمۇش ۋە بەكمۇ ئىسراپچىلىق ياۋايىلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىدە نىسبەتەن بىر خىل بولغان ئىجتىمائىي تۈزۈلمە بۇزۇلۇشقا باشلىدى. XII ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە، بۇ جەريان راۋاجلىنىپ شۇنچىلىك دەرىجىگە يەتتىكى، كۆچمەنلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا ئۆزلىرىنىڭ تەسىرلىرىنى كۆرسەتتى. شۇڭلاشقا، توققۇز ئوغۇزلار يېلۇي داشىغا قارشىلىق قىلىشقا تەۋەككۈلچىلىك قىلالمىدى.

قارا خىتايلار تۇرپان خانلىقىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان بولسا كېرەك، ئۆزلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇلارغا لايىقىدا ئالۋان - سېلىق بەلگىلەپ بەرگەن بولسا كېرەك. بىزگە ئىدىقۇت سارىيىدا قارا خىتايلارنىڭ مەخسۇس ئادەملىرى تۇرۇپ، ئالۋان - سېلىقنىڭ ئۆز ۋاقتىدا يەتكۈزۈلۈپ بېرىلىشىگە نازارەت قىلىپ تۇرغانلىقى مەلۇم. قارا خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، تا موڭغۇللار ھاكىمىيەتكە كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر داۋام قىلغان خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلغان تۇرپان خانلىقىنىڭ بىرقەدەر تىنچ دەۋرى باشلاندى. تارىخىي پاكىتلاردا تۇرپان خانلىقى ھاياتىنىڭ مۇشۇ

دەۋرى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار بېرىلمەيدۇ. جۇڭگونىڭ ئۇ چاغلاردا مەركىزىي ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىلىرى ئۈزۈلۈپ قويۇلدى، دائىملىق مۇناسىۋەتلەردە بولمىدى. مۇسۇلمان جۇغراپىيونلىرى بولسا بۇ «كاپىرلار»غا دىققەت قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ، دەپ قارىدى.

تۇرپان خانلىقى قارا خىتايلار بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈپ موڭغۇللار تەرىپىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنىڭ دائىرىسىگە كىرىپ كەتتى. 1209 - يىلدىن باشلاپ تۇرپان خانلىقىنىڭ تارىخى بولۇپمۇ ئۇنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن مەشھۇر ئەربابلىرىنىڭ پائالىيىتى غەرب تەرەپنىڭمۇ، شەرق تەرەپنىڭمۇ نۇرغۇنلىغان مەنبەلىرىدە ياخشى ئىنكاس قىلىنغان. ماتېرىياللار شۇنچىلىك كۆپكى، مانا شۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ 1209 - يىلدىن 1284 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋە بەكمۇ دراماتىك دەۋرى ئۈستىدە ئالاھىدە بىر چوڭ كىتاب يازغىلى بولىدۇ.

ئەمدى يازغانلىرىمىزنىڭ يەكۈنىنى چىقىرىپ تۇرپان خانلىقىنىڭ قۇبلاي تەرەپتە تۇرۇپ ئۆزئارا ئىچكى نىزالارغا ئارىلىشىپ كۆپ چىقىم تارتقانلىقىنى ۋە ئاخىر مۇنقەرز بولغانلىقىنى كۆرسىتىمىز: «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن ئەسەردە كەلتۈرۈلگەن مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارنىڭ تەھلىلى كۆرسەتكەندەك، شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپتىكى كەڭ رايونلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان توققۇز ئوغۇزلار (يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتابتا خاتا يېزىلىپ قالغان) نىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنلىك ھاياتىنى ساقلاپ قالغان ۋە نەنسەن بويىدىكى يۇڭچاڭ دېگەن شەھەرگە كۆچۈپ كەتكەن. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مۇشۇ كۆچۈشى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈنۈپ ئېلىپ بېرىلغان، ھەممىدىن ئاۋۋال مەملىكەتنىڭ شەرقىي تىيانشان تېغى-

نىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان رايوننى تاشلاپ كەتكەن، مانا شۇ چاغدا مەملىكەتنىڭ پايتەختى قوچۇغا كۆچۈرۈلگەن. ئابې تاكېئونىڭ پىكرىچە مۇشۇ ۋەقە 1270 – ياكى 1271 – يىللاردا يۈز بەرگەنىكەن①. مەنبەدىكى ماتېرىياللارغا قاراپ مەملىكەتنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆچۈپ كەتكەن، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ. مانا بۇ ئەھۋال توققۇز ئوغۇزلار كۆچمەن ھاياتنى ساقلاپ قالغان ۋە بۇ شىمالدىكى رايونلاردا ئاساسەن، چارۋىچىلىق تەرەققىياتى بىرىنچى ئورۇندا تۇرغان دېگەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۆلچەرىمىزگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. توققۇز ئوغۇزلار جەنۇبتىكى رايونلاردىمۇ ئۇزۇن تۇرالمىدى، ئارىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن قومۇلغا كەتتى. 1283 — 1284 – يىللىرى ئۆزلىرى 400 يىل داۋامىدا ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن دۆلەتنى تاشلاپ كەتتى. شەھەر ۋە ۋادىلاردا ئەسلى ئاھالە قېپقالدى. مۇشۇ ۋاقىتلارغا كەلگەندە بۇ خەلق ئۇزۇل - كېسىل تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان بولدى ۋە بۈگۈنكى كۈندە «ئۇيغۇر» نامىدا ھەممىگە مەلۇم بولغان يېڭى خەلقنى تەشكىل قىلدى. ھازىرقى تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە توققۇز ئوغۇزلار مۇئەييەن رول ئوينىدى. ئەمدى ئەسلى ئۇيغۇرلارغا (قەدىمكىلىرىگە) كەلسەك ئۇلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق رول ئوينىغىنى يوق.

---

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار نىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنىڭ 94 – بېتىگە قاراڭ.

تۆتىنچى باب

ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر قۇرغان دۆلەتلەر

ئەسلى ئۇيغۇرلار قۇرغان ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە باشقا تېلى قەبىلىلىرى قۇرغان تۇرپان خانلىقىدەك ھەممىگە ئايان دۆلەت تەشكىللىرىدىن باشقا، خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىققان باشقا گۇرۇپپا ئادەملەرمۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆرۈشكە قاراپ، بىر مۇنچىلىغان تەتقىقاتچىلار ئۇلارنىمۇ خانلىق دەپ ئاتىدى. بۇلارنى تەتقىق قىلىشتا ئۇيغۇر خاقانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن پەيدا بولغان ئاساسىي دۆلەتلەرنى تەتقىق قىلىشتا ئۇچرىغىنىمىزغا ئوخشاشلا بىر مۇنچە قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. بۇ خىلدىكى قىيىنچىلىقلارنى ماتېرىيال مەنبەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان. مانا مۇشۇ ئەھۋال تەتقىقاتچىلارنى تولاراق ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ھالدا مۆلچەرى سىخېمىلار تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ ۋە بۇنداق سىخېمىلار چوڭقۇر تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە كۆپىنچە پۇت تىرەپ تۇرالماي قالىدۇ. مانا مۇشۇ بابتا جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئانچە كۆپ بولمىغان مەلۇماتلارنى ئانالىز قىلغاندا ۋە ئالىملارنىڭ مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پىكرى بىلەن تونۇشقاندا كېلىپ چىقىدىغان مەسىلىلەر قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئۆزلىرىنىڭ داھىيسى پان - تېكىن رەھبەرلىكىدە خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئەڭ چوڭ تەشكىللەنگەن

گۇرۇپپا كۇچا گۇرۇپپىسى ئىدى، مەنبەلەردە بۇلارنىڭ سانى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. لېكىن ئۇلار 100 مىڭ ئادەم ئىدى، دەپ ئالدىنئالا مۆلچەرلىنىدۇ. تاڭ دۆلىتى ئىمپېراتور سارىيىنىڭ پان-تېكىننى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلىپ مۇئامىلە قىلغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ يەردە بىر قەدەر كۈچلۈك بىر خانلىق قۇرۇلغان، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خانلىقنى ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى دەپ ئاتاشقا تولۇق ئاساسلار بار. نەنسەن ئېتەكلىرىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى — دۇڭخۇاڭ، سۇجۇ ۋە گۇاجۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە قىزىقىش پەيدا قىلىدۇ.

ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى

تۇرپان خانلىقى ئۈستىدىكى گەپنى قويۇپ تۇرۇپ، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پان-تېكىن ۋە ئۇنىڭ گۇرۇپپىسى توغرىسىدىكى ھەممە مەلۇماتلارنى يىغىپ بۇ خانلىقنىڭ تىكلىنىشىدىكى ۋە يوقىلىشىدىكى تولۇق ئەھۋالنى يېزىپ چىقىشقا تىرىشىمىز، ئىشنى مۇھاكىمە قىلغاندا، تېكىستلەردىكى جىددىي پىكىر ئىختىلاپلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر قاتار مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلىشتىن باشلايمىز:

«1. 4 بىر مۇنچە ساندىكى ئاۋۇللار يەنىلا تاغ ۋە قويۇق ئورمانلار ئىچىگە تارقىلىپ يوشۇرۇنۇپ يۈردى؛ ئۇلار تۈرلۈك ياۋايى قەبىلىلەرنى بۇلاش-تالاش بىلەن شۇغۇللاندى ۋە پۈتۈن ۋۇجۇدى غەربكە قارىتىلىپ ئەنشىدىن پانلى (پان-تېكىن — ئا. م.)نىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلدى. پان تېلى بۇ ئارىلىقتا ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى ۋە چۆلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى.

لېكىن كېيىنرەك ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئاجىزلىشىپ كەتتى، گەنجۇدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار قەدىمدىكىگە ئوخشاش گۈللەپ - ياشناش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەلمىدى.»①

«4 ·2 قېپقالغان ئاۋۇللار تاغ ۋە ئورمان ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالدى، تۈرلۈك ياۋايى قەبىلىلەرنى بولاپ ياشىدى، ئاستا - ئاستا پان - تېكىننىڭ يېنىغا كەتتى. بۇچاغلاردا تېكىن ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى، گەنجۇدا تۇردى ۋە چۆلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى.»②

«4·3 بىر مۇنچە ساندىكى ئاۋۇللار يەنىلا تاغ ۋە ئورمانلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈردى، تۈرلۈك ياۋايى قەبىلىلەرنى بولاپ يۈردى، ئايرىم (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنىڭ (داھىيسى) پان لى (پان - تېكىن - ئا. م.) ئاۋۋال ئەنشىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى - دە، ئۆزىنى خاقان دەپ يۈردى. گەنجۇ شەھىرىدە تۇرۇپ چۆلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى شەھەرلەرنى ئىدارە قىلدى.»③

4·1 — 4·3 - تېكىستلاردا پان - تېكىن بىر ۋاقىت ئىچىدە تۇرپان ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى بولغانلىقى مۇقىملاشتۇرۇلدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر خاقانلىقى پارچىلانغاندا، خاقانلىقنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە يېڭى، كۆلىمى چوڭ ئۇيغۇر دۆلىتى تەشكىللەندى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تىكلىنىشىنى تەپسىلىي ئانالىز قىلغاندىن

---

① «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، 14 - بەت.

② «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد، 3 - بەت.

③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 248 - جىلد، داجۇڭ 2-يىلى (9 ·2 ·848 — 1 ·8 ·3) نىڭ بىرىنچى ئېيى، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8032 - بەت. مورى ياسۇ تاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 1977 - يىل، توكيو نەشرى، 107 - بەت.

كېيىن، يۇقىرىقى ھۆكۈمنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكى، ئۇنىڭ مەنبەلەردىكى سەھىپىلەردە يېزىلىپ قېلىشى بولسا پۈتۈنلەي ئۇقۇشماسلىقتىن بولغانلىقى بەكمۇ ئايان بولدى. مۇشۇ بابتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىستلەردە گەپ ئۇجى باشچىلىقىدا تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلاردىن قىپقالغانلىرى ئۈستىدە كېتىپ بارىدۇ. مانا مۇشۇ گۇرۇپپا پارچىلىنىپ ھالاك بولغاندىن كېيىن، ۋەيران بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ توپلىرى غەرب تەرەپكە ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىداشلىرىنىڭ يېنىغا قاراپ ماڭدى. جۇڭگونىڭ شۇ چاغدىكى تەزكىرىچىلىرى ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى ئۈستىدە ئانچە ـ مۇنچە خەۋەر تاپقان، لېكىن غەرب تەرەپتىكى ۋەزىيەت ئەھۋالى ئۈستىدە تەپسىلىي مەلۇماتلارغا ئىگە بولمىغاچقا، يازغانلىرىدا بىر قاتار ئېنىقسىزلىقلار كېلىپ چىققان. بۇ تېكىستلەرنىڭ ھەممىسى IX ئەسىرنىڭ 40- يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان. ئۇ چاغلاردا نەنسەن ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېخى تۆرەلمىسىمۇ يوق ئىدى. «كونا تاڭنامە» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» مەلۇماتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئوخشىماسلىقلارغىمۇ دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. 1• 4 ـ تېكىستنى ئىچكى جەھەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشى بولمىغان تۈرلۈك مەلۇماتلارنىڭ مېخانىك ھالدا قوشۇلۇشى دەپ قاراشقا بولىدۇ: پان-تېكىن ئۈستىدىكى گەپ بىرگەپ، گەنجۇدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار ئۈستىدىكى گەپ باشقا بىرگەپ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، «يېڭى تاڭنامە»نى يازغۇچىلار مانا مۇشۇ سەۋەنلىكنى سېزىپ بۇنى قايتا تەھرىرلىگەن ۋە بۇلارنىڭ قەلىمى تەگكەندىن كېيىن پان ـ تېكىن گەنجۇدا «تۇرۇۋاتقان» ئادەم بولۇپ قالغان. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن «تۈزىتىلگەن» بۇ تېكىست 1• 4 ـ تېكىستكە قارىغاندىمۇ كۆپرەك ئەجەبلىنىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، «يېڭى تاڭنامە»نىڭ سەھىپىلىرىدە بۇنداق خاتالىقلارنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىنى ئۇيغۇرلارنىڭ

ئەنسەن تېغىنىڭ ئېتەكلىرىگە كىرىشى ۋە بۇ يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئىگە بولالمىغانلىقتىن كېلىپ چىققان دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى پەقەت IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تولۇق مەلۇم بولدى، پان-تېكىن شۇ ئەينى ۋاقىتلاردا جۇڭگوغا خېلىلا ئوبدان مەلۇم ئىدى. تاڭ ئىمپېراتور سارىيى پان-تېكىننى ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلدى، شۇڭلاشقا كېيىنرەك كۇچا ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قېپقالغاندىن كېيىنمۇ ساراي تارىخچىلىرى پان-تېكىنگە ئۇنىڭ ئۆتمۈشىگە قاراپ گەنجۇنى بويسۇندۇرۇپ بەردى». «1. 4 — 3. 4 - تېكىستلەرنى چۈشەندۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر. تەتقىقاتچىلار قائىدە بويىچە تېكىستلەرنىڭ ئاساسى قارىمۇ قارشىلىقلارنى ئۆزئىچىگە ئالغان ئىككىنچى يېرىمىغا دىققەتلىرىنى بۇرىدى. ياپون ئالىمى خانىدا تورو: 1928- يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى پان تېكىن ئەۋلادلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە شەرقىي تەرەپتە گەنجۇ رايونىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى، دەپ يازدى. ئۇنىڭ مۆلچەرىچە، بۇ كۆچۈشكە قىرغىزلارنىڭ بېيتىڭ (بېشبالىق)، ئەنشى (كۇچا)لارغا ھۇجۇم قىلىشىدىن بولغان. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن «كونا تاڭنامە. لى دېيۋېينىڭ تەرجىمھالى»دىن نەقىللەر كەلتۈرۈلگەن. مەزكۇر تەرجىمھالدا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

«4. 4 خۇيچاڭنىڭ 3-يىلى 2- ئايدا (5. 3. 843 — 3. 4) جاۋفەن قىرغىزلار ئەنشى ۋە بېيتىڭ نائىبلىقلارغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى شۇڭلاشقا ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا دوكلات قىلدى. لى دېيۋي [ئىمپېراتورغا] يازغان دوكلاتىدا: «جۇغراپىيىلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئەنشىدىن پايتەختكىچە 7000 لى كېلىدۇ، بېيتىڭدىن پايتەختكىچە

5200 لى كېلىدۇ، تىنىچ ۋاقىتلاردا خېشى (ئوردوس) ۋە لۇنيۇي (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى) لاردىن غەربتىكى ئۆلكىلەرگە ماڭغانلار، ئادەتتە، يۈيمىنگۇەندىن ئۆتىدۇ؛ ئۇ چاغلاردا پۈتۈن يول بويىچە تاڭ دۆلىتىنىڭ ۋىلايەت ۋە ناھىيىلىرى بار ئىدى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىدە نۇرغۇن ئەسكىرىي قىسىملار تۇراتتى. ئەنشى ۋە بېيتىڭلارغا ئەسكەرلەر تەلەپ قىلىنىپ قالسا، ئۇلارنى ئادەتتە ئەڭ يېقىن جايلاردىن ئالاتتى. قىيىنچىلىقلار باشلانغاندىن كېيىن خېشى ۋە لۇنيۇيلەر تامامەن تىبەتلىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، ئەنشى ۋە بېيتىڭلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ يولىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلەتتى. ھازىرقى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار تارمار قىلىندى ۋە ئۇلار قىرغىزلارنىڭ ئىتائىتىدە تۇرۇۋاتامدۇ، بۇ نامەلۇم. ئەگەر ئەپلىك بىر پەيت بولۇپ قالغاندا، ھەتتا ياردەم قىلىشقا توغرا كەلسىمۇ ئۇ چاغدا تايانچ پونكىتلىرىنى قۇرۇش لازىم بولىدۇ ۋە بۇ پونكىتلاردا خەنزۇ ئەسكەرلىرىدىن بولغان مۇھاپىزەتچى قوشۇن تۇرغۇزۇشلىرى كېرەك. ھەر بىر گارنىزوندا ئاز دېگەندە 10 مىڭدىن ئادەم بولۇشى كېرەك. ئادەملەرنى قەيەردە سەپەرۋەر قىلىشقا بولىدۇ؟ قايسى يوللار بىلەن ئوزۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ؟»① چاۋفەن ئەنشى ۋە بېيتىڭ نائىبلىقلىرى ئۈستىدە سۆزلىگەندە ئۇلار بۇرۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رايونلارنى نەزەردە تۇتقان. چۈنكى IX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئۇلار ئۇ يەردە يوق ئىدى، ت. خانىدا بۇ تېكىستنى (4·4) كەلتۈرۈشتە، ئەھۋالغا قارىغاندا، قىرغىزلارنىڭ بېسىمى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە سوزۇلغان بولسا كېرەك، ئۇيغۇرلار كۇچا ۋە بېشبالىق رايونىدىن شەرققە نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان بولسا

---

① «كونا تاڭنامە»، ٩٥ - ٩٦ — بەتلەر.

كېرەك①. شۇنداق قىلىپ، بۇ تەتقىقاتچى ئۇيغۇرلارنى ئەسلى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى دەپ ئايرىمايدۇ، ئۇ ھەممىلا ئۇيغۇرلار خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن 840 - يىلى كەتتى، دەپ ھېسابلايدۇ. مورى ياسۇتاكائو ئوخشىمىغان ۋاقىتلاردا كۇۋادا راكورۇ، د.ر.گامىلتون ۋە مائىس ماسانالار ئۇيغۇرلارنىڭ كۇچا رايونىدىن نەنسەنگە كۆچكەنلىكى مۇمكىنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان، دەپ كۆرسەتكەن. لېكىن ئۇلار بۇ كۆچۈش تۇرپان خانلىقىنى تىكلىگەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بېسىمى بىلەن بولغان. ت. خانىدا يازغىنىدەك قىرغىزلارنىڭ بېسىمى بىلەن بولغان ئەمەس دەپ ھېسابلىغان. ئابې تاكېئو بەك ئېھتىياتچانلىق بىلەن بولسىمۇ، كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرققە نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچكەنلىك ئېھتىمالىغا يول قويغان ②. مورى ياسۇتاكائونىڭ پىكرىچە، پان - تېكىن باشچىلىقىدا ئەنشى (كۇچا) غا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار گەنجۇدىكى ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسىنىڭ يادروسى بولمىغان. ئالىم مۇشۇ پوزىتسىيىدە تۇرۇپ تەتقىقاتنىڭ ئىسپات ماتېرىياللىرىنى كۆرۈپ چىقماق بولىدۇ. بۇ ماتېرىياللاردا بەزىدە بىر - بىرىگە تامامەن قارىمۇ قارشى ئىسپاتلارمۇ بار③.

كۇۋاداراكو رۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۇچادىن نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچكەنلىكى مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى پىكرىنى بىرىنچى قې-

---

① خانىدا نىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 267، 268 - بەتلىرىگە قاراڭ. پروفېسسور خانىدا تورۇنىڭ ئەسەرلىرى 1 - توم توكيو نەشرى، 1957 - يىل.

② ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلارتارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»دېگەن 1955 - يىل كيوتو نەشرى، 261 - 264 - بەتلەر.

③ مورى ياسۇنىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 107 - بېتىگە قاراڭ.

تىم ئوتتۇرىغا قويغان. مۇشۇ پىكىرنى تەستىقلاش ئۈچۈن ئۇ ئۈچ تېكىستكە ئاساسلانغان. بۇ تېكىستلەرنىڭ بىرىنى مۇشۇ كىتابىمىزدا كەلتۈردۇق (26. 2 ـ تېكىستكە قاراڭ). قالغان ئىككىسىنى تۆۋەندە كەلتۈرىمىز.

«4.5 شىيەنتۇڭنىڭ 13 ـ يىلى 8 ـ ئاي (5. 710. ـ 872.9) گۈيىي [ئۆلكىسى] ھېراۋۇلى جاڭيىچاۋ ۋاپات بولدى، ساجۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ساۋيىچىن پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئۈستىگە ئالدى. ئىمپېراتورنىڭ پەرمانى بىلەن ساۋ يىچىن گۈيىي ھېراۋۇلى قىلىپ تەيىنلەندى. كېيىنرەك جۇڭگودا كۆپ ئاپەت يۈز بەردى، سارايدىن چىقىرىلغان بۇيرۇقلار [ئاپىرىلىشقا تېگىشلىك ئادەملەرگە] يەتكۈزۈلمىدى. ئۇيغۇرلار گەنجۇنى ئىگىلىۋالدى. گۈيىي [ئۆلكىسى] غا ئىتائەت قىلىدىغان باشقا ۋىلايەتلەرنىڭ كۆپرەكى چەنلەر بىلەن خۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.»①

«4.6 [چيەنفۇنىڭ 1 ـ يىلى، 11 ـ ئاي (9. 2 — 1.11 874)] دەسلەپتە ئۇيغۇرلار ئىش يۈرگۈزۈش ئۈچۈن قەغەز ھۆججەت قىلىپ بېرىشنى بىر نەچچە قېتىم ئىلتىماس قىلدى. چىجۇنجۇينى خىزمەتكە تەيىنلەش قەغىزىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئەلچى سۈپىتىدە ئەۋەتىشكە يولىيورۇق بېرىلدى. بۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار تۈيغۇن ۋە ئۇمۇلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان ۋە نامەلۇم تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەنىدى. [چى]جۇنجۇي ئىمپېراتورنىڭ پەرمانى ۋە قەغەز ـ ھۆججەتلىرىنى لىڭ[جۇ] ۋە ياڭ (جۇ) «ۋىلايەتلىرىنىڭ» ھېراۋۇلى تاڭخۇڭفۇغا ئۇنىڭ بۇنى كېيىن بىر تەرەپ قىلىشى ئۈچۈن تاپشۇرۇپ بې

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، شىيەنتۇڭنىڭ 13 ـ يىلى 3 ـ ئاي (872 .5 .9 — .5 10) 1956 ـ يىل نەشرى، 9 ـ توم، 8164 ـ بەت.

رىشى ۋە ئۆزىنىڭ پايتەختكە قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا يوليورۇق تاپشۇرۇۋالدى».①

مۇشۇ ئۈچ تېكىستنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ كۇچا رايونىدىن نەنشەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كېلىشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدىغان ھېچقانداق ماتېرىيال - پاكىتنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. دېمەك مۇشۇ كەلتۈرۈلۈۋاتقان تېكىستلەر كۇچا ئۇيغۇرلىرىغا ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك (2 - بابقا قاراڭ)، بۇ تېكىستلەر خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن ئوردوسنىڭ غەرب تەرىپىدىكى كەڭ دالادا يۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرلۈك ئۈچ گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپتۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى غەربتىن — كۇچا رايونىدىن شەرققە — گەنسۇ كارىدورى رايونىغا كۆچكەن دېگەن قاراشقا قارشى چىققۇچىلار قاتارىغا جۇڭگو ئالىمى سۇڭ كەيدىنىمۇ قوشقىلى بولىدۇ. سۇڭ كەيدى مەنبەلەردە خاتالىق يۈز بېرىپتۇ دەپ ھېسابلايدۇ، پان تېكىستنىڭ گەنجۇغا كېلىشكە مۇناسىۋەتلىك 4.2 — 4.3 تېكىستلەرنى ئىشىنىشكە ئەرزىمەيدۇ②، دەپ قارايدۇ.

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» چيەنفۇ 1 - يىلىنىڭ 12 - ئېيى (874 .11. 1—9. 2) 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8174 - بەت؛ بۇ ھەققتە يەنە كوۋاداراكورو نىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ھالاك بولۇش تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ (1928 - يىلى كيوتودا نەشر قىلىنغان) 115 - بېتىگە قاراڭ، مورى ياسو تاكائو نىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 108 - بېتىگە C_1، C_2، C_3 تېكىستلەرگە قاراڭ).

② سۇڭ كەيدى: «بېيەنتۈېن جاڭ خۇەيشىن توغرىسىدا»، دۇڭخۇاڭ قول يازمىسى ھەققىدە «دۇڭخۇاڭ شىبىن جاڭ خۇەيشىن بېيەنتۈېن با».

«سۇڭسۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»نى يازغۇچىلار ئەھۋالغا قارىغاندا، «4·1—4·3» تېكىستلىرىنىڭ ئۆز ئارىسىدىمۇ ۋە شۇنىڭدەك ھەر بىر ئايرىم تېكىستنىڭ ئىچىدىمۇ قارىمۇ قارشىلىق بارلىقىغا ئۆز ۋاقتىدا دىققەت قىلغان بولسا كېرەك، چۈنكى ئۇ ئۆز ئەمگەكلىرىگە مۇشۇ مەلۇماتلارنى كىرگۈزگىنىدە ئۇلارغا تۈزىتىش كىرگۈزگەن، تۈزىتىلگەندىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك تۈس ئالغان:

«4·7 ئۇلارنىڭ ۋەزىرى ساجى [تاڭ ئىمپېراتورى] نىڭ جيەنى جەن - پان - لى (تې پان لى — پان تېكىن — ئا .م.)نىڭ ئەنشىگە قېچىشىغا ياردەم قىلدى. ئۇيغۇرلار يۈيجۇ ھېراۋۇلى جاڭ جۈنۋۇ تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاچقا، پان لى ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇيغۇرلار گەنجۇ، ساجۇ ۋە شىجۇ (تۇرپان) لاردا ياشاپ يۈردى. بۇرۇنقىدەك، ئەڭ قەدىمكىدەك، گۈللەپ ياشنىغان سەۋىيىسىگە يېتەلمىدى.»①

بۇ يەردە پان تېكىن ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى، دېگەن مەلۇمات ئۇجى خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسىنىڭ ھالاك بولغانلىقى بىلەن باغلىنىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مۇشۇ تېكىستكە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ پان تېكىننى ئۇجىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ۋارىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. «ئۆزىنى ئۆزى خاقان دەپ ئېلان قىلدى» دېگەن سۆزلەر شۇ چاغدا تاڭ دۆلىتى تېخى ئۇنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، مۇشۇ ئىككى ۋەقەنىڭ ئۆز ئارا ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پان تېكىن كۇچا رايونىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى يېنىدىكى ۋەقەلەرنىڭ راۋاجلىنىشىدىن مۇناسىۋەتسىز ھالدا ئۆز

---

①«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 197 - باب، «ياۋايىلار» 1 - قىسىم 4 - بۆلۈم.

ئالدىغا تېكلىدى. تەزكىرە يازغۇچىلار بۇ توغرۇلۇق تولۇق ماتېرىياللارغا ئىگە بولمىغان ئەھۋالدا بۇ ئىككى ۋەقەنى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك دەپ خاتا ھۆكۈم قىلىپ قويىدى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورلىرى ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالمايدۇ. بۇ ئەھۋالنى خانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن بولمىغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. 856 - يىلى تاڭ ئىمپېراتورى پان تېكىننى قانۇنىي خاقان دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنىڭغا بەگ سەلتەنەتلىك ئۇنۋان بەردى (د.ر. گامىلتوننىڭ مۇشۇ ھەقتىكى كىتابىغا قاراڭ). ئۇنىڭدىن ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن بۆكۈچىن باشچىلىقىدىكى ئېلىلار ئۇيغۇر كۇچا خاقانلىقىنى يوقاتتى. ئەگەردە تارىخچىلار مۇشۇ تېكىستنى ئۇچى خاقان بىلەن كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى پان تېكىننىڭ ئۆزئارا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى بىلىپ يېزىۋاتىدۇ، دەپ مۆلچەرلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ ھۆججەتنى كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ كۇچا ئۇيغۇرلىرى (ياپونىيە ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەنشى ئۇيغۇرلىرى) نى ئەسلى ئۇيغۇرلار، ئۇلارنىڭ داھىيسىنى ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ۋەكىلى دېگەن كۆز قاراشنى مەلۇم دەرىجىدە ئىسپاتلىغانلىق دەپ قاراشقا بولىدۇ. 4٠7 - تېكىستتە شىجۇ (تۇرپان) نى تىلغا ئېلىش بىر ئەجەبلىنىش پەيدا قىلىدۇ. ئاپتورلار مۇشۇ رايوننى پان تېكىنگە راستتىنلا بويسۇندۇرۇپ بەرمەكچىمۇ؟ ئومۇمەن ئالغاندا، خۇددى 4٠1—4٠3 - تېكىستلەرگە ئوخشاشلا مۇشۇ تېكىستنىڭمۇ ئىشەنگۈچىلىكى يوق. مەنبەلەردىكى مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنى ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكىرلىرىنى ئىنچىكە ئانالىز قىلغاندىن كېيىن مورى ياسۇتاكائو: ھەر ئىككى گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار (كۇچا ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى) ئۆزلىرىنىڭ جانجان يەرلىرىنى بىر ۋاقىت ئىچىدە تاشلاپ كەتكەن، لېكىن بۇلار ھەر

قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم ئوخشىمايدىغان يۆنىلىش بويىچە ماڭغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى خېلىلا قويۇق مۇناسىۋەتنى ھەر ئىككى گۇرۇپپىنىڭ داھىيلىرىنىڭ بىر ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققانلىقى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. مورى ياسۇتاكائو ئەنشى (كۇچا) ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرق تەرەپكە كۆچۈپ كېلىش ئېھتىمالىنى ۋە ئۇلارنىڭ نەقشەن ئېتەكلىرى ئۇيغۇرلىرىغا ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ مۇمكىنلىكىنى زادى ئېتىراپ قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ①. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن باشقا، پان تېكىن گۇرۇپپىسىنىڭ ھەرىكىتىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان قوشۇمچە مەلۇماتلار — يىل، ۋاقىتلىرى، ئۇنىڭ ئىتائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت خاراكتېرى، كېيىنكى تەقدىرى قاتارلىقلارغا ئوخشاش قوشۇمچە ماتېرىياللار يوق. بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدىغان بىردىنبىر قوشۇمچە ماتېرىيال «تۈركەشلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئاخىرىدا بايان قىلىنغان ئوبزور شەكلىدىكى تېكىستتۇر. بۇ يەردە سېرىق تۈركەشلەر ۋە قارا تۈركەشلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار باشلانغاندىن كېيىن تۈرلۈك قەبىلىلەرنىڭ ھەرىكىتى توغرىسىدا قىسقا مەلۇمات بېرىلىدۇ.

«4·8 دالى يىلى (766 — 779) دىن كېيىن، قارلۇقلار كۆچىنىپ كەتتى ۋە سۇي يې (سۇياب) دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتى، ئىككى ئۇرۇق - قەبىلە (سېرىق ۋە قارا تۈركەشلەر — ئا. م.) چۈشكۈنلەشتى ۋە قارلۇقلارغا بويسۇندى، [ئاشىنا] خۇسىلۈ قەبىلىسىنىڭ قالدۇقلىرى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ

---

① مورى ياسۇتاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر»، 1977 - يىل توكيو نەشرى، 112 - بەتكە قاراڭ.

كەتتى، ئۇلار (ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار — ئا.م.) تارمار قىلىنغان چاغدا پان لى (پان تېكىن — ئا.م.) ئاگىنى (قاراشەھەر — ئا.م.) قەلئەسىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتىدى. باشقا قەبىلىلەر (ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قەبىلىلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ — ئا.م.) جىن سۇ تېغى (بوغدا تېغى، تيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغلارنىڭ بىرى — ئا.م.)غا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەرنى ساقلاپ قالدى. خەلقىنىڭ سانى 200 مىڭغا يېتەتتى.»①

بۇ مەلۇماتتا پان تېكىننىڭ قارارگاھى كۇچا بولماستىن، قاراشەھەر بولغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن بۇ ئەھۋال بىزگە يېڭى دېگۈدەك بىر نەرسە كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ئۆزئارا مۇساپىسى 300 كىلومېتر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان چوڭراق بىر تەبىئىي توسالغۇ يوق. مەزكۇر تېكىستتە كۆرسىتىلگەن «باشقا قەبىلىلەر» (سانى 200 مىڭغا يېتىدىغان قەبىلىلەر) نىڭ پان تېكىنگە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. بۇلار كېيىن تۇرپان خانلىقىنى تىكلىگەن تېلى قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت باشقا بىر گۇرۇپپىدۇر.

پان تېكىن باشچىلىقىدا قاراشەھەر ۋە كۇچا رايونىنى ئىگىلىۋالغان ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ئۈستىدە مەلۇماتلار بەك ئاز ساقلىنىپ قالغان. بۇ توغرىدىكى مۇھىمراق مەلۇماتلارنىڭ بىرى «يېڭى تاڭنامە»، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى قىسقىغىنا بىر مەلۇماتتۇر. بۇ ھۆججەت بەك چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋە ئۇنى بۇ يەردە تولۇق كەلتۈرۈپ ئۆتۈش زۆرۈر.

«4·9 تاڭ شۈەنزۇڭ (846 — 859) يىراق يەرلەرنى تىنچلاندۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ قاراپ، ئىنچۇغا ئۇلارنىڭ [ئۇيغۇرلارنىڭ] باشلىقلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ تۇرۇش

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 215 - جىلد، 10 - بەت.

ئۇچۇن ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇيغۇرلار مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرىنى تاڭ ئەلچىسى بىلەن بىرگە پايتەختكە ئەۋەتتى. ئىمپېراتور [ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىغا] ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ كۈلۈگ بىلگە خۇەي - جان خاقان دېگەن ئۇنۋاننى ئىنئام قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئون يىلدىن سەل ئوشۇقراق ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرلار يەرلىك مەھسۇلاتنى [سارايغا] نەچچە قېتىم ئەۋەتتى.»① بۇ مەلۇماتتا ئىككى ۋەقەنىڭ ۋاقىت جەھەتتىن بىر مەزگىلگە توغرا كېلىپ قېلىشى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. بۇنىڭ بىرى، ئىمپېراتور ئەلچىسىنىڭ لىڭجۇ ۋىلايىتىگە كېلىشى (بۇ جاي بۈگۈنكى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوڭ ساھىلىغا جايلاشقان ھازىرقى لىڭۋۇ ناھىيىسىدە). ئىككىنچىسى، پان تېكىننىڭ ئەلچىسىنىڭ سارايغا بېرىشىدۇر. شۈبھىسىزكى، بۇ تاسادىپىي بىر ئەھۋالدۇر. مورى ياسۇتاكائو «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن پان تېكىنگە ئۇنۋان بېرىشكە قارار قىلىنغان ۋاقىتنى — 856 - يىلنى ئېنىقلايدىغان بىر مەلۇماتنى شىپى كەلتۈرىدۇ②.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە بۇ توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

«4.10 [داجۇڭنىڭ 10 - يىلى] 3 - ئاينىڭ شىن - خەي (856 — 4.16.) كۈنى ئىمپېراتورنىڭ پەرمانىدا: (ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن ئالدىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسى بار، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قۇدا بولۇپ كەلدۇق، ئۇلار بىزنى ئۇلۇغلاپ كەلدى، ئۇلپانلار تەقدىم قىلدى، شىمالدىكى چېگرىلىرىمىز تىنچ بولۇپ كەلدى. خۇيچاڭ يىللىرى (841— 847) ۋاقتىدا ۋەھشىيلەرنىڭ

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 217б - جىلد 3б - بەت.

② مورى ياسۇنىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 118 - بېتىگە قاراڭ.

ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئورۇقىدا جېدەل-ماجىرا چىقتى، خاقان قاچتى، خائىنلىق قىلغان ئەمەلدارلار بۇ ئاپەتنى تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇردى. يېقىندا ئىتائەت بىلدۈرۈپ كەلگەنلەر ھازىر خاقان پانلى (پان تېكىن — ئا. م.) بولدى، ئۇنىڭ قارارگاھى ئەنشىدە» دېيىلگەن. ئۇلار ئوردىلىرىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىنى كۈتمەكتە. ئۇلارغا نام - ئەمەل بېرىش ئۈستىدە پەرمان چىقىرىش كېرەك» ① دەپ كۆرسىتىلگەن. ئىككىنچى يىلى پان تېكىنگە ئىمپېراتورنىڭ ئۇنۋان بەرگەن ھۆججىتىنى ۋە مەكتۇپىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ۋاڭ دۇەنجاڭ ئەۋەتىلدى، لېكىن ئۇنىڭغا خېيچېيزى دېگەن خەلق يول بەرمىدى، ئەلچى پايتەختكە قايتىپ كەلدى.

«4·11 ۋاڭ دۇەنجاڭ ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىنى خان نامىدىن رەسمىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن [ئەۋەتىلدى]. يول خېيچېيزى خەلقى تەرىپىدىن ئېتىۋېتىلدى، مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلدى.»②

4·10 - 4·11 - تېكىستلىرىدە ئەلچى ۋاڭ دۇەنجاڭ ساياھىتىنىڭ تەپسىلاتى بايان قىلىنمايدۇ، لېكىن قولىمىزدا بار ماتېرىياللار بۇ ساياھەت توغرۇلۇق بىرەر تەسەۋۋۇرغا كېلىشىمىزگە ئىمكان بېرىدۇ. ئابې تاكېئو بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە توختاپ ۋاڭ دۇەنجاڭ ھەقىقەتەن چوڭ ساياھەت قىلغان دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا ئىسپات سۈپىتىدە ئابې تاكېئو تاڭ ئىمپېراتور سارىيىنىڭ قىرغىز خاقانىغا يازغان خېتىدىن كىچىك بىر نەقىل كەلتۈرىدۇ، بۇنىڭدا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 249– جىلدى، داجۇڭ 10 - يىلى (856·2·10 — 857·1·29)، 1956–يىل نەشرى، 9 - توم، 8059 - بەت.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 249 - جىلدى، داجۇڭ 11 - يىلىنىڭ 10 - ئېيى (857·10·22 — 11 · 20)، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8066 - بەت.

«4·12 خەنلەر چېگرىسىدىن (بۇ يەردە تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ — ئا.م.) چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان خېيچېزىلارغىچىلىك بولغان يول مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق.»①

ئابې تاكېئو خېيچېزىلار سەددىچىنىنىڭ يېنىدا تارمار قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇقلىرىدۇر②، دەپ كۆرسىتىدۇ.

جاڭ يىچاۋغا بېغىشلانغان بىيەنۋېننىڭ ساقلىنىپ قېلىنغان بىر كىچىك پارچىسىدا ئەلچى ۋاڭ دۇەنجاڭنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باشلىقى چىڭ يۈەنخۇڭنىڭ شاجۇغا كەلگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ «ئىسيانچى» ئۇيغۇرلارغا يولۇقۇپ قالغانلىقى ھەمدە بۇ يولۇقۇشنىڭ نەتىجىلىرى توغرىسىدىكى بايانلىرى بېرىلگەن. مانا شۇ تېكىستنى بۇ يەردە تولۇق كەلتۈرىمىز:

«4·13 بۇنىڭغا قەدەر داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (856·1·29 — 2·10) ئۇلۇغ تاڭ باش تەپتىشىنىڭ ياردەمچىسى ۋاڭ دۇەنجاڭغا ئىمپېراتورنىڭ خىزمەتكە تەيىنلەش مەكتۇپلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن قولىغا ئەلچىلىك دەستىكىنى بېرىپ تەگرىقۇتقا ئەۋەتكەنىدى. كېيىن مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ باشلىقى چىڭ يۈەن-

---

① لى دېيۈي: «خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى» 6 - جىلد 41- بەت.

② ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن 1955 - يىلى كيوتودا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 260 - بېتىدە: يەنە گ.پ. سۇپرۇننىكونىڭ IX ئەسىر مەنبەسى — «لى ۋېيگۇننىڭ ‹خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى›دىكى جۇڭگو بىلەن يېنسەي قىرغىزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ — 1963 - يىلى فرونزى (ھازىرقى بىشكەك)دا قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئىجتىمائىي ئەسەرلەر توپلىمىنىڭ 5 - توم، 78 - بېتىگە بېسىلغان.

خۇڭ ساجۇ تېررىتورىيىسىدىن كېتىۋاتقاندا، ئۇ قاراۋۇللارنىڭ باشلىقى زوچىنجىنغا ئۇچراپ قالدى. [زو] چىنجىن تالادا خۇددى ساراڭدەك قېچىپ كېتىۋاتقان بىر ئادەمنى يىراقتىن كۆرۈپ قالدى؛ ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئادەملىرىگە ئۇ ئادەمنى تۇتۇپ ئەكىلىشكە ۋە دەرھال سوراق قىلىشقا تاپشۇردى.

چىڭ يۈەنخۇڭ بىر قەدەم ئالدىغا بېسىپ ئۆزىنىڭ خەن سارىيەنىڭ (تاڭ سارىيىسىنىڭ دېيىش كېرەك ئىدى — ئا. م.) ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى، شىمال تەرەپتىكى ئۇيغۇرلارغا ئەلچى سۈپىتىدە بېرىپ خىزمەتكە تەيىنلەش مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن يولغا چىقىشقا بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغانلىقىنى سۆزلىدى. قارلىق تاغ (شۆشەن - 雪山) نىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇيغۇرلار دۆلەتنىڭ ھۆججەتلىرىنى تارتىۋالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىمىز تارقىلىپ قېچىپ كەتتۇق؛ مەن بۇ يەرگە ئېزىپ كېلىپ قاپتىمەن. مەن دۈشمەن ئەمەس. مەن كوماندىرنىڭ بۇنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ ئامالىنى تاپار، دېگەن ئۈمىدتە.

[زو] چىنجىننىڭ خەن سارىيىسىنىڭ ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىدىن خەۋىرى بار ئىدى، ئۇنى ئاتقا مىندۈرۈپ ساجۇغا يەتكۈزۈپ باش قوماندان (يۈپى)نىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىردى. چىڭ يۈەنخۇڭ يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ھال-ئەھۋال سورىشاندىن كېيىن، مۇھىم ئەھۋاللارنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى. باش قوماندان ئەلچى چىڭ يۈەنخۇڭدىن: «قايسى جايدا قاراقچىلارنى يولۇقتۇردۇڭلار، باش ئەلچى كىم ئىدى» دەپ سورىدى. [چىڭ] يۈەنخۇڭ [دوكلات قىلىدۇكى] باش ئەلچى ۋاڭ دۇەنجاڭ ئىدى، ئۇ ئىمپېراتورنىڭ پەرمانىنى ۋە ئەلچىلىك دەستىكىنى تاپشۇرۇۋېلىپ خىزمەتكە تەيىنلەش ھۆججەتلىرىنى ئەلچى سۈپىتىدە تەڭرىقۇتقا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن شىمال تەرەپ-

كەقاراپ يول ئالغانىدى. قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يېتىپ بارغاندا ئۇشتۇمتۇت ئىسيانچى ئۇيغۇرلارنىڭ مىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق ئەسكىرىگە يولۇقۇپ قالدۇق، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دۆلەت خېتىنى ۋە باشقا بۇيرۇق ۋە مەكتۇپلىرىنى بىزدىن تارتىۋالدى. [چىڭ] يۇەنخۇڭ ۋە باشقىلار پايتەختتە تۇرىدىغان ئادەملەردىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلاردا دالادا جەڭ قىلىشنىڭ تەجرىبىلىرى يوق ئىدى. ئۇيغۇرلار كۆپ ئىدى، بىز ئاز ئىدۇق. شۇڭلاشقا بىز بەختسىزلىككە ئۇچرىدۇق، دېدى.»①

مۇشۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلغان فۇدزىي ئېبداتاكىرا خېلى قىزىق ماتېرىياللارنى يىغىپ توپلاپ تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلگەن: «ۋاڭ دۇەنجاڭ ئۆز سەپىرىدە شۆشەن (ئېۋىرغولنىڭ شىمال تەرىپىدە) تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كەلگەندە مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە دۇچ كەلدى، ئۇلار خىزمەتكە تەيىنلەش خېتى، ئىمپېراتورنىڭ پەرمانى ۋە باشقا نەرسىلەرنى تارتىۋالدى. پۈتۈن گورۇپپىنىڭ ئىچىدىن پەقەت مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ باشلىقى چىڭ يۇەنخۇڭلا ساجۇ تېررىتورىيىسىگە قېچىپ كەلدى»②. بۇ يەردىكى «شۆشەن» دېگىنىمىز قۇمۇلنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قارلىق تاغ ياكى بارىكۆل تاغ تىزمىلىرى ئىكەنلىكىدە گەپ يوق. بۇ يەردە مۇشۇ ئىككى تاغنى قوشۇپ «شۆشەن» دېيىلگەن

---

① سۇڭ كەيدى: «دۇڭخۇاڭ بيەنۋېن. جاڭ يىچاۋ قول يازمىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. «سۇڭ كەيدى» ئەسەرلىرى توپلىمى 2 - توم، 1956 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 493 - بەت.

② فۇدزىي ئېبداتاكىرانىڭ «ساجۇدىكى گۇيىي ئۆلكىسىنىڭ گېنېرال گوبېرناتورىنىڭ تارىخى» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. 1941- يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان «توخۇكاكوخو» توپلىمىنىڭ 12- تومى، 3 - نومۇر، 70 - بېتى.

بىر نام بىلەن ئېيتىلۋاتقان گەپ①.

مورى ياسۇتاكائو ۋاڭ دۆەنجاڭنىڭ سەپىرى ئۈستىدە توختاپ يىجۇ (قۇمۇل) نىڭ غەربىدە لاپچۇق (ناجى) رايونىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم بىر گۇرۇپپىسى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. مەنبەلەرگە قارىغاندا، دەل مۇشۇ ئۇيغۇرلار يىجۇغا ھۇجۇم قىلىپ ئاھالىنى بولاپ تۇرغان②.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئاپتورلىرىمىز (ئابې تاكېئو، ئا.فۇدزى ئېداۋە مورى ياسۇتاكائو) ئۇيغۇرلارنى كەڭ مەنىدە يازىدۇ. ئابېنىڭ ۋاڭ دۆەنجاڭ ئەلچىلىكىگە ھۇجۇم قىلغۇچىلارنى بېشبالىق ئۇيغۇرلىرى دەپ قارىشى ھەقىقەتكە ھەممىدىن تولاراق يېقىن، لېكىن بۇنىڭ بۇ خۇلاسىگە كىچىككىنە بىر تۈزىتىش كىرگۈزۈشى لازىم. ئۇ بولسىمۇ ئەسلى ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر خاقانلىقى تەركىبىگە كىرگەن باشقا توققۇز ئوغۇز (تېلى) قەبىلىلىرىنىڭ ۋەكىللىرىدۇر. ئەلچىلىككە بولغان ھۇجۇمنى ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ئەسلى ئۇيغۇرلار بىلەن ئېدىزلارنىڭ ۋەكىللىرى

---

① ئابې تاكېئو ئەلچىگەھۇجۇم قىلغۇچىلار كۇچا (ئەنشى) ئۇيغۇرلىرى ئەمەس، دەپ بەك ئادىللىق بىلەن كۆرسىتىدۇ. شۇنىمۇ يەنە قوشۇمچە قىلىمىزكى، ئۇچې ئۇيغۇرلىرىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ بۇ ھۇجۇمنى قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى ئۇلار كۇچاغا — پان تېكىننىڭ يېنىغا بېرىشقا ئىنتىلىۋاتاتتى، تەبىئىيكى، پان تېكىننىڭ قېشىغا كېتىۋاتقان ئەلچىلىككە ئۇلار ھۇجۇم قىلمىغان بولاتتى. ت. ئابېنىڭ قارىشىچە، ھۇجۇمنى بېشبالىق (بېيتىڭ) ئۇيغۇرلىرى قىلىشى مۇمكىن. ت. ئابېنىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 260 بېتىگە قاراڭ.

② مورى ياسۇتاكائونىڭ «دۇڭخۇاڭ تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن بابىغا قاراڭ. 2 - توم، 1980 - يىلى توكيو نەشرى، 299 - بەت.

باشچىلىق قىلىپ تۇرغان باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمىسى ئوتتۇرىسىدا IX ئەسىرنىڭ بېشىدا پەيدا بولغان كۈرەشنىڭ داۋامى دەپ قارىغىلى بولىدۇ.

جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پان تېكىننىڭ كۇچا ئۇيغۇرلىرى تارىخىغا بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا مۇناسىۋىتى بار مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇلاردىن ئىبارەت بولسا كېرەك. خېلى كېيىنرەك تارىخىي ئەسەرلەردە، مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا بۇ چارىنىڭ بالدۇرقىراق تارىخى ئۈستىدە ھېچ نەرسە بايان قىلىنمىغان.

كۇچا خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى ئەھۋاللارغا توختالغاندا، شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مۇشۇ نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىستلەردە بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن. بۇ ۋەقەنىڭ 866 - يىلىدىن سەل كېيىنرەك يۈز بەرگەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئىمكان بېرىدىغان ۋاستىلىك مەلۇماتلارنىلا تاپقىلى بولىدۇ. بۇنداق خۇلاسە 4.9 تېكىستنىڭ تۆۋەنكى سۆزلىرىگە ئاساسلانغان: «كېيىن ئۇلار (ئۇيغۇرلار) ئون يىلدىن سەل ئۇشۇقراق ۋاقىت داۋامىدا يەرلىك مەھسۇلاتنى [ئوردىغا] بىر نەچچە قېتىم ئەكەلدى». بۇ يەردىكى ئون يىل دېگەن سان 856 - يىلدىن باشلاپ، يەنى تاڭ دۆلتى پان تېكىننى كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلغان ۋاقىتتىن ئېتىبارەن ھېسابلىنىدۇ. IX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، جۇڭگو مەنبەلىرىدە خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل كۇچا توغرۇلۇق ھېچقانداق بىرەر مەلۇماتلار بېرىلمەيدۇ. كۇچانىڭ تاڭ دۆلتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ۋاقىت جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۆكۈچىننىڭ جەنۇب تەرەپكە قىلغان ھۇجۇمىنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ تاسادىپىي ئەمەس. بىز بۇنى بۆكۈ چىننىڭ تۇرپان ۋادىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا دېگۈدەك كۇچا ئۇيغۇر

خانلىقىنىمۇ ئېگىلىۋالغانلىقىنىڭ ئىسپاتى دەپ قارايمىز.

بىر قانچە تېكىستلەردە ناھايىتى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ: پان تېكىن 15 ئۇرۇق بىلەن «قارلۇقلار تەرەپكە قاچتى» دەپ كۆرسىتىلگەن (3.1 ـ 3.2 ـ تېكىستلىرىگە قاراڭ.) 3.3 ـ تېكىستتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلارغا كەتكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ، لېكىن بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ دەل قايسى قىسمى ۋە كىمنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇ تەرەپكە كۆچكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ 3.1-3.2 ـ تېكىستلەر پان تېكىننىڭ «قارلۇقلارغا» كۆچۈپ بارغانلىقىنى ھېچقانداق گۇمان قالدۇرماي بەك ئوچۇق ۋە ئېنىق قىلىپ ئىسپاتلايدۇ. «3.4» تېكىستتىمۇ قارلۇقلار تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇ تېكىست بولسا لى دېيۈينىڭ «ئەسەرلەر توپلىمى»دىن ئېلىنغان. باشقا تېكىستلەرگە قارىغاندا خېلىلا دەرىجىدە مۇجمەل ئىپادىلەشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «غەرب تەرەپكە ژۇنلارغا كەتتى» ياكى تۇرلۇك قەبىلىلەرگە بويسۇنۇپ كەتتى دېگەنگە ئوخشاش. «غەربىي ژۇن» دېگەننى بۇ يەردە تىبەتلىكلەر دەپ چۈشىنىش كېرەك. تۇرلۇك قەبىلىلەرگە بويسۇندى، دېگەنگە كەلسەك تېكىستتە پارچىلىنىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ نىسبەتەن كىچىك گۇرۇپپىلىرىنىڭ تۇرلۇك، ھەممىدىن ئاۋۋال تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر تەركىبىگە كىرىپ كەتكەنلىكى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. لى دېيۈينىڭ مانا مۇشۇ بايانى (3.4 ـ تېكىستى) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (3.5 ـ تېكىست) دىمۇ خېلىلا مۇھىم ئۆزگىرىش بىلەن تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن، ياكى «تۇرلۇك قەبىلىلەرگە بويسۇنۇپ كەتتى» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا «ياكى قارلۇقلارغا قېچىپ كەتتى» دەپ يېزىلغان.

بەزى تەتقىقاتچىلار دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى قىسمىنىڭ قارلۇقلارغا كېتىشى مۇمكىنلىكى ئۈستىدە ھېچقانداق گۇمان قىلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەردە قارلۇقلار، دېگەندە (ئەھۋاللارغا قارىغاندا خېلى كۆپ قىسمى) VIII ئەسىرنىڭ بـ

رىنچى يىرىمىنىڭ ئاخىرىدا يەتتىسۇغا كەتكەن خەلق دەپ چۈشىنىش كېرەك. پان تېكىننىڭ كۇچا رايونىغا كېلىپ جايلىشىشى ۋە ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى بەرپا قىلغانلىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى بەك ئېنىق تەسۋىرلەپ بېرىدىغان تېكىستلەرنىڭ (4·1 ـ ؛ 4·3 ـ ؛ 4·7 ـ ؛ 4·8 ـ) مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋۇشىمۇ بۇ قارىشىنى تەۋرىتەلمىگەنىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابتىن ئېلىنغان يەنە بىر تېكىستتە (3·5 ـ) كە دىققەت قىلىنىش لازىم. بۇ تېكىست تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە بەزى مۈجمەللىكلەرنى كىرگۈزۈپ قويىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بىر قاتار باشقا ھۆججەتلەرگە ئوخشاش بۇ يەردە پان تېكىننىڭ «قارلۇقلارغا» قاراپ ھەرىكەت قىلغانلىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا بىر قىسمىنىڭ ئەنشىگە كۆچۈپ ئورۇنلىشىشى ئۈستىدە سۆز بولىدۇ. مورى ياسۇنىڭ بىز يۇقىرىدا تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتكەن سىخېمىسىدا پان تېكىن ئەنشىگە (كۇچاغا) كەتتى، باشقا بىر گۇرۇپپا بولسا ئۇنىڭدىنمۇ نېرىراق غەرب تەرەپكە كەتتى دەپ كۆرسىتىلگەن. يەنە مورى ياسۇ مۇشۇ مەلۇماتنى خاتا دەپ ھېسابلىغان. ئەگەردە مۇشۇ ئاخىرقى مەلۇمات توغرا بولىدىغان بولسا بۇ چاغدا ئۇنى پان تېكىن دەسلەپ غەرب تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلغانىدى، دېگەن ئىسپات سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بىز بۇرۇن ئېيتىپ ئۆتكەن پان تېكىن ئۆزىنىڭ غەرب تەرەپكە قىلغان ھەرىكىتىدە قارشىلىققا ئۇچرىدى ۋە جەنۇبقا، ئېنىقراق ئېيتساق، غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇشقا مەجبۇر بولدى دېگەن مۆلچەرنى ئىسپاتلىيالايدۇ. ئېھتىمال، پان تېكىننىڭ ـــ ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە ھېچقانداق يۈرۈشى بولمىغان، غەرب تەرەپنىڭ جۇڭگونىڭ مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنىپ قېلىنىشىنى ئەسىرلەردىن بۇيان كېلىۋاتقان ئەنئەنە تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قاراشقا

بولىدۇ. بۇ ئەنئەنە بويىچە دۇنيادا — ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، جۇڭگو تارىخچىلىرى بەزى تەسەۋۋۇرلارغا ئىگە بولغان دۇنيانىڭ مۇشۇ قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەممىلا نەرسىلەرنى «دۇنيانىڭ مەركىزىدە» — جۇڭگونىڭ پايتەختىدە تۇرغان ئادەمنىڭ مەۋقەسىدىن قاراپ باھا بېرىشتىن كېلىپ چىققان. مۇشۇ ئۇسۇلغا مۇناسىپ ھالدا ھەممە ۋەقەلەر، سۆزلىنىۋاتقان پۇنكىتلارنىڭ ئورۇنلىرى بەلگىلەنگەن. غەرب تەرەپكە يول ئېلىپ مېڭىش ئۈچۈن ئىدىزلار ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرغان باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراشقا توغرا كېلەتتى. مانا مۇشۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي تەرەپ يېرىمىنى كونترول قىلىپ كەلدى. ئابى تاكېئونىڭ پىكرىگە قارىغاندا، بېشبالىق گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تاڭ دۆلىتى ئەلچىسى ۋاڭ دۇەنجاڭغا قىلىنغان ھۇجۇمنىمۇ تېلى قەبىلىلىرى (كەڭ مەنىدىكى ئۇيغۇرلار) نىڭ ئەسلى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان كۈرىشىدىكى بىر ئېپىزوت سۈپىتىدە قاراش لازىم. شۇنداق قىلىپ، پان تېكىن ئۈچۈن غەرب تەرەپكە ماڭىدىغان يول ئېتىك بولۇپ قالدى ۋە ئۇ ئورقۇندىن يولغا چىقىپ قومۇلنىڭ يېنىدا، تۇرپان ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىراق ئۆتۈپ قاراشەھەر، كۇچا رايونىغا قاراپ ماڭدى. بۇ دېگىنىمىز بىر سىخېما، ئەمەلىيەتتە بولسا پان تېكىننىڭ يولى بۇنىڭغا قارىغاندا خېلى مۇرەككەپ ۋە ئەگرى - توقاي بولغان بولۇشى ۋە يولدا ئۇچرىشىپ قالغان قەبىلىلەر بىلەن كۆپ قېتىملاپ توقۇنۇشۇپ قالغان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى تارىختا ئۆزىنىڭ ئىزىنى قالدۇرمىغان، ئايرىم، پارچىلىنىپ كەتكەن كىچىك گۇرۇپپىلارنىڭ كۆچىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى رايونلارغا يېتىپ بېرىشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ. بۇ ئەھۋال خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنلا بولغان بولۇشى ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك تې-

ىلار ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان 866 - يىلدىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا ۋە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ غەرب تەرىپىدىكى رايونلارغا بارغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چەتئەللەرنىڭ خېلىلا كۆپ ئاپتورلىرى ئېتىراپ قىلىدۇ، لېكىن كىشىگە بۇ ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ خۇلاسىلىرىنى برېتشنەيدېردىن ئېلان قىلغان جۈڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارنىڭ نۇسخىسىغا تولۇق ئاساسلىنىپ يازغان دېگەن تەسەۋۋۇر كېلىدۇ. ئېھتىمال، ئې. ۋ. برېتشنەيدېر ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ تەتقىقاتىدا جۈڭگو مەنبەلىرىدىكى خېلى كەڭ دائىرىدىكى ماتېرىياللارنى بىرىنچى بولۇپ ئىگىلىگەن ۋە ئۇلارنى قىسقىچە قىلىپ بايان قىلغانلارنىڭ بىرى بولسا كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ جۈڭگونىڭ بۇ تارىخىي ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندا، پان تېكىنگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنىڭ بايانىدا چوڭ قارىمۇ قارشىلىقلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلمىغان (ئې. ۋ. برېتشنەيدېرنىڭ 1888 - يىلى مۇشۇ ھەقتە ئېلان قىلغان كىتابىغا قاراڭ). ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا، ئادەتتە، جۈڭگونىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدىكى رىۋايەتلەر ن. يا. بىچۇرىننىڭ قىلغان تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىشلىتىلىدۇ ھەمدە ئې. ۋ. برېتشنەيدېرنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىلىدۇ. ئاپتورلار مەنبەلەردىكى «قارلۇقلارغا قاچتى» دېگەن ئېنىق بولمىغان مەلۇماتنى كونكرېتلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. مەسىلەن، د. ئى. تىخونوۋ: «ئۇلارنىڭ 15 ئۇرۇقتىن ئىبارەت بىر قىسمى پان تېلى باشچىلىقىدا قارلۇقلار ياشاپ تۇرغان ئالتايغا كەتتى» دەپ يازىدۇ. ① ل. ن. گومىلىيوۋ

---

① د. ئى. تىخونوۋ: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» 1966 - يىل مۇسكۋا نەشرى 28 - بەتكە قاراڭ.

مەنبەلەرگە كەڭ ئىزاھات بېرىش قابىلىيىتىگە ئاساسەن: «چوڭ ئەمەلدار پان تۆرە (پان تېكىن — ئا. م) 15 ئايماقنى باشلاپ جۇڭغارىيىگە كەلدى ۋە قارلۇقلارغا ئىتائەت قىلدى ... پان تۆرە غەرب تەرەپتىكى يەرلەرگە باشلاپ ئېلىپ كەلگەن باشقا بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. قارلۇقلارغا كېلىپ پاناھ تاپقان ئۇيغۇرلار ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈندى: چوڭ بىر قىسمى كۇچاغا كېلىپ ئورۇنلىشىۋالدى ۋە بۇ يەرنى ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا تىبەتلىكلەرگە بەرمەي ساقلاپ قالدى، باشقا بىر گۇرۇپپا تىبەتلىكلەرنىڭ چېگرىسىدا بېشبالىق ئەتراپىغا جايلاشتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ل. ن. گومىلېۋ بىرىنچى جۈملىدە ئۇيغۇرلار قارلۇقلارغا ئىتائەت قىلدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى جۈملىدە بولسا «قارلۇقلارغا كېلىپ پاناھ تاپقان» دەپ كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ ھەر ئىككى جۈملە سۆزدە ئاپتور ھەقىقەتنى بۇرمىلايدۇ.

ئۇيغۇرلار 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قارلۇقلارنى ئۇلارنىڭ دەسلەپتە ياشاپ تۇرغان جايلىرى جۇڭغارىيىدىن (ئالتاي بىلەن تارباغاتاينىڭ ئوتتۇرىسى) يەتتە سۇغا سۈرۈپ چىقاردى، قارلۇقلار ئۇ يەرگە كېلىپ جايلاشقاندىن كېيىن، تەدرىجىي ھالدا كۈچەيدى، تۈرگەشلەرنى ۋە باشقا بەزى ئۇششاق قەبىلىلەرنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇردى. قارلۇقلار كونفېدېراتسىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتى كەڭ تېررىتورىيىلەرگە، شۇ جۈملىدىن، قەشقەرىيىنىڭ بىر قىسمىغىچە كېڭەيدى①. مانا مۇشۇ كونفېدېراتسىيىگە كۇچا بىلەن قاراشەھەر كىرگەنمىدۇ؟ بەزى تەتقىقاتچىلار جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى تېكىستلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا كېلىپ چىققان قىيىنچىلىقلارنى يېشىشكە تىرىشىپ تۆۋەندىكى مۆلچەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: قارلۇقلار جۇڭغارىيىدىن كەتكەندىن كېيىن ئۆز-

---

① «قازاقىستان تارىخى» 1977 - يىلى ئالمۇتا نەشرى، 1 - توم، 336 — 346 - بەتلەر.

لىرىنىڭ كونتروللۇقىنى قەشقەر رايونىغىلا ئورنىتىپ قالماي، بەلكى خېلى يىراق شەرقتىكى تېررىتورىيىلەرگە، شۇ جۈملىدىن كۇچاغىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كونتروللۇقىنى ئورناتقان. مەسىلەن، د. گامىلتون: «قارلۇقلار ئۆز يەرلىرىنى ھېچ بولمىغاندا تۇرپان ئەتراپىغىچە كېڭەيتىش نەتىجىسىدە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى، لېكىن بىزنىڭ تېكىستلىرىمىزدە تىبەت تېررىتورىيىلىرىنىڭ چېگرىلىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەچكە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى گۇرۇپپىسى پاناھلانغان ئەنشىنىڭ قارلۇقلارغا قارىغانلىقى چوقۇم»① دەپ يازىدۇ. د.ر. گامىلتون پان تېكىنىنىڭ قاراشەھەر كۇچا رايونىدا تۇرغانلىقى پاكىتىنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پان تېكىن «قارلۇقلارغا كەتتى» دېگەن مەلۇمات بىلەن سېلىشتۇرۇپ مۇشۇ تېكىستلەرنى بۇ تېررىتورىيىلەرنىڭ قارلۇقلار قارمىقىدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ھۆججەت سۈپىتىدە قاراشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. مۇسۇلمان جۇغراپىيونلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن سەل كېيىنرەك قارلۇقلار كۇچا - قاراشەھەر - تۇرپان رايونلىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەرلەردە ياشىغانلىقى ئۇنچىۋالا ئېنىق بولمىسىمۇ ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولىدۇ. بارتولد مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ مۇشۇ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ: «... پەنچۇل (ئوقۇلۇشىدا گۇمان بار) شەھىرى ياكى بۈگۈنكى ئاقسۇ قارلۇقلارنىڭ تەۋەلىكىدە ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ ھاكىمى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە ئىدى، كېيىن بۇ شەھەرنى قىرغىزلار ئىگىلىـ

---

① د. ر. گامىلتوننىڭ بۇ ھەقتىكى 1955 - يىلى يېزىلغان كىتابىغا قاراڭ.

ۋالغان» ① دەپ يازىدۇ. ئاكادېمىك بارتولد ئۆزىنىڭ «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» نىڭ نەشر قىلىنىشىغا يازغان كىرىش سۆزىدە «...دېگۈيىي تەرىپىدىن ئەڭ بالدۇرقى نۇسخىسى دەپ ھېساپلانغان ئىبنى ھورداتبىينىڭ ئەسىرىدە توققۇز ئوغۇزلار تىلغا ئېلىنىدۇ. ئادەتتە ئەرەبلەر ئۇيغۇرلارنى شۇنداق دەپ ئاتىغانىدى. ئىبنى ھورداتبىي بولسا، توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدىكى مەلۇماتنى ساياھەتچى تامىم ب. بەھرا - ئەل مۇتەۋۋىدىن ئالغانىكەن، مەزكۇر ساياھەتچى توققۇز ئوغۇزلارنى جۇڭگو مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، 866 - يىلىلا ئۇيغۇرلار ئىگىلىۋالغان جايدا زىيارەت قىلغانىكەن. لېكىن ماركۋارتنىڭ ئۇزى باشقا بىر ئورۇندا 855 - يىلى ياكى 868 — 869 - يىللاردا ۋاپات بولغان جاھىزنىڭ تېكىستىنى (گەرچە ئۇنى ناتوغرا مۇھاكىمە قىلسىمۇ) كەلتۈرىدۇ. مەزكۇر تېكىستتە توققۇز ئوغۇزلار تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن ئۇلار يېقىندا كەلگەن خەلق سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى قارلۇقلار ئېلى بىلەن قوشنا رايونلاردا ئۇزۇندىن بۇيان ياشاپ كېلىۋاتقان ئاھالە سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ»② دەپ كۆرسىتىدۇ. بارتولد مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىن توپلىغان مەلۇماتلار، شۇنىڭدەك گاملتوننىڭ مۆلچىرى بويىچە

---

① ۋ. ۋ. بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېرىكلار» 1969 - يىل موسكۋا نەشرى، 1 - تومىنىڭ 39 - بېتى؛ «قىرغىزلار تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 492 - بېتى؛ «... 12 لېكسىيە» — 5 - توم، 72 - بەت؛ ۋ. ۋ. بارتولد، ئارىستوۋ ن. ئا. لار: «تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر» 2 - توم، 1 - قىسىم، 269 - بەت.

② بارتولد: «‹ھۇدۇدۇلئەل ئالەم› نىڭ نەشر قىلىنىشىغا كىرىش سۆز»، 1973 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «بارتولد ئەسەرلىرى» 8 - توم، 514 - بېتىگە قاراڭ.

ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى ۋە ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقىنىڭ غەرب تەرەپتىكى ئەڭ يېقىن قوشنىلىرى قارلۇقلار ئىدى، دەپ ئىشەنچ بىلەن ھېسابلاشقا يول قويىدۇ. ئېھتىمال، ئۇيغۇرلار كېيىنرەك ئېلىلار مۇشۇ رايونلارنى ئىگىلىۋالغاندا قارلۇقلارنى بىر قەدەر سۈرۈپ قىستىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن مەنبەلەردە بۇ ئەھۋالنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار يوق.

شۇنداق قىلىپ، مۇشۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خانلىقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ غەرب تەرەپ يۆنىلىشىگە كۆچۈپ ئورۇنلاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرگە قارىمۇ قارشى پىكىردە بولغۇچى ئاپتورلارنىڭ خاتالىقى جۇڭگو مەنبەلىرىدىن پايدىلانغاندا تەنقىدىي كۆز قاراشتا بولمىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان. مۇشۇ كۆز قاراشقا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى جۇڭگو ئالىمى ۋاڭ رىۋى ئىدى. بۇ ئالىم خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن تۇرلۇك مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن كۆپ مەشغۇلات ئېلىپ بارغان ۋە بىر قاتار قىزىق ماقالىلەر يازغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ ئورۇنلىشىش مەسىلىسىگە بېغىشلاپ: «پامىرنىڭ غەرب تەرىپىگە كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن مەخسۇس ئەسەر يازغان ①. بۇ ماقالە جۇڭگو مەنبەلىرى ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ نادىر يول خاتىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قوچۇ تەزكىرىسى»

---

① ۋاڭ رىۋى: «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار» «يۇيگۇڭ»، بېيجىڭ، 1935 - يىل 4 - توم، 5 - نومۇر، 1 — 9 - بەتلەر.

دىن باشقا «كۈسەن تەزكىرىسى» مۇ بار. بۇنىڭدا كۈچانىڭ سۇڭ دۆلىتى تىكلەنگەنگە قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى تارىخى بايان قىلىنمايدۇ، 1023 - يىلدىن 1096 - يىللار ئارىلىقىدا سۇڭ دۆلىتىگە كېلىپ كەتكەن ئەلچىلەرنى ساناپ كۆرسىتىش بىلەنلا چەكلەنگەن كېيىنكى ۋاقىتلارنىڭلا مەلۇماتى بار. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە كۈچا بىر قېتىملا تىلغا ئېلىنغان. سۇڭ دۆلىتى تارىخىدىكى بۇ تېكىستلەر تەتقىقاتچىلار ئالدىغا بىر قاتار مەسىلىلەرنى قويىدۇ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ھەل قىلىش ئانچە ئاسان ئەمەس.

گەپنى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى بىر تېكىستتىن باشلايمىز. مەزكۇر تېكىستتە خاقان لۇشىننىڭ سۇڭ ئىمپېراتورىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ سارايغا كېلىپ يەتكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلىدۇ. تۆۋەندە بۇ تېكىستنى مادۇەنلىنىڭ «مەنبەلەر تەتقىقاتى»غا ئالغاندا، كىرگۈزگەن ئۆزگەرتىشلىرى بويىچە بېرىمىز (مادۇەنلىنىڭ تېكىستتىن چىقىرىۋەتكەن سۆزلەرنىڭ تېگىگە قارا سىزىق سىزىپ كۆرسىتىلدى).

«4·14 شيەنپىڭنىڭ (咸平) 4 - يىلى (1001·2·14 – 1002·1·28) خاقان لۇشىن ئەلچى ساۋۋاكتۇگىنى ئولپان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى... ئۇيغۇرلار دۆلىتى شەرقتە خۇاڭخې دەرياسىغىچە، غەربتە بولسا شۆشەن (قارلىق تاغ - ئا. م) تېغىغىچە سوزۇلۇپ ياتىدۇ؛ ئۇنىڭ بىر نەچچە يۈز كىچىك ۋىلايىتى بار، ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەسكەرلىرى بەك ئوبدان مەشىق قىلدۇرۇلغان. لى جىچەننى قولغا چۈشۈرۈش ۋە ئۇنى سارايغا ئېلىپ كېلىشكە ئومۇمييۈزلۈك رەھبەرلىك قىلىشتا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىش ئۈچۈن سارايىنىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈشىنى ئارزۇ قىلىندى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن لۇشىنغا ئىمپېراتور پەرمانى بېرىلدى.»①

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 13a – 14a - بەتلەر.

مۇشۇ تېكىست «سۈك سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»گە تولۇق كىرگۈزۈلگەن، سۈك دۆلىتى تارىخىنىڭ كۈچا ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شۇ چاغدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى توغرىسىدىكى سۈك دۆلىتى تارىخىدىكى مەلۇماتلارنىڭ راستلىقى ياكى ئەمەسلىكى ئې. پېنكىس تەرىپىدىن بەك تەپسىلىي تەھلىل قىلىنغان. مۇشۇ تېكىستتە خاتالىق بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىش ئۈچۈن پېنكىسنىڭ مۇشۇنداق بىرلىككە كېلىش مۇمكىن ئەمەس دېگەن ئوي - پىكرى تولۇق ئىشەنگىلى بولىدىغاندەك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ①. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سوغدىلىقلاردىن بولغان ساۋۋاكتۇك باشچىلىقىدىكى ئەلچىلىكى بىلەن بىر ۋاقىت ئىچىدە كۈچا خانلىقىدىنمۇ(؟) ئەلچىلىك كەلگەندەك تۇيۇلىدۇ، ساراي تارىخچىلىرى مۇشۇ ئىككى ئەلچىلىكنى خاتالىشىپ بىر ئەلچىلىك قىلىپ كۆرسەتكەن، بۇ ئەھۋالنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈشنى «مەنبەلەر تەتقىقاتى»دىن ئېلىنغان تېكىستنى تەھلىل قىلىشمۇ تەستىقلايدۇ.

جۇڭگودا «مەنبەلەر تەتقىقاتى»غا ئوخشاش كومپىلاتىۋ ئەسەرلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا بەك كەڭ تارقالغان خۇسۇسىيىتى مۇشۇنداق ئەسەرنى تۈزگۈچىلەرنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى پېشىۋالارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى قايتا پىششىقلاپ ئىشلىمەستىنلا كەڭ پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل كومپىلاتسىيىدىكى ئۇسۇل تۆۋەندىكىچە: پېشىۋالارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئايرىم - ئايرىم پارچىلارغا بۆلۈپ كېسىۋالىدۇ، كېيىن مۇشۇ كېسىلگەن پارچىلارنى بىر يىغىندىن تۈزمەكچى بولۇپ تۇرغان ئەسىرىمىز ئالدىغا قويۇلغان ۋەزىپىلەرگە مۇۋاپىق يېڭى تەرتىپتە

---

① ئې. پېنكىسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن 1968 - يىلى ۋىسبادېندا نەشر قىلىنغان كىتابىغا قاراڭ، 77 - 78 - بەتلەر.

قايتا ئىزدەپ چىقىدۇ. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن كېسىلىدىغان تېكىستلەر بىر نەچچە مەنبەدىن ئېلىنىشىمۇ مۇمكىن. بەزىدە ئاساس قىلىنىدىغان نۇسخا قىسقارتىلىدۇ، لېكىن مۇنداق قىسقارتىش ئۇنىڭدىن ئايرىم پارچىلارنى ئېلىپ تاشلاش ئارقىلىقلا بولىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق كېسىۋېلىشتا بايان قىلىنىشنىڭ لوگىكىلىق ئىزچىللىقى بۇزۇلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا تېكىستتىن ئېلىپ تاشلانغان پارچىنىڭ ئورنىغا (بەزىدە ئېلىۋېتىلگەن پارچە خېلىلا چوڭ بولىدۇ) تۈزگۈچىنىڭ خالىشى بويىچە مۇشۇ ئۈزۈلۈپ قالغان سۆزنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان بىرەر سۆز قوشۇپ قويۇلىدۇ. مۇشۇنداق ئىشلەنگەن كومپىلاتسىيىگە مىسال سۈپىتىدە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» ۋە «مەنبەلەر تەتقىقاتى» دىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىن ئىككى تېكىستنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن 4.14 - تېكىست مادۇەنلىنىڭ تەرىپىدىن بىر ئاز ئۆزگەرتىلگەن، تېكىستتىن ئايرىم سۆزلەرنى ئېلىپ تاشلاشنىڭ تاسادىپىي قىلىنمىغانلىقى ناھايىتى روشەن. («4.14 - تېكىستتە چىقىرىۋېتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئاستىغا قارا سىزىق سىزىلغان). مادۇەنلىنىڭ مۇشۇ ھۆججەتنى گۇمانلىق ۋە ئىشەنچسىز قىلىپ قويىدىغان ھەممە سۆزلەرنى (ئەلچى دېگەن ئىسىمدىن باشقا) ئېلىپ تاشلىغان. مۇشۇنداق تۈزىتىلگەن يېڭى تېكىست بەك ئېنىق قويۇلۇپ گۇمان پەيدا قىلمايدۇ. مادۇەنلىنىڭ كۇچا ۋە گەنجۇنىڭ قوشۇلۇپ بىر دۆلەت سۈپىتىدە يېزىلىپ قالغانلىقىنى خاتا بولۇپ قاپتۇ دەپ ھېسابلاپ، بۇنىڭغا تېگىشلىك تۈزىتىش كىرگۈزگەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. ساۋۋاڭ دېگەن ئەلچىنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، ساۋ دېگەن فامىلە سوغدىلىقلار ئىچىدە بەك كەڭ تارقالغان، ساۋ دېگەن ئۇرۇقنىڭ ۋەكىللىرى توغرىسىدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلاردىمۇ بايانلار بار. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مۇشۇ ئۇرۇقنىڭ بىر ئەزاسى شۇ دۆلەتنىڭ ئەلچىسى (سودىگىرى) بولالايدۇ.

ئې. پېنكىس بىرلەشكەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرىسىدا بىر قاتار كەسكىن قارشى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىككى دۆلەتتىن كەلگەن ئىككى ئەلچىلىكنى تېكىستتە بىر ئەلچى قىلىپ يېزىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، مۇشۇ تېكىستنى قەتئىي هالدا خاتا يېزىلغان دەپ ئېتىراپ قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بۇنىڭدا پېنكىسنىڭ پىكرىچە، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» ۋە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ قوشۇمچىسى» (续资治通鉴长篇) غا تېمىلار بويىچە داۋام قىلدۇرۇلغان يىلنامىدەك ئىناۋەتلىك مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار توسقۇنلۇق قىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن پېنكىس ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭغۇتلارغا قارشى سۇڭ دۆلىتى بىلەن ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرسەتكەن چوڭ تىرىشچانلىقلىرى ئۈستىدە توختاپ: «1001 - يىلى، ئېھتىمالغا قارىغاندا، شۇ چاغلاردا ھاكىمىيىتى گەنسۇنىڭ پۈتكۈل غەربىي شىمال تەرىپىگە دېگۈدەك كېڭەيگەن ئۇيغۇر دۆلىتى كۇسەن (كۇچا — ئا. م) نىڭ خاقانى لۇشېن...»① دەپ يازغان. تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرۈلىدىغان 4.15 - تېكىستكە ئې. پېنكىسنىڭ پىكرىچە، بەك ئىناۋەتلىك مەنبەگە كىرگۈزۈلگەنىكەن، ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇنىڭ قەتئىي جۈرئەت قىلالماسلىقىغا مۇشۇلار ئىمكان بەرمىگەن بولسا كېرەك.

«شېنزوڭنىڭ 4 - يىلى 2 - ئاي (1001 .2.26 - 3.27) دا ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى كۇچانىڭ خاقانى، ئەنشى ۋىلايىتى ۋە شەنيۈي ئۆلكىسىنىڭ ئۇلۇغ تۇتۇقى لۇشېن...» (بۇ تېكىستنىڭ كېيىنكى داۋامى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «ئۇيغۇرلار

---

① پېنكىسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 83 - بېتىگە قاراڭ، «4.15» تېكىستنىمۇ شۇ كىتابنىڭ 31 - بېتىدىن كۆرۈڭ.

ھەققىدە قىسسە»دىن ئېلىنغان تېكىستكە ئوخشاش كېلىدۇ، 4·14 ـ تېكىستكە قاراڭ)①. بۇ XI ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇستەقىل كۇچا خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بەك قىزىق تېكىستتۇر. شۇ چاغدا كۇچا خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىق ئېھتىمالى توغرىسىدا مۇشۇ بۆلۈمنىڭ ئاخىرىدا سۆزلەيمىز.

ئې. پېنكسىنىڭ «سۈڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نى ئىناۋەتلىك مەنبە دەپ تەكىتلەپ قويۇشى شۇ كىتابقا تېگىشلىك ئىزاھاتلار بېرىلگەندىن كېيىنلا توغرا بولىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھەرقانداق بىر ئەسەرگە ئوخشاش (يالغۇز جۇڭگونىڭكىلا ئەمەس) «سۈڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دىمۇ، جۇڭگو ئەسەرلىرىگە خاس بىر تەرەپلىمىلىكتىن باشقا يەنە خاتالىقلار ۋە ئېنىقسىزلىقلار بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، 4·7 ـ تېكىستنى تەھلىل قىلغاندا، كۆرۈلگەن چىگىش ۋە خاتا ئەھۋاللار بۇ كىتابقا تېگىشلىك تەنقىد بەرمەي تۇرۇپ شۇ چاغدىكى ئەسلى ئەھۋالنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئاساس بولىدىغان مەنبە سۈپىتىدە پايدىلىنىشنى مۇمكىن ئەمەس قىلىپ قويىدۇ. 4·15 ـ تېكىستتە «ئۇلۇغ ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسى» ۋە «چەنيۈي تۆلكىسى» دېگەنگە ئوخشاش ئارخايىك② مەمۇرىي بۆلۈنۈشلەر نامىنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

مۇشۇنداق ئىشلار تۈپەيلىدىن بەك ئىناۋەتلىك مەنبەلەرنىڭ ماتېرىياللىرىنىمۇ ئىشىنىپ قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، مۇنداق مەلۇماتلار تەكشۈرۈشتىن ئۆتۈش كېرەك ۋە ئۇنىڭ راستلىقى

---

① بۇ «سۈڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 167 ـ جىلد، 4 ـ بۆلۈم، 130 ـ بەت.

② ئارخايىك ــ بەك قەدىمكى، كونىراپ كەتكەن، دېگەن مەنىدە ــ تەرجىماندىن.

ئىسپاتلىنىشى كېرەك.

XI ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە كۇچادا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئېھتىمالى كىشىدە گۇمان پەيدا قىلىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى IX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى 70 - يىللارنىڭ بېشىدا قىپلىبلارنىڭ زەربىسى بىلەن يوقىتىلغانىدى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېڭىدىن مۇستەقىل كۇچا خانلىقىنىڭ پەيدا بولغانلىقىدا گەپ يوق. لېكىن بۇنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋىتى يوق. جۇڭگو مەنبەلىرىدە مانا مۇشۇ كۇچا خانلىقى توغرىسىدا بەك ئاز مەلۇمات بېرىلىدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن 4·14-، 4·15- تېكستلەردىن باشقا، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى مەخسۇس بۆلۈم «كۇسەن تەزكىرىسى» كۆڭۈل بۆلۈشكە ئەرزىيدۇ، بۇ بايانىڭ ئەڭ مۇھىمراق بولغان ئورنىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر.

«4·15 كۇچا — ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل گۇرۇپپىلىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ دۆلەتنىڭ باشلىقى ئۆزىنى شىزى (ئارسلان — ئا.م) خان دەپ ئاتايدۇ، سېرىق كىيىم ۋە بەك قىممەتلىك بۆك (كىيىدۇ)، دۆلەتنى توققۇز ۋەزىر بىلەن بىرلىكتە باشقۇرىدۇ. دۆلەت پايتەختىدە بازار بار. لېكىن پۇل يوق، ماللار پاختا رەختكە ئالماشتۇرۇلىدۇ، تېرىق، بۇغداي، يېشىلچا، مېۋىلەر بار. غەربىتىكى داشى (تازجىكلار) دۆلىتىگە قەدەر 60 كۈنلۈك يول بار، شەرقىتىكى شاجۇ ۋىلايىتىگە قەدەر 90 كۈنلۈك يول بار. بۇ دۆلەت ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى شىجۇدىكى كۇچا ياكى كۇچا ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.» ①

بايانىڭ قالغان قىسمى كۇچا بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلىرىگە بېغىشلانغان، لېكىن بۇنىڭدا

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 - جىلد، 220 - بەت.

سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىزچىل تارىخى بايان قىلىنمىغان، ھەقەتلا سۇڭ دۆلىتى پايتەختىگە كەلگەن كارۋانلارنىڭلا رويخىتى بېرىلگەن. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى دۈشمەن دۆلەتلەر تەرىپىدىن شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان مۇئامىلىسى ئۈزۈۋېتىلگەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ بۇ مۇناسىۋەتنى ئوڭشىۋېلىشقا قىزغىن پوزىتسىيە كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. «كۇسەن تەزكىرىسى»نە قىلدە كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلارنى سودىگەرلەردىن ئېلىنغان تاسادىپىي ئاخباrat دەپ ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»غا قارىغاندا كۇچا بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلىرى مۇقىم بولۇپ تۇرمىغان. مەسىلەن، 1023 - يىلدىن 1037 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا كۇچادىن سۇڭ دۆلىتىگە بەش قېتىم «ئەلچىلەر ئولپان بىلەن» كەلگەن. كېيىن سودا مۇئامىلىسىدە 35 يىل ۋاقىت چامىسىغا سوزۇلغان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۈزۈلۈپ قېلىش ئەھۋالى يۈز بەرگەن. «كۇسەن تەزكىرىسى»دە، كېيىن 1071 - يىل، 1072 - يىل ۋە 1096 - يىللاردا «ئەلچىلىكلەر»نىڭ كەلگەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى «كۇسەن تەزكىرىسى»دە ۋە ئۇنىڭدىن باشقىمۇ بۆلۈملەردە، كۇچادىن سۇڭ ئىمپېراتور سارىيىغا كەلگەن «ئەلچىلىكلەر» توغرىسىدا كۆپرەك مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. بۇ يەردە 1017 -، 1020 -، 1021 -، 1022، 1024 -، 1037 -، 1040 -، 1071 -، 1074 -، ۋە 1096 - يىللاردا كەلگەن «ئەلچىلىكلەر» نىڭ رويخىتى بېرىلىدۇ. ① بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن «ئەلچىلەر»نىڭ كۆپرەكى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»دا يېزىلغانلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دە بېرىلگەن مەلۇماتلار سودا مۇناسىۋىتىدە ئۈزۈلۈپ قالغان ۋاقىتنى 30 يىلغا قىسقارتىشقا ئىمكان بېرىدۇ. بىرنەچچە

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 197 - جىلد «بەدىئىيلەر» قىسمىنىڭ 4 - بۆلۈمىگە قاراڭ.

يەردە ئەلچىلەرنىڭ كۇچا دۆلىتىنىڭ خاقانى (مەنبەدە كېخەن ۋاڭ دەپ يېزىلغانىكەن) جى خەي تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. تەزكىرىچىلەر پەقەت ئايرىم ۋاقىتلاردىلا ئەلچىلەرنىڭ ئىسمىنى يېزىپ قويغان. ئىسىملىرى كۆرسىتىلگەن يەتتە ئەلچىنىڭ ئۈچىسىنىڭ فامىلىسى لى ئىكەن، بۇلار لى يەنگۆي، لى ساجۇ ۋە لى يەنچىنلەردىن ئىبارەتتۇر. قالغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسىم فامىلىسى تۆۋەندىكىچە: جاڭ فۇيەن، ساۋفۇ، لۇدامىن ۋە ئالىيەن - سالۇ. «بەدىۋىيلەر» (ياۋايىلار — ئۇ. س) ئەلچىلىرىنىڭ (سودىگەرلىرىنىڭ) فامىلىلىرى قانداق قىلىپ خەنزۇچە بولۇپ قالغانلىقى توغرۇلۇق تەپسىلىي توختاپ ئۆتىمىز. بۇ يەردە شۇنىلا كۆرسىتىمىزكى، «ئەلچىلەر» نىڭ (سودىگەرلەرنىڭ) ئىسىم فامىلىلىرىنىڭ خەنزۇچە ئېيتىلغانلىرىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ خەنزۇلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا زادى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىرىدا ئىمپېراتورلارنىڭ فامىلىلىرىنى خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ھېسابلىغان ئادەملەرگە ئىلتىپات قىلىپ تەقدىم قىلىش ئادىتى بار ئىدى. بولۇپمۇ «بەدىۋىيلەر» گە كۆپىنچە ئىمپېراتورنىڭ فامىلىسى «لى» ئىنئام قىلىپ بېرىلەتتى، «لى» بولسا، تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ فامىلىسى ئىدى. بەزىدە «بەدىۋىيلەر» نىڭ فامىلىسىنىڭ «خەنزۇ»چە بولۇپ قېلىشى ئۇلارنىڭ كېلىپ چىققان يەرلىرىنىڭ ئىسىملىرىنىڭ قىسقارتىلىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان. مەسىلەن، سوغدىلارنىڭمۇ شۇنداق بولغان، كۇچا ئەلچىلىرىنىڭ ئىچىدە سوغدىلىق بىرەيلەننىڭ فامىلىسى ساۋدەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ بولسا، كابۇدانلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئېتنونىملارمۇ كۆپ چاغلاردا فامىلىگە ئايلىنىپ كەتكەن. كېيىنرەك مۇنداق فامىلىلەر يەنىمۇ قىسقارتىلىپ بىر ئىروگلىپ بىلەنلا ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ قالغان. كۇچا ئەلچىلىرىنىڭ ئىچىدە مانا مۇشۇ كاتېگورىيىدىكى «خەنزۇچە» فامىلىلەرگە لۇ فامىلىسى كىرىدۇ. جۇڭگو ئالىمى ياۋۋېييۈەن لۇ

فامىلىسىنى ئېتنونىم تۇغۇلۇ (دوئۇلۇ) دىن كېلىپ چىققانلىقىنى بەك ئىشەنچلىك قىلىپ ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ بولسا، مۇجۇن خەلقىنىڭ ئىچىدىكى بىر قەبىلە ـ ئۇرۇقىنىڭ ئىسمىدۇر①.

سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا، تۇرپان خانلىقىنىڭ كۇچا رايونىغا بولغان كونتروللۇقىنى قايسى ۋاقىتتا قولدىن چىقىرىپ قويغانلىقى ئۈستىدە قىسقىغىنا توختىلىپ ئۆتىمىز: ۋ. ۋ. بارتولد: پەقەت مەھمۇد قەشقەرىلا قاراخانىلار زامانىسىدىكى مۇسۇلمانلارغا تەۋە يەرلەرنىڭ چېگرىلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ، دەپ كۆرسەتكەنىدى. XI ئەسىردە ئىسلام دىنى تېخى تۇرپان بىلەن لوپنۇرغىمۇ يېتىپ كەلمىگەنىدى. شىمال تەرەپتىكى يولدا كۇچا ۋە بۇگۇرلەر چېگرا پونكىتلىرى ئىدى.»② بۇ شەرقشۇناس ئۆزىنىڭ باشقا بىر ئەسىرىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ: «ئۇيغۇرلار تۇرپان ۋە گۇچۇڭ (بېشبالىق رايونى ـــ ئا. م) ئەتراپىدىكى رايونلارنى يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئىگىلەپ تۇرغان، مۇسۇلمانلار سۇلالىسى ـــ قاراخانىلارغا تەۋە يەرلەر مۇشۇ رايونلارنىڭ غەرب تەرىپىدىنلا باشلىنىپ كېتەتتى؛ كۇچا بىلەن بۇگۇر شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا پونكىتلىرى ئىدى. جەنۇب تەرەپتە بولسا ـــ چەرچەن ئىدى»③ دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇنىداق قىلىپ، XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كۇچا قاراخانىلار

---

① ياۋۋېيېۋەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 1958 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 95 - 100 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ: «... 12 لېكسىيە» دېگەن كىتابىنىڭ 81 - بېتىگە قاراڭ.

③ بارتولدنىڭ: «تۈرك - موڭغۇل تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ 206 - بېتىگە قاراڭ.

دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە بولغانىكەن دەپ تەكىتلەشكە بولىدۇ. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە قاراخانىلارنىڭ بۇ رايونغا كەلگەن ۋاقتىنى بۇ يەرلەردە تۇرپان خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان چاغلاردا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يېزىپ قالدۇرۇلمىغان.

ئەنسەن ئېتەكلىرىنىڭ غەربىدىكى دۇڭخۇاڭ، گۇاجۇ ۋە سۇجۇ رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار

دۇڭخۇاڭ شەھەر دۆلىتى — غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم سودا يولىدىكى سىياسىي ۋە تىجارەت مەركىزى ئىدى، خەلقئارا دىنىي مەركەز سۈپىتىدىمۇ چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ يەردە شەرقىي ئاسىياغا بۇددىزم ئەمدىلا كىرىشكە باشلىغاندىلا چوڭ ئىبادەتخانىلار پەيدا بولغان. بۇ ئىبادەتخانىلاردا دىن تارقاتقۇچىلارلا تەربىيىلىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇددا دىنىغا دائىر كىتابلارمۇ شەرقىي ئاسىيا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىناتتى ۋە بۇ كىتابلار بۇ يەردە كۆچۈرۈلەتتى، مەتبەئەدە بېسىلاتتى. دۇڭخۇاڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. لېكىن دۇڭخۇاڭنى ئۇيغۇر دۆلىتى ئىدى، دەپ ئېيتىشقا ئاساسلار يېتەرلىك ئەمەس.

جاڭ جەمەتىنىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوغدىلىقلارنىڭ ساۋ (چاۋ) جەمەتىنىڭ سۇلالىسىنىڭ تىكلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاكتىپ ياردەم كۆرسىتىشىدىن بولغان، بەلكىم بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇرلارنىڭ پىلان كۆرسىتىشى بىلەن بولغان، ئۇيغۇرلار مۇشۇ مۇھىم ستراتېگىيىلىك سودا - تىجارەت ۋە دىنىي مەركەز بولغان جايدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدىكى بىر ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشىگە مەنپەئەتدار بول-

غانلىقى تۇپەيلىدىن كۆپ پائالىيەتلەر ئېلىپ باردى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەقسىتىگە يەتتى. تاكى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر مۇشۇنداق ئەھۋال ساقلىنىپ كەلدى. دۇڭخۇاڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرىگە باھا بېرىشتە، مۇشۇ شەھەر دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن بېقىندىلىقىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە بولغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈستىدىلا بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ دۇڭخۇاڭغا بولغان تەسىرى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بەكمۇ كۈچلۈك بولغان بولسا كېرەك. جۇڭگو مەنبەلىرىدە نەنسەن ئېتەكىدىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ باشلىقىنى «گەنجۇ ۋە ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى» دېگەن نام بىلەن يازغان مەلۇماتلار يولۇقىدۇ. مانا مۇشۇ ئۇنۋان «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى 976– ۋە 988 – يىللاردا يېزىلغان تېكىستلەردە ئىككى قېتىم يولۇقىدۇ①. ئۇيغۇرلار داھىيسىنىڭ «ساجۇ ‹دۇڭخۇاڭ› خاقانى» ئۇنۋانى بىلەن ئىككى يەردە يېزىلىپ قېلىشى باشقا پاراللېل مەنبەلەردە كۆرۈلمەيدۇ ۋە تېخىمۇ ئاساسلىقراق ماتېرىياللار بىلەنمۇ ئىسپاتلانمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ماتېرىيال دۇڭخۇاڭنى شۇ چاغلاردا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىكىنى تامامەن يوقاتقان، دەپ ھېسابلاشقا، ئۇنى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراشقا دېگەندەك ئاساس بولالمايدۇ.

«لياۋ سۇلالىسى تارىخى»دا بىرقانچە يەردە: «ساجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان مەلۇمات بار، مانا مۇشۇ مەلۇماتلىر-

---

① بۇ يەردە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىن ئېلىنغان ستاتىنىڭ تەرجىمىسىدىكى ئۇيغۇر خاقانى «يىلوخېمىلى ئېي» دەپ يېزىلغانىدى. بۇنىڭ ئالدىدا «گەنجۇ ۋە ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى» دەپ يېزىلىشى كېرەك ئىدى، بۇنى تۈزىتىپ ئوقارسىز.

ھەين ئىككىسىنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

«4·17 [كەيتەي] 3 - يىلى (1014·4·21 — 5·20] نىڭ 4 - ئېيىدا ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ [خانى] ساۋشۇن ئولپان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچى قايتقاندا ئۇنىڭغا كىيىم-كېچەك ۋە پۇل ئىنئام قىلىندى.» ①

«4·18 كەيتەينىڭ 9 - يىلى 7 - ئاينىڭ جايسىن كۈنى (1020 ·7·27 —) ساۋشۇنگە كىيىم - كېچەك ۋە ئۆي جابدۇقى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىلدى، بۇ ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 2 - دەرىجىلىك خانى ئىدى.»②

مۇشۇ ھەر ئىككىلا ھۆججەتتە ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان يەنە باشقا بىر قانچە ماتېرىياللاردا شۇ چاغدا دۇڭخۇاڭنى باشقۇرۇپ تۇرغان سوغدى سۇلالىسىنىڭ ۋەكىلى ساۋشۇننى «ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانى» دەپ ئاتايدۇ. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى ساجۇنىڭ (دۇڭخۇاڭنىڭ) ھېچ بولمىغاندا قانۇنىي جەھەتتىن بولسىمۇ مۇستەقىللىكىنى، مۇشۇ شەھەر — دۆلەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ھاياتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ رول ئوينىغانلىقىنىلا ئىسپاتلايدۇ.

دۇڭخۇاڭنىڭ (ساجۇنىڭ) IX — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى بەكمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە تارىخىنى تەپسىلىي قاراپ چىقىش — مۇشۇ تەتقىقاتىمىز ئالدىغا قويۇلغان ۋەزىپىلەر ئىچىگە كىرمەيدۇ. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئى .ۋ. بىرىتىشنەيدىر تەرىپىدىن يېزىلىپ ئىنگلىز تىلىدا ئېلان قىلىنغان «دۇڭخۇاڭ تارىخىدىن قىسقىچە ئوچېرك» نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ۋەتىنىمىزنىڭ شەرقشۇناسلىقىدا دۇڭخۇاڭ تارىخىغا مەخسۇس بېغىشلانغان ئەسەرلەر يوق. چەتئەللەردە ئېلان قىلىنغان ئەسەر-

---

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 70 - جىلد، 4a - بەت.

② «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 16 - جىلد، 4a - بەت.

لەر ئىچىدە فۇدزى ئېبدا ئاكىرانىڭ دۇڭخۇاڭغا بېغىشلانغان ئىككى چوڭ ئەسىرىنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ①.

يېقىندا، ياپونىيىدە دۇڭخۇاڭغا بېغىشلانغان 13 توملۇق بىر ئەسەر نەشر قىلىنىشقا باشلىندى. بۇ ئەمگەكلەر 1980 — 1982-يىللىرى قولىدىن چىقىپ بولماقچى. بۇ ئەسەرنىڭ ھەر بىر تومى مەخسۇس بىر تېمىغا بېغىشلانغان ماقالىلەر توپلىمىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ 13 توم دۇڭخۇاڭنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى، ئىقتىسادى، ئەدەبىياتى، سەنئىتى، دىنى ۋە دۇڭخۇاڭشۇناسلىقنىڭ باشقا كۆپلىگەن مەسىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىككىنچى تومىغا مورى ياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن. مۇشۇ ماقالىنىڭ قىزىق خۇلاسىلىرى ئۈستىدە توختاپ ئۆتىمىز.

ئاپتورنىڭ ساۋ جەمەتى ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان چاغدا دۇڭخۇاڭنىڭ تولۇق مۇستەقىللىكىگە قەتئىي ھالدا ئىشەنگەنلىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. مورى ياسۇ «كونا بەش دەۋر تارىخى» دا (چەت دۆلەتلەر توغرىسىدا بايان) ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» («بەدىۋىيلەر ھەققىدە قىسسە») دە ساجۇ توغرۇلۇق (شۇ جۇملىدىن گۇاجۇ توغرۇلۇق) مەلۇماتلار بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. مانا مۇشۇنداق بايانلارنىڭ بارلىقى سۇڭ دەۋرىدىكى تارىخچىلارنىڭ دۇڭخۇاڭنى پەقەت مۇستەقىل بىر دۆلەت سۇپىتىدە قاراپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مورى ياسۇنىڭ قىزىقارلىق ئوي - پىكىرلىرى دۇڭخۇاڭنىڭ ئۇيغۇرلىشىش مەسىلىسىگىمۇ بېرىپ چېتىلىدۇ. دۇڭخۇاڭدا ھاكىمىيەت بېشىدا

---

① فۇدزى ئېبدانىڭ «ساجۇدىكى گۇيىي ئۆلكە مەھكىمىسىنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرى 1941 - يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان. «تىبەت ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى دۇڭخۇاڭ» 1959 - يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان.

تۇرغان ئۇرۇق بىر نەچچە ئەۋلاد قاتار گەنجۇدا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ئۇيغۇرلار ۋەكىللىرى بىلەن ئۆزئارا نىكاھلىشىش كېلىشىملىرى تۈزگەن، تەبىئىيكى، مانا مۇشۇ ئەھۋال دۇڭخۇاڭ ۋاڭلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۇيغۇرلىشىشقا ئېلىپ كەلدى. لېكىن گەپ بۇنىڭدىلا ئەمەس. مورى ياسۇنىڭ كۆرسىتىشىچە، دۇڭخۇاڭدا XII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچىلىككىلا ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تۈركۈمى ئورۇنلىشىپ ياشاپ كەلگەن. بۇ ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ: بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى تاڭغۇتلارنىڭ ھۇجۇمىغا دائىم ئۇچراپ تۇرغاچقا، ئېھتىمال، شۇ چاغلاردا بىر قەدەر تىنچراق بولغان جاي دۇڭخۇاڭغا ئايرىم ئۇيغۇر ئائىلىلىرى كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، قىتانلار گەنجۇغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا دۇڭخۇاڭنىڭ ئۆزى لياۋ دۆلىتى بىلەن نورمال مۇناسىۋىتىنى داۋاملىق ساقلاپ كەلگەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەلچىلىرىنى قىتان ئىمپېراتورىنىڭ سارىيىغا ئەۋەتىپ تۇرغان، ئىككىنچىدىن، دۇڭخۇاڭغا ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپتىكى ئۇيغۇر دۆلىتىدىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇشىمۇ بەك ئېھتىمالغا يېقىن (مورى ياسۇ «غەربىي ئۇيغۇرىيە» دېگەن ئۇقۇم بىلەن تۇرپان خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ). بۇ ئالىمنىڭ پىكرىچە، دۇڭخۇاڭدىكى ئۇيغۇرلار جامائەسىنىڭ شەكىللىنىپ قېلىنىشىغا، ئەھۋالغا قارىغاندا، ھەر ئىككىلا ئامىل ئارىلاشقان بولسا كېرەك، مۇشۇ ئەھۋالدىنمۇ بالدۇرراق بۇ يەرگە ئەلچىلەر، تىجارەتچى سودىگەرلەر گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋە شۇنىڭدەك غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ۋەكىللىرىمۇ كېلىپ ئورۇنلىشىشقا باشلىغانىدى①.

---

① مورى ياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن كىتابىنىڭ 315، 331 — 333 - بەتلىرىگە قاراڭ.

يەنە بىر دىققەت قىلىدىغان ئىش، مورى ياسۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقاتىدا «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنى كەڭ مەنىدە ئىشلىتىدۇ. ۋ. سامولىننىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇر ئاتالغۇسىنى شۇنداق چۈشىنىپ ئىشلەتكەندە، بۇ ئاتالغۇ ئۆزىنىڭ ئېتنىك ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ بىر سىياسىي ئاتالغۇغا ئايلىنىدۇ. «ئۇيغۇر» تېرمىنىنى كەڭ مەنىدە ئىشلىتىش بىلەن ئەينى ۋاقىتتا بۇنى بىر ئېتنونىم دەپ ئېتىراپ قىلىش — مۇشۇ رايوندا يۈز بەرگەن جەريانلارنى ئانالىز قىلىش ئۈچۈن چوڭ قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ قىيىنچىلىق مورى ياسۇنىڭ مۇشۇ رايوننىڭ ھاياتىدا سوغدىلىقلارنىڭ رولىنى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلار جامائەسىدىكى رولىنى زادى ھېساپقا ئالماسلىق بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. مورى ياسۇ بۇلارنى زادى تىلغا ئالمايدۇ.

دۆڭخۇاڭدا سوغدىلىقلار سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا سوغدىلىقلارنىڭ ساۋ جەمەتى چىقىشى دۆڭخۇاڭنىڭ ئىشلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولىنىڭ كۈچىيىشىنى ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قانداقلا بولمىسۇن بىر قىسمى شەھەرگە كۆچۈپ كەلدى، بەلكىم شەھەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىق ئېھتىمالى بەك تەبىئىيدۇر. لېكىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچمەن ھاياتتا ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتقاندا، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئولتۇراقلىق ھاياتقا كۆچكەنلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولماسلىقى مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ، مۇشۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ ئورۇنلىشىشى X ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپلا تەدرىجىي ھالدا يۈز بەرگەن، ئايرىم ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىشى بۇ ئىشتىن خېلىلا بۇرۇن — IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغانلىقىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. مەلۇمكى، شەرقىي تۈركىستاندىكى سوغدىلار ئۆزلىرىنىڭ سانىدىن خېلىلا كۆپ بولغان تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەچكە

ئۇلارنىڭ قاتتىق تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. بۇ تەسىر سوغدىلارنىڭ تەدرىجىي ھالدا تۈركلىشىشىدە ئىپادىلەندى. نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى سوغدىلارمۇ مۇشۇ ئەھۋالنىڭ سىرتىدا قالمىدى. بۇ يەردە سوغدىلار خەنزۇلاردىن تاشقىرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەر بىلەنمۇ يانمۇ يان ياشاپ كەلدى. دۇڭخۇاڭغا ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئاھالىلەر كەلگەنسېرى دۇڭخۇاڭدىكى ئاھالىنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال، سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىش (تۈركلىشىش) جەريانى كۈچەيدى. مورى ياسۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئۇرۇقنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى بىلەن بىر قاتاردا، «ساجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن چۈشەنچىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئالدىنقى شەرت ھازىرلاندى. دۇڭخۇاڭغا غەرب تەرەپتە قارا شەھەر ۋە كۇچا رايونىدا تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن ھاياتتا ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ كۆچۈپ كېلىش ئېھتىمالىمۇ بولغانىدۇ، دېگەن مەسىلىگە سەلبىي جاۋاب بېرىلىۋاتماقتا. ئەلۋەتتە، مۇشۇنداق كۆچۈشنىڭ بىرەر يېرىم ئاز ساندا بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى رەت قىلىنمايدۇ. تۇرپان خانلىقىنى بەرپا قىلغان كۆچمەنلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى ئىكەنلىكى ۋە بۇلارنىڭ ئەسلى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىك مەۋقەدە تۇرغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، توققۇز ئوغۇزلار گۇللەپ - ياشناپ تۇرغان چوڭ بىر دۆلەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان كۈچ ئىدى. شۇڭا شۇ چاغلاردا ئۇلارغا شەرقىي جەنۇبقا، نەنشەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ بېرىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق ئىدى. دۇڭخۇاڭ رايونىغا سوغدى سودا - تىجارەتچى ۋەكىللىرىنىڭ غەرب تەرەپتىن كۆچۈشى ئېھتىمالغا كۆپرەك يېقىن.

ئۇنداق بولسا، مەنبەلەردە نېمە ئۈچۈن يەنىلا «ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن ئىبارىلەر پەيدا بولۇپ قالىدۇ؟ مورى ياسۇ: دۇڭخۇاڭ ۋاكىي ساۋ سەنشۇن ئۆز-

نىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن مۇشۇ سۆزلەرنى ئۆزىنىڭ مەنسىپىگە مەخسۇس قوشۇۋالغان دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويدى، لېكىن بۇنداق چۈشەندۈرۈشنى بۇ ئاپتورنىڭ ئۆزىمۇ دېگەندەك ئىشەنچلىك ئەمەس دەپ قارىغان ①. بىز جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن كىتابلىرىدا «ئۇيغۇر» تېرمىنىنى پەقەت كەڭ مەنىدىلا ئىشلىتىپ كەلگەنلىكىنى تەكىتلەپ ئۆتكەندۇق. تارىخچىلار بەزىدە ئۇيغۇر بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئىچىدىكى ۋە كېيىنكى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى باشقا تىلى قەبىلىلىرىنى پەرقلەندۈرمەي يازىدۇ. بۇ تارىخچىلار سوغدىلىقلارنىمۇ پەرقلەندۈرمەيدۇ، جۇڭگو پايتەختىگە كەلگەن نۇرغۇنلىغان سوغدى تىجارەتچىلىرىنىمۇ «خۇيخۇ» (ئۇيغۇر) دەپ ئاتاپ كەلگەن. «بەش دەۋر» مەزگىلىدە ۋە شۇنىڭدەك سۇڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللارنىڭ دەسلىپىدە سوغدىلىقلارنىڭ سودا كارۋانلىرى گەنجۇ خانلىقىدىن بەكمۇ كۆپ باردى، شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىلار گەنجۇ ۋە دۇڭخۇاڭدىن كەلگەن ئەلچىلىكلەر ۋە سودا كارۋانلىرىنىڭ مىللىي خۇسۇسىيىتى بىر-بىرىدىن پەرق قىلمىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئادەت بويىچە، دۇڭخۇاڭنىڭ ئاھالىسىنىمۇ ئۇيغۇرلار دەپ ئاتاشقا باشلىغان. مانا مۇشۇنداق ئۇسۇللار بىلەن «ساجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن گەپ پەيدا بولۇپ قالغان.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا «ساجۇ تەزكىرىسى» دېگەن بىر بۆلۈم بار، مانا مۇشۇنى ئوقۇسىڭىز سۇڭ دۆلىتى بىلەن ساجۇ ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم باغلىنىشلار مەۋجۇت ئىكەن ھەتتا ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) سۇڭ دۆلىتىنىڭ بىر پارچىسىكەن دېگەن تەسەۋۋۇرغا كېلىسىز. پەقەت بارلىق مەنبەلەرنى يىغىپ ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىلا ۋە شۇنىڭدەك قوشنا دۆلەتلەرنىڭ

---

① مورى ياسۇ: «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» 331 — 332 - بەتلەر.

ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئۇ دۆلەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە قوللانغان ھەرىكەتلىرىنى تەتقىق قىلغاندىلا ۋە يەنە جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ قوشنا ئەللەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چۈشەندۈرگەندە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «ئەركىنرەك يېزىش». ئەنئەنىسىنى نەزەردە تۇتقاندىلا بۇ شەھەر دۆلەتنى دۇڭخۇاڭنىڭ ئىچكى ھاياتىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ۋە ئۇنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن — بىرىنچى نۆۋەتتە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە زۆرۈر ماتېرىياللار بارلىققا كېلىدۇ.

گۇاجۇدىمۇ (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا دۇڭخۇاڭدىن شەرقىي شىمال تەرەپتە تەخمىنەن 100 كىلومېتىرچە يىراقلىقتا جايلاشقان بۈگۈنكى ناھىيە شەھىرى) خۇددى دۇڭخۇاڭنىڭكىگە ئوخشاش ئەھۋال مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. لېكىن تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا بۇ ھەقتە تولۇق ئىشەنچلىك بىلەن سۆزلەشكە ئىمكان بېرىدىغان ماتېرىياللار بەك ئاز. 4·5 - تېكىستىنىڭ ئاخىرقى قىسمى گۇاجۇدا تىبەت دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنلا، سۇغدىلىقلارنىڭ (خۇلارنىڭ) ھۆكۈمرانلىقى ئورنىغانلىقىنى تەخمىن قىلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. مانا بۇ كۆز قاراشنى «ساجۇ تەزكىرىسى» دىن ئېلىنغان مەلۇماتلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ تارىخچىلىرى دۇڭخۇاڭنىڭ ئالىي رەھبەرلىكىدە پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت بىلەن نەزەر سېلىپ بارغان. ئۇ ئىمپېراتورلارنىڭ ئۇيەردىكى ۋاكىللارنىڭ ئالماشقانلىقلىرىنى ۋە ئۇلارغا ئەمەلىيەتتە يوق، ھېراۋۇللۇق ۋەزىپىلىرىگە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان پەخرىي ئۇنۋانلارنى قوشۇپ «خىزمەتكە تەيىنلىگەنلىكى» توغرىسىدىكى ئۆز لايىقىدىكى پەرمانىنى رەسمىيلەشتۈرۈشنى ئۇنتۇپ قېلىشمىدى. مانا شۇ تېكىستتە گۇاجۇ ۋىلايىتىگە ھاكىملار «تەيىنلەنگەنلىكى» توغرىسىدا تۆت ئورۇندا سۆزلىنىدۇ، بۇنىڭ بىرىدە تەيىنلەنگەن ھاكىم دۇڭخۇاڭ ۋاكى-

نىڭ ئوغلى، قالغان ئۈچ قېتىمدا ۋاڭنىڭ كىچىك ئۇكىلىرى بولغان، مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى گۇاجۇنىڭ دۇڭخۇاڭ خانلىقىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەپسۇسكى، گۇاجۇ ئاھالىسىنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق. لېكىن ئېھتىماللارغا كۆرە، بۇ يەردە خۇددى دۇڭخۇاڭنىڭكىگە ئوخشاش ئەھۋال پەيدا بولغان بولسا كېرەك.

مەلۇمكى، گۇاجۇ تاڭغۇتلار تەرىپىدىن گەنجۇغا قارىغاندا مىسەل كېيىنرەك بېسىۋېلىندى. گۇاجۇنىڭ قولدىن كېتىشى توغرىسىدا مەنبەلەردە بىر - بىرىگە خېلىلا ئوخشىمايدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمرەك بولغان مەلۇماتلارغا قاراپ چىقىمىز.

«19. 4 گۇاجۇ ۋاڭى تېيەنشېن 8 - يىلى (1030•2•5 — 1031•1•25) 1000 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن تاڭغۇتلارغا تەسلىم بولدى.»①

كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار مۇشۇ مەلۇماتنىڭ راستلىقىغا گۇمان قىلىدۇ، چۈنكى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە گۇاجۇ توغرۇلۇق بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلىنمايدۇ(كىچانوۋنىڭ «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 50- ۋە 138- بەتلىرىگە قاراڭ). گۇاجۇدا بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ياكى گۇاجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇش مۇمكىنلىكى ئېھتىمالىغا كەلسەك، بۇنداق ئېھتىمالنى ئىسپاتلاشقا ھازىرچە مۇمكىنلىك يوق. گۇاجۇ ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا كېيىنرەك يېزىلغان ئەسەرلەردە سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن، دەي شىجەننىڭ« تاڭغۇتلار ھەققىدە خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا تۆۋەندىكى بىر جۈملە يولۇقىدۇ:

«20. 4 گۇاجۇ ئۇيغۇرلىرى ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 485 - باب «تاڭغۇتلار ھەققىدە قىسسە» 120 - بەت.

تارمىقىدۇر. ئۇلارنىڭ ۋاڭى [(ساۋ)] سەن شۈن [(جاۋ)] دېمەننىڭ قۇدرىتى كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۆز ئىتائىتىدىكىلەرگە باش بولۇپ تەسلىم بولۇشقا رۇخسەت سورىدى.①

ئەپسۇسكى، دېي شىجەن مۇشۇلارنى يېزىشتا ئاساسلانغان مەنبەلەرنى كۆرسەتمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ تېكىستنىڭ («20. 4» تېكىست) «تەسلىم بولۇشقا رۇخسەت سورىدى» دېگەن سۆزلەرگە دىققەت قىلىش زۆرۈر. مەنبەلەردە مۇشۇنداق سۆزلەر ياۋايىلارنىڭ بىر دۆلىتى ياكى ئايرىم بىر قەبىلە (ئۇنداق ياكى مۇنداق سەۋەب تۈپەيلىدىن) جۇڭگوغا ئىتائەت قىلماقچى بولغاندا شۇنداق يېزىلىپ كەلگەن، لېكىن مۇشۇ رايوندا شۇ چاغلاردا سۇڭ دۆلىتىنىڭ كۆلەڭگىسىنىڭمۇ تەسىرى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا ئاپتورنىڭ مۇشۇلارنى يېزىشتىكى مەنبەلىرى گۇمان پەيدا قىلىدۇ.

21. 4 -، 22. 4 - تېكىستلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا گۇاجۇ قەلئەسى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن 1036 - يىلى ئىشغال قىلىنغان. دېمەك، «گۇاجۇ ۋاڭى» ئۇنىڭ قارارگاھىنىڭ قولىدىن كېتىشتىن ئاۋۋال تەسلىم بولغان بولىدۇ، مۇنداق ئەھۋال گۇاجۇدا رەھبەرلىكتە ئىختىلاپ بولۇپ ۋاڭ قېچىشقا مەجبۇر بولدى، دېگەن تەخمىن ئاساسىدila يۈز بېرىشى مۇمكىن.

«21. 4 داھىي ئەنزىلۇ ئەسكەرلىرى بىلەن كەينىگە قايتىدىغان يولنى توستى ۋە [توبا] يۈەنخاۋ 200 كېچە - كۈندۈز قاتتىق جەڭلەر ئېلىپ باردى، [ئەن] زىلۇ مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاڭغۇتلار گۇاجۇ، ساجۇ ۋە سۇجۇ قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتلىك شەھەرنى ئىشغال قىلدى.»②

---

① دېي شىجەننىڭ «تاڭغۇت دۆلىتى ھەققىدە خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىنىڭ 5 - باب، 250 - بېتىگە قاراڭ.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 481 - باب «تاڭغۇتلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ 146 - بېتى.

ئەن زىلۇ كۆكنۇر رايونىدىكى بىرلەشكەن شەرقىي شىمال تىبەت قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى زويىسلۇغا بويسۇنغان رەھبەرلەرنىڭ بىرىدۇر. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىستتىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، شەھەر دۆلەتلەر گۇاجۇ ۋە ساجۇ ھەم شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ قەلئەسى سۇجۇ ئۆزلىرىنىڭ تاڭغىتلارغا قارشى كۈرىشىدە زۇڭكېيدىكى تىبەت بەگلىكىنىڭ ياردىمىگە تايانغان، پەقەتلا توبا يېۋەنخاۋ زويىسلۇ رەھبەرلىكىدىكى ئەسكەرلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىنلا مەزكۇر قەلئە تاڭغىتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

«22. 4 تاڭغىتلار ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئەسكەرلىرىنى يەنە يېڭىدىن سەپەرۋەرلىككە كەلتۈردى. ۋىلايەت مەركىزى بولغان ئۈچ شەھەر — گۇاجۇ، ساجۇ ۋە سۇجۇلار تەسلىم بولدى. خېشىدىكى كونا جايلارنى قايتىدىن تولۇق ئىگىلىۋالدى.»①

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ يەنە بىر چوڭ مۇستەھكەملەنگەن شەھىرى — سۇجۇنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ (سۇجۇ بۈگۈنكى گەنسۇدىكى جيۇچۈەن دېگەن شەھەردۇر، گەنجۇ ھازىرقى جاڭيېنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن تەخمىنەن 200 كىلومېترچە يىراقلىقتا جايلاشقان). بۇ شەھەرنىڭ قانۇنىي ئەھۋالى بىر قەدەر ئېنىق، بۇنىڭدىن ئالاھىدە ئىختىلاپلار كېلىپ چىقمايدۇ. ئې. پىنكس «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»غا ئاساسلىنىپ، بۇ شەھەرنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ تېكىستنى تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرىمىز:

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 119 - جىلد، جىڭيونىڭ 3 - يىلى (1036 - يىلى)، مەزكۇر نەقىل موريياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» ناملىق كىتابىنىڭ 332 - بېتىدىن ئېلىنغان.

«4.23 (تۇڭخېنىڭ 28 - يىلى 5 - ئايدا) ئىنىسى كۈنى (1010-7-11) غەربىي شىمال ئۆلكىسىنى تىنچلاندۇرۇشقا مەسئۇل ۋالىي شاۋتۇيۈي گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇمغا ئۆتتۈم، سۇجۇ شەھىرىنى ۋەيران قىلدىم، شەھەردىكى ھەممە ئاھالىنى ئەسىرگە ئالدىم، دەپ دوكلات قىلغان.»①

پىنكسنىڭ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ جەدۋەل بۆلۈمىدىكى تېكىستتىن خەۋىرى يوق ئىكەن. مەزكۇر تېكىستتە سۇجۇنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قارىمىقىدا بولغانلىقى بەك ئېنىق كۆرسىتىلگەن:

«4.24 تۇڭخېنىڭ 28 - يىلى 5 - ئاي (1010-6—7-13) دا غەربىي شىمال ئۆلكىسىنى تىنچلاندۇرۇشقا مەسئۇل ۋالىي شاۋتۇيۈي گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى ۋىلايەت (شۇجۇن) سۇجۇنى ۋەيران قىلدىم ۋە بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنى ئەسىر ئالدىم، دەپ دوكلات يازدى.» ②

بۇ مەلۇمات XI ئەسىرنىڭ بېشىدا سۇجۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قارىمىقىدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، سۇجۇ سۇڭ دۆلىتى بىلەن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مۇناسىۋەت قىلمىغان، ھەتتا سودا - تىجارەت ئالاقىسىدىمۇ بولمىغان. بىزنىڭ قولىمىزدا گەنجۇ ۋە سۇجۇدىكى بۇددا دىنىنىڭ راھىبلىرىنىڭ سارايغا كەلگەنلىكلىرى توغرىسىدا پەقەت بىرلا مەلۇمات بار.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن ۋە ئارىدا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ئۇيغۇرلار ۋە سوغدىلار مەركەزلەشكەن جايلارنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن مۇشۇ رايونلارنىڭ ھەممىسىنى تاڭغۇتلار ئۆز دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈۋالدى. يې. ئى. كىچانوۋ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە ئۇي-

---

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» $1^б$ - بەت.

② «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 13^a - بەت.

غۇر گەنجۇ خانلىقى ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا كىرگەنلىكىنى كۆپ قېتىم تەكىتلەپ كۆرسەتتى. شۇ چاغقىچە كۆچمەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى بولسا نەنسەننىڭ تاغلىق رايونلىرىغا قىستاپ ئاپىرىپ قويغان①. لېكىن دۇڭخۇاڭ، گۇاجۇ ۋە باشقا ئاھالىلىك پونكىتلاردا ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئۆتكەن ئۇيغۇرلار قېپقالغان. مورى ياسۇ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن ماقالىسىدە مانا مۇشۇ ئەھۋالغا دىققەت قىلغان. مورى ياسۇنىڭ جۇڭگو مەنبەلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلىرى 1036 - يىلدىن كېيىنمۇ تاڭغۇت دۆلىتىدە ئاھالىلىك پونكىتلاردا ئايرىم، بىرەر يېرىم ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار بولماستىن، بەلكىم خېلىلا چوڭ ئۇيغۇرلار جامائىتى بارلىقىنى ئىسپاتلايدىكەن. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى، مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قوشنا مەملىكەتلەرگە قانداقتۇر «ئەلچىلىكلەر» ئەۋەتىپ تۇرغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردۇر. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئۆزئارا دۈشمەنلىشىشى توختاپ قالغىنى يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى چوڭ قىسمى جەنۇب تەرەپكە — تىبەت رايونىغا كۆچۈپ كەتتى. تىبەتلىكلەر ۋە سۇڭ دۆلىتى تەرىپىدە تۇرۇپ تاڭغۇت دۆلىتىگە قارشى كۈرەشكە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلدى. تاڭغۇت دۆلىتىگە غەرب تەرەپتىن قانداقتۇر ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇم قىلغانلىقى توغرىسىدا ئانچە ئېنىق بولمىغان مەلۇماتلار بار، مانا مۇشۇلارغا قارىغاندا، تاڭغۇتلار تېررىتورىيىسىدە چوڭراق تەشكىللەنگەن ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسى ساقلىنىپ قالمىغان بولسا كېرەك.

كىچانوۋ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ ئۆزىنىڭ

---

① كىچانوۋ: «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» 50 — 64 ، 68 — 104 - بەتلەرگە قاراڭ.

قوشنىلىرى بىلەن سودا مۇناسىۋەتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قىزىقىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. سودا سۇڭ دۆلىتى بىلەن يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن، قىتانلار بىلەنمۇ ۋە كېيىنرەك جۇرجانلار بىلەنمۇ سودا قىلىشقان ①. غەرب تەرەپتىكى ئەللەر بىلەن سودا ئالاقە توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق، بۇ مەلۇماتنىڭ بولمىغانلىقى تەزكىرە يازغۇچىلارنىڭ بۇنىڭغا دائىر ماتېرىياللارغا ئىگە بولالمىغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. كەڭ خەلقئارا سودا قىلىش ئۈچۈن تۈرلۈك ئەللەر بىلەن ئۇزۇندىن بۇيان مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن تەجرىبىلىك ئادەملەر كېرەك بولاتتى، شۇ چاغلاردا مۇشۇنداق سودا - تىجارەت مۇتەخەسسىسلىرى سوغدىلار ئىدى. مۇھىم سودا يوللىرىدا سوغدىلارنىڭ سودا تىجارەت ئورۇنلىرى بار ئىدى. تاڭغۇتلار ئېھتىمال مانا مۇشۇ سوغدىلارنى ئۆزلىرىگە ئىشلىتىش ئۈچۈن ساقلاپ قالغان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەنبەلەردە دۇڭخۇاڭدىكى سوغدىلىقلارنى «خۇيخۇ» (ئۇيغۇر) دەپ ئاتاپ كەلگەن. مۇشۇ ئىسىم دۇڭخۇاڭ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىنمۇ جۇڭگو مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ كەلگەن. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، مەنبەلەردە يولۇقىدىغان تاڭغۇت دۆلىتىدىن كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلىكى دېگەن مەلۇماتنى سوغدى سودىگەرلىرى توغرىسىدىكى خەۋەر دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى يىراق غەربتە ياشايدىغان مۇسۇلمانلارنىمۇ «خۇيخۇ» دەپ ئاتاشقا باشلىغان.

---

① كىچانوۋ: «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» 92 — 99 - بەتلەر.

بەشىنچى باب

غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. ئۇيغۇرلارنىڭ رولى

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيەسىدىن غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بەك ئاۋات سودا يوللىرى ئۆتەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مانا مۇشۇ جايلارنى ئۆزلىرىنىڭ دىققەت نەزىرىدە دائىم تۇتۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەندە مۇشۇ تېررىتورىيەلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش، ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ مۇمكىنقەدەر چوڭراق پارچىسى ئۈستىدىن ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كونتروللۇقىنى ئورنىتىش ئۈچۈن ئۇرۇنۇپ كۆردى. مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرىدىن، مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قەدىمكى شەرقنىڭ كۆرۈنەرلىك رەھبەرلىرىدىن بىرى خەنۋۇدى ھونلار بىلەن كۆرەشتە چوڭ ئۇتۇقلارغا ئىگە بولدى ھەمدە ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ شەرق تەرەپتىكى پارچىسى (خەن دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىن تەخمىنەن ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى رايونىغىچە بولغان ئارىلىق) ئۈستىدىن بولغان نازارىتىنى ئورناتتى. مەزكۇر ئىمپېراتورنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، خەن سۇلالىسى ئىگىلىۋالغان بۇ جايلار قولدىن چىقىپ كەتتى. ئىككىنچى قېتىمقى ئوڭۇشلۇق ئۇرۇنۇش شەرقىي خەن ياكى كېيىنكى خەن سۇلالىسى (2 - خەن ئىمپېرىيىسى) مەزگىلىدە يۈز بەردى ۋە بۇ ئۇرۇنۇش تالانتلىق دىپلومات ۋە ھەربىي قوماندان بەن چاۋ (32—102) نىڭ

پائالىيىتى بىلەن باغلانغان. بەنچاۋنىڭ ھۇنلارغا قارشى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەربىي ھەرىكىتى، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئانچە چوڭ بولمىغان يەرلەر (شەھەر دۆلەتلىرى) بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن خەن ئىمپېرىيىسىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن پايدىلىنىشنىڭ يولىنى بىلگەن دىپلوماتىك تىرىشىشلىرى ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ شەرقىي تۈركىستان قىسمىدا خەنزۇلارنىڭ مۇستەھكەملىنىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. لېكىن شەرقىي تۈركىستان تېررىتورىيىسىدىكى ئىككىنچى قېتىم ئىگەلىۋېلىنغان جايلارمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي قولدىن چىقىپ كەتتى. 107 - يىلغا كەلگەندە غەربىي چياڭلار گەنسۇ كارىدورىنى كېسىپ تاشلىدى. بۇ يەر بولسا پۈتۈن ئالاقە يۈرۈپ تۇرغان ئاساسىي يول ئىدى. يىپەك يولىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان خەن دۆلىتى ئەسكەرلىرىنى قەدەممۇ قەدەم يوقىتىش باشلاندى.

خەن دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، جۇڭگودا ئۇزۇن بىر مەزگىلگە سوزۇلغان ئىچكى نىزا ۋە پارچىلىنىشلار يۈز بەردى. پەقەت 589- يىلىلا جەنۇبتىكى چېن سۇلالىسى ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىن مەملىكەت سۈي سۇلالىسى (581 — 618) دائىرىسىدە بىر پۈتۈن دۆلەت بولۇپ ئۇيۇشتى. لېكىن بۇ دۆلەت ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمىدى. 618 - يىلى ھاكىمىيەت يېڭى سۇلالە قولىغا ئۆتتى. مەزكۇر سۇلالىدە جۇڭگو تۇپرىقىدا تەشكىللەنگەن ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى تاڭ ئىمپېرىيىسىنى (618 — 907) ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. مەزكۇر ئىمپېرىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى كۆپىنچە جۇڭگونىڭ ئالتۇن دەۋرى دەپ ھېسابلىنىدۇ.

مەملىكەتنىڭ بىر دۆلەت دائىرىسىدە بىرلىككە كېلىشى دەسلەپكى چاغلاردا مەملىكەتنىڭ ئومۇمىي ھالدا ساغلاملىشىشىغا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئېشىشىغا، ئىقتىسادىي ھاياتنىڭ مۇقىملىشىشىغا سەۋەب بولدى. ئۆز نۆۋىتىدە بۇنىڭ ئۆزى مەم-

لىكەتنىڭ ھەربىي قۇۋۋىتىنىڭ ئۆسۈشىگە سەۋەبچى بولدى، ئەپسۇسكى، مانا مۇشۇ ئۇتۇقلار تاجاۋۇزچىلىق غەرەزلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى.

630 - يىلدىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىش پىلانى تەدرىجىي ھالدا ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 657 - يىلغا كەلگەندە ئەڭ مۇھىم ستراتېگىيىلىك پونكىتلار ۋە يوللار تاڭ دۆلىتى كونتروللۇقى ئاستىغا ئېلىندى. غەربىي تۈرك خاقانلىقى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىنغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندا تىنچلىق ئورنىمىدى؛ تاڭ ھاكىمىيىتى چەت ئەل ھىمايىسىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغان جۇڭغارىيىدىكى كۆچمەنلەرگە، قەشقەرىيىدىكى شەھەر - دۆلەتلەرنىڭ ئاھالىسىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلدى. ئەينى ۋاقىت ئىچىدە تىبەت دۆلىتى ئۆز كونتروللۇقىنى قەشقەرىيىگە ھەتتا تىيانشاننىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى رايونلارغا ئورنىتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. VII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تاڭ دۆلىتىنىڭ يەنە بىر يامان دۈشمىنى — ئىككىنچى شەرق تۈرك خاقانلىقى ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن بولغان جىددىي كۈرەش بىردەم ئۇ، بىردەم بۇ يېڭىپ تا 755 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. مۇشۇ يىلى ئەنلۇشەن توپىلىڭى ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ قەشقەرگە يېڭىدىن باستۇرۇپ كىرىشى تۈپەيلىدىن، تاڭ دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئىگىلىگەن ھەممە يەرلىرى قولدىن كەتتى. جۇڭگو قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر بولۇپ 1400 يىل داۋامىدا يىراق غەرب تەرەپكە — شەرقىي تۈركىستان دائىرىسىگە ئۆزىنىڭ ئالدىنقى تايانچ پونكىتلىرىنى ئۈچ قېتىم قۇرالىدى. جۇڭگو ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ نىسبەتەن ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان ۋاقتى ئىچىدە ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ شەرقىي تەرەپ پارچىسىنى مۇستەقىل ھالدا تىزگىنلەپ تۇرالىدى ۋە مۇشۇ يول بىلەن غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەڭ كۆلەملىك مال ئالماشتۇرۇلۇپ تۇرۇلدى. جۇڭگو ھاياتىدا

650 - يىلى بىلەن 755 - يىللار ئارىلىقىدا غەربتىكى مەملىكەتلەر بىلەن تاڭ ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىزلار قالدۇردى: تاڭ ئىمپېرىيىسى ئۇلۇغ يىپەك يولى ئارقىلىق غەرب تەرەپنىڭ ئىدىيىلىرى بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن تونۇشتى. جۇڭگو ئالىمى شاڭ دانىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» دېگەن توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلىرىگە، شۇنىڭدەك ئامېرىكا ئالىمى ئې. شېپېرنىڭ يېقىندا رۇس تىلىدىن تەرجىمە قىلىنىپ نەشىردىن چىققان «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇللىرى» دېگەن كىتابىغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان كۆرۈنەرلىك تۆھپىلىرى توغرىسىدا تولۇق تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ①. مەنبەلەردە ۋە ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، سودا - تىجارەت ئىشلىرىدا غەرب تەرەپتىكى ئەللەرنىڭ ھەممىدىن سوغدىلارنىڭ ۋەكىللىرى ئاكتىپ تەرەپ بولغان. كۆپلىگەن سوغدىلار چاڭئەنگە ۋە تاڭ دۆلىتىنىڭ باشقا چوڭ - چوڭ شەھەرلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان. بۇ كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقۇچىلار سوغدى تېررىتورىيىسىدىن ئەمەس، بەلكى ئاساسەن، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ مۇھىم سودا يولى بويىغا ئورۇنلاشقان كونا سوغدى جامائەلىرىدىن بارغانلاردۇر.

جۇڭگونىڭ ھەربىي، سىياسىي كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ ياشناپ تۇرغان، لېكىن ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان دەۋرى دۆلەت ئىچىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان چۈشكۈنلۈك، ۋەيرانچىلىق ۋە ئۇلۇغ

---

① شاڭدا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، 1957 - يىلى بېيجىڭ نەشرى؛ ئې. شېپېر: «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇللىرى»، 1981 يىلى مۇسكۋا نەشرى.

يىپەك يولىدىكى بارلىق جايلىرىنى قولىدىن چىقىرىپ قويۇش بىلەن ئالماشتى. سودا يوللىرىنى ھەربىي كۈچ بىلەن ئىگىلەپ تۇرغان چاغلاردىكى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مال ئالماشتۇرۇشتىكى خەنزۇلارنىڭ رولى چۈشكۈنلۈك دەۋرى يېتىپ كەلگەندە يوقنىڭ ئورنىدا بولۇپ قالدى. IX — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا سودا يوللىرىدىكى مۇھىم ھالقىلار ئۇيغۇر خاقانلىقى ئىمىرىلىپ، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى نەنسەن ئېتەكلىرىگە ۋە كۇچا رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقاندىن كېيىن ۋە بۇ يەرلەردە يېڭىدىن مۇستەقىل دۆلەتلەر پەيدا بولغاندىن كېيىن ۋە شۇنىڭدەك 856 - يىلى تېبىللار تۇرپان خانلىقىنى تەشكىللىگەندىن كېيىن كۆچمەنلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. بۇ ئەھۋال خەلقئارا سودىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتمىدى. ئەكسىچە، خەلقئارا سودا تېخىمۇ راۋاجلاندى.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە خاقانلىقتا ياشاپ كەلگەن سوغدىلار تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن قويۇق سودا مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، خاقانلىق سىرتتىن كىرگۈزگەن يىپەك بىلەن خاقانلىق دائىرىسىدىلا سودا قىلىپ باشقا دۆلەتلەرگە ئاساسەن چىقارمايتتى. چۈنكى خاقانلىق ئەڭ مۇھىم سودا يوللىرى ئۈستىدىن ئۆز نازارىتىنى ئورناتمىغانىدى. IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خاقانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ غەرب بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرى گەنسۇ كارىدورى ئارقىلىق بولۇپ تۇردى ھەمدە گەنجۇ خانلىقى ۋەكىللەر قولىدا بولدى. سودا تىجارىتى بىلەن ئاساسەن، سوغدى سودا شىركەتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى بەنت بولدى.

1028 - يىلى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنىنى نەنسەن ئېتەكلىرىدە ياشايدىغان تاڭغۇتلار ئىگىلىدى. لېكىن، غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان

سودا يوللىرىدا تاڭغۇتلارنىڭ رولى مەنبەلەردە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ رولىدىن بىز خەۋەرسىزمىز. تاڭغۇت دۆلىتىدە سوغدىلىقلارنىڭ تۇتقان ئورنى توغرۇلۇقمۇ مەلۇماتلار يوق. تاڭغۇتلار سوغدىلىقلارغا دۈشمەنلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىپ تۇرغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىلىرىدە سوغدىلىقلارنىڭ سودا تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلمىغانمىكىن، دېگەن تەسەۋۋۇر كېلىدۇ.

ل. كۋانتېن تاڭغۇتلارنىڭ سۇڭ دۆلىتى بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈش ئۈچۈن قوللانغان چارىلەرگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە: لى جىچەننىڭ ئورنى كۆتۈرۈلگۈچە ۋە تاڭغۇت دۆلىتى قۇرۇلغۇچە «ئۇيغۇر دۆلەتلىرى، كۇچا ۋە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئاساسىي سودا تىجارەت يوللىرى تاڭغۇتلار تېررىتورىيىسىدىن ئۆتكەنىكەن» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. تاڭغۇتلار نەنسەن ئېتەكلىرىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ھەممە سودا يوللىرىغا دېگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ نازارىتىنى ئورناتتى. بۇ ئەھۋال سۇڭ دۆلىتىگە ئەۋەتىلىدىغان ئات - ئۇلاغلار سانىنىڭ بىردىنلا بەك تۆۋەنلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ۋە سۇڭ دۆلىتىنىڭ خاتىرجەملىكىگە تەھدىت سالدى. سۇڭ دۆلىتىنى مەركىزىي ئاسىيادىن قامال قىلىش بارغانچە كۈچىيىپ باردى ۋە XII ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىلىغا كەلگەندە بۇ مۇناسىۋەتلەر ئەمەلىيەتتە تولۇق ئۈزۈلۈپ قالدى②.

سۇڭ دۆلىتىنىڭ غەرب تەرەپ بىلەن سودا تىجارەت ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىرى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر ئاز دەرىجىدە داۋاملاشقانلىقىنى تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. سودا

---

① ل. كۋانتېننىڭ 1978 - يىلى نەشىردىن چىققان شۇ ھەقتىكى كىتابىنىڭ 191 — 198 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② ل. كۋانتېننىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 194 - بېتىگە قاراڭ.

ئاساسەن، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن يۈرگۈزۈلدى ۋە سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ قولىدا بولدى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ غەرب تەرىپىگىرەك جايلاشقان ئەللەردىن ئەلچىلەرنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدا مەنبەلەردە مەلۇماتلار بەك ئاز. بۇنىڭ ئۆزى مۇشۇ يەر ئارقىلىق بولىدىغان تىرانزىت سودىسىدا سوغدىلىقلارنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى خەلقئارا سودىنىڭ ھەممە ئىنچىكە، نازۇك ئەھۋالىنى بىلىپ كېتىش ئەھۋالىدا ئەمەس ئىدى، شۇڭلاشقا قاندىقلا يەردىن كەلگەن سودىگەرلەرنى بولمىسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن كەلگەن دەپ تىزىملاۋەردى.

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بولىدىغان سودا ساھەسىدىكى ۋەقەلەرنىڭ مۇنداق تەرەققىياتىنى سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي - سىياسىي جەھەتتە ئاجىزلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. سۇڭ دۆلىتىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ شىمال تەرەپتىكى قوشنىلىرى — تاڭغۇتلار ۋە قىتانلار بىلەن، قىتان دۆلىتى — لياۋ سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، جورجىتلار بىلەن ئېغىر كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىپ يۈرۈپ ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇپ تۇردى. سۇڭ دۆلىتى ھەربىي توقۇنۇشلار ئارىلىقىدىكى تىنچ ۋەزىيەتنى ئۆزلىرىنىڭ دۈشمەنلىرىگە بولغان كۈرەشتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشقا يېقىندىن ئۇرۇنۇپ كۆرۈش ھازىرلىقلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىنىۋاتقان شارائىتتا غەرب تەرەپتىكى يىراق ئەللەر بىلەن ئۆزلىرىگە دۈشمەن تاڭغۇت دۆلىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان نورمال مۇناسىۋەتلەرنى ئورنىتىش توغرىسىدا گەپ ئېچىشنىڭ ھېچ لازىمى يوق. شەرقىي تىبەت قەبىلىلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يول خېلى مۈشكۈل ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭغۇتلار كۆكنۇر كۆلىنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپىدىكى تېررىتورىيىلەرنىڭ خېلى قىسمىغا ئۆز نازارىتىنى تىكلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۇڭ

دۆلىتى ھاكىمىيىتى كېيىنرەك جۇرجىتلاردىنمۇ سودىغا تاڭغۇت دۆلىتىگە قىلىنىدىغان بېسىم قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى①. سودا مۇناسىۋەتلىرىنى تاڭغۇت دۆلىتىگە قىلىنغان سىياسىي بېسىم ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىش، ئەلۋەتتە ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ — بىرىنچى نۆۋەتتە ترانزىت سودىسىنىڭ كېڭىيىشىگە تۇرتكە بولغان ئەمەس. ترانزىت سودىسى مۇشۇ سودا ئېلىپ بېرىلىدىغان دۆلەتكە ھەرقاچان كۆپ پايدا كەلتۈرۈپ تۇردى، بۇ يەردە بولسا تاڭغۇتلارغا كۆپ پايدا كەلتۈرۈشى كېرەك ئىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋال چۈشىنىشلىككى، سۇڭ ھاكىمىيىتىدە قىزغىنلىق پەيدا قىلمايتتى. جۇرجىتلار شىمالىي جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، 1127 — 1279 -يىللىرى جەنۇبىي سۇڭ دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالدى.

ئەمدى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىدە تۇرپان خانلىقىنىڭ رولى مەسىلىسىگە قاراپ چىقىمىز. ئەگەر ئۇيغۇرلار، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى سوغدىلارنىڭ جۇڭگو بىلەن سودا مۇناسىۋىتى قويۇق، تىبەت، تاڭغۇت دۆلىتى ۋە قىتان ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى قىسمەن دەرىجىدە دېيىلىدىغان بولسا، تۇرپان خانلىقى ئەمەلىيەتتە، جۇڭگو بىلەن ھېچقانداق بىۋاستە سودا مۇئامىلىسىدە بولغان ئەمەس.

تۇرپان خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا شەرقىي ئاسىيادىكى ئومۇمىي سىياسىي ۋەزىيەتنى بەك بۇرمىلايدىغان خاتا تەسەۋۋۇرلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ياكوبوۋىسكىي تۇرپان خانلىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ماقالىسىدە IX — XII

---

① كىچانوۋ: «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» ناملىق كىتابىنىڭ 92 — 99 -بەتلىرىگە قاراڭ.

ئەسىرلەردىكى تەسۋىرى سەنئەت، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ: «ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى — جۇڭگو، تىبەت، شىمالىي ھىندىستان، سوغدىلىقلار ئورۇنلاشقان يەرلەر بىلەن دائىم مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدە بولۇپ كەلگەن» ① دەپ يەكۈن چىقىرىدۇ. مانا مۇشۇنداق خۇلاسىنىڭ خاتالىقى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بىزگە سۇڭ دۆلىتى بىلەن تۇرپان خانلىقى ئوتتۇرىسىدا پەقەت ئايرىم تاسادىپىي ئەلچىلىكلەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. لېكىن XI ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭغۇتلار ۋە قىتانلار قۇدرەت تېپىپ كۈچەيگەندىن كېيىن، بۇ ئاز مۇناسىۋەتلەرمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندىنىڭ دوكلاتىغا قارىغاندا قىتانلار ئۇيغۇرلارنىڭ سۇڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈش مەقسىتىدە ئۇيغۇرلارغا بېسىم ئىشلىتىپ كەلگەن. تۇرپان خانلىقى بىلەن قىتان ئىمپېرىيىسى لياۋ ئوتتۇرىسىدا ئورتاق دۆلەت چېگرىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. مانا مۇشۇ چېگرا ئارقىلىق قويۇق مۇناسىۋەتلەر يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن. قىتان دۆلىتى تارىخىدا قىتان دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن ئۇرغۇن ساندىكى «ئەلچى» لەرنىڭ (سودا كارۋانلىرىنىڭ) قىتان دۆلىتى پايتەختىگە كەلگەنلىكلىرى يېزىلغان. سوغدى سودىگەرلىرى ئارقىلىق مانجۇرىيىنىڭ تۈرلۈك بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغا ۋە شۇنىڭدەك ئېھتىمال دېڭىز بويىدىكى جايلارغا، ئامۇر دەرياسى بويلىرىغا غەرب ئەللىرىدە ئىشلىگەن تاۋارلار يېتىپ بارغان. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسىنىڭ تارىخ، فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدا يىراق شەرق ئاسارئەتىقىلىرىدىن چىقىقان، تۈركىي

---

① ياكوبوۋىسكىنىڭ «X — XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى توغرۇلۇق ئەرەب، پارس مەنبەلىرى» دېگەن كىتابىغا قاراڭ.

خەلقلەر ئىشلىگەنلىكى بەك ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان قىزىلمىلارمۇ بار. مەسىلەن، جورجىتلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان نەرسىلەرنى بايان قىلغاندا، ۋ. يې. مېدۋېدېۋ ئامۇر دەرياسى يېنىدىكى جۇرجىتلار مۇشۇ نەرسىلەرنى ئۇيغۇرلاردىن ياكى قىرغىزلاردىن ئالغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ بولسا IX ئەسىرلەردىن بالدۇر بولماسلىقى كېرەك. بۇ يەردە گەپ موخې ماتېرىياللىرىدا يولۇقمايدىغان لىرا شەكلىدىكى مۇنچاقلار ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ①. لېكىن باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرى، مەسىلەن، ئى. دېرېۋيەنكونىڭ ئەسەرلىرى يىراق شەرقتىكى قەبىلىلەرنىڭ بۇنداق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ خېلى بۇرۇندىنلا يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000 يىل ئىچىدىلا يېزىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتكەن. قىتان ئىمپېرىيىسى هالاك بولغاندىن كېيىن ۋە جۇرجىتلار دۆلىتى ئانچۇن - غورۇن مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن تۇرپان خانلىقىنىڭ شەرقتىكى تېررىتورىيىلەر (مانجۇرىيە ۋە باشقىلار) بىلەن بولغان سودىسى بىردىنلا ئازىيىپ كەتتى. مەنبەلەردە پەقەت ئايرىم ئەلچىلىكلەرلا بايان قىلىنىدۇ. جۇرجىتلار بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ قىسقىراپ كېتىشىنى مۇشۇ رايوندىكى دۆلەت چېگرىلىرىنىڭ ئاساسەن قاتتىق ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئانچۇن - غورۇن دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە سابىق قىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇرپان خانلىقىغا قەدەر سوزۇلۇپ ياتقان غەرب تەرەپتىكى تېررىتورىيىلىرى كىرمىدى. مۇشۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئورتاق چېگرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى سودا تەرەققىياتىغا ئەپلىك شا-

---

① مېدۋېدېۋ ۋ. يې. نىڭ «X — XI ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئامور جورجىتلىرى» 147 — 148 - بەتلەر، 1977 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

رائىت تۇغدۇرۇپ بەرگەنىدى. جورجىتلارنىڭ چېگرىسى شەرق تەرەپتە يىراققا سوزۇلۇپ كەتتى. قىتانلارنىڭ سابىق غەربىي تېررىتورىيىلىرى بولسا شىمال تەرەپكە بىرئاز سىلجىغان تاڭغىتلارنىڭ قىسمەن كونتروللۇقىغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن بۇ تېررىتورىيىلەرنىڭ چوڭ قىسمى تۈرلۈك موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ (بۇلارنىڭ بەزىلىرى بۇرۇن قىتانلارغا ئىتائەت قىلىپ تۇرغانىدى) قولىغا چۈشۈپ كەتتى. تۇرپان خانلىقى بىلەن ئۆچمەنلىشىپ تۇرغان تاڭغىتلار ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي جورجىتلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالغان موڭغۇل قەبىلىلىرى تۇرپان خانلىقى بىلەن ئانچۇن - غورۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى تەرەپدارلىرىدىن ئەمەس ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، تۇرپان خانلىقى تىكلەنگەن ۋاقىتتىن باشلاپ موڭغۇللار جۇڭگونى بېسىۋېلىپ ئۇ يەردە موڭغۇل — يۈەن سۇلالىسى (1271 — 1279) پەيدا بولغانغىچە ئارىلىقتا ئۆتكەن 400 يىل دېگۈدەك ۋاقىت ئىچىدە تۇرپان خانلىقىنىڭ ۋە ئۇ ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئەللەرنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە يوق بولۇپ كەلدى. بۇ چاغلاردا غەربتىكى ئەللەردىن ئەلۋەتتە ئانچە - مۇنچە بىر نەرسىلەر جۇڭگوغا كىرىپ تۇرغانلىقى ۋەشۇنچىلىكلا بىر نەرسىلەرنىڭ جۇڭگودىن شۇ دۆلەتلەرگە ئېلىپ كېلىنگەنلىكى توغرۇلۇق مەلۇماتلارنى تاپقىلى بولىدۇ. لېكىن بۇنداق مۇئامىلىلەر تاسادىپىي خاراكتېرىدە بولغان، بۇنداق مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ ئۆزى بەكمۇ مۈشكۈل ئىدى ۋە بۇ مۇناسىۋەتلەر جۇڭگونىڭ ۋە شۇنىڭدەك شەرقىي تۈركىستاندىكى شەھەر - دۆلەتلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتەلمىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودا تىجارىتى

جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ (توققۇز ئۇغۇزلارنىڭ) جۇڭگو بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتىگە دائىر مەلۇماتلاردا ئۇيغۇر (خۇيخې) لارنىڭ كەڭ كۆلەمدە سودا - تىجارەت پائالىيىتى ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان نۇرغۇنلىغان مەلۇماتلار كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەلۇماتلار «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» («لياۋ سۇلالىسى تارىخى») دىمۇ بار. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردىمۇ سودا - تىجارەت بەك ئاۋات ئىدى. ئەسلى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىمۇ سودا - تىجارەتنى ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن ئېلىپ باردى. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا بار بولغان كۆپچىلىكى شەرقىي ئاسيا ئەللىرىگە مەنسۇپ مەنبەلەر ئاساسەن جۇڭگو بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قىتانلار بىلەن سودا - تىجارەت خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغان مەركىزىي ئاسيانىڭ، بولۇپمۇ سوغدىلاردىن كېلىپ چىققان سودىگەرلەر بۈگۈنكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىنىڭ ئالتايدىن باشلاپ تىنچ ئوكيانغا قەدەر بولغان جەنۇبىي رايونلىرىدا ياشىغۇچى تۈرلۈك خەلقلەر بىلەن قىزغىن سودىلار ئېلىپ بارغان. ئېھتىمال، ئامۇر دەرياسى بويلىرىدا ۋە يىراق شەرقنىڭ باشقا نۇرغۇنلىغان ئورۇنلىرىدا ئارخېئولوگلار قېزىپ چىقارغان ماددىي مەدەنىيەتنىڭ بەلگىلىرى غەرب تەرەپكە مەنسۇپ تۈرلۈك بۇيۇملىرى بۇ يەرلەرگە شۇ سودىگەرلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىنگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ ئۇيغۇرلارغا ۋاستىلىك ھالدا مۇناسىۋىتى بولغان ئالاھىدە تېمىدۇر. لېكىن بۇ تېمىنىڭ ھەل قىلىنىشى IX ۋە X ئەسىرلەردە بايقال كۆلى بويىغا جايلىشىۋال-

غان سوغدىلار مەسىلىسىنى ئېنىقلاشقا مەلۇم دەرىجىدە ياردەم قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇنىڭغا بېغىشلانغان پەقەت بىرلا تەتقىقات ماتېرىيالى — ئا. پ. ئاكلادىنكوۋنىڭ ئۆنگې دەرياسى بويىغا كېلىپ جايلاشقان سوغداقلار (كالونىيىسى) توغرۇلۇق ماقالە بار. ئاكلادىنكوۋ: بۇ يەرگە كەلگەن سوغدىلار ئۆنگې دەرياسىنىڭ قويۇلۇش ئېغىزىدا ئولتۇراقلىشىپ ياشىدى، ئۇلار بۇ يەردە خۇددى يەتتىسۇدىكىگە ئوخشاش يەر ھەيدەش، ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن مەشغۇلات قىلدى، ئېھتىمال، سودا بىلەنمۇ شۇغۇللانغاندۇر، ئۆلگەنلەرنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىگىلا كۆمگەن، ئېھتىمال خرىستىئان ۋە نىستورىيان دىنىنىڭ ئادەتلىرى بويىچە دەپنە قىلغان بولسا كېرەك①. ئا. پ. ئاكلادىنكوۋ سوغدىلارنىڭ بۇ كالونىيىسىنى IX — X ئەسىرلەردە بولدىمىكىن، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەرگە كېلىپ قېلىشىنى ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغلاردا بولغان، ئۇ چاغلاردا سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئاكتىپلىقى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ كۈچلۈك ھامىيلىقىدا بولغان، دەپ توغرىلاشقا بولىدۇ. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، سوغدىلارنىڭ سىبىر ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى بىلەن سوداقىلىپ تۇرغانلىقلىرىنى بىۋاستە كۆرسىتىدىغان يازما خاتىرىلەر يوق. ۋاستىلىك ماتېرىياللار، گەرچە، ئۇلار ھەر قاچان دېگەندەك ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ، مۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى تەخمىن قىلىشقىلا ئىمكان بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ھەم مۇرەككەپ، ھەم قىزىق، ھەم مۇھىم مەس-

---

① ئاكلادىنكوۋ: «تۈركلەر دەۋرىدىكى بايقال بويىنىڭ تارىخى توغرىسىدا يېڭى ماتېرىياللار (ئۆنگې دەرياسى بويىدىكى سوغدى كالونىيىسى؟) — بۇرياتىيىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابنىڭ 41 — 42 - بەتلىرىگە قاراڭ. 1976 - يىل ئۇلانئۇدې نەشرى.

لىنىڭ ئىستىقبالى دالادا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئوڭۇشلۇق ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلارنىڭ ۋە شۇنىڭدىن بۇنىڭدەك قولغا كەلگەن ماتېرىياللارنى ئىنچىكە ۋە ھەر تەرەپلىمە تەھلىل قىلىشنىڭ نەتىجىسىگە باغلىقتۇر.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە تۇرپان خانلىقىنىڭ سودا-تىجارەت ساھەسىدىكى پائالىيىتىنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەت ئۈستىدە قىسقىچە توختاپ ئۆتۈش زۆرۈر. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تاڭ ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك ۋە سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىگە بېغىشلانغان ك. ماككېراسنىڭ ماقالىسى ياردەم قىلىدۇ①. ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان سودىسىدا يىلقىغا يىپەك ئالماشتۇرۇش چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. ك. ماككېراسنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ سودا 766 - يىلى يەنى ئەنلۇشەن توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىنلا باشلانغانىكەن، بۇ سودىنىڭ تەشەببۇسكارى ئۇيغۇرلار بولغانىكەن. ماھىيەتتە بۇ سودا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنلۇشەن توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇشتا تاڭ ئىمپېراتور سارىيىغا كۆرسەتكەن ياردىمى ئۈچۈن چوڭ ھەق تۆلەشنىڭ يوشۇرۇن شەكلى بولغان. ئۇيغۇرلار ھەر يىلى مەلۇم ساندا يىلقىلارنى ھەيدەپ كەلگەن ۋە بۇ يىلقىلارنى ئات بېشىغا 40 توپ يىپەك مال ھېسابىغا ئالماشتۇرغان. ك. ماككېراس 981 — 983 - يىللاردا تۇرپان خانلىقىغا زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن جۇڭگو ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ يازغانلىرىدىن مەلۇمات كەلتۈرىدۇ. مۇشۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، شۇ چاغدا ياخشى بىر

---

① «جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىپلوماتىيە ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرى (744 — 840)»، «مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق توپلامنىڭ 3 - تومى، 1969 - يىل نەشرى.

ئات بۇ يەردە بىر توپ يىپەككە ئالماشتۇرۇلغانىكەن. 787 - يىلى ئوتتۇرىدا بىر توختام تۈزۈلۈپ، بۇ توختامغا ئاساسەن، ھەر يىلى ئۇيغۇرلار ھەيدەپ كېلىدىغان يىلقىنىڭ سانى 1000دىن ئاشماسلىق شەرت قىلىنغانىكەن، لېكىن بۇ كېلىشىم دائىم دېگۈدەك بۇزۇلۇپ تۇرغان، ئۇيغۇرلار ھەر قېتىم كەلگەندە بەلگىلەنگەن ساندىن كۆپ يىلقا ھەيدەپ كەلگەن. مەسىلەن، 809 - يىلى چاڭئەنگە بىردىنلا 6500 تۇياق يىلقا ھەيدەپ كېلىنگەن. بۇنىڭ بەدىلىگە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى 250 مىڭ توپ يىپەك تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. كۆپ چاغلاردا ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى ھەيدەپ كېلىنگەن يىلقىلار بەدىلىگە تېگىشلىك مال تېپىپ بېرەلمەي قەرزدار بولۇپ قالغان. ك. ماككېراس 744 - يىلى بىلەن 840 - يىللار ئارىلىقىدا تاڭ دۆلىتىگە كەلگەن ئەلچىلىكلەرنىڭمۇ رويخىتىنى كۆرسىتىدۇ، تاڭ دۆلىتىدىن ئۇيغۇرلارغا بارغان ئەلچىلەرمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئاپتور 740 - يىلدىن 840 - يىلى ئارىلىقىدا پەقەت مەنبەدە كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يىلقىلىرى بەدىلىگە 1 مىليون 892 مىڭ توپ يىپەك ئالغان①. ھۆججەتلەردە 766 — 782 - يىللار ئارىلىقىدا ئاتلار بەدىلىگە بېرىلگەن يىپەكنىڭ سانى كۆرسىتىلمىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، 782 - يىلى ئارىلىقىدا مەنبەلەردە قۇرۇق تاشلاپ كېتىلگەن ئورۇنلارمۇ بار. ئېھتىمال، شۇ چاغلاردا ئەپكېلىنگەن يىلقىلارنىڭ سانى كۆپ بولغان بولسا كېرەك. كۆچمەنلەرنىڭ جۇڭگوغا كېلىپ مال ئالماشتۇرغاندا، ئەنئەنە بويىچە ئېلىپ كېلىدىغان باشقا تاۋارلىرى توغرىسىدا ئەمەلىيەتتە مەلۇمات بېرىلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش قىزىق. تۆگە ئېلىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا بىر نەچچە مەلۇمات تاپقىلى بولىدۇ. پەقەت بىرلا تېكىستتە «سۆسەر تېرىسى، قاشتېشى

---

① ماككېراسنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 215 — 240 - بەتلىرى

بىلەن بېزەلگەن كەمەر ۋە باشقا تاۋارلار» كۆرستىلگەن. بىز كونا ۋە يېڭى تاڭنامىلەرنىڭ «ئاساسىي خاتىرىلىرى» (بىنجى) نى كۆرۈپ چىقتۇق. ئۇ يەردە مۇشۇ يۇقىرىدا كۆرستىلگەن تاۋارلاردىن باشقا كەلتۈرۈلگەن نەرسىلەر توغرىسىدا مەلۇماتلار تېپىلمىدى. كۆچمەن جەمئىيەت ئۈچۈن ئەنئەنىۋى دەپ ھېسابلىنىدىغان باشقا تاۋارلارنىڭمۇ سودىلىرى بولغان بولۇشى تولۇق مۇمكىن، لېكىن بۇ سودا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان بولسا كېرەك. كۆچمەن ئىگىلىكىنىڭ مەھسۇلاتلىرى سودىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ مەنبەلىرىدە يوقلۇقى مۇنداق سودىنىڭ خاراكتېرىنى ۋە كۆلىمىنى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. تەزكىرە يازغۇچىلارنىڭ ئاتقا ئالماشتۇرغان يىپەككە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى بۇ سودىنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقىدىنلا ئەمەس، بەلكى تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن ئانچە ياخشى بولمىغان شەرتلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈلسە كېرەك دېگەن ئوي كېلىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، بۇ سودا مەجبۇرىي تېڭىلغانىدى، ئەمەلىيەتتە بۇ سودا تاڭ دۆلىتىدىن سوقۇش چىقىمىنى تاپشۇرۇۋېلىشنىڭ يوشۇرۇن شەكلى ئىدى.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى سودىگەرلەر ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك ترانزىت يىپەك سودىسى ۋە باشقا ماللار سودىسى توغرۇلۇقمۇ مەلۇماتلار يوق. ك. ماككېراسنىڭ مۆلچەرىچە ئۇيغۇر خاقانلىقى تاپشۇرۇۋالغان شۇنچىۋالا كۆپ مىقداردىكى يىپەكنى باشقا ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىگە لازىم باشقا نەرسىلەر ئالغان بولۇشى كېرەك. لېكىن مۇنداق مۆلچەرنى بىرەر مەلۇمات بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسەتكىلى بولمايدۇ①.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى سودا تامامەن باشقا خاراكتېردە بولدى، نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇر-

---

① ماككېراسنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 220 ـ بېتى.

لار (سوغدىلار) بەك قىزغىن سودا ئېلىپ باردى. نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگوغا ئېلىپ كەلگەن تاۋارلىرىنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ خىل ئىدى، تاۋارلارنىڭ تۈرىنى بىز تۆۋەندە كەلتۈرگەن رويخەتتىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ رويخەت «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «كىتاپلار جەۋھىرى»، «سۈڭ سۇلالىسى تارىخى»، «سۈڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» قاتارلىقلارغا ۋە بۇلاردىن باشقا بىر قانچە مەنبەلەرگە ئاساسەن تۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئې. پېنكىس تەكلىپ قىلىنغان رويخەتنىمۇ پايدىلىنىلغان①.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىپ تۇرغان تاۋارلار رويخىتى

ئاكتىنولىت (قاشتېشىنىڭ بىر خىلى، مىنېرال)، ئالماس، ئانبىرا (خۇش پۇراقلىق ماددا)، خۇش پۇراقلىق ئەتىر، بۇرا (تىبابەتتە ئىشلىتىلىدىغان ناترىي ماددىسى بار تۇز)، تۆگە، بوغرا (ياۋا تۆگە، ئىككى لوككىلىق)، نار تۆگە (بىر لوككىلىق تۆگە)، مەرۋايىت، مېتالدىن ياسالغان ئەينەك، قىزىل سىماب رودىسى، مارجان پىلاستىنكىلىرى، مارجانلار، ئاق شۇڭقار، پەشمەت، دوراخام ئەشيالىرى، يىلقا، ياۋا ئات تېرىسى، نەسىللىك ئات — (مۇشۇ خىل ئاتلارنىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن)، ياخشى ئات، يەرلىك مەھسۇلات، پولاتتىن ياسالغان قىلىچ، مۇسكۇس بېزى — ئىپار، نۇشۇدۇر، قاشتېشى — نىفرىت، ئاق قاشتېشى، قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەر، پودىنىك (تەلىك)، ئېسىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن كەمەرلەر، كەمەرگە لازىم بولىدىغان قاش-

---

① پېنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» كىتابىنىڭ 97 - 98 - بەتلىرى.

تېشىدىن ياسالغان بۇيۇم (؟)، بۆكەن مۈڭگۈزى، ئۆتۈك، ئىگەر توقۇمى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئىگەر - توقۇم، تال دەرىخىدىن چىقىرىلغان خۇش بۇي سۇيۇقلۇق، سۆسەر تېرىسى، ئاق سۆسەر، قارا سۆسەر، نىلرەڭ سۆسەر، قىزىل تۇز، پولات، گۈللۈك رەخت، ئىران رەختلىرى، يۇڭ رەخت (قوپالراق ۋە سىپتە توقۇلغان)، پاختا رەخت، ئەنشى (پارپىيە) رەختلىرى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن نوختا - يۈگەن، قىممەتلىك يۈگەن، قاشتېشىدىن بېزەلگەن يۈگەن، ئۆي جابدۇقى، ئەينەكتىن ياسالغان جابدۇق، نىغرىتتىن قىلىنغان كەمەر، زىننەت بۇيۇملىرى، پاختا، ئەنشى (پارپىيە) يىپەكى، قوتاز قۇيرۇقى، قوتاز قۇيرىقى (ئاق)، گەرەبە (يانتار)، گەرەبىدىن ياسالغان بۇيۇملار.

مەزكۇر رويخەتكە تېكىستلەردە يولۇقىدىغان بارلىق تاۋارلارنىڭ ناملىرى كىرگۈزۈلدى. مۇشۇ رويخەتنى تەتقىق قىلغاندا، بۇنىڭدىكى سانالغان تاۋارلارنىڭ بىر قىسمى ئىرانزىت تاۋارلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى شۈبھىسىز ۋە بۇ ئەھۋال دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ تاۋارلار: مارجان، قاشتېشى (خوتەن رايونى قاشتېشىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مەشھۇر)، بەزى رەختلەر (پېرسىيىنىڭ قىممەتلىك رەختلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پاختا رەختلىرى)، ئەنشىنىڭ (پارپىيىنىڭ) يىپەكى، گەرەبە، ياۋا تۆگە ۋە ياۋا ئات، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشلەنگەن ئەينەك قاچا-قۇچىلار ۋە باشقىلاردىن ئىبارەتتۇر. بەزى قولدا ئىشلەنگەن تاۋارلارمۇ (گەرچە بۇنداق تاۋارلارنىڭ نەنسەن ئېتەكلىرىدە ئىشلىنىشى گۇمان تۇغدۇرمىسىمۇ) سىرتتىن كىرگۈزۈلۈپ يەنە قايتا ئېكسپورت قىلىنىشى مۇمكىن. مۇنداق تاۋارلار قاتارىغا يۇڭ رەختلەر، ئىگەر، ئىگەر توقۇم جابدۇقلىرى قاتارلىقلارمۇ كىرىدۇ. قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئىگەر ۋە ئىگەر توقۇم جابدۇقلىرى ۋە كەمەرلەر نەنسەن ئېتەكلىرىنىڭ غەرب تەرىپى-

مدىكى جايلار خوتەن، كۇچا ۋە باشقا ئورۇنلاردا ئىشلەنگەن بولسا كېرەك، دېگەن پىكىردىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قاشتېشىنىڭمۇ سىرتتىن كىرگۈزۈلۈش ئېھتىماللىنىمۇ تولۇق رەت قىلغىلى بولمايدۇ.

«يەرلىك مەھسۇلات» نامىدىكى تاۋارلارنى ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا قاراپ بىر نەچچە گۇرۇپپىغا بۆلۈشكە بولىدۇ. (1) كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ خام مەھسۇلاتلىرى: يىلقا، تۆگە، قوتاز قىلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. (2) ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرى: ئىپپار، سۆسەر ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى. (3) ئۆسۈملۈك ۋە مىنېرال يىغىش نەتىجىسىدە توپلانغان دورا خام مەھسۇلاتلىرى: دورىغا ئىشلىتىلىدىغان ياۋا ئوت - چۆپلەر، ئاكتىنولىت، نۇشۇدۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. مۇشۇ گۇرۇپپىغا قىممەتلىك ۋە يېرىم قىممەتلىك تاشلارنىمۇ قېزىپ چىقىرىشنى ھەم كىرگۈزگىلى بولىدۇ. (4) قول ھۈنەر مەھسۇلاتى: روپىخەتتە كۆچمەن چارۋىچىلىق مەھسۇلاتىنى پىششىقلاپ ئىشلەش نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن تاۋارلار — كۆن، يۇڭ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۆرسىتىلگەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇشۇ كاتېگورىيىگە مەنسۇپ تاۋارلارنىڭ قانداقلا بولمىسۇن، بىر قىسمى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن مال بولماستىن، بەلكى كۇچا، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق غەرب تەرەپتىكى قوشنا ئەللەردىن كەلگەن ترانزىت تاۋارلار بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرى سۈپەتلىك يىپەك رەختلەر، ئەينەكتىن ياسالغان قاچا - قۇچىلار ۋە يىپ رەختلەر پېرسىيىدىن ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن.

يەرلىك مەھسۇلات تاۋارلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ رولى نېمىدىن ئىبارەت بولغاندۇ؟ نەنسەن ئېتەكلىرىنى ئۇيغۇرلار ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن شۇ يەردە قېپقالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا تۈرلۈك كىچىكرەك گۇرۇپپا كۆچمەنلەر-

نىڭ ۋەكىللىرى كۆچمەن ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ۋە ئۇۋچىلىق مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولغانلىقىنى چوڭ ئىشەنچ بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. دورا خام ماللىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تاۋارلىرىغا كەلسەك، بۇنىڭدا يېتەكچى رولنى ئەلۋەتتە مۇستەھكەم شەھەرلەردە ۋە باشقا كىچىكرەك يېزا-كەنتلەردە ئولتۇراقلاشقان تۈرلۈك قەبىلىلەرگە مەنسۇپ ئاھالىلەر ئوينىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ رولى مانا مۇشۇ كېيىنكى ئىشتا ئانچە چوڭ بولمىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ھاياتقا كۆچۈشى بەكمۇ ئاستا يۈز بەردى، سەزگۈدەك نەتىجە كۆرسىتىشكە ئىمكان بەرمىدى.

جۇڭگوغا سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارنىڭ تۈرلىرى مەنبەلەردە خېلى ئوبدان كۆرسىتىلگەن. لېكىن ئۇلارنىڭ مىقدارى مەلۇماتلاردا بەك چەكلىك بولغاچقا، پۈتۈن ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە دېگۈدەك ئىمكان يوق. مەنبەلەردە پەقەتلا ئەڭ چوڭ سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن ماللارنىڭ مىقدارى ناگاندا بىر تىلغا ئېلىنغان بولسا كېرەك، دېگەن خىيال كىشىدە پەيدا بولىدۇ. ئەلۋەتتە شەخسىي سودىلارنىڭ كۆلىمى توغرىسىدا زادى ھېچقانداق مەلۇمات يوق. شەخسىي سودا جۇڭگودا دائىم دېگۈدەك مەنئى قىلىنغان ھالدا تۇردى، لېكىن بۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى شەخسىي سودىنىڭ دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ھېچقانداق توسالغۇ بولمىدى. نەنشەن ئېتەكلىرىدىكى سودىگەرلەر تەرىپىدىن جۇڭگوغا كەلتۈرۈلگەن تاۋارلارنىڭ مىقدارى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ھەممىدىن تولاراق «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە يېزىلغان. مەسىلەن، چەندىنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاي (965.12.26 — 966.2.2) دا ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى 1000 تۆياق يىلقا، 500 تۆگە، 500 پارچىدىن ئوشۇق قاشتېشى، 500 جىڭ (بىر جىڭ 500 گرامغا تەڭ) گەرەبە، 40 جىڭ نوشۇدۇر، 8 تىزىق

مارجان، 1000 پارچە يىرىك يۇڭ رەخت، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن كەمەر ۋە ئىگەر توقۇم قاتارلىقلارنى ئەۋەتكەن (ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن ئىگەر توقۇملار چوڭراق بىرەرسىگە سوۋغات قاتارىدا راسلانغان بولۇشى كېرەك). شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن بارغان كارۋانلار ئىچىدە مۇشۇ قېتىمقى بارغان كارۋان ھەممىدىن باي بولغان. مەنبەلەردە مۇشۇ بىر ۋاقىت ئىچىدە يەنە بىر كارۋاننىڭ كەلگەنلىكى يېزىلغان. ھۆججەتتە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ كارۋان خاقان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بولماستىن، ئاددىيلا «ئۇيغۇرلار» (خۇيخۇ) كارۋىنى بولغان. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن ئەۋەتىلگەن سودا كارۋانلىرى توغرىسىدىكى مەنبە ماتېرىياللىرىغا قارىغىنىمىزدا، بۇ كارۋانلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ رەسمىي ۋەكىللىرى ئەۋەتكەنلىكى ۋە ئايرىم شەخسلەردىنمۇ كەلگەنلىكلىرى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. مانا بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر دۆلىتىدە تاشقى سودىغا نىسبەتەن دۆلەت مونوپولىيىسى يوقلۇقى توغرىسىدا پىكىر بايان قىلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. تيەنشەن ئېتەكلىرىدىكى سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ مېلى بەدىلىگە نېمىلەر ئالدى؟ بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنىڭ بەك ئازلىقىدىن بەك قىيىن. جۇڭگو ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەن تاۋارلارنى ئولپان دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە تۆلەنگەن پۇللار مەلۇماتىنى ئېلان قىلىشقا تەبىئىي ھالدا ئۇنىمىسىدى. ئەلۋەتتە، سودىگەرلەرنىڭ ئېلىپ كېلىدىغان ئاساسىي تاۋارلىرى يىپەك بولۇشى كېرەك ئىدى، گەرچە ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇئامىلىلىرى يازما ھۆججەتلەردە ئۆز ئىنكاسىنى كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، ئەمما گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ مېلى بەدىلىگە ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرى شۇ دەۋرنىڭ يازما ھۆججەتلىرىدە يوق. «سۇڭ سۇلالىسى تارى-

خىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانىغا ئەۋەتىلگەن تاۋارلارنىڭ رويخېتى يېزىلغان قىزىق بىر مەلۇمات بار. مەنبەدە بۇماللار «سوۋغات» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ھۆججەتكە داجۇڭنىڭ 4 - يىلى 1 - ئاي (1011·2·6 — 3·7) دېگەن يىل، ئاي يېزىلغان. گەنجۇ خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار خاقانىغا ئەۋەتىلگەن تاۋارلار رويخېتى تۆۋەندىكىچە: 500 پار كىيىم، 500 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇمۇچ (بىر سەر 31 گرام ئەتراپىدا)، پارقىراق كىمخاپتىن تىكىلگەن كەڭ تون، ئالتۇن كەمەر، مەلىكە باۋ - ئۇ (خاقانىنىڭ ئايالى) غا 400 پار كىيىم، 300 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، باش ۋەزىرگە 200 پار كىيىم، 100 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، ئەلچىگە كۈمۈشتىن ياسالغان ۋازا ۋە باش كىيىمگە ئىشلىتىلىدىغان ئالتۇن، زىبۇ - زىننەتلەر.

مۇشۇ رويخەتتە كۆرسىتىلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن راسلانغان نەرسىلەردۇر. بۇ نەرسىلەر رويخېتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەتىنىڭ تاشقى كۆرۈنۇشىدە جۇڭگونىڭ پارقىراق سەلتەنىتىنى ئۈلگە قىلىپ ئۆز ئوردىسىنىڭ ھاياتىنى جۇڭگو ئىمپېراتور سارىيىنىڭ نەمۇنىسى بويىچە تەشكىللەشكە تىرىشقانلىقىنىڭ ئىسپاتى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

جۇڭگو تارىخچىلىرى قاتتىق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان بىر ئەنئەنە ئۈستىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەنئەنىنىڭ ئاساسى بەك قەدىمكى زامانلاردىلا سېلىنغانىدى، بۇ ئەنئەنىنىڭ ماھىيىتى ئىمپېراتور سارىيىدىكى تەزكىرىچىلەر «ياۋايىلار» بىلەن بولغان سودا - تىجارەتنى ئىنتايىن ئاز يازدى. ئادەتتە، بۇ سودا ئولپان دېگەن نىقاب بىلەن يېپىلىپ كەلدى، مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن قېلىپلىـ

شىپ قالغان — ستاندارت — فورمۇلا شەكىللەنگەن: بەدۋىيلەر دۆلىتىدىن ئەلچىلەر چوڭ ئىھتىرام بىلەن ئولپان ئېلىپ كەلدى، ئىمپېراتور سارىيى بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا سوۋغا - سالاملار بەردى.

كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ پىكرىچە، «ئولپان» ئاتالغۇسى (خەنزۇچە 贡 «گۇڭ» دېيىلىدۇ)، سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن تاۋار مەنىسىنى بىلدۈرگەن، ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى سوۋغاتلارنىمۇ بىلدۈرگەن. يەنە ھەقىقىي ئولپان مەنىسىنىمۇ بىلدۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەنبە تېكىستلىرىدىكى ئېپكېلىنگەن ئولپانلارغا ئىزاھات بېرىشتىن ئاۋۋال، جۇڭگو بىلەن ئاشۇ «ئولپان» ئېپكەلگەن «ياۋايىلار» ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرىنى ئىنچىكىلەپ ئىزاھلاپ چىقىش كېرەك①.

نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت پائالىيىتى ھەققىدىكى گەپ - سۆزلىرىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغان ھەممە ترانزىت سودا ئۈستىدىن ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا تىرىشقانلىقىنىمۇ قوشۇپ قويۇشىمىز كېرەك. تېكىستلەردە جۇڭگو ئىمپېراتور سارىيىغا نەنشەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىللە باشقا ئەللەر ئەلچىلىرىنىڭ بىرلىكتە سارايغا كېلىپ قالغانلىق توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بەك ئاز ئۇچرايدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە دەۋاتقانلىرىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغان تىبەت شىملەنغۇ كىنەزلىكى ياكى كۆكنۇر كۆلى رايونىدىكى

---

① پېنكىس: «ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى»، مەزكۇر كىتابتا جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى ئوبدان بايان قىلىنغان.

تىبەتلىكلەر ئەمەس. چۈنكى ئۇلار ھەر دائىم ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە سارايغا كېلىپ تۇرغان، بىزنىڭ بۇ يەردە نەزەردە تۇتقىنىمىز شەرقىي تۈركىستاندىكى كۇچا، خوتەن قاتارلىق شەھەر - دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرىدۇر. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىش كېرەككى، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى خوتەن، كۇچا توغرۇلۇق بايانلاردا ئۇلارنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە بېخىللارچە ناھايىتى ئاز گەپ قىلىدۇ، ئۇ يەرلەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ بەك ئازلىقى تەكىتلىنىدۇ. مۇشۇ ئېيتقانلىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى گەنجۇ خانلىقىنىڭ گەنسۇ كارىدورى ئارقىلىق ئۆتىدىغان تىرانزىت سودىسىنىڭ ئۈستىدىن تولۇق كونترول قىلىپ تۇرغانلىقىنىڭ ئىسپاتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندىكى شەھەر - دۆلەتلەردىن كەلگەن مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان ئايرىم ئەلچىلىكلەرنى سودا مۇئامىلىسى بىلەن باغلىنىشى يوق ھەقىقىي ئەلچىلىك دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئالغاچ كەلگەن «ئولپان»لىرىنى ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى سوۋغا سالام دەپ قاراش كېرەك. IX — XII ئەسىرلەردە شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان بەك ئاجىز ئەلچىلىك مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ شۇ دەۋردە جۇڭگونىڭ تاشقى سىياسەت تەسىرىنىڭ يوقنىڭ ئورنىدا دېگۈدەك بولغانلىقى توغرىسىدا ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ IX ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 1028 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭگو بىلەن بولغان سودا مۇئامىلىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى مانا شۇنداق.

تۇرپان خانلىقىنىڭ قىتانلار بىلەن سودىسى

مەلۇمكى، تۇرپان خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن سودا ۋە

دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى يوقنىڭ ئورنىدا ئىدى. «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى كونا ۋە يېڭى سۇلالىلەر تارىخلىرىدا ۋە شۇنىڭدەك سۇڭ دۆلىتىنىڭ تارىخىدا بۇ توغرۇلۇق پەقەت بىرلا مەلۇمات بار. بۇ ماتېرىياللار ئىچىدە ئۆز ئەھمىيىتى بويىچە بەك قىممەتلىك سۇڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسى بار. ئەپسۇسكى، بۇ خاتىرىدە تۇرپان سودىگەرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىنىڭ تاشقى سودىغا ئىشلىتىدىغان بەزى ئەنئەنىۋى تاۋارلىرىنى (رەخت، ئېسىل تېرە، نۇشۇدۇر ۋە باشقىلارنى) ئىشلەپچىقىرىشنىڭلا مەۋجۇت ئىكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. تۇرپان خانلىقى سودىگەرلىرىنىڭ سودا - تىجارەت پائالىيىتى ئۈستىدە پارچە - پارچە مەلۇماتلار ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ قالغان، لېكىن بۇ مەلۇماتلار تۇرپان خانلىقىدا يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن تولۇق ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكان بەرمەيدۇ. بۇ مەلۇماتلارنىڭ بەزىلىرىنى ئا. يۇ. ياكوبوۋسكى ئېلان قىلدى. ئاپتورى نامەلۇم مەنبە «ھۇدۇدۇلئەلئالەم» (تومانسكى قول يازمىسى) غا ئاساسلىنىپ ياكوبوۋسكى: «مەملىكەت ئىچىدىن قارا، قىزىل، ئالا تۈلكە تېرىسى، تىيىن، سۆسەر، سۇلەۋسۇن قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرىنى ۋە باشقا مويلارنى، ئىپار» قاتارلىقلارنى سىرتقا چىقىرىدىغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر قىلىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئىپار تىبەتتىن كەلتۈرۈلسە كېرەك①.

تۇرپان خانلىقىنىڭ سودىگەرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى سودا پائالىيەتلىرى توغرۇلۇق قىتان دۆلىتى — لياۋ تارىخىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن خېلى تولۇق تەسەۋۋۇرغا

---

① ياكوبوۋسكى: «تۇرپان خانلىقى ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە ...».

ئىگە بولغىلى بولىدۇ. «لياۋسۇلالىسى تارىخى» — موڭغۇل-يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى تۇغۇن - تېمۇر سارىيىدا 1345 - يىلى موڭغۇل ئالىمى توختو باشچىلىقىدىكى ھەيئەت تەرىپىدىن يېزىلغان. مەزكۇر تارىخ سىماچيەندىن باشلاپ يېزىلىشقا باشلىغان بارلىق تارىخىي ئەسەرلەر يېزىلغان ئەنئەنىۋى پىلانغا تولۇق ماس كەلتۈرۈلۈپ يېزىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «لياۋسۇلالىسى تارىخى» دا تۇرپان سودىگەرلىرىنىڭ سودىسى توغرۇلۇق گەپ قىلىنمايدۇ، پەقەتلا «ئەلچىلەر»نىڭ قىتانلار سارىيىغا كەلگەنلىكلىرى توغرۇلۇقلا مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئاندا - ساندا بىر بۇ ئەلچىلەرنىڭ سوۋغا - سالام بەرگەنلىكلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. بەزى چاغلاردا قىتان ئىمپېراتورىنىڭ ئەلچىلەرگە جاۋاب تەرىقىسىدە بەرگەن سوۋغا - سالىمى تىلغا ئېلىنىدۇ. «لياۋسۇلالىسى تارىخى» دا قىتان ئىمپېراتور سارىيىغا ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن 70 قېتىملىق ئەلچىلىكلەر ئۈستىدىن قىسقىچە مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ مەلۇماتلار ئەلچىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇلپان تەقدىم قىلغانلىقلىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ. پەقەت ئالتە مەلۇماتتىلا مۇشۇ ئولپاننىڭ قانداق نەرسىلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قىتانلار تارىخىدا خۇددى جۇڭگودىكى باشقا تارىخلارغا ئوخشاشلا تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى «ئۇيغۇرلار» (خۇيخۇلار) دەپ ئاتايدۇ. قىتان دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە «ئولپان» سۈپىتىدە ئوبدان ئاتلار، ئەڭ ياخشى قاشتېشى، «يەرلىك مەھسۇلات»، تۇز، يىلپىز تېرىسى قاتارلىقلار ئېلىپ كېلىنىدىكەن ۋە ساراي قوبۇل قىلىشقا ئۈنىمىغان ئادەتتىكىدىن باشقىچە نەرسىلەر ئېلىپ كېلىنىدىكەن. مۇشۇلارنى يازغاندا بۇلارنىڭ مىقدارى بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنمايدۇ. تېكىستتە كۆرسىتىلگەن مۇشۇ نەرسىلەر ئات، قاشتېشى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتتىن باشقىلىرى تاۋار-مال بولماستىن، ئەلۋەتتە ئولپانمۇ بولماستىن، بەلكى ئۆز

ۋاقىتتىكى دۆلەتلەر مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئەنئەنىۋى سوۋغا - سالاملاردۇر. ئى. لۇنلى ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە ئانچە تولۇق بولمىسىمۇ، لېكىن تاۋارلارنىڭ خېلىلا چىن رويخېتىنى بېرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قىتان دۆلىتىدىن ئېلىپ كېتىدىغان تاۋارلىرى ئۈستىدىمۇ ئادەتتىكىگە ئوخشاش ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن، پەقەت ئىككىلا قېتىم تۇرپان خانلىقىدىن كەلگەن ئەلچىلەرگە ئوقيا، قىلىچ، بىر يۇرۇش كىيىم، كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قومۇچ ۋە ئات تەقدىم قىلىنغىنى سۆزلىنىدۇ. ئېھتىمال مۇشۇلار ھەقىقەتەن سوۋغا - سالام بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەگەر ئۇنداق بولغان بولسا، بۇنىڭ سودا مۇئامىلىسىگە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. رەسمىي بولمىغان تارىخىي ئەسەرلەردىن سودا - تىجارەت توغرۇلۇق خېلى قىزىقارلىق مەلۇماتلارنى تاپقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئى. لۇنلىنىڭ ئەسىرىدىكى تېكىستتە شىمال تەرەپتىكى دۆلەتلەر بىلەن سودا مۇئامىلىسى بولۇپ تۇرغانلىقى، باھا بەلگىلەش توغرىسىدىكى تەرتىپلەر سۆزلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قىتان دۆلىتى بىلەن بولغان سودىسىنىڭ كۆلىمىنىڭ كەڭ بولغانلىقىنى قىتان دۆلىتىنىڭ يۇقىرىقى پايتەختتە (لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى ھازىرقى لىندۇڭ شەھىرى) تۇرپان (سوغدى) سودىگەرلىرى پايتەختكە كەلگەندە تۇرىدىغان مەخسۇس كارۋان سارىيىنى سېلىپ بېرىشى ئىسپاتلايدۇ. باشقا دۆلەتلەردىن كەلگەن ئەلچىلەر تۇرپان ئەلچىلىرىدىن باشقا جايدا تۇرغان. لياۋ تارىخىنىڭ مۇشۇ مەلۇماتىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنى ئەلچى دەپ يازماستىن «سودىگەر» دەپ ئاتاپ يازغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز قىزىق.

تۇرپان خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك «لياۋسۇلالىسى تارىخى»دىكى تېكىستلەرنىڭ «بەش دەۋر» «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى ياكى سۇڭ

سۇلالىسى دەۋرى ۋە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى تېكىستلەردىن پەرق ئېتىپ تۇرىدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكى بار، بۇ ئالاھىدىلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» قىتان ئىمپېراتورلۇقىغا كەلگەن ئەلچىلىرى (سودىگەرلىرى) نىڭ ئىسىم فامىلىسىنى يازمايدۇ. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا قويۇق مۇناسىۋەتلەر مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدىغان مەلۇماتلارنىڭ كۆپلۈكىگە قارىماستىن، بۇ مەلۇماتلارنىڭ قىممىتى ئانچە يۇقىرى ئەمەس. چۈنكى بۇ مەلۇماتلاردا تاۋار ـ مال توغرۇلۇق ۋە بۇلارنىڭ مىقدارى توغرۇلۇق مەلۇماتلار يوق. تۇرپان سودىگەرلىرىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ ئىسىم فامىلىرىمۇ كۆرسىتىلمىگەن.

ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا سودا ـ تىجارەت كىمنىڭ قولىدا ئىدى؟

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە تۇرپان خانلىقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ شەرق تەرەپتىكى قوشنىلىرى بىلەن قىلغان سودا ـ تىجارەتلىرى بەك ئاۋات، گۈللەپ تۇرغانلىقى مەلۇم. دېمەك، بۇ سودا خېلىلا چوڭ كۆلەملىك بولغان بولۇشى كېرەك. غەرب تەرەپتىكى قوشنىلىرى بىلەنمۇ سودا مۇئامىلىسى گەرچە شەرق مەنبەلىرىدە بۇ توغرۇلۇق مەلۇماتلار بولمىسىمۇ قىزغىن بولۇپ، شەرقتىكىلەردىنمۇ كۆپ قېلىشمىدى. غەرب مەنبەلىرىدىمۇ بۇ سودا توغرۇلۇق ئايرىم يەرلەردىلا توختىلىپ ئۆتكەن.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋىتىدە سوغدىلىقلار چوڭ روللارنى ئوينىدى. ئۇلار سوغدىلار مەركىزى ئاسىيادا V ئەسىردە پەيدا بولغان. ئارىدا ئۇزۇن ئۆتمەي كۆپ ساندىكى باي جامائەلىرى (كالونىيىسى) بىلەن ئەڭ مۇھىم سودا يوللىرى بويلاپ سەددىچىنگىچە بېرىپ ئورۇنلاشتى. شاڭ دا يازغان «تات دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىتا كۆرسىتىلىشىچە، تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدە سوغدىلىقلارنىڭ سودا دەڭلىرى تاڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختىدە ۋە باشقا شەھەرلىرىدە قۇرۇلغان. سوغدىلارنىڭ رولى شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىمۇ چوڭ بولغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خانلىقىغا ئۇلار يېڭى مانى دىنى ۋە يېزىق ئېلىپ كەلگەن. ئۇلار بۇ يەرلەردە سودا - تىجارەت ۋە سۇ باشلاپ دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، سوغدىلار خاقانلىق ئاھالىسى بىلەن بىللە كۆچۈپ كەتكەن ۋە بۇ خەلقنىڭ يېڭى تەشكىل قىلغان دۆلەتلىرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولۇپ ۋە ئۇيغۇرلار ھەم باشقا توققۇز ئوغۇز (تېلى قەبىلىلىرى) لار غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم سودا يوللىرى رايونىغا كۆچۈپ جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەرنىڭ سودا - تىجارەت ئىشى بىلەن مەشغۇلات قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلدى. مانا مۇشۇ جەرياننىڭ راۋاجى قانداق بولغانلىقى ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ سودىگەرچىلىكنى قانچىلىك دەرىجىدە ئىگىلىۋالغانلىقى توغرىسىدا مەنبەلەردىن بىز تېگىشلىك جاۋاب ئالالمايمىز.

ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتى ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىدا شەرق بىلەن بولغان سودا مۇئامىلىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتايىن چوڭ رول ئوينىغانلىقى ھەققىدە پىكىرلەر دائىم بايان قىلىنغان. مەسىلەن، گ. ۋېرنادىسكى: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىدا سىياسىي جەھەتتە بولسۇن ياكى مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ رولى بەك چوڭ بولدى. جۇڭگودىن باشلىنىپ كاسپىي دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلغان سودا يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى - ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا كۆپ جەھەتلەردە

ۋاستىچىلىك قىلدى.»① مانا مۇشۇ نەقىلدە «جۇڭگو بىلەن ھىندى - ئىران مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا» ۋاستىچىلىك قىلغان دېگەن ئىككىنچى جۈملىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك بولىدۇ. مۇشۇ تېكىستنىڭ ئۆزىگە قارىغاندا، گ. ۋېرنادىسكىنىڭ ماقالىسىدە گەپ تۇرپان خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرلەر ئۈستىدە يەنى X — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ۋاقىتلار ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك ۋاقىتلار ئۈستىدە سۆزنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە شەرقىي تۈركىستاندا ئومۇمەن ئالغاندا، ئەسلى ئۇيغۇرلار بولمىغانىدى، ئۇيغۇر خاقانلىقى بولسا، مۇھىم سودا يوللىرىدىن چەتتىرەك يەرگە جايلاشقانىدى. شۇنداق بولغاچقا، غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ھالقا سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقالماس ئىدى. مەلۇمكى، X – XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا جۇڭگو شەرقىي تۈركىستاندىن ۋە غەرب تەرەپتىكى باشقا ئەللەردىن ئايرىۋېتىلگەنىدى. قىتانلار ئىمپېرىيىسى - لياۋ(كېيىنرەك جۇرجىتلار دۆلىتى ئانچۇن - غورۇن)، تاڭغۇتلار دۆلىتى ۋە تىبەت سۇڭ دۆلىتى بىلەن قاتتىق كۈرەشلەر ئېلىپ بارغانىدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى ئارقىلىق ئۇ يەرلەر بىلەن قانداقتۇر كەڭ مۇئامىلىلەر قىلىشقا ئىمكان بەرمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دەل مۇشۇ چاغلاردا ئەسلى ئۇيغۇرلار بولسۇن ياكى توققۇز ئوغۇزلار بولسۇن ۋە ياكى قانداقلىكى باشقا خەلقنىڭ ۋەكىللىرى بولسۇن غەرب مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك مۇناسىۋەت قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېھتىمال، بۇ گ. ۋېرنادىسكىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئاسىيانىڭ شەرقىدە يۈز بەرگەن كۆچلەر

---

① ۋېرنادىسكىنىڭ 1936 - يىلى يازغان مۇشۇ ھەقتىكى ئەسىرىگە قاراڭ. 453 — 461 - بەتلەر.

سېلىشتۇرمىسىدىكى تۈپ ئۆزگىرىشلەرگە دېگۈدەك دىققەت بىلەن مۇئامىلە قىلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان خاتالىق بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ «جۇڭگو بىلەن ھىندى-ياۋروپا مەدەنىيىتى» ئوتتۇرىسىدا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە ۋاستىچىلىك رول ئوينىغانلىقى توغرىسىدىكى خۇلاسىنى شەرقىي ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تەرەققىياتىدا خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆز قارىشىنىڭ ئىنكاسى دەپمۇ قاراشقا بولىدىغۇ. خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆز قارىشى بويىچە جۇڭگونىڭ بىۋاستە قوشنىلىرى بولغان كۆپلىگەن مۇستەقىل دۆلەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ تارىخى گويا خەنزۇلار تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان «بىر پۈتۈن بۆلۈنمەس دۆلەت» تارىخىنىڭ بىر قىسمى دەپ مېخانىك ھالدا قارىلىپ كېلىنمەكتە. مانا بۇ خىيالى دۆلەت بۇ مەملىكەتلەرنى ۋە خەلقلەرنى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا «بىرلىككە كەلتۈرگەن» ئىكەن. مۇشۇ دۆلەتلەر ۋە خەلقلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن ھەممىلا ۋەقەنى «بىر پۈتۈن بۆلۈنمەس جۇڭگو»نىڭ ئىچكى ئىشى دەپ قارىماقتا. م. ۋ. ۋارابىيوۋ مۇشۇ ئىدىيىلەرنىڭ كەڭ ۋە ئېنىق خاراكتېرىستىكىسىنى: «جۇڭگودا بولغان ياكى جۇڭگونىڭ ئۆپچۆرىسىدىكى جاي-ماكانلاردا بولغان ھەممە-ئىش ۋەقەلەر، بۇ ئىش جۇڭگودا ياكى جۇڭگو ئۈچۈن بولغان بولسۇن ۋە ياكى جۇڭگوغا قارشى بولغان بولسۇن ياكى جۇڭگوغا مۇناسىۋىتى بار بولغان بولسۇن، مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىدىن قەتئىينەزەر، جۇڭگو تارىخىنىڭ ئېقىمىغا ئۆزگەرمەس ئىزچىللىق بىلەن كىرگۈزۈۋېلىندى» دەپ كۆرسەتكەندى①.

---

① م. ۋ. ۋارابىيوۋ: «جورجېتلار ۋە جىن دۆلىتى» (X ئەسىردىن 1234 - يىلغىچە) ناملىق كىتاب، 1975 - يىل موسكۋا نەشرى، 3 - بەت.

ئەپسۇسكى، يەكۈنلەر چىقىرىشتا دىگەندەك قاتتىق تەلەپ بىلەن مۇئامىلە قىلمايدىغان ئاپتورلاردىمۇ ماھىيەتتىن قارىغاندا، مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، د.ئى. تىخنوۋ ئۆزىنىڭ X — XIV ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار (تۇرپان خانلىقى) بېغىشلانغان كىتابىدا: «جۇڭگو ئىمپىرىيىسى بىلەن يەتتىسۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان سودا يوللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىرى ئارقىلىق ئۆتەتتى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى مانا مۇشۇ سودىدا ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناشقا تىرىشتى.»① يۇ. ئا. ياكوبوۋىسكى ئۆزىنىڭ تۇرپان خانلىقىغا بېغىشلانغان ماقالىسىدە مۇشۇ مەسىلىدە ئەجەبلەنگۈدەك ھالدا قول ئۈچىدا مۇئامىلە قىلىدى. ئۇنىڭ بۇ ماقالىسىدە تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئۇقۇشقا بولىدۇ: لياۋ سۇلالىسىنىڭ تارىخىدا جۇڭگو ئىمپىراتورلىرى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ئەلچىلىكلەرنىڭ ئالمىشىپ تۇرغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار كۆرىمىز. مەسىلەن، «913 - يىلى خۇيخۇلار (ئۇيغۇرلار) لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىمپىراتورىغا ئولپان ئەۋەتتى ... 923 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئارسلان جۇڭگو سارىيىغا ئولپان ئەۋەتتى. 32 يىل داۋامىدا ئۇيغۇرلار دۆلىتىدىن جۇڭگوغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ھەققىدە مەلۇماتلار كۆرۈلمەيدۇ.»② مانا مۇشۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى قىتانلار دۆلىتى لياۋ بىلەن كەڭ سودا مۇناسىۋەتلىرى ۋە دىپلوماتىك مۇئامىلە ئورناتقان، جۇڭگو بىلەن دائىمىي مۇناسىۋىتى بولمىغان تۇرپان خانلىقى ئۇس-

---

① د.ئى. تىخنوۋ: «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى (X — XIV ئەسىرلەر)» 1966 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى، 81 - بەت.

② ياكوبوۋىسكى: «تۇرپان خانلىقى توغرۇلۇق ئەرەب، پارس مەنبەلىرى» 433 - بەت.

تىدە بولۇۋاتىدۇ. ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكىنىڭ بايانلىرى يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان خاتا كۆز قاراشلارغا تولۇق ماس كېلىدۇ. ل. ن. گومىلىيوۋمۇ 12 - ئەسىردە جۇڭگو بىلەن كەڭ سودا مۇناسىۋىتى بولۇپ تۇرغانلىقىنى يازىدۇ. لېكىن بۇ ئوي - پىكىر يەر شارى مىقياسىدا قويۇلۇۋاتىدۇ: «XIII ئەسىردە (بۇ خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك. XII ئەسىر دەپ ئوقۇش كېرەك — ئا.م.) ئەركىن مەبلەغلەر پەقەت جۇڭگودىن ياۋروپاغا بېرىپ كېلىدىغان كارۋانلار تەركىبىگە كىرگەن سودىگەرلەرنىڭ قولىدىلا بار ئىدى. كېيىن ل.ن. گومىلىيوۋ مۇشۇ پىكىرنى راۋاجلاندۇرۇپ بۇ سودىگەرلەر ئۇيغۇرلار ئىدى دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگو بىلەن غەرب تەرەپتىكى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا شۇ چاغلاردا كەڭ سودا مۇئامىلىلىرى بار ئىدى، دېگەن گەپ يېڭىدىن يەنە مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلقئارا سودىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولىغا چېكىدىن ئېشىپراق باھا بېرىۋاتقان بۇرۇنقى ئاپتورلارنىڭ خاتالىقى تەكرارلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئاپتورلارنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىن بۇيان گويا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغاندەك، ئاسىيانىڭ شەرقىدە يۈز بەرگەن رېئال ۋەزىيەتنى ھېسابقا ئالماستىن، IX — XII ئەسىرلەردە غەرب بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا كەڭ كۆلەملىك مۇناسىۋەتلەر بولغانلىقى توغرۇلۇق يازىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن م. ۋ. ۋارابىيوۋنىڭ جۇرجىتلار دۆلىتى جىن بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە بېغىشلانغان ماقالىسىگە دىققەت قىلىپ بېقىش تۈزۈك بولارمىكىن، دەپ ئويلايمىز. ئۇ: جورجىتلار دۆلىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ «خەرىتىدىن كۆرۈلۈشىچە، جۇڭگو قەدىمدىن بۇيان مەركىزىي ئاسىيا رايونىدىكى قەبىلىلەر ۋە مەملىكەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرغان يەرلەر يېڭى دۆلەت قارىمىقىغا ئۆتۈپ كەت-

تى. شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبىي سۇڭ (1127 — 1279) سۇلالىسىدىن ئىبارەت جۇڭگو دۆلىتى ئەمەلىيەتتە بۇرۇنقى قاتناش يوللىرىدىن بۆلۈۋېتىلدى»① دەپ يازدى. ۋارابىيوۋ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر توختاپ قالغىنى يوق. غەربنىڭ بۇ مۇناسىۋىتى جۇرجىتلار دۆلىتى بىلەن بولىدىغان بولۇپ قالدى. دېمەك، ئانچۇن - غورۇن دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا شەرقتە خۇددى قىتانلارنىڭ لياۋ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتىكىگە ئوخشاشلا ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، لېكىن قىتانلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جورجىتلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن كەڭرەك بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

907 — 960 - يىللاردىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئۆز تەتقىقاتىنى بېغىشلىغان گامىلتون نەنسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ چاغلاردا جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىدى. لېكىن ئۇمۇ سوغدىلار ۋە سوغدىلار سودىسى توغرۇلۇق ھېچقانداق بىر نەرسە يازمايدۇ. گامىلتون كىتابىدا: ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەن «ئولپان» لار ئۈستىدە كۆپ توختىلىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ ئولپانلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا يول قويسا كېرەك. مۇنداق بولسا شۇ چاغلاردا جۇڭگو بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇچۇقتىن - ئوچۇق تونۇۋەن چۈشۈرگەنلىك بولىدۇ. ئۇ: «ئۇيغۇرلار جۇ دەۋرىدە (كېيىنكى جۇ دۆلىتى — ئا. م.) سارايغا خېلىلا كۆپ ساندا كېلىپ تۇردى، ئادەتتە ئۆزلىرى بىلەن خېلىلا مىقداردا ئولپان ئېلىپ كېلەت-

---

① م.ۋ. ۋارابىيوۋ: «جورجىتلار دۆلىتى ۋە مەركىزىي ئاسىيا»، «شەرق مەملىكەتلىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلامنىڭ 11№، موسكۋا، 1971 - يىل نەشرى، 31 - بەت.

تى. لېكىن ئېھتىماللارغا قارىغاندا، بۇ ئۇلپاننىڭ چوڭ قىسمى ئەمەلىيەتتە، سودا - تىجارەت ئۈچۈن بەلگىلەنگەندى» دەپ يازىدۇ①. ئې. پېنكىس ئۆزىنىڭ مونوگرافىيىسىدە د. ر. گاملتونىدىن پەرقلىق ھالدا «ئەلچى» ۋە «ئۇلپان» دېگەن سۆزلەرگە «سودىگەر»، «تاۋار» دېگەن سۆزلەر يوشۇرۇنغان، دەپ بەك ئېنىق قىلىپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن پېنكىس ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ سودا - تىجارەت پائالىيىتىگە بېغىشلانغان خېلىلا قولغا چىققۇدەك بىر ئەسىرىدە پەقەت ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۈستىدىلا توختايدۇ ۋە ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەن ماللار ئۈستىدىلا گەپ قىلىدۇ②.

تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر خانلىقى ھالاكىتىدىن كېيىن پەيدا بولغان دۆلەتلەرنىڭ سودا تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى يازغاندا كەڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەڭ سودىسى ئۈستىدە بىكاردىنلا توختىغان ئەمەس. ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېغىشلانغان ئانچە كۆپ بولمىغان ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ دۆلىتى بىلەن ئېلىپ بارغان كەڭ سودىلىرى دائىم تەكىتلىنىپ تۇرىدۇ. ماككېراس ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن دىپلوماتىك ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرىگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە ئۇيغۇرلار ئېلىپ بارغان يىپەك سودىسى ئۈستىدە توختىلىدۇ ۋە بۇ يىپەكنى خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن ئېكسپورت قىلىپ چىقىرىش توغرىسىدا سۆزلەيدۇ③.

---

① د. ر. گاملتوننىڭ 1955 - يىلى نەشر قىلىنغان مۇشۇ ھەقتىكى كىتابىنىڭ 138 - بېتى.

② پېنكىسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 91 - 101 - بەتلىرىگە قاراڭ.

③ ماككېراسنىڭ «جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنىڭ 225 - بېتىگە قاراڭ.

شۇنداق قىلىپ مۇھىم سودا يوللىرىدىن چەتكىرەك جايلىشىپ قالغان ۋە كۆچمەن ھاياتتىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىرى خەلقئارا سودا قىلىشقىمۇ ئۈلگۈرۈپ تۇردى. لېكىن ئۇلار بۇ سودىنى سودا يوللىرى ئۆتىدىغان جايلارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە يېڭى دۆلەت تەشكىل قىلغاندىن كېيىن قىلغان. بۇ سودا يوللىرى ئۈستىدىن ئۇلار ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا ھېچقانداق نەرسە توسالغۇ بولالمىدى ۋە «غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى» بولۇپ قېلىشىغىمۇ ھېچكىم پۇتلىكاشاڭ بولالمىدى. يۇقىرىقى ئاپتورلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ رولىنى بايان قىلىپ كۆرسەتكەن سىخېمىسى بىزگە مانا مۇشۇنداق كۆرۈنىدۇ. مۇشۇ يۇقىرىقى ئاپتورلار، يالغۇز بۇلارلا ئەمەس، باشقىلارمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان دۆلەتلەردىكى سوغدىلىقلارنىڭ رولى توغرۇلۇق نېمە ئۈچۈن ھېچنېمە يازمايدىغاندۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ، بەلكىم ئېھتىمال، سوغدىلار يەرلىك خەلق ئىچىگە سىڭىپ كېتىپ مۇستەقىل ئېتنىك گۇرۇپپا سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، قانداقتۇر بىرەر رول ئويناشتىن قېپقالغانمۇ-يا؟ ئەھۋاللارغا قارىغاندا، گەرچە، ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىش جەريانى ئۆز يولى بويىچە كېتىۋەرگەن بولسىمۇ، گەپ بۇنىڭدا بولمىسا كېرەك. ئاپتورلارنىڭ سوغدىلىقلارنىڭ رولىغا باھا بەرمەسلىكىنى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر بىلەن يەنى ئۇلارنىڭ رولى ھەققىدە يېتەرلىك، تەپسىلىي، ئىشەنچلىك ماتېرىياللارنىڭ بولماسلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمدىن بويان ئۇيغۇرلار مۇھىتى ئىچىدە ئويناپ كەلگەن رولىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مەلۇماتلارنىڭ بولماسلىقى بىلەن قىسمەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

سوغدىلارنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىشى ۋە ئۇلارنىڭ مەھەللىلىرىنىڭ سودا يوللىرى بويلاپ تارقىلىپ كېتىشى توغرۇلۇق، ئۇلارنىڭ سودا مۇئامىلە دائىرىسىدىكى ئاجايىپ

ئاكتىپلىقى توغرىسىدا كۆپ نەرسىلەر يېزىلغان. لېكىن شۇنداق تەسەۋۋۇر كېلىدۇكى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ۋە شۇنىڭدەك خاقانلىق هالاك بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان دۆلەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ تۈرلۈك تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان ئاپتورلار ئۇيغۇرلار بىلەن سوغدىلارنى بىر پۈتۈن قىلىپ باغلاشقا ئۇرۇنمىغان، ئۇ ئاپتورلارنىڭ يازغانلىرىدا ئۇيغۇرلارمۇ، سوغدىلارمۇ ئۆزئارا ئايرىلىپ ياشىغان. مەسىلەن، ئا. يۇ. ياكوبوۋسكى تۇرپان خانلىقىغا مەخسۇس بېغىشلانغان ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە تۇرپان ۋادىسىنىڭ ۋە باشقا ئاهالىلىك پونكىتلارنىڭ ئەسلىدىكى ئاهالىلىرىنىڭ ئىران قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى بىر نەچچە قېتىم تەكىتلەيدۇ. ئۇ يەنە بۇ يەرلەردە كېيىنرەك سوغدىلارنىڭ كالونىيىسى — جامائەسى بولغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى تەشكىللەنگەندىن كېيىنلا تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەرنىڭمۇ كېلىشكە باشلىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. گەپ سودا - تىجارەتكە ئۆتكەندە سوغدىلارنىڭ ۋە ئومۇمەن تۇرپان ۋادىسىدىكى ئەسلى ئاهالىنىڭ رولى ئۈستىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمايدۇ. ئەگەر سودا ئۈستىدە ئانچە - مۇنچە توختاپ ئۆتتى دېگەندە كىتابخانىلاردا بۇ سودا بىلەن مەشغۇل بولغانلار ئۇيغۇرلار ئىكەن دېگەن ئوي پەيدا بولۇپ قالىدۇ①. 1933 - يىلى شاڭ دانىڭ يېزىشىچە، سوغدىلار سودا - تىجارەت پائالىيىتىدە چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش بىلەن قەدىمدىن بۇيانلا باشقىلاردىن پەرقلىنىپ كەلگەن. پايدا تاپقىلى بولىدۇ، دەيدىغان يەرلەرنىڭ هەممىسىگە ئۇلار يېتىپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئىزلىرى تۇرپان ۋادىسىدا، بارسكۆل رايونىدا ۋە شىمالدىكى ياۋايىلار ئارىسىدا كۆرۈل-

---

① ياكوبوۋسكىنىڭ «تۇرپان خانلىقى ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە...» ناملىق كىتابىنىڭ 234 -، 236 -، 238 - بەتلەر.

گەن ①. شاڭ دانىڭ بۇ يازغانلىرى ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلارغا ئائىتتۇر. ئۇنىڭ «سوغدىلار پايدا ئېلىشقىلا بولىدىغانلىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىگىلا بېسىپ كىردى» دېگەن سۆزى «يېڭى تاڭنامە»دىن ئېلىنغان گەپ بولۇپ، بەك قىسقا، لېكىن بەكمۇ ئېنىق ھالدا ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوغدىلارنىڭ تېجارەتتىكى ئاكتىپلىقىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. دەل مۇشۇ جۈملىنىڭ ئۆزىنى ئې. پۇللىبې بلانكى كېيىنچىرەك ئىچكى موڭغۇلىيە دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەتكەن تېررىتورىيىدىكى سوغدى جامائەلىرىگە بېغىشلانغان مەخسۇس ماقالىسىدىمۇ كەلتۈرىدۇ. ئۇ داۋاملاشتۇرۇپ: «بۇ مەشھۇر سودىگەرلەر ئەينى ۋاقىتتا سەنئەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە يېڭى دىننى تارقىتىپ يۈردى. ئۇلار ساياھەت قىلدى ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى سودا يوللىرى بويىغىلا ئەمەس، بەلكى جۇڭگونىڭ مەركىزىگە كۆچمەنلەرنىڭ ئوتلاق - يايلاق رايونلىرىغىمۇ چوڭقۇرلاپ يېتىپ كىردى» دەپ يازدى②. ئې. پۇللىبې بلانكى جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يازغان ماقالىسىدە مەركىزىي ئاسىيانىڭ VII — X ئەسىرلەردە سوغدى كالونىيىلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي ھالدىلا توختاپ، ئاساسەن، سودا يوللىرىنىڭ شەرقىي قىسىم بويلىرىدىكى سوغدى كالونىيىلىرى ئۈستىدە توختايدۇ. بۇ يەردە كونكرېت تارىخىي دەۋرلەر ۋە ئارىسىدا سوغدىلار ياشىغان خەلقلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالمايدۇ. مەسىلەن،

---

① شاڭدا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىنىڭ 13 - بېتى، ئاكلادنىكوۋ. ئا. پ. نىڭ «تۈركلەر زامانىسىدىكى بايقال بويى تارىخىنىڭ يېڭى ماتېرىياللىرى» كىتابىغا قاراڭ.

② پۇللىبې بلانكى: «موڭغۇلىيە ئىچىدىكى سوغدى كالونىيىلىرى» دېگەن كىتابىغا قاراڭ.

ئۇيغۇر خاقانلىقى سوغدى جامائەلىرىنىڭ چوڭ رولى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىدۇ. ئې. پولليېي بىلانكى جۇڭگودىكى «بەش دەۋر» مەزگىلى ئۈستىدە كۆپرەك توختىلىدۇ. بۇ دەۋر ئىچىدە ئۇنىڭ ئادىلانە تەكىتلىشىچە، سوغدىلار بەك چوڭ رول ئوينىغانىكەن.

سوغدىلىقلار تۈركىي قەبىلىلەردىن بولغان چۆل تۈركلىرى بىلەن قەدىمدىن بۇيان بىللە تۇرۇپ كەلگەن ۋە ئۇلار ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك روللارنىمۇ ئوينىغانىدى. سوغدىلىقلار جۇڭگونىڭ ئىشلىرىغا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى چۆل تۈركلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق كۆرسەتتى①. چۆل تۈركلىرىنىڭ داھىيسى لى كېيۇەن② شىمالىي جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ،

---

① كوۋابارا: «سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە غەربىي يۇرتتىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ئادەملەر ھەققىدە»، بۇھەقتە «سىنالوگىيە (جۇڭگوشۇناسلىق) گە دائىر ئەسەرلەر توپلىمى» دېگەن 1926 - يىلى توكيودا نەشىر قىلىنغان كىتابنىڭ 565 — 666 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② لى كېيۇەن — «‹بەش دەۋر› تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە 4 - جىلد 10 - بەتتە لى كېيۇەننىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تۆۋەندىكى ماتېرىياللار يېزىلغان: «ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھەقىقەتتە ئۆزلىرىنى جۇيې دەپ ئاتاپ يۇرىدىغان قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققانىدى، ئۇلار بولسا غەربىي تۈركلەردىن كېلىپ چىققانىدى، دەپ سۆزلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى چۆل تۈركلىرى دەپ ئاتاپ كەلگەن. جۇيې بولسا بىر ئۇرۇقنىڭ نامى بولۇپ قالغان». «كونا بەش دەۋر تارىخى» (25-جىلد، 10 بەت) دا كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان جەمەتىنىڭ ئۇرۇق باشلىقى بايې دېگەن ئادەم جىنگۇەن يىللىرىدا (628 — 650) مولى ۋىلايىتىگە قوماندانلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن ۋە تاڭ ئىمپېراتورى تەيزۇڭنىڭ

ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ كېيىنكى تاڭ (923 — 936) دېگەن دۆلىتىنى قۇرغاندا، چۆل تۈركلىرى بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ يېقىن ياردەمچىلىرى سوغدىلىقلارمۇ شۇ يەرگە كېلىپ جايلاشقانىدى. سوغدىلىقلار كېيىنكى تاڭ دۆلىتىدىلا مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلەپلا قالماي، بەلكى كېيىنكى جىن (936 — 946 - يىللار) ۋە كېيىنكى خەن (647 — 951 - يىللار) دۆلەتلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلىگەن. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش قىزىقكى، كېيىنكى جىن دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى شى جىڭتاڭ دېگەن ئادەم كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ 3 - ئىمپېراتورى مىن زۇڭنىڭ كۈيئوغلى بولغانىكەن. شى جىڭتاڭنىڭ ئۆزى بولسا سوغدىلىقلاردىن كېلىپ چىققانىكەن [شى دېگەن فامىلە تاشكەنت دېگەن شەھەرنىڭ قىسقارتىلىشىدىن كېلىپ چىققانىكەن]. ئې. پوللېي بلانك مانا مۇشۇ

كۆرىيگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان ۋە شۇنىڭدەك سىر - تاردۇش قەبىلىسىگە قارشى قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشكىمۇ قاتناشقان. سىر - تاردۇشلار ئۈستىدىن غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بېشبالىق رايونىدا چۆل تۈركلىرىنىڭ تۇتۇق مەھكىمىسى پەيدا بولدى. بۇنىڭ مۇنداق ئاتىلىپ قېلىشى شۇ رايوندىكى بىر چۆلنىڭ نامى بىلەن بولغان، بايىي بولسا شۇ جايغا تۇتۇق مەنسىپىگە بەلگىلەنگەن. تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ فامىلىسى «لى» غا كەلسەك، بۇ فامىلە مەنبەلەردە كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنى قۇرغۇچىنىڭ فامىلىسى بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بۇ فامىلە بولسا ئۇنىڭ ئاتىسى جۇيې چىستىگە ئۆتۈك ئىمپېرىيە ئالدىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن. نۇرغۇنلىغان ئاپتورلار «جۇيې» دېگەن سۆزنى «چۇ يۇ ئې» سۆزى بىلەن بىر دەپ قارايدۇ — گامىلتون بولسا بۇنى چىگىل (چۇگۇل) سۆزلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى دەپ قارايدىكەن (گامىلتوننىڭ 1955 - يىلى ئۇيغۇرلار ھەققىدە يازغان كىتابىنىڭ 135 — 151 - بەتلىرى).

سۇلالىلەرنى «چۆل تۈركلىرىنىڭ ئۈچ سۇلالىسى» دەپ ئاتايدۇ①. س.گ. كليەشتورنىيمۇ ئۆزىنىڭ كىتابىدا سوغدىلىقلارغا خېلى كۆڭۈل بۆلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ كىتابى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك تېكىستلىرى دەۋرىنى ئىچىگە ئالىدۇ، كېيىنكى ۋاقىتلارنىڭ — IX—X ئەسىرلەرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى مەزگىللىرىدىكى سوغدىلار تارىخى ئۈستىدە توختالمايدۇ②.

923—951-يىللاردا جۇڭگونىڭ شىمال تەرىپىگە چۆل تۈركلىرى ئىستىلاچىلىرى بىلەن بىللە كەلگەن كۆپلىگەن سوغدىلارنىڭ چوڭ رولىنى تەكىتلەشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ رولى ئېھتىماللارغا قارىغاندا تاشقى سودا ساھەسىدە خېلىلا چوڭ بولغان بولسا كېرەك. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى دۆلەتلەر بىلەن يۈرگۈزگەن سودىسىدىكى قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلارنى چۈشىنىۋېلىشنىڭ ئاچقۇچى بولىدۇ. يۇقىرىدا بىز تاڭ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىدىكى مەلۇماتلاردا تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن سودىگەرلەر (ئەلچىلەر) نىڭ ئىسمى يېزىلمىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدۇق. خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋالنى تۇرپان خانلىقى بىلەن قىتانلارنىڭ دۆلىتى لياۋ ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك ۋە سودا مۇئامىلىلىرىدىكى مەلۇماتلاردىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ، — مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەر ئىچىدە پەقەت بىرەر يېرىمىلا سودىگەر (ئەلچى) نىڭ

---

① پوللېي بلانكىنىڭ «... سوغدى كالونىيىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 346 — 347 - بەتلىرىگە، بارتولدنىڭ «تۈركلەر» دېگەن ئەسىرى — 5 - توم، 1968 - يىل نەشرى، 851 - بەتكە قاراڭ.

② كليەشتورنىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك يېزىقىدىكى خاتىرىلەر»، 1964-يىل موسكۋا نەشرى.

ئىسمى كۆرۈلۈپ قالىدۇ.

«بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تارىخچىلار نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت توغرىسىدا دوكلاتلار يېزىش مەسىلىسىگە تامامەن باشقىچە پوزىتسىيە تۇتتى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا ئەللەر ئەلچىلەرنىڭ نامى - ئىسىملىرى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇشۇ يازغانلىرى كېيىن شۇ دەۋرنىڭ سۇلالىلەر تەزكىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. «بەش دەۋر تارىخى» ۋە «كىتابلار جەۋھىرى»نى ۋاراقلىغىنىمىزدا، ئاساسەن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ 53 ئىسمى كۆرۈلىدۇ. ئىسىملارنىڭ بۇنچىلىك كۆپلۈكى شۇنى يازغان تارىخچىلارنىڭ مۇشۇنىڭغا باشقىچە پوزىتسىيە تۇتقانلىقىنىڭ ئىنكاسىدۇر، يەنى قىزغىن سودا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەردە بىز تۆۋەندىكى ئەھۋالنى نەزەردە تۇتىدىغان بولساق، بۇ خۇلاسىلەر تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە ئەجەبلىنەرلىك بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بىرىنچىدىن، سودىنىڭ مۇنداق گۈللەپ - ياشنىشى ۋە دىپلوماتىك ئاكتىپچانلىق نىسبەتەن قىسقا مەزگىلگە — 907 — 960 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، بىرىنچى دۆلەت — كېيىنكى لياڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار 16 يىل داۋامىدا ئەمەلىيەتتە ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلمىدى ۋە تىجارەت ئېلىپ بارمىدى. دېمەك، بۇ 54 يىلنىڭ ئىچىدىن 16 يىلنى چىقىرىۋېتىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، «بەش دەۋر» مەزگىلى ھاكىمىيەت بېشىدا چىققان دېگۇچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۈزلۈكسىز كۈرەش شارائىتىدا ئۆتتى، بۇنىڭ ئۆزى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن سودا - تىجارەت مۇئامىلىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىسىز بولدى.

نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئەۋەتكەن 53 سودىگەر (ئەلچى) نىڭ ئىسمىنىڭ ئانالىز قىلىنغان نەتىجىسىنى تۆۋەندى-

كى تەرتىپ بىلەن ئالدىڭىزغا قويىمىز:

دۆلەتلەر	دۆلەتلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللار	فامىلە سانى (ئىسىم فامىلە سانى)	سوغدىلار	تۈركلەر	«لى» فامىلىلىكلەر	خەنزۇ فامىلىلىكلەر	«دەي» فامىلىلىكلەر
لياڭ	17	12(8)	3	2	3	3	1
تاڭ	14	23	6	8	3	5	1
چىن	11	8	2	2	2	1	1
خەن	4	5	2	—	1	1	1
جاۋ	10	5	1	4	—	—	—
جەمئىي		53	14	16	9	10	4

گەرچە مۇشۇ كەلتۈرۈلگەن پاكىتلار دىگەندەك ئايان بولۇپ تۇرسىمۇ، شۇنداقتىمۇ بەزى چۈشەنچىلەر بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. سوغدىلىقلار ئىچىدە ئەن فامىلىلىك بۇخارالىقلار سان جەھەتتە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا، شاشتىن چىققانلار (شى فامىلىلىكلەر) دۇر. پەقەت بىرلا ئەلچى مايمورغا (مى فامىلىلىك) دىن چىققان. ئەلچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئىسىملىكلىرىدۇر. بۇمۇ بەك چۈشىنىشلىك تەبىئىي بىر ئەھۋالدۇر. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۇشۇ تۈركلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلار بولغان بولسا كېرەك. يەنە مۇشۇ گۇرۇپپا ئىچىگە بىر ئەلچى كىرگۈزۈلدى، ئېھتىماللارغا كۆرە، ئۇ قەشقەر (سۇلى) دىن بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇنىڭ فامىلىسى «دەي» ئىدى (جۇڭگو مەنبەلىرىدە

قەشقەرنى ئىدارە قىلىپ تۇرغان جەمەت ۋەكىللىرى تىلغا ئېلىنغاندا ئۇلارنىڭ فامىلىسى «دەي» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. سودىگەرلەر (ئەلچىلەر) نىڭ لى فامىلىلىكلىرىنىڭ ئىچىدە تۆت ئادەمنىڭ ئىسمى تۇركچىدۇر. گەرچە، قالغانلىرىنىڭ ئىسملىرى خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشاپراق كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار خەنزۇلار ئەمەس. مەسىلە شۇ يەردىكى، لى فامىلىسى تاڭ ئىمپېرىيىسىدە ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەتنىڭ فامىلىسىدۇر، بۇ فامىلە تۇرلۇك «بەدىۋىيلەر» گە ئۇلارنىڭ دۆلەت ئالدىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئىنئام قىلىنىپ تۇراتتى. مۇشۇ لى فامىلىلىك بەش ئادەم ئىچىدە ئۇيغۇرلارمۇ، سوغدىلارمۇ، تۇركلەرمۇ ياكى باشقا خەلقلەرنىڭ ۋەكىللىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، تاڭ دۆلىتىگە تەسلىم بولغان ئۇچى خاقان ۋە ئورمۇزد گۇرۇپپىسىدىكى ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ھەممىسى لى فامىلىسىنى قوبۇل قىلىپ يۇرۇش شەرىپىگە ئىگە بولغان. مەلۇمكى، تاڭغتلارنىڭ داھىيلىرىمۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىنئامى بويىچە لى فامىلىسى بىلەن يۈرگەندى. 991 - يىلى سۇڭ ئىمپېراتورى تاڭغت داھىيلىرىنىڭ بىرى بولغان توبا جىپچەنگە (لى جىپچەنگە) سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەتىنىڭ قوللىنىپ كېلىۋاتقان جاۋ فامىلىسىنى ئىنئام قىلغان①. ساپ خەنزۇ فامىلىسىدىكى ئون نەپەر سودىگەر (ئەلچى) نىڭ تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى تۇركچىدۇر، قالغانلىرىنىڭ ئىسمى خەنزۇچىغا ئوخشاپ تۇرىدۇ. يەنە مۇشۇ گۇرۇپپا ئىچىگە بىر مۇناخىنىڭمۇ ئىسمى كىرگۈزۈلدى. شۇنداق قىلىپ، 53 سودىگەر (ئەلچى) نىڭ پەقەتلا بەش نەپىرىنى خەنزۇمىكىن، دەپ تەخمىن قىلغىلى بولىدۇ. دۇنخۇاڭدا ۋە نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى باشقا

---

① كىچانوۋنىڭ: «تاڭغت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار»، ناملىق كىتابىنىڭ 32 - بېتى.

شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەنزۇ جامائەلىرى (كالونىيەلىرى) بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەزكۇر سودىگەرلەر ئىچىدە خەنزۇلارنىڭ بولۇپ قېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. لېكىن شۇنىمۇ ئەستە تۇتۇش كېرەككى، مۇشۇ بەش نەپەرنىڭمۇ بىرنەچچىسى «ياۋايىلار» بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، سۇي دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورلىرى ئۇلارغا خىزمەت كۆرسەتكەن «ياۋايىلار» غا ياڭ فامىلىسىنى ئىنئام قىلغانلىقى مەلۇم.

ئەڭ ئاخىرقى گرافىغا (قاتارغا) «دى» فامىلىسى بىلەن يېزىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرى ئايرىم كۆرسىتىلگەن. بۇ فامىلە «چىدى» (قىزىل دى) دېگەن ئېتنونىمدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ فامىلە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپ يولۇقىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش قىزىقكى، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا مەزكۇر فامىلە ھېچبىر يەردە يېزىلىپ قالدۇرۇلمىغانىكەن، مۇشۇ ئىسىم فامىلىلەر كۆچۈرۈۋېلىنغان تېكىستلەر رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دېگەن كىتابتا ئېلان قىلىندى.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چۆل تۈركلىرىنىڭ دۆلىتى — كېيىنكى تاڭ بىلەن بەك قويۇق سودا ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن كېيىنكى لىياڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەر توغرۇلۇق يۇقىرىدا بىز تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك باشلانغان مۇناسىۋەتلەرمۇ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. بۇ يەردە كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار بۇرۇن چىقىرىلغان خۇلاسىلەرنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. ئەگەردە كېيىنكى لىياڭ دۆلىتىگە بارغان ئەلچىلەر (سودىگەرلەر) ئىچىدە تۆت نەپەر مۇناخىنىڭ بارلىقىنى دىققەت - نەزەرىمىزدە تۇتساق، بۇ يەردىكى ئەھۋال-

لار تېخىمۇ ئېنىقراق بولۇپ كۆرۈنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سەككىز نەپەر ئەلچى (سودىگەر) كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنى 909 — 911 - يىللاردىلا، يەنى بۇ دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللارنىڭ دەسلەپكىدىلا زىيارەت قىلغان. كېيىنكى يىللاردا بولسا، مەنبەلەردە مۇناسىۋەتلەرنىڭ بارلىقى ھېچنەدە تىلغا ئېلىنمايدۇ. مۇشۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا نەنسەن ئېتەكلىرى بىلەن جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىلەردە پەيدا بولغان شاتۇرلار دۆلىتى — كېيىنكى تاڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەتنىڭ بەك ئاۋاتلاشقانلىقىنى پەقەتلا بۇ يەردىكى سوغدىلارنىڭ كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى مەركىزىي ئاسىيادىكى سودىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىياتى ۋە سوغدىلارنىڭ بۇ رايوندىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەردە ئابروي - ئىناۋىتىنىڭ چوڭ بولۇشى، قىيىنچىلىقلارنى ناھايىتى ئوڭايلا ئوڭۇشلۇق يېڭىپ چىقىشتا ماھىر بولۇشى، قولىدىن كەتكەن جايلىرىنى ۋە ئەسىرىنى ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئەكسىگە كەلتۈرۈۋېلىشى، ئۇلارنىڭ قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشكە قادىر بولۇشى — مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى قۇدرەتلىك خەلقئارا سودا شىركىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش مۇمكىنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سوغدىلىقلارنىڭ بانكا خوجايىنلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقى ۋە ئەھۋاللارغا قارىغاندا، كۆچمەنلەر ياكى ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىلىرىنىڭ بۇ بانكا خوجايىنلىرىغا ئېھتىياجى چۈشكەنلىكى بەك روشەن. تاڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختىدە ياشىغان چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ پۇل قەرز بېرىش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇلات قىلغانلىقى بىزنىڭ يۇقىرىدا دېگەنلىرىمىزنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلايدۇ. مانا مۇشۇ سودىگەرلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى سوغدىلىقلار ئىدى①.

---

① شاڭ دانىڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىنىڭ 35 - بېتى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ تۈرلۈك تارىخىي مەسىلىلىرى بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بېرىۋاتقان تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەممىسى ئىستىسناسىز ھالدا ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان ئانچە چوڭ بولمىغان خانلىقلارنىڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بولسۇن، سودىنىڭ بەك كەڭرى تەرەققىي قىلغانلىقىنى يازىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان گەپ ئىچكى سودا ئەمەس، خەلقئارا سودىدۇر. مانا مۇشۇ خۇلاسىلەرنى توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ كۆچمەن خەلق ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالماي تۇرۇپ چىقىرىدۇ. كۆچمەن ئېكستېنسىۋ ئىگىلىك كۆچمەنلەرنىڭ كەڭ سودا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشقا تۈرتكە بولالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلىرىنىڭ تارقىلىپ جايلاشقان تېررىتورىيىسى دائىرىسىدىن چىقىپ سودا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشقا تېخىمۇ تۈرتكە بولالمايدۇ. كۆچمەن ئىگىلىكتە شەكىللەنگەن ئانچە كۆپ بولمىغان تاۋارلارنىڭ قالدۇقى ۋاستىچىلەر ئارقىلىق بازارغا كىرگەن. ئۇيغۇر خاقانلىقى شارائىتىدا ھەممە چوڭ سودا - تىجارەتنى ئىگىلىۋالغان سوغدىلار ۋاستىچىلەر قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەر تۇرپان، كۇچا، قۇمۇل ۋە نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، گەرچە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئانچە چوڭ بولمىغان ئايرىم گۇرۇپپىلار ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈپ، يېڭى كەسىپلەرنى ئىگىلەپ يەرلىك ئاھالە تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشقا يولۇققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى كۆچمەن ھاياتنى داۋاملىق ساقلاپ يۈرىۋەردى. ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچكەن كۆچمەنلەرنىڭ يېڭىدىن ئىگىلىگەن كەسىپلىرى ئىچىدە سودا - تىجارەتمۇ بولغان بولۇشى مۇمكىن، توققۇز ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئۆتۈپ، تەدرىجىي ھالدا يەرلىك ئاھالە بىلەن سىڭىشىپ

كەتتى. ئۇلار ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى ئاھالە بىلەن، سوغدىلار ۋە نۇرغۇنلىغان تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە بۈگۈنكى كۈندە شەرقىي تۈركىستاندا ياشىغۇچى يېڭى خەلقنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا تەڭ ھوقۇق بىلەن ئىشتىراك قىلدى. سودا - تىجارەتكە كىرىشكەندە، ئۇلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئىككىنچى دەرىجىلىك رول ئوينىغان بولسا كېرەك، دۆلەت ئىچىدىكى چوڭراق سودا - تىجارەت ۋە شۇنىڭدەك خەلقئارا سودا يەنە خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىتلارغىچە سوغدىلارنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. بىزنىڭ مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىزنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن كېيىنكى تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا بولغان سودا - تىجارەتنىڭ جۇشقۇن بولغانلىقىمۇ تەستىقلايدۇ. ھەر ئىككى دۆلەتتە تاشقى سودا سوغدىلىقلارنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. بۇلا ئەمەس، سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ خەلقئارا بىرلەشمىسى مەۋجۇت ئىكەنلىكىمۇ تولۇق مۇمكىن ئىش. ئەگەردە مۇشۇنداق بولغاندا، بۇنىڭ ئۆزى سودا - تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا تېخىمۇ چوڭ تۈرتكە بولغان بولىدۇ.

جۇڭگو سۇڭ دۆلىتى ھاكىمىيىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بۇ يېڭى ھاكىمىيەت بىلەن خېلى چوڭ كۆلەمدە سودا مۇئامىلىلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى داۋاملاشتۇردى. جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تارىخچىلارنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ يەنە بۇرۇنقىدەكلا نەنسەن ئېتەكلىرىدىن كەلگەن ئەلچى (سودىگەر)لەرنىڭ ئىسىملىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. سۇڭ دۆلىتى تەشكىللىنىپ، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى 1028 - يىلى ھالاك بولغانغا قەدەر ئۆتكەن 64 يىل ئىچىدىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك 31 نەپەر ئەلچى (سودىگەر) نىڭ ئىسىم فامىلىلىرى يېزىلغان. بۇ سان ئۆتكەنكى 54 يىل ئىچىدە («بەش دەۋر» مەزگىلىدە) كۆرسىتىلگەن سانلارغا قارىغاندا خېلىلا ئاش

بۇ 31 ئەلچى (سودىگەر) ئىچىدە ئون نەپەر سوغدى فامىلىلىك ئادەم بار ئىكەن. بۇ ئومۇمىي سودىگەرلەرنىڭ 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ نىسبەت ئاۋۋالقىلارغا قارىغاندا سەل ئوشۇق. خۇددى بۇرۇنقىدەك بىرىنچى ئورۇندا ئەن فامىلىلىك بۇخارالىقلار بار (ئالتە نەپەر ئادەم). بۇنىڭدىن باشقا، ساۋ فامىلىلىكلەر قوشۇلغان (كابۇدانىدىن ئىككى نەپەر) ۋە كاڭ فامىلىلىك (سەمەرقەنتلىك) بىر نەپەر ئادەم، شۇنداق قىلىپ، مۇشۇ دەۋردىمۇ سوغدىلار سودا - تىجارەتتە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىشىنى داۋاملاشتۇرغان.

سوغدىلارنىڭ رولى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئەلچى (سودىگەر) لىرىنىڭ ئىسىم فامىلىرىنىڭ تەھلىلى نەتىجىسىگە قارىغاندا كۆپرەك بولۇشى كېرەك ئىدى. جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قول يازمىلىرىدا، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئاقلىق ھالدا ھەقىقىي ئەلچىلەر بىلەن سودىگەرلەرنى پەرق ئەتمەي يازغان بولسا كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ يەردە ئەلچى (سودىگەر) دېگەن فورمۇلىنى قوللانماقتىمىز. ئەلچىلەر بىلەن سودىگەرلەرنى ئايرىپ كۆرسىتىش مۇمكىن ئەمەس دېگۈدەكلا دەرىجىدە، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەلچى، سودىگەرلەرنىڭ ئارىلىشىپ كەلگەن گۇرۇپپىلىرىمۇ بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىغا نىسبەتەن، بۇ مەسىلە توغرىسىدا تۆۋەندىكى تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ، خانلىقتىكى ھاكىمىيەت ئۇيغۇرلار قولىدا بولغاچقا، ئەلچىلەرنىڭ كۆپچىلىكىمۇ ئۇيغۇرلار بولۇشى كېرەك ئىدى. دېمەك، سودا - تىجارەت ئىشلىرىدا سوغدىلارنىڭ رولى سوغدى فامىلىلىكلەرنى ئاددىي ھالدا ساناپ كۆرسىتىشكە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك بولۇشى كېرەك. جۇڭگو مەنبەلىرىدە پەقەت سودا كارۋانلىرىنىڭ (ئەلچىلىكلەرنىڭ) رەھبەرلىرىنىڭلا ئىسىملىرى يېزىلغان، يەنە مۇشۇ مەلۇماتلارنىڭ ئۆزىدىن كارۋاننىڭ (ئەلچىلىكنىڭ) ئىچىدە بىرقانچە

ئون ئادەم بارلىقىنى، بەزى چاغلاردا 100 دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىر سودا كارۋان تەركىبىدە بىرمۇنچە مۇستەقىل سودىگەرلەر بولغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن مۇشۇنداق سودا كارۋىنىدىكى ئادەملەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنى كارۋانغا خىزمەت قىلغۇچى ئىككىنچى دەرىجىلىك ئادەملەر تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار تاۋار - ماللارنىڭ يولدىكى ئامانلىقىغا مەسئۇل بولىدۇ. ئات - ئۇلاقلارنى باقىدۇ ۋە كېيىن تاۋار - ماللارنى سېتىشقا ياردەملىشىدۇ.

سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا، سودا - تىجارەت پائالىيىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ رولى توغرۇلۇق خاتا چۈشەنچىلەر پەيدا قىلغان سەۋەبلەر ئۈستىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مۇشۇنىڭدىكى ھەممە مەسئۇلىيەت جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ يازغۇچىلىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشىدۇ. بۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردىن باشلاپلا خاقانلىق ئىچىدىكى ئاھالىنى پەرق ئەتمەي ھەممىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان، ئەلچىلەر كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردا كەلگەنلا ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان. تەتقىقاتچىلار بولسا، مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنى تەنقىدىي مەۋقەدە تۇرۇپ تەھلىل قىلمىغان. مانا بۇنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت پائالىيىتى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

خاتىمە

مەركىزىي ئاسىيا تارىخىدا XI — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى دەۋر ئالاھىدە قىزىق بىر دەۋردۇر. تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇدرىتى ئەنلۇسەن توپىلىڭى (755 — 763) مەزگىلىدە تېگى - تېگىدىن تەۋرىتىۋېتىلدى. بۇ توپىلاڭچىلار بىلەن بولغان كۈرەشنىڭ نەتىجىسىدە پەيدا بولغان خانىۋەيرانچىلىق جايلاردىكى ھېراۋۇل (节度使) لارنىڭ تەسىرىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىگە ۋە ئىمپېراتور مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا سەۋەب بولدى. نائىپلارنىڭ ئارىسىدىكى ئايرىلىش تىندىنسىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىر قاتار، دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش كۈچەيدى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى پومېشچىكلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشى كۈچەيدى. دېھقانلارنىڭ كەمبەغەللىشىشى، ئۆي - ماكانسىزلارنىڭ كۆپلەپ ئېشىشى ستىخىيىلىك ھالدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئېلىپ كەلدى. IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، بۇ قوزغىلاڭلار خۇاڭ چاۋ رەھبەرلىكىدىكى كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار ئۇرۇشىغا ئېلىپ كەلدى. خۇاڭ چاۋنىڭ كۈرەشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى، ئۇنىڭ قوشۇنى تارمار كەلتۈرۈلدى، ئۆزى 901 - يىلى ھالاك بولدى. تاڭ ئىمپېرىيىسى ئەمەلىيەتتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن چاغلاردىلا ئەمەلدىن قالغانىدى. لېكىن رەسمىي تارىختا بۇنى ھۆكۈمران سۇلالىنىڭ ھەممە ۋەكىللىرى يوقىتىلغان 906 - يىلى يۈز بەردى دەپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەربىي كۈچ - قۇدرىتىدىن ئايرىلىپ قالغان تاڭ دۆلىتى مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش

ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالدى. جۇڭگو تەسىرىنىڭ يوقىتىلىشى جۇڭگونى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىشلىرىدىن تەدرىجىي ھالدا پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قېلىشقا ئېلىپ كەلدى.

تاڭ دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، تارىختا «بەش دەۋر، ئون پادىشاھلىق» (906 — 960) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر فېئوداللىق پارچىلىنىش مەزگىلى باشلاندى. مەملىكەتنىڭ يېڭى سۇڭ دۆلىتى (960 — 1279) دائىرىسىدە بىرلىككە كېلىشى — جۇڭگونىڭ قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى.

مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا توققۇز ئوغۇز (تېلى) قەبىلىلىرىنىڭ تەقدىرىدە مۇھىم ۋەقەلەر يۈز بەردى. مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ كۆپلىگەن مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى جۇڭگو مەنبەلىرىدە ۋە شۇنىڭدەك چەت ئەل ۋە ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا كەڭ مەنىدە قوللىنىش ھەققىي ئەھۋاللارغا ئانچە ئۇيغۇن - ماس كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. بۇ ئېتنونىمىنى مۇشۇنداق كەڭ مەنىدە چۈشىنىش نۇرغۇنلىغان ۋەقەلەرنى يوققا چىقىرىدۇ ۋە رېئال ئەھۋالنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مۇرەككەپلەشتۈرىدۇ.

مەنبەلەرنىڭ تەھلىلى ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن سەددىچىن رايونىغا، نەنسەن ئېتەكلىرىگە ۋە ئانچە كۆپ بولمىغان بىر قىسمى كۇچا رايونىغا كۆچكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. 840 - يىلى، خاقانلىقنىڭ شەرقىي يېرىم قىسمىنى تاشلاپ كەتكەن ئاھالىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 400 مىڭ ئادەمگە يېتىدۇ. بۇلار ئاساسەن ئەسلى ئۇيغۇرلار ئىدى. ئېھتىمال، بۇلاردىن ئىتتىپاققا ساداقەتلىكىنى ساقلاپ قالغان باشقا توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ گۇرۇپپا كۆچۈپ كەلگۈچىلەر ئىچىدە، تەخمىنەن 866 - يىللار ئەتراپىدا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى يوقاتقان كۇچا ئۇيغۇرلىرى شەرقىي

تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ئاھالىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىشتىراك قىلدى. ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى سەددىچىن بويىدا تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان كۈرەشلەردە (840— 848) قىسمەن يوقالدى. ئامان قالغانلىرى شىمالىي جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىگە تارقىلىپ جايلاشتى. ئەسلى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن تىكلەنگەن بىردىنبىر مۇستەھكەم دۆلەت تەشكىلىي — ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى 1028 - يىلى تاڭغۇتلارنىڭ زەربىسى بىلەن يىمىرىلدى. ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى يوقىتىلدى، بىر قىسمى تاڭغۇت دۆلىتى تېررىتورىيىسى ئىچىدە قېلىۋەردى، چوڭ بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار تىبەتكە كېتىپ جايلاشتى.

866 - يىلى شەرقىي تىيانشان رايونىنى ئىگىلىۋالغان ۋە تەخمىنەن شۇ يىللاردا ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى (ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن باشقا) مانا مۇشۇ جايدا 400 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چوڭ بىر دۆلەت — تۇرپان خانلىقىنى تىكلىدى. توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدىكى ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنى ۋە مۇشۇ تېررىتورىيىدە يۈرگەن ئايرىم كىچىكرەك كۆچمەن قەبىلىلەرنى ئۆز كونتروللۇقىغا ئېلىپ تىيانشان تېغىنىڭ ئاساسەن شىمال تەرىپىدىكى كەڭ ئوتلاقلاردا كۆچۈپ يۈردى، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنىڭ ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئۆتمىگەنلىكىنى، تا تۇرپان خانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر، كۆچمەن ھايات كەچۈرگەنلىكىنى تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. تۇرپان خانلىقى قۇبلاي تەرەپ بولۇپ، شىمالدىكى گۇرۇھلار كۈرىشىگە ئارىلىشىپ قېلىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن توققۇز ئوغۇزلار نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ئاھالىسىنىڭ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، شەكىللىنىشىگە تىيانشاننىڭ شەرقىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندا قېپقالغان

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئانچە كۆپ بولمىغان بىر قىسمى ۋە شۇنىڭدەك ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قاتناشقان.

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەتقىقاتى سودا - تىجارەت بىلەن سوغدىلىقلارنىڭ مەشغۇل بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. مۇشۇ سودىدا ئۇيغۇرلار يېتەكچى رول ئوينىغان دەپ شەكىللىنىپ قالغان چۈشەنچىنى بەك ئادىل بوپتۇ، دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولماي تۇرىدۇ. بۇ چۈشەنچە جۇڭگو تەزكىرىچىلىرىنىڭ «خۇيخې» (ئۇيغۇرلار) دېگەن ئېتنونىمنى كەڭ مەنىدە قوللانغانلىقى، بەزىدە مۇۋاپىق ئىشلەتمىگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر دەپ خاقانلىق تەركىبىگە كىرگەن ھەممە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىلا ئاتاپ قالماستىن، بەلكى سوغدى قەبىلىلىرىنىمۇ ئېيتقان ۋە كېيىنرەك غەربىي يۇرتتىكى مۇسۇلمانلارنى ئاتىغان.

بىز بۇ يەردە توختاپ ئۆتكەن IX — X ئەسىرلەر ئاخىرىدىكى دۇڭخۋاڭ تارىخى مۇشۇ كۈنگىچە ئالىملار ئوتتۇرىسىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان، دۇڭخۋاڭ شۇ چاغلاردا نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ تۇرۇپ قالغان خەنزۇ جامائەلىرىنىڭ مەركىزى ئىدى دېگەن پىكىرنى رەت قىلىشقا ئىمكان بەردى. 851 - يىلىدىن باشلاپ 911 - يىلنىڭ ئارىلىقىدا دۇڭخۋاڭدىكى ھاكىمىيەت بېشىغا - ئوتتۇرىدا ئانچە - مۇنچە ئۈزۈلۈپ قېلىشلار بىلەن، يۇرت سوراپ كەلگەن خەنزۇلاردىن بولغان جاڭ جەمەتى ئاغدۇرۇلغانىدىن كېيىن، سوغدىلاردىن بولغان ساۋ جەمەتىنىڭ چىققانلىقى ئىسپاتلاندى. ھاكىمىيەتتىكى بۇ ئۆزگىرىشنى دۇڭخۋاڭدىكى سوغدى ئاھالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇردى، چۈنكى ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇ مۇھىم سودا - تىجارەت ئورنىدا ۋە ستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتى بولغان جايدا دوستانە ھاكىمىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا مەنپەئەتدار ئىدى.

ئاساسلانغان مەنبەلەر

1. مادۇەنلىك , 马端临: «مەنبەلەر تەتقىقاتى» (文献通考)
بېيجىڭ، 1958 - يىل نەشرى.
2. تۇتو (توقتو) 脱脱: « لياۋ سۇلالىسى تارىخى» (辽史)
بېيجىڭ، 1958 - يىل نەشرى.
3. ئوۋياڭشيۇ 欧阳修: «يېڭى تاڭنامە» (新唐书)
بېيجىڭ، 1958 - يىل.
4. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر توپلىمى»
1957 - يىل، بېيجىڭ. (宋会要辑稿)
5. لى تاۋ 李焘: «دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ قوشۇمچىسى» بېيجىڭ، 1956 - يىل نەشرى. (续资治通鉴长编)
6. تۇتو (توقتو) 脱脱: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» [960 -
1279] («宋史») بېيجىڭ 1958 - يىل نەشرى.
7. ۋېي ۋى 魏徵: «سۇينامە» (隋书) بېيجىڭ، 1958 - يىل.
8. يۆشى 乐史: «تەيپىڭ خۇەنيۈيجى» (太平寰宇记) [«تەيپىڭشىڭگو
(976 — 984) يىللىرى مەزگىلىدە تۈزۈلگەن
دۇنيا بايانى» قامۇسى]
9. ۋاڭ بو 王溥: «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم
خاتىرىلەر» (唐会要)
10. ۋاڭ بو 王溥: «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» (五代会要)
11. ئوۋياڭ شيۇ 欧阳修: «بەش دەۋر تارىخىدىن خاتىرىلەر»
(新五代史) 《五代史记》 (بۇ كىتابنى

بەزىدە «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دەپمۇ ئاتايدۇ) بېيجىڭ، 1952 - يىل.

12. لى دېيۈي 李德裕: «خۇيچاڭ يىللىرى(841 — 847)دا مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان لى دې يۈي ئەسەرلىرى توپلىمى» شاڭخەي، 1936 - يىل نەشرى. (会昌一品集)

13. يې لۇڭلىي 叶隆礼: «قىتانلار تەزكىرىسى» (بۇ كىتابنىڭ ۋ. س. تاسكىن تەرىپىدىن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنغان 1979 - يىلى مۇسكۋادا نەشر قىلىنغان نۇسخىسى بار) (契丹国志)

14. ليۇشۈي 刘昫: «كونا تاڭنامە» بېيجىڭ، 1958- يىل نەشرى. (旧唐书)

15. شې جۈيجېڭ 薛居正: « كونا بەش دەۋر تارىخى» بېيجىڭ، 1958 - يىلى نەشرى. (旧五代史)

16. ۋاڭ چىنرو، ياڭيى 王钦若 杨亿: «كىتابلار جەۋھىرى» بېيجىڭ، 1960 - يىل نەشرى (册府元龟)

17. سىما گۇاڭ 司马光: «ئەللىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» بېيجىڭ 1957 - يىل (资治通鉴)

18. دۇمۇ 杜牧: «دۇمۇ ئەسەرلىرى توپلىمى» «يۈيگۇڭ» بېيجىڭ، 1935 - يىل 4 - توم 5 - 13 - بەتلەر (樊川文集)

19. خۇڭ خاۋ 洪皓: «دەشت چۆل توغرىسىدىكى خاتىرىلەر» 1933 - يىل بېيجىڭ نەشرى. 1985 - 4. (松漠纪闻)

پايدىلانغان ئەسەرلەر
(رۇس تىلىدىكىلىرى)

1. ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك» گ. س. سابىلىكوۋ تەرىپىدىن رۇسچىغا قىلىنغان تەرجىمىسى. قازان دارىلفۇنۇنى يېنىدىكى ئارخېئولوگىيە، تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە جەمئىيىتى تەرىپىدىن 1905 — 1906 - يىللىرى قازاندا نەشر قىلىنغان مەجمۇئەنىڭ 21 - تومىدا.
2. بارتولد. ۋ. ۋ: «تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىنىڭ تەركىبى توغرىسىدا خاتىرە»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 1 - قىسىم، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.
3. بارتولد. ۋ. ۋ: «يەتتىسۇ تارىخىدىن ئوچېركلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 1 - قىسىم، 1963- يىل موسكۋا نەشرى.
4. بارتولد. ۋ. ۋ: «تۈركمەن خەلقى تارىخىدىن ئوچېركلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم. 1 - قىسىم، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.
5. بارتولد. ۋ. ۋ: «قىرغىزلار تارىخىدىن ئوچېركلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 1 - قىسىم، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.
6. بارتولد. ۋ. ۋ: «موڭغۇللار دەۋرىگىچە بولغان تۈركىستاندىكى خرىستىئان دىنى ھەققىدە»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 2 - قىسىم، 1964 - يىل موسكۋا نەشرى.
7. بارتولد. ۋ. ۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا 12 لېكسىيە»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.
8. بارتولد. ۋ. ۋ: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ يازما خاتىرىلىرى ۋە ئەرەب مەنبەلىرى»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 -

توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

9. بارتولد. ۋ. ۋ: «تۈرك - موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

10. بارتولد. ۋ. ۋ: «توغۇز - ئوغۇزلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

11. بارتولد. ۋ. ۋ: «تۈركلەر»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

12. بارتولد. ۋ. ۋ: «‹ھۇدۇدۇلئەلەم›نىڭ نەشر قىلىنىشىغا كىرىش سۆز»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 8 - توم، 1973 - يىل موسكۋا نەشرى.

13. بارتولد. ۋ. ۋ: «گەردىزى ‹زەينۇنۇل - ئەخبار› ناملىق ئەسىرىدىن ئۈزۈندىلەر»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 8 - توم، 1973 - يىل موسكۋا نەشرى.

14. بارتولد. ۋ. ۋ: «ياۋروپا ۋە روسىيەدە شەرقنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخى»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 9 - توم، 1977 - يىل موسكۋا نەشرى.

15. بىچورىن. ن. يا: «تىبەت ۋە كۆكنۇرنىڭ مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئاۋۋالقى مەزگىلىدىن باشلاپ مىلادىدىن كېيىنكى 1227 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارىخى»، 1 - قىسىم، 1883 - يىل سانكت - پېتېربۇرگ نەشرى.

16. بىچورىن. ن. يا: «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زاماندا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 - توم، 1950 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى.

17. بوگوسلوۋسكى. ۋ. ئا: «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار» (سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىشى)،

1962 - يىل موسكۋا نەشرى.

18. ۋوروبىيوۋ. م. ۋ: «جورجىتلار دۆلىتى — جىن دۆلىتى ۋە مەركىزىي ئاسىيا» (جىن دۆلىتى مەنبەلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان) «شەرقنىڭ ئەللىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلامنىڭ 11 - تومى، 1971 - يىل موسكۋا نەشرى.

19. ۋوروبىيوۋ. م. ۋ: «جورجىتلار ۋە جىن دۆلىتى» (X ئەسىردىن 1224 - يىللارغىچە)، 1975 - يىل موسكۋا نەشرى.

20. گرىگورىيېۋ. ۋ. ۋ: «روسىيە بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتىكى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ جۇغراپىيىسى، شەرقىي ياكى چىنى تۈركىستان» 1 - مەجمۇئە. قوشۇمچە. 1 - قىسىم، تارىخىي - جۇغراپىيىۋى ئەھۋال، 1973 - يىل سانكىت - پېتېربۇرگ نەشرى.

21. گومىلىيوۋ. ل. ن: «قەدىمكى تۈركلەر»، 1967 يىل موسكۋا نەشرى.

22. گومىلىيوۋ. ل. ن: «شەرق ئەللىرىنى تەتقىق قىلىشتا تارىخىي جۇغراپىيىسىنىڭ ئورنى»، «ئاسىيا - ئافرىقا خەلقلىرى» مەجمۇئەسىنىڭ 1970 - يىل 1 - سانى.

23. گومىلىيوۋ. ل. ن: «خىيالىي شەھەرنى ئىزلەش» («روھانىي ئىيوئاننىڭ دۆلىتى» توغرىسىدىكى ئەپسانە)، 1970 - يىل موسكۋا نەشرى.

24. دېرېۋيەنكو. ي. ئى: «يىراق شەرقتىكى قەبىلىلەرنىڭ مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرى بىلەن بولغان قەدىمكى مۇناسىۋەتلىرى مەسىلىسىگە دائىر (VI—X ئەسىرلەر) «ئارخېئولوگىيىلىك لابوراتورىيە تەتقىقات خەۋىرى»نىڭ 1974 - يىل

5 - سانى، كېمبرېۋو شەھىرىدە نەشر قىلىنغان.

25. دېرېۋيەنكو. ي. ئى: «ئامور دەرياسى بويىدىكى قەبىلىلەرنىڭ دەپىن قائىدە - يوسۇنلىرىدا تۈركىي قەبىلىلەر ئامىللىرى» «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى» ناملىق توپلام، 1978 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

26. يې لۇئلېي: «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» ۋ. س. تاسكىن تەرىپىدىن خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان ھەمدە بۇنىڭغا كىرىش سۆز ۋە ئىزاھات بېرىلگەن، 1879 - يىل موسكۋا نەشرى.

27. «قازاق سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان تارىخى» 1 — 2 توملار، 1977 -، 1979 - يىل ئالمۇتا نەشرى.

28. كازىم بېك مىرزا مۇھەممەت ئەلى: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى تەتقىقات» «خەلق مائارىپى مەجمۇئەسى» نىڭ 31 - سانى 2 - قىسىم، 1841 - يىل سانكت - پېتېربۇرگ نەشرى.

29. كېسلېيوۋ. س. ۋ: «موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرى» «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1957 - يىل 2 - سان.

30. كىلياشتورنىي. س. گ: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك يېزىق ئابىدىلىرىگە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە قاراش»، 1964 - يىل موسكۋا نەشرى.

31. كىرىيوكوۋ. م. ۋ، سوفرونوۋ. م. ۋ، چېباكساروۋ: «قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىلىرى» 1979 - يىل موسكۋا نەشرى.

32. كىچانوۋ. ي. ئى: «IX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى تاڭغىت — ئۇيغۇر سوقۇشلىرى تارىخىغا دائىر»، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ چوقان ۋەلىخانوۋ نامىدىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئەسەرلەر توپلىمى، 15 - توم، 1962 - يىل ئالمۇتا نەشرى.

33. كىچانوۋ. ي. ئى: «جاراڭلاپ تۇرىدىغانلا خەتلەر»، 1965 - يىل موسكۋا نەشرى.

34. كىچانوۋ. ي. ئى: «تاڭغىتلار تارىخىدىن ئوچېركلار»، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

35. كىچانوۋ. ي. ئى: «تاڭغىتلار ۋە غەرب ئەللىرى» «شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلام، 10 - سان، 1971 - يىل موسكۋا نەشرى.

36. لۇبو - لېسنىچېنكو. ي. ئى، شافرانوۋسكايا. ت. ك: «ئۆلۈك شەھەر قارا - خوتو»، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

37. مايسكى. ئى. م: «بۈگۈنكى موڭغۇلىيە»، 1921 - يىل ئىركوتسكى نەشرى.

38. مالوۋ. س. ئى: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق ئابىدىلىرى، تېكىستلەر ۋە تەتقىقات»، 1951 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى.

39. مالىيەۋكىن. ئا. گ: «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» «قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ چوقان. ۋەلىخانوۋ نامىدىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئەسەرلەر توپلىمى، 15 - توم، 1962 - يىل ئالمۇتا نەشرى.

40. مالىيەۋكىن. ئا. گ: «IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر»، «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» ناملىق توپلامدا. 1972 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

41. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ جايلىنىش مەسىلىسىگە دائىر» س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسى تەتقىقات ماتېرىياللىرى توپلىمى №1 سان. 1972 - يىل.

42. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «IX—XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى». 1974 - يىل، نوۋوسىبىرسك نەشرى.

43. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «X ئەسىردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى 贡 (گۇڭ) ئاتالغۇسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى»، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىبىر، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» دېگەن توپلامدا، 1975 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

44. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «840 — 848 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو»، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىبىر، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» دېگەن توپلام، 1975 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

45. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا يېتەكچى ئورۇن تالىشىش كۈرىشىدىكى تاكتىكىسى»،

«ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىراق شەرق ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر» ناملىق توپلام.
1980 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

46. ماليەۋكىن. ئا.گ: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى» (ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات).
1981 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

47. مىدۋېدېۋ. ۋ.ي: «X—XI ئەسىرلەر ئاخىرىدىكى ئامور دەرياسى بويىدىكى جورجىتلار مەدەنىيىتى»
1977 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

48. ئاكلادنىكوۋ. ئا.پ: «بايقال بويىنىڭ تۈركلەر زامانىسىدىكى تارىخىنىڭ يېڭى ماتېرىياللىرى» (ئونگي دەرياسى بويىدىكى سوغدا كالونىيىلىرى).
«بۇرياتىيىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلىنغان، 1970 - يىل ئۇلان ئۇدى.

49. شاڭ يۆ مۇھەررىرلىكىدىكى «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» (قەدىمكى زاماندىن ئەپيۇن ئۇرۇشىغىچە) 尚钺主编 1959 - يىل موسكۋا «中国历史纲要»

50. پىسكوۋ. گ.گ: «غەربىي قىتانلار ئىقتىسادىنىڭ بەزى مەسىلىلىرى» «ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىراق شەرق ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر»،
1980 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

51. پوزدنىيېۋ. د.م: «ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا ئوچېرك» (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)
سانكىت - پېتېربۇرگ 1899 - يىل نەشرى.

52. پېرلېئې. خ: «موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى شەھەر ۋە يېزىلىرى-

نىڭ تارىخىغا دائىر» «سوۋېت ئارخېئولوگىيەسى» ژۇرنىلى 1957 ‐ يىل 3 ‐ سان

53. رادلوۋ. ۋ.ۋ: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر» «قۇتادغۇبىلىكنىڭ نەشرىگە كىرىش سۆز»دىن، 1893 ‐ يىل سانكت ‐ پېتېربۇرگ

54. سىلادكوۋسكى. م.ئى: «جۇڭگونىڭ تارىخى، ئىقتىسادى، ئېتنولوگىيىسىنىڭ ئاساسىي مەسىلىلىرى» 1978 ‐ يىل موسكۋا.

55. سوپرونېنكو. گ.پ: IX ئەسىر مەنبەسى «لى ۋېيگۇن (خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان خەتلەر)دە كۆرسىتىلگەن جۇڭگو بىلەن يېنىسەي قىرغىزلىرى مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ھۆججەتلەر»، قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەسەرلىرى 5 ‐ توم (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1 ‐ قىسىم، 1963 ‐ يىل فرونزىدە

56. تاسكىن. ۋ. س: «ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىقى» (جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان). «جۇڭگو تارىخى ۋە تارىخشۇناسلىق مەسىلىلىرى» ناملىق توپلام، 1968 ‐ يىل موسكۋا.

57. تاسكىن. ۋ. س: «قىتان ئىمپېراتورى جۇڭگو تەختىدە» «ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىبىر، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» ناملىق توپلام، 1975 ‐ يىل نوۋوسىبىرسك.

58. تىخۋىنسكى. ل. س: «جۇڭگو تارىخى ۋە بۈگۈنكى زامان»، 1976 ‐ يىل موسكۋا نەشرى.

59. تىخونوۋ. د.ئى: «X ‐‐ XIV ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ

ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى».
1966 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى.

60. چوگوۋىيېۋىسكى. ل. ئى: «دۇڭخۇاڭ رايونىدىكى سوغدا كالونىيلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يېڭى ماتېرىياللار» «شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلام.
1971 - يىل، موسكۋا

61. ياكوبوۋىسكى. ئا. يۇ: «IX—X ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى ھەققىدە ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرى».
«شەرقنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى» ناملىق توپلام 4. 1947 - يىل.

(چەت ئەل تىلىدىكىلىرى)

62. ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»
كيوتو، 1955 - يىل.

63. ۋاڭ رىۋى: 王日蔚 «تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار».
（唐后回鹘）史学集刊 北京 1936 年
1936 - يىل بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان ژۇرنىلىنىڭ 1- سانىغا بېسىلغان.

64. ۋاڭ رىۋى: 王日蔚（契丹与回鹘关系考）
«ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا تەتقىقات» 《禹贡》
«يۈيگۇڭ» 1935 - يىل 4 - توم №8

65. ۋاڭ رىۋى: «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار»
（葱岭西回鹘）王日蔚
«يۈيگۇڭ» 1935 - يىل بېيجىڭ 4-توم.

66. دەي شىجاڭ: 戴锡章 «تاڭغىت دۆلىتى توغرىسىدا خاتىرىلەر» 1924 - يىل بېيجىڭ 北京 28卷 (西夏纪)

67. رۇڭ مىڭيۈەن: 荣孟源 «جۇڭگونىڭ تارىخى يىللىرى» (中国历史纪年) 1957 - يىل، بېيجىڭ.

68. كۇۋابىدار: «سۇي ۋە تاڭ دەۋرلىرىدە جۇڭگوغا كېلىپ ئورۇنلاشقان غەربىي يۇرت ئادەملىرى توغرىسىدا» سىنالوگىيە (جۇڭگوشۇناسلىق) گە دائىر ئەسەرلەر توپلىمى، 1926 - يىل، توكيو نەشرى.

69. كۇۋادا. ر: «ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشكۈنلىشىش ۋە ھالاك بولۇشى تارىخىنىڭ تەتقىقاتى».

70. لوجېنيۈي: 罗振玉 (《补〈唐书张义潮传〉》) «تاڭنامە» گە قوشۇمچە. جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى». 1914 - يىل (学堂丛刻1914年)

71. مائېدا. م: «ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇ گۇرۇپپىسىنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسىگە دائىر» 1962 - يىل 71 - توم. №10.

72. مىدزۇتانى. يو: «گەنجۇ ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ شەجەرىسى» 1978 - يىل، 99 - توم.

73. مورى ياسۇ: «قەدىمكى تۈركلەر تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» 1 - توم، 1967 - يىل، توكيو نەشرى.

74. مورى ياسۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» توكيو. 1977 - يىل، 59 - توم 1. №2.

75. مورى ياسۇ: «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» «دۇڭخۇاڭ تارىخى» نىڭ 2 - تومى، توكيو، 1980 - يىل.

76. مورى ياسۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەت بىـ

لەن سوقۇشۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ شۇنىڭدىن
كېيىنكى ۋەزىيىتى».
توكيو. №4 توم 55. يىل - 1973

77. ناگاسابا. گ: «لياۋ دەۋرىدىكى تىبەت ئەلچىلىكلىرى توغرىسىدا» 57 — 58 - توملار، 1960 - يىل.

78. سۇڭ كەيدى: 孙楷第 «دۇڭخۇاڭدىكى ‹جاڭ يىچاۋ بىيەنۋېن›
گە كىرىش سۆز» (敦煌乌本张义潮变文跋)
سۇڭ كەيدى ئەسەرلىرى توپلىمى (سەنجۇجى)
2 - توم 1965 - يىل، بېيجىڭ.

78. سۇڭ كەيدى: 孙楷第 «دۇڭخۇاڭدىكى ‹جاڭ خۇەيشىن
بىيەنۋېن› گە كىرىش سۆز» (敦煌变文跋) سۇڭ
كەيدى ئەسەرلىرى توپلىمى (سەنجۇجى)
2 - توم، 1965 - يىل، بېيجىڭ.

79. شاڭدا: لوشۇيەن (لوجېڭيۈي) نىڭ «‹تاڭنامە› گە قوشۇمچە›، جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى› دېگەن
ئەسىرىگە قوشۇمچە ۋە تۈزىتىش» 向达
罗叔言《补唐书张义潮传补证》

شاڭ دا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت
مەدەنىيىتى» 向达《唐代长安与西域文明》
1957 - يىل بېيجىڭ نەشرى.
(بۇ ماقالە تۇنجى قېتىم 1948 - يىلى «لياۋ
خەي - يىڭنيەنجى» دېگەن توپلامدا ئېلان
قىلىنغان.

80. شاڭ دا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت
مەدەنىيىتى» ناملىق توپلام، 1957 - يىل
بېيجىڭ.
(بۇ ئەسەر تۇنجى قېتىم 1933- يىلى يەنجىڭ
شۆباۋدا ئېلان قىلىنغان).

81. تادزاكا. ئو: «تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمال چېگرىداش
تېررىتورىيىلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا».
11 توم، 1940 - يىل، توكيو نەشرى.
82. فودزى ئېبدا.ئا: «ساجۇدىكى گۈيىبى نائىبلىقىنىڭ تارىخى»
1941 - يىل 12- توم 3 - 4.
1943 - يىل 13 - توم 1 - 2. كيوتو.
83. فودزى ئېبدا.ئا: «تىبەت ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى دۇڭخۇاڭ»
توپلام، 31 - توم №2 1959 - يىل، كيوتو.
84. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېن: 冯家升、程溯洛、穆广文
«ئۇيغۇرلار تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش
مەسىلىسىگە دائىر» (维吾尔族历史分期问题)
جۇڭگودىكى مىللىي مەسىلە تەتقىقاتى ژۇرنىلىدا، 1962 - يىل، بېيجىڭ.
85. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېن: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا
دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» 1·2. قىسىم.
(维吾尔族史料简编)، 冯家升、程溯洛、穆广文
1958 - يىل، بېيجىڭ.
86. خانىدا تۇرۇ: «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ
تەتقىقاتى» «پروفېسسور خانىدا تۇرۇ
ئەسەرلىرى توپلىمى» نىڭ 1 - توم،
تارىخىي ئەسەرلەر قىسمى.
1957 - يىل، كيوتو نەشرى.
87. «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» (中国历史纲要)
1955 - يىل، بېيجىڭ.
88. سېن جۇڭمىيەن: 岑仲勉 «تۈركلەر تارىخى ماتېرىياللار توپلىمى».
1958 - يىل، بېيجىڭ.

(突厥集史)

89. ياۋۋېييۈەن: 姚薇元 «شىمالىي سۇلالىلەردىكى (غۇزلار) فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل»

(北朝胡姓考)

بېيجىڭ، 1958 - يىل.

90. ئابې . تاكېشو «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى ھەققىدە تەتقىقات». كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى، كيوتو، 1954 - يىل، 435 — 450 - بەتلەر.

T • 阿伯：《西部回鹘都城考》——见京都大学、1954,435—450页。

91. بەيلى. ن. ۋ: «گەنسۇدىكى تۈركلەر ھەمدە خوتەنگە ئائىت ھۆججەتلەر توغرۇلۇق بايان»
«تەيدۇڭ» 1949 - يىل 1 - تويلام 28 - 52 - بەتلەر.

H • W • 贝利：《记述甘肃突厥人之和田文书》——《泰 东》。1949。卷—28—52页。

92. برېتشنەيدېر. ف. ۋ: «شەرقىي ئاسىيا تارىخ ماتېرىياللىرى بويىچە ئوتتۇرا ئەسىرلەرنى تەتقىق قىلىش»
I — II توم، لوندون، 1888 - يىل.

E • V·布列斯彻奈德尔：《东亚史料中的中世纪研究 》、卷——二。伦敦，1888。

93. كۇگۇيېۋسكى. ل. ئى: «VIII — X ئەسىرلەردىكى دۇڭخۇاڭ»
«دۇڭخۇاڭ ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ داۋامى»
غاقارالڭ، جەنۋە، 1981، يىل 1 - 56 - بەتلەر.

L • I库格弗斯基：《八至十世纪的敦煌》。见《敦煌研究续集》，日内瓦。1981。1 —56页。

94. سىبگلىبدى. ك: «قەدىمكى تۈركنى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي تەركىبلىرى» «ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» 1972 - يىل

25 - توم، 275 — 281 - بەتلەرگە قاراڭ.

K • 琴格列迪：《论古代突厥部落联盟的若干成分》。——见《匈牙利科学院东方学报》。1972，第XXV卷，275—281页·

95. ئېسسىدى: «ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلەر بېشبالىقتا (مىلادى 790 — 791 - يىللار)» «ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى»، 1964 - يىل 17 - توم 1 - قىسىم، 83 — 104 - بەتلەر.

H • 伊塞迪：《回鹘人及吐蕃人在北庭（公元790—791年）》—《匈牙利科学院东方学报》，1964，第XVII卷，第一分册83—104页。

96. ئا. گابائىن: «قوچو ئۇيغۇرخانلىقى» (مىلادى 850 - 1250 - يىللار). بېرلىن، 1961 - يىل (بېرلىن فېدېراتىپ گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خىزمەت يىغىنىدا قىلىنغان دوكلات).

冯加班：《高昌回鹘王国》（850—1250）伯林，1961，（在伯林德意志联邦科学院会议作的报告）。

97. گامىلتون. ج. ر: «بەش دەۋردىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار»، پارىژ، 1955 - يىل.

J • R • 哈米尔顿：《汉文文献中所记之五时代回纥人》。巴黎。1955。

98. جۇلىيان. ستانىسلاس: «تىبەت دۆلىتى ۋە تىبەتلەر ھەققىدە بايان»، «جۇڭگو تۈزگەن يىلنامە ۋە جۇغراپىيە قىسمى» III: «ئۇيغۇرلار»، «قوچوغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1947 - يىل 1 - ئايلىق سان، 50 - 66 - بەتلەر.

朱胜安·M·斯塔尼拉斯：《关于蕃国及蕃族的记述》，《中国编年及地理分册》Ⅱ。“回鹘人”；《高昌行纪》——《亚洲学报》，1947，1月刊，50—66页。

99 . كۇانتىن. ل: «تاڭغىتلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىدە ئوينىغان رولى»: «ئىسكاندىنوۋىيە شەرق ئىلمىي ژۇرنىلى» 1978 - يىل، 39 - توم، 181 - 198 بەتلەر.

L·克万顿：《唐古特在中国内部关系中的作用》，——《斯堪的纳维亚东方学报》、1978、第39卷、191—198页，

100 . ليۇماۋسەي: «شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەر». ۋىسبادىن، 1958 - يىل، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى».

刘茂才：《关于东突厥汗国历史的汉语文献》、威斯巴顿、1958，《中亚研究》。

101 . ليۇماۋسەي: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات». 1969 - يىل «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 4 - توم، 73 - 81 - بەتلەر.

刘笔才：《关于西回鹘王国历史的研究》。1955《中亚学报》。

102 . ماككىراس. س: «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىپلوماتىيىسى ۋە سودا مۇئامىلىلىرى» (744 - 840 - يىللار) «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1969 - يىل 13 - توم، 215 - 240 - بەتلەر.

C.麦克拉斯：《中原王朝与回鹘外交及商路交往》（744—840）—《中亚学报》。1969。第XIII卷。215—240页。

103 . ماككىراس. س: «744 - 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى» (تاڭ سۇلالىسى تارىخىي ماتېرىيالـ

لىرى ئاساسىدا يېزىلغان) — كانبېررا، 1968-يىل (شەرقنى تەتقىق قىلىش مەركىزى، ئاۋسترالىيە دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېت)

C • 麦克拉斯：《回纥王国（744—840）》。根据唐代史料、堪培拉,1968，（东方研究中心、澳大利亚国立大学）。

104 • «ئۇيغۇرلار ئىمپېرىيىسى، 744 - 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە تەتقىقات» (تاڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان) كانبېررا، 1972-يىل (ئاسىيادا نەشر قىلىنغان تەرجىمە كىتابلار 2).

C • 麦克拉斯：《回纥王国》，根据唐代史料，“744—840年中国—回纥关系考”，堪培拉,1972（亚洲出版丛书、第2号）。

105. مىنورسكىي. ۋ: «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم»، پارس تىلىدىكى جۇغراپىيە، ھىجرىيە 372-يىلى، مىلادى 782-يىلى يېزىلغان، ۋ. مىنورسكىي تەرجىمە قىلغان، بارتولد كىرىش سۆز يازغان. لوندون، 1937 - يىل.

V • 米诺尔斯基：《世界境域志》、波斯地理书，写于回历372年—公历982年。V • 米诺尔斯基译注、巴托尔德序,伦敦,1937。

106 • مىنورسكىي. ۋ: «شەرەف ئەل - زامان تاھىر مەرۋازى - جۇڭگو، تۈركلەر ۋە ھىندىستان توغرىسىدا» 1942 - يىل، لوندون.

V • 米诺尔斯基：《马卫集论中国・突厥及印度》，伦敦1942年。

107 • مىنورسكىي. ۋ: «تامىم ئىبن بەھر ئۇيغۇرلارغا قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» شەرق، ئافرىقا تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئاخبارا-

تى» 1948 - يىل، 12-توم، 2 - قىسىم، 125 - 134 - بەتلەر.

V • 米诺尔斯基：《塔明姆、伊本、巴赫尔回鹘游记》——《东方非洲研究学会公报》1948，第XII卷，第2部分，125—134页。

108. پىنكس. ئې: «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» (960 - 1028) ۋىسبادىن، 1968 - يىل «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى».

皮尼可斯：《宋代初期的甘州回鹘》，(960—1028) 威斯巴顿，1968《中亚研究》。

109. پوللىي بىلانك. ئې: «موڭغۇلىيىگە كۆچۈپ كەلگەن سوغدىلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرى»، «تۇڭباۋ» ناملىق ژۇرنال، 1952 - يىل، LXI توم، 4 - 5 - باب، 317 - 356 - بەتلەر.

E • 普雷布兰克：《内蒙古之一粟特移民地》—《通报》1952·第XLI卷，4—5章，317--356页。

110. پوللىي بلانكى. ئې: «توققۇز ئوغۇز مەسىلىسى توغرۇلۇق بەزى كۆز قاراشلار — ئۇرال - ئالتاي يىلنامىسى»، 1956 - يىل، B، 28، 1- 2 — قىسىم، S، 35 — 42 - بەتلەر.

E • 普雷布兰克：《关于九姓乌克斯问题的一点看法》—《乌拉尔—阿尔泰年表》1956，B。XXVIII，1—2分册，S。35—42页。

111. پوللىي بىلانك. ئې. «ئەنلۇشەن توپىلىڭى ۋە ئۇنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى» لوندون - نيۇيورك - تورونتو، 1955 - يىل.

E • 普雷布兰克：《安禄山叛乱之背景》。伦敦—纽约—条伦多。1955。

112. سامولىن. ۋ: «XII ئەسىردىن بۇرۇنقى شەرقىي تۈركىستان» «قىسقىچە سىياسىي تارىخ» 1964 - يىل.

W • 萨摩林：《十二世纪以前之东突厥斯坦》，《政治简史》，海牙，1964。

113. سامولىن. ۋ: «تارىم ئويمانلىقى ئارخېئولوگىيىسىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك تەرەپلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1958 - يىل 4 - توم № 45 - 67 بەتلەر.

W • 萨摩林：《塔里木盆地考古的人种学问题》，—《中亚学报》，1958，卷IV，NI45—67页。

114. ۋېرنادىسكى. گ: «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» — «خارۋارد ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1936 - يىل LVI توم، 453 - 461 - بەتلەرگە قاراڭ.

G • 韦尔纳德斯基：《中世纪末期回鹘史札记》。见《哈佛亚洲研究学报》1936，卷LVI，453—461页。

少数民族语言文学文献信息资料中心

S0019251

责任编辑：魏力
责任校对：伊力亚斯

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
СИБИРСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ
институт истории, филологии и финософии
А.Г.МАЛЯВКИН
УЙГУРСКИЁ ГОСУДАРСТВА В IX—XIIвв.
Ответственный редактор канд. экон.наук Ю.М.Бутин
ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА»
СИБИРСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ
Новосибирск.1983

维吾尔族历史资料汇编　（1）
〔俄〕А·Г·马列也夫金 著

九至十二世纪回鹘汗国（维吾尔文）
乌依古尔·沙依然　译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码：830001）
新疆新华书店发行　　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 15.25印张 2 插页
1993年12月第1版　　1995年7月第2次印刷
印数：1,900——7,000

ISBN 7—228—02589—X/K·270 定价：8.50元
（内部资料）